

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI VÁZLATOK

ESSAYS IN CHURCH HISTORY IN HUNGARY

2008/3–4

MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
BUDAPEST

Kiadó – Publisher

**MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG
(METEM)**

Pannonhalma–Budapest

**METEM INTERNATIONAL SOCIETY FOR ENCYCLOPEDIA
OF CHURCH HISTORY IN HUNGARY**

Toronto, Canada

HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY

Szeged

www.heh.hu

Főszerkesztő – General Editor

CSÓKA GÁSPÁR

Szerkesztőbizottság – Board of Editors

*HUNGARY: Barna Gábor, Beke Margit, Csóka Gáspár, Dóka Klára, Érszegi Géza,
Kiss Ulrich, Mészáros István, Rosdy Pál, Sill Ferenc, Solymosi László, Szabó Ferenc,*

Török József, Várszegi Asztrik, Zombori István;

*AUSTRIA: Valentiny Géza; CANADA: **Horváth Tibor** (alapító);*

GERMANY: Adriányi Gábor, Tempfli Imre

ITALY: Somorjai Ádám, Szilas László, Németh László;

USA: Steven Béla Várdy

Felelős szerkesztő – Editor

ZOMBORI ISTVÁN

A szerkesztő munkatársa

ZVARA EDINA

Felelős kiadó – Publisher

VÁRSZEGI ASZTRIK

Az angol nyelvű összefoglalókat fordította:

PUSZTAI-VARGA ILDIKÓ

ISSN 0865–5227

Nyomdai előkészítés:

SIGILLUM 2000 Bt. Szeged

Nyomás és kötés:

Juhász Nyomda Kft.

www.juhasznyomda.hu

TARTALOM

TANULMÁNYOK – ESSAYS

DABÓCZI Viktória	A magyar és német lakosság viszonya Verőcén a nyelvhasználat tükrében a 19. században egyházi források alapján <i>Das Verhältnis der ungarischen und deutschen Bevölkerung von Verőce im Hinblick auf die Sprachverwendung im 19. Jahrhundert anhand von kirchlichen Quellen</i> <i>Language Usage of the Hungarian and German Population of Verőce reflected in 19th century sources</i>	5
SZENDE Ákos	Egy katolikus tudós a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. Dr. Papp Károly geológus (1873–1963) <i>A Catholic Scholar in the Shadow of the Red Star and the Swastika. Dr. Károly Papp, geologist (1873-1963)</i>	53
SARNYAI Csaba Máté	„...magának a vallásbölcseletnek súlypontja is tényleg a valláspszichológiába tolódik el...”. Prohászka Ottokár és a valláspszichológia <i>Ottokár Prohászka and the Psychology of Religion</i>	93
SZECSKÓ Károly	Kovrig Béla feljegyzése a II. világháború alatti ellenállói tevékenységéről <i>Béla Kovrig's Records about his Resistance during World War II</i>	99
PONGRÁCZ Attila	Magyar egyházi élet Brazíliában – a São Pauló-i magyar egyházak 1945–1990 <i>Hungarian Church Life in Brazil – Hungarian Congregations in Sao Paulo 1945-1990</i>	103
HORVÁTH Sándor	„Övék a mennyek országa” Egyházüldözés a szombathelyi egyházmegyében <i>“Blessed are the poor in spirit, for theirs is the kingdom of heaven.” Persecution of the Church in the Episcopacy of Szombathely 1945-1957</i>	117
MUCSI András	A református egyház missziói munkájának megbénítása 1948 után <i>The Decay of the Missionary Activity of the Reformed Church after 1948</i>	161

MÓDSZERTAN, ADATTÁR, SZEMLE
 METHODOLOGY, DATA STORE, SURVEYS

BAGYINSZKI Ágoston OFM	A Washington DC-környéki, Szent István Királyról nevezett Magyar-Amerikai Katolikus Közösség vázlatos története <i>A Brief History of the Saint Stephen of Hungarian Catholic Community of the Washington Metropolitan Area. (Synopsis)</i>	199
---------------------------	--	-----

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK
 BOOK REVIEW

SZABADOS György: A magyar történelem kezdeteiről Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században (Ism.: Ábrahám Ádám)	205
KONCZ Lajos: Iskolák menekült magyaroknak német földön 1945–1956 (Ism.: Mészáros István)	208
Szegedi medievisztikai konferenciakötetek. A középkori egyháztörténeti kutatásokról (Ism.: Makó Gergő)	214

DABÓCZI VIKTÓRIA

A MAGYAR ÉS NÉMET LAKOSSÁG VISZONYA VERŐCÉN A NYELVHASZNÁLAT
TÜKRÉBEN A 19. SZÁZADBAN EGYHÁZI FORRÁSOK ALAPJÁN

BEVEZETÉS

Jelen tanulmányomban egy olyan település történetének kis darabját szeretném feldolgozni, melyről az az általános nézet, hogy lakosai mindig is „szín” magyarok voltak, míg a szomszédos dunakanyarbéli települések, mint Nagymaros vagy Kismaros jelentős német lakossággal rendelkeztek a 18. századtól. Ez a nézet – miszerint Verőcén nem laktak németek – nem csak a lakosság, ill. a szomszédos települések lakóinak „laikus véleménye”, hanem történeti munkák némelyikében is megtalálható a dunakanyarbéli Verőcére vonatkozóan. Így pl. Fényes Elek Verőcét magyar falunak írja le,¹ Borovszky Samu művében csupán magyar ill. 2 tót családot említ.² Ugyanígy nem ad meg német lakosságot *Magyarország helységnévtára* sem, mely szerint a falu lakossága magyar, vagy legfeljebb valamelyest elegyes.³ Ezeket az adatokat azonban mind más történeti munkák (ezeket ld. később), mind pedig a verőcei parókián vezetett anyakönyvek cáfolják, melyek adatai alapján 1724-ben a megkereszteltek, 1746-ban pedig a halottak között is találhatók német nevek⁴ (ld. 1. sz. melléklet). Eszerint a Dunakanyar németekkel való betelepítésekor Verőce sem maradt „érintetlen terület”, sőt a betelepítés egész korai időre tehető az anyakönyvek adatai alapján. Tény azonban az is, hogy a verőcei németiség a magyar lakosságtól körülvéve hamar elmagyarosodott, melyre bizonyíték, hogy a házassági anyakönyvek szerint már 1824-ben köttetett vegyes német-magyar házasság.⁵ Ez magyarázhatja a fent említett kialakult képet a település etnikai összetételét illetően.

Verőce így kétségtelenül vegyes lakosságú település volt a 18. és 19. században, és ez az időszak érdekes és éppen ezért kutatásra alkalmas szelete történetének. Sok kérdést vet fel maga a német lakosság betelepítése, melyre azonban csak röviden térek ki. A kutatás és tanulmányom fő témája a vegyes lakosságú település 19. századi életének nyo-

1 Vö. FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik*. III. Kötet. Pest. 1851, 293. (továbbiakban Fényes 1851)

2 Vö. BOROVSKY SAMU: *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Nógrád vármegye*. Budapest. 1911, 98 (továbbiakban BOROVSKY 1911)

3 Vö. HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ KATALIN (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád megye (1773–1808)*. Budapest/Salgótarján. 2002. pp 86–87 (továbbiakban HLAVÁCSNÉ 2002)

4 Vö. a verőcei parókia születési és halotti anyakönyvei

5 Vö. a verőcei parókia házassági anyakönyvei

mon követése a magyar nyelvi mozgalom, az 1849 után – a sikertelen szabadságharc következtében – megfigyelhető németesítés és a kiegyezés utáni időszak viszonyában. A kutatás fő célja a magyar és német lakosság viszonyának és életének feltárása, miközben egyik, vagy másik etnikum küzd (jobban) saját nyelvének érvényre jutásában az isztentiszteleti és esetenként az oktatási nyelvet illetően. Mindezt az országos eseményekbe beágyazva, az egyes rendi országgyűlések intézkedéseivel párhuzamosan szeretném vizsgálni. A kutatás alapját egyházi források teszik ki, melyek három csoportra oszthatók: 1.) a verőcei parókia ún. *Historia domusa*, tehát a mindenkori plébános feljegyzései a falu életével kapcsolatban, 2.) az *Acta parochiarum Verőciensis*, mely a falu egyházi jellegű levelezését tartalmazó iratcsomó és 3.) a Váci Egyházmegye „schematizmusai”, melyek az egyházmegye parókiáinak statisztikai adatait fogják össze. A források részleteibb bemutatására a 3. fejezetben kerül majd sor.

A kutatás nagy részét a Váci Egyházmegyei Levéltárban és a verőcei parókián végeztem, a források pedig digitálisan is feldolgozásra kerültek.⁶

A következőkben, mielőtt rátérnék tanulmányom fő témájára, röviden szeretném felvázolni Verőce történetét a németek betelepítése⁷ előtt (1. fejezet), majd a németek betelepítésének kérdéseire térek ki röviden a 2. fejezetben.

1. VERŐCE A NÉMETEK BETELEPÍTÉSE ELŐTT

Verőce igen régi település a Duna partján, első említése Anonymushoz köthető, aki az ország elfoglalása kapcsán említi Verőce vizét. Bár a falu keletkezésének idejét nem lehet pontosan megmondani, a régészeti adatok alátámasztják, hogy a falu a honfoglalás után folyamatosan lakott volt. A falu benépesülésében nagy szerepe lehetett a Váci Püspökségnek,⁸ mely birtokolta is a falut.⁹ A tatárjárás időszakában a szomszédos Váchoz hasonlóan, melyet 1241. márc. 17-én égettek fel a tatár hordák, Verőce is nagyrészt elpusztult. Ezt követően feltehetően részben német hospesekkel telepítették be a falut.¹⁰ A német hospesekkel kapcsolatban többek között egy 1373-ban a váci káptalanban lefolyt vizsgálat szolgál bizonyítékkal, melyekben egy Heinrich nevű lakos vallomása található.¹¹ Láthatjuk tehát, hogy Verőce lakossága már a korai időkben sem volt szín magyar.

6 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Petrik Herold váci egyházmegyei levéltárosnak értékes közléseiért, valamint Benedek pálos rendi Atyának Verőce, Szokolya és Kóspallag plébánosának, hogy a verőcei plébánia anyakönyveit és iratait rendelkezésemre bocsájtotta. A források digitális feldolgozásában Édesapám, dr. Dabóczi Ákos nyújtott felbecsülhetetlen segítséget, melyet ezúton is szeretnék megköszönni.

7 A németek betelepítésén az 1689. évi első telepítési pátenstől (Impopulationspatent) számított folyamatot értem.

8 A Váci Püspökséget 1030 körül I. (Szent) István alapította, művét azonban feltehetően I. Géza fejezte be. Vö. Bánk, József (szerk.): Váci egyházmegyei almanach. Szent István milléneum évében. Vác. 1970. p. 13. (továbbiakban Bánk 1970) ill. Dabóczi, Viktória: Vác az Árpád-korban. Honismeret 2007/1. 82–88. pp. 83–84.

9 Vö. SZOMSZÉD ANDRÁS: *Verőcei évszázadok*. Vác. 1998, 19–20. (továbbiakban SZOMSZÉD 1998)

10 Vö. SZOMSZÉD 1998, 22.

11 Uo. p. 25.

A település következő hiteles említése 1244-ből való, amikor is IV. Béla „Ver-euchen”-n oklevelet ír át. Ezt követően 1324-ben találkozunk okleveles említésével,¹² mely leírja, hogy Verőce a Váci Püspökség birtoka.¹³

A település fénykorát a késő középkorban élhette: a 14–15. században mezővárosként, oppidumként szerepel. Lakosai ebben az időben magyarok és német hospesek, egy részük az egyház szolgálatában¹⁴ álló jobbágy.¹⁵

A török hódítás következtében Verőce a Hódoltság területéhez került. Erre Vác 1544-es elfoglalása után kerülhetett sor. A török közigazgatás bevezetésével Verőce a budai szandzsák váci náhije-ének lett az egyik települése.¹⁶ Mint ilyen szerepel a török defterekben, vagyis adóösszeírásokban, melyek értékes forrásul szolgálnak a település lakosságának etnikai változásában. Verőcét illetően 1546, 1549, 1552, 1559, 1580 és 1590-ből maradtak fent defterek. Ezek közül kiemelkedő jelentőségű az 1546-os és 1559-es összeírás, melynek névanyagát magyarul is olvashatjuk fordítások¹⁷ alapján. Ezekben a névjegyzékekben egy-két németes hangzású nevet leszámítva, kizárólag magyar neveket találunk (pl. Seres, Takács, Varga, Rostás stb.), melyek alapján megállapítható, hogy Verőce lakossága a török uralom alatt teljes mértékben elmagyarosodott.¹⁸ Az elmagyarosodás mellett a lakosság hitet is váltott, Pongrátz püspök Informatioja¹⁹ szerint a török idők alatt szinte teljesen protestánsná vált,²⁰ ami a törökök keresztény vallások iránti érdektelensége és türelme okán nem lett ellenzésre.

Az adóösszeírások betekintést nyújtanak a lakosság lélekszámát és foglalkozását tekintve is: eszerint a falu lakóinak többsége földműves, az 1580-as defter szerint „1 kovácsa és 2 vándormunkása, míg 1590-ben 1 kovács, 1 diák, 1 bíró, 1 mester és 1 szolga került nyilvántartásra”.²¹ Ami a lélekszámot illeti, két tényezőt kell figyelembe venni, melyek negatívan hatottak a népességre. Az egyik ilyen tényező, hogy bár bevezetésre került a török közigazgatás, a volt földesúr sem mondott le az őt megillető jövedelemről, így Verőcén is életbe lépett az ún. kettős adóztatás. Erre vonatkozóan több magyar adóösszeírás szolgál forrásul, pl. egy 1578-as latin nyelvű névsor, mely a verőcei jobbágycsaládokat és házas zselléreket sorolja fel. A növekvő terhek többeket elvándorlásra készíthettek az idő folyamán. A másik tényező a térséget sújtó gyakori háborúk. Mivel Verőce igen közel esett a Hódoltság és a Királyi Magyarország határá-

12 Az oklevél Nagymaros (Neustach, Marus) kiváltságait erősíti meg, de említi a város határterületeit, mely Pest irányában Verőce. A most Verőce és Nagymaros között található Kismaros csak a későbbi német betelepítéskor jött létre.

13 Vö. VARGA LAJOS: *A váci egyházmegye történeti földrajza*. Vác. 1997, 465. (továbbiakban VARGA 1997)

14 A Váci Püspökségnek egészen 1848-ig volt tízed szedési joga.

15 Vö. SZOMSZÉD 1998, 26.

16 Uo. p. 29.

17 KÁLDY-NAGY GYULA: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest. 1977. ill. KÁLDY-NAGY GYULA: *A budai szandzsák 1546–1590 évi összeírása*. Budapest. 1985.

18 Vö. SZOMSZÉD 1998, 29–32.

19 Pongrátz püspök 1673-ban végigvizitáltatta az egyházmegyét, és fel is térképezte azt. (vö. BÁNK 1970, 41.)

20 Vö. CHOBOT FERENC: *A váci egyházmegye történeti névtára. Első rész: Az intézmények története*. Vác. 1915. p. 145. (továbbiakban CHOBOT 1915)

21 Uo. p. 33.

hoz,²² mind az 1552–1568 között zajló várháborúk, mind pedig a 15 éves háború eseményei érintették.²³ A 15 éves háború kapcsán tudjuk, hogy 1597-ben Miksa főherceg Verőcénél aratott győzelmet Mohamed basa főhada felett.²⁴ Ezt követően a harmincéves háború nógrádi csatái zajlottak a település közvetlen közelében.²⁵ Az említett hadi események következtében a lakosság nem tudott dinamikusan nőni, sőt voltak időszakok, amikor jelentősebb csökkenést figyelhetünk meg, pl. 1580 és 1590 között 94-ről 62-re csökkent az összeírtak száma.²⁶

Néhány békésebb hódoltsági év után 1663-ban a közeli Nógrád újra török fennhatóság alá került, majd 1666-ban Verőcére vonatkozólag találjuk, hogy elnéptelenítették és lerombolták. A település ekkor nem pusztult el teljesen, mert az 1668-as, majd 1674-es és 1676-os földesúri adójegyzékben is szerepel. Ezt követően azonban egészen 1693-ig nem találjuk a tizedjegyzékekben. Ezen adatokból Szomszéd András arra következtet, hogy Verőce a felszabadító háborúk során elpusztult. Ezt látszik megerősíteni az 1728-as országos összeírás egy mondata, miszerint „*Ezelőtt 37 évvel kezdte betelepíteni a váci püspök*”.²⁷

Ezzel eljutottunk Verőce betelepítésének időszakához, mely teljes pontossággal nem meghatározható, és véleményem szerint több kérdést is felvet a telepítés idejét, és a telepítést végző személyt illetően. Ezt a kérdéskört a következő fejezetben próbálom körüljárni.

2. A NÉMET BETELEPÍTÉS KÖRÜLMÉNYEINEK KÉRDÉSEI

Még mielőtt a németek betelepítésének kérdéseire rátérnék, szeretnék visszatérni Szomszéd András következtetésére, ill. az 1728-as országos összeírás idézett mondatára. Mivel tudjuk, hogy Verőcén a protestáns lakosság a török uralom után is igen erős maradt, ez a tény cáfolni látszik, hogy a település teljes lakossága elpusztult volna. A protestáns lakosság folyamatos megléte azzal alátámasztható, hogy többek között Dwornikovich Mihály váci püspök (1689–1706) törekedett egyházmegyéjében a protestánsok által elfoglalt templomok visszaszerzésére.²⁸ Emellett, ha a váci püspök telepítette újra a területet – amint azt a forrás állítja – aligha telepített volna földjére protestáns magyarokat. Ha tehát nem csak német, hanem magyar telepesek is érkeztek a püspöki telepítéssel, véleményem szerint azok csak katolikusok lehettek.

22 Wellmann az egész ország népességét tekintve megállapítja, hogy a nagy népességvesztés a Hódoltság és a Királyi Magyarország határán, ill. Szulejmán hódítási útvonálán volt. Vö. Wellmann, Imre: Die Ansiedlung von Deutschen in Ungarn nach der Befreiung von der türkischen Besetzung im 18. Jahrhundert. In: BRUNNER, GEORG (szerk.): *Die deutschen in Ungarn*. München. 1989. 49–62., 49. (továbbiakban WELLMANN 1989)

23 Uo. 35–36.

24 VARGA 1997, 465.

25 Vö. SZOMSZÉD 1998, 37.

26 Uo. 32.

27 Uo. 43–44.

28 CHOBOT 1915, 42.

A következőkben a németek²⁹ betelepítésének kérdéseiről ejtsünk néhány szót.

A fenti idézet szerint a telepítés 1691-ben kezdődött, és azt a váci püspök végezte, aki akkor Dwornikovich Mihály volt. Ezt alátámasztani látszik, hogy a püspökök életrajzában, csupán Dwornikovichnál találunk utalást „új kolonizációra”, vagyis telepítési tevékenységre.³⁰ Ebből azonban nem derül ki, hogy magyar, vagy német telepítésről van-e szó. Így az 1693-as tizedjegyzék alapján elképzelhető, hogy kizárólag magyarok (protestánsok és katolikusok lakták Verőcét).

A németek betelepítésének jogi kereteit az 1689. augusztus 11-én kiadott első telepítési pátens („*Das erste habsburgische Impopulationspatent*”) körvonalazta,³¹ mely olcsó ház és telek mellett öt adómentes szabad évet ígért mindenféle robotkötelezettség nélkül („*Fünff Frey Jahr von allen Gaaben und Roboten*”). Ehhez az irathoz kapcsolódott a telepítés kivitelezésével kapcsolatos rendelkezés („*Ausführungsbestimmungen zum ersten habsburgischen Impopulationspatent*”), mely bár nem tiltja protestánsok telepítését, a katolikus kolonizációt kívánatosabbnak találja. Ez a megjegyzés talán annyiban nem meglepő, hogy a telepítés első nagy szervezője és egyszersmind a pátens aláírója Kollonich Lipót esztergomi érsek volt.³²

Az 1689-es pátens nagy lendületet adott a földesúri telepítésnek, mely egészen 1723-ig szinte kizárólagos volt. A toborzás ún. „*Werbezettel*”-ekkel, azaz „reklámozó röplapokkal” történt, melyek a telepítés helyét, a földesúr nevét, a kínált föld nagyságát és a terheket, ill. szabad éveket tartalmazta. Az első ismert „reklám” 1718-ból maradt fent, akkor Döry László toborzott jóbházi birtokára ill. Tolna vármegyébe.³³ Az állami telepítések az 1722/23-as pozsonyi országgyűlés után váltak jelentőssé, melyek jogi kereteit az 1723. évi 103-as törvénycikk szabályozta. A törvény megszabta a földműveseknek és kézműveseknek járó földterület nagyságát, ezen kívül legalább 6 szabad évet („*wenigstens 6 Jahre von öffentlichen Lasten befreit sein solle*”) állapított meg.³⁴ A nagy állami telepítések (Schwabenzüge) három uralkodó, III. Károly (császárként VI. Károly) idején 1723-at követő években, Mária Terézia alatt 1749–1762, ill. 1763–1771 között és II. József uralkodása alatt 1784–1787 között zajlottak. Ezek Bánátba, Bácskára, Baranyára, valamint Tolnába és Somogyba irányultak (ez utóbbiakat összefoglalóan Schwäbische Türkeinek nevezték).³⁵

29 A 17. század végétől Magyarországra érkező németeket, még ha tudjuk, hogy nem csak sváb, hanem frank, bajor, hesseni, vestfáliai stb. elemek is voltak köztük, egységesen sváb, ill. dunai sváb néven nevezik. A dunai svábok (Donauschwabern) elnevezés az I. világháború után vált általánossá, de a betelepült németek ill. a magyarok már korábban is a sváb elnevezést használták. Vö. SENZ, VOLKMAR JOSEPH: *Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München. 1987, 17–19. (továbbiakban SENZ 1987)

Az általános sváb elnevezés ellenére jelen tanulmányban Verőcével kapcsolatban a német megjelölést használom, mivel a település vegyes jellege miatt erőteljesen eltért a tipikus zárt sváb falvaktól.

30 Vö. CHOBOT FERENC: *A váci egyházmegye történeti névtára. Második rész: A papság éleadatai*. Vác. 1917, 602.

31 Ezt megelőzően azonban már 1686. szept. 25-éről ismert egy protokoll, amely az addig visszafoglalt erődített helyek pl. Vác tervezett telepítésére vonatkozik. Vö. TAFFERNER, Anton: *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte. Band I*. München. 1974, 43. (továbbiakban TAFFERNER 1974)

32 Vö. TAFFERNER 1974, 53–56.

33 Uo. 67–68.

34 Uo. 93.

35 Vö. SENZ 1987 ill. SENZ, INGOMAR: *Die Donauschwaben*. München. 1994, 15–17. (a tov. SENZ 1994)

A legrégebbi telepes területek, mint a Dunakanyar³⁶ azonban az állami telepítés kezdetéig már megteltek új lakókkal.³⁷ A telepítésben élen jártak a püspökségek³⁸ és apátságok, akik földesúr lévén szintén adózó népre kívántak szert tenni. Mindez tehát nem cáfolja, hogy már 1691-ben Dwornikovich püspök németeket telepíthetett Verőcére.

Érdekes tény, hogy a török idők alatt 1629-ben Pázmány Péter esztergomi érsek a nagyszombati zsinaton számba vette a püspökségek területeit. Ekkorra már több falu hovatarozása feledésbe merült, így történhetett, hogy az érsek néhány Nógrád és Hont megyei települést, melyek eredetileg a váci püspökséghez tartoztak, az esztergomi egyházmegyéhez sorolta. Így volt ez Verőce esetében is, melynek oka az lehetett, hogy Verőcét ekkor egyházi szempontból Esztergomból látták el. A revízióra csak 1713-ban került sor, amikor Keresztély Ágost hercegprímás érsek felülvizsgálta az esztergomi egyházmegyéhez írt falvakat, és Borsosberénytől Szendehelyig minden település visszakerült a váci püspökséghez.³⁹

Mindezek alapján a vizsgált időszakban (tehát 1691-et követő évek) Verőce nem tartozott a váci püspökséghez, ami kétségbe vonhatja a váci püspök által megrendelt telepítést. Ugyanakkor a fenti tizedjegyzékek alapján (ld. 1. fejezet vége) úgy látszik, hogy a váci püspökség mindvégig fenntartotta földesúri jogait. Mivel a kolonizáció földesúri és nem egyházi tevékenység, továbbra sem zárható ki, hogy a német lakosságot a váci püspök telepítette.

A következő felmerülő kérdés, hogy melyik váci püspök lehetett a telepítő. Dwornikovich neve már felmerült, amennyiben egészen korai telepítésről lenne szó, ezt azonban semmilyen írásos forrás nem erősíti meg. Verőcei németeket először egy 1715. évi adóösszeírás említ, mely szerint 5 jobbágytelek van kiosztva svábok számára, akik azt nem művelik.⁴⁰ Ez alapján már élnek németek a településen, de nem művelik a földet, ami arra enged következtetni, hogy az adóösszeírás idejétől számítva nem régen költözhettek be, és esetleg még a lakóépületek kialakításával vannak elfoglalva. Az 1716-os dicalis összeírás sváb megjegyzéssel három személyt, Joannis Vellert, Georgius Joannis Vellert és Jacobus Kettlert vette számba, akik csak személyük után adóztak.⁴¹ Mivel csak a családfőket vették számba, az adat három családot jelent. 1724-től, mint fent említettem, a születési anyakönyvi kivonatokban is megjelennek a német nevek.⁴² Mindezek alapján a következő következtetéseket vonhatjuk le: csekély német lakosság már 1715-ben élt Verőcén, de ekkor nem művelt földet, és valószínűleg nem adózott. 1716-ban ugyan adóztak, de csak személyük után. Így, ha az 1689-es betelepítési pátensben megszabott öt szabad évet vesszük alapul, amely 1716-ban lejárhatót, akkor a telepítést 1710–1711 évekre kell tennünk. Ekkor a váci püspöki széket Kollonich Zsigmond (1708–1716) töltötte be, aki az *Einrichtungswerk* és a német telepítés lelkes kidolgozójának, Kollonich Lipótnak volt az unokaöccse. Kollonich Zsig-

36 Vö. SENZ 1987, 17.

37 Károlyi Sándor 1736-os emlékirata szerint az északi megyék már annyira benépesültek, hogy ott nincs szükség további telepítésre, ellenben a déli területek még kolonizációra várnak. (vö. TAFFERNER, Anton: *Quellenbuch der donauschwäbischen Geschichte. Band II.* Stuttgart. 1977, 229–231.

38 Vö. SENZ 1987, 42.

39 Vö. BÁNK 1970, 41.

40 Vö. SZOMSZÉD 1998, 47–49.

41 Uo. 49.

42 VERŐCÉN 1721-től vezettek anyakönyveket váci szerzetesek, így korábbi adat nem áll rendelkezésre.

mondról tudjuk, hogy a Rákóczi szabadságharcot követően egyházmegyéje alföldi területein is végzett telepítéseket,⁴³ így mint kolonizáló nagyonis valószínű a személye.

Emellett megállapíthatjuk azt is, hogy a szomszédos településekkel ellentétben Verőcére kevés telepés érkezett, akik aztán idővel természetes szaporulat útján növelték létszámukat.

A németek betelepítésével kapcsolatos utolsó kérdést az veti fel, hogy hogyan érkeztek meg a telepések. Biztos az, hogy a Dunán hajózva jöttek, de kérdéses, hogy hol szállhattak ki a hajóból. Ezzel kapcsolatban a szomszédos Kismaros telepítésének kérdéseit tárgyalva Rixer Gusztáv három elméletet vet fel: az első elmélet szerint Budáig mentek. Ez anyagilag megérte volna, mert a fővárosban újabb pénzbeli segílyt kaptak, de mivel a visszautat Verőcéig gyalogosan, vagy hajóvontatással kellett volna megtenni, valószínűtlennek látszik. A második elmélet szerint Nagymaroson szálltak ki, és onnan jöttek Pest irányába. Ez az elmélet Kismarosra érvényes lehet, mert talán Nagymaros telítettsége miatt kellett tovább jönniük a telepéseknek, de Verőcére nézve nem valószínű, mivel ott már magyar település volt. Emellett Nagymaros és a későbbi Kismaros végig megmaradt az esztergomi egyházmegye igazgatásában, tehát más fennhatóság alá tartozott, mint Verőce. A harmadik elmélet alapján Verőcén álltak volna meg a betelepülők,⁴⁴ és innen mentek volna át a nagyon közeli kismarosi területre.⁴⁵ Verőcére nézve ez az elmélet tűnik a legvalószínűbbnek. Mivel Verőcén már létezett magyar település, a jövevények többsége máshol keresett helyet magának, és kevesebben maradtak helyben. Ez magyarázná a kezdetben csekély számú német lakost is. Az elméletet a berkenyei ősök feljegyzése is alátámasztani látszik, miszerint Verőce volt az elosztó központ, ahonnan Berkenyére és Nógrád megye több helységébe vándoroltak németek. Bár Verőce és Kismaros telepítésének azonos idejét az említett érvek megerősíténék, ennek elmentmond Borovszky Samu feljegyzése Kismarosról, melyet szerinte Württembergből érkező németekkel telepítettek be 1697 és 1705 között.⁴⁶ Szintén ellenérv a már említett különböző földesúr⁴⁷ és egyházi igazgatás, valamint az, hogy a feljegyzések Verőcét illetően „Franconiai natio”-beli németeket említenek a 18. század elején.⁴⁸ Így a két szomszédos faluban más törzsből származó németek éltek.⁴⁹

Verőce német lakosságának betelepítését érintő kérdések tárgyalása után a továbbiakban rátérek tanulmányom fő témájára, a vegyes lakosságú település 19. századi viszonyának és törekvéseinek bemutatására. Ennek bevezetéseként először a kutatás alapjául szolgáló források bemutatására kerül sor.

43 Vö. BÁNK 1970, 177. ill. a verőcei plébánia születési anyakönyvei

44 Vö. RIXER GUSZTÁV: *Kismaros az idő sodrásában*. In: DABÓCZI ÁKOS (szerk.): *Tanulmányok Kismaros történetéből*. Kismaros. 1995, 55–84., 64.

45 Verőce és Kismaros határa rendkívül keskeny volt, a két település pedig ma is szinte összeépült.

46 Vö. BOROVSKY 1911, 69.

47 Kismaros a Visegrádi Korona Uradalom birtoka volt. (Vö. HLAVÁCSNÉ 2002, 56–57)

48 Vö. SZOMSZÉD 1998, 51.

49 Míg tehát Kismarosra valóban svábok, addig Verőcére frankok költöztek be. Ez alapján valóban nem indokolt Verőce esetében sváb lakosokról szólni (vö. 28-as lábjegyzet).

3. A FELHASZNÁLT FORRÁSOKRÓL

Amint a bevezetőben utaltam rá, a kutatás alapját 19. századi egyházi források teszik ki. Az egyházi források általában négy jelentősebb csoportra oszthatók, ezek közül jelen tanulmányban a fent említett három csoportból használtam, de érdekessége miatt itt mind a négyről ejtek szót.

Az első csoportba sorolhatók az ún. „canonica visitatiók”, melyek a püspökök, vagy megbízottjaik által végzett egyházlátogatások jegyzőkönyvei. Ezek a jegyzőkönyvek adatokat tartalmaznak a hívekről, a papok, tanítók, egyházzolgák illetményéről, és községekkel kötött szerződésekről. A jegyzőkönyvekre jellemző, hogy míg a 18. század folyamán magánokirat jellegűek, addig a 19. században közokirat jellegű kétoldalú szerződések, melyek „a plébánosok, a hívek és kegyurak között az egyházlátogatást végző ordinárius vagy helyettese, a vármegye biztonyságul kiküldött tisztviselői, a kegyúr vagy megbízottja⁵⁰ jelenlétében jöttek létre, akik aláírásukkal és hiteles pecsétjükkel látják el”.⁵¹ Verőcére vonatkozóan két alkalommal történt canonica visitatio, 1777-ben és 1828-ban. Utóbbit Nádasdy Ferenc püspök (1824–1845) végeztette, aki hivatali ideje alatt az egész egyházmegyét végiglátogatta. Az 1828-as visitatióból tudjuk, hogy a falu templomát 1696-ban restaurálták, majd Althann Károly (1734–1756) váci püspök 1743–44-ben új templomot építtetett. 1721-óta váci ferences atyák pasztorálták, azóta van saját anyakönyvezése. 1740-től önálló plébánia, filiája Szokolya (1754-től) és Hutta.⁵²

Szintén az első csoporthoz tartoznak a főesperesek által egyházkerületükben végzett visitatiók jegyzőkönyvei. Verőcére vonatkozóan 1715, 1727, 1746, 1754, valamint a 19. században 1886-ig történtek ilyen látogatások. Mind a canonica visitatiók, mind az esperesi látogatás jegyzőkönyvei minden esetben latinul íródtak, alkalmazkodva az egyházon belüli adminisztrációs nyelvhez. Ezeket a forrásokat egyrészt nehéz elérhetőségük (esperesi jegyzőkönyvek), valamint nagy terjedelmük, és a kutatás tárgyára vonatkozó mellékes szerepük miatt nem használtam.

A második forráscsoportba tartozik az ún. „Historia domus”, amely egy adott település mindenkor plébánosának feljegyzéseit tartalmazza plébániája és annak esetleges filiái tekintetében. A Historia domusok kötelező vezetését Migazzi Kristóf váci püspök (1756–1762), majd bécsi érsekként a váci püspökség kormányzója (1762–1786) rendelte el 1774. augusztus 10-i rendeletében.⁵³ A Historia domusok terjedelme és nyelve plébánosonként változott, ill. a nyelv esetében a kor szelleme is befolyásoló tényező volt. Felhasznált forrásaim között négy plébános Historia domusa szerepel: Krizsány János plébános (1815–1826) részletesen beszámolt Verőce történéseiről, beleértve hívei szokásait, nyelvét. Feljegyzései a latin adminisztrációhoz igazodva végig latin nyelvűek. Valter Ferenc 1830–1850 között volt a település plébánosa. Historia domusát – talán a rendi országgyűlések magyar nyelvet érintő eredményeinek tükrében (ld. 4. fejezet) –

50 Verőce esetében nem volt szükség külön kegyúri jelenlétre, hiszen a püspök egyben a terület földbirtokosa is volt.

51 A Váci Egyházmegyei Levéltár egyházlátogatási jegyzőkönyveihez készített segédlete alapján. (kéziratos forma).

52 Vö. PATKÓNÉ KÉRINGER MÁRIA (szerk.): *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa. Váci Egyházmegye.* Budapest. 1997, 86. ill. CHOBOT 1915, 145.

53 Vö. BÁNK 1970, 37.

magyarul vezette. Nem tér ki nyája népszokásaira, de minden jelentős ügyet feljegyez, a fontos leveleket pedig bemásolta a *Historia domus* tartalmazó könyvbe. Szaszovszky Ferenc (1850–1873) bejegyzései igen rövidek, szinte csak a Verőcét érintő intézkedéseket tartalmazzák, a levelezésről is csak jegyzeteket készített. *Historia Domusa* latin nyelvű, mely összefüggésben állhat a sikertelen szabadságharc utáni németesítéssel, amikor az egyház ismét jobban preferálta a latin nyelvet. Végül Kammerer Ferenc, akit 1873. május 2-án nevezett ki verőcei plébánossá Peitler Antal József püspök (1859–1885), és egészen 1919-ig e poszton maradt, ismét magyarul vezette *Historia domus*-át. (Mint az 5. fejezetben látni fogjuk, rá egyébként jellemző a magyar nyelv szeretete, sőt előtérbe helyezése, jöllehet tudott németül.) Kammerer plébános részletes feljegyzéseket készített a falu történéseivel kapcsolatban, így megörökítette a templomot, a parókiát és az iskolát érintő javításokat, az időjárást (pl. árvizeket, de a jó időt is), a temetéseket, az új püspökök ill. pápák beiktatását stb. *Historia domus*a oldalai között régi újságokat is találtam, melyeket Kammerer Schuster Konstantin 1886-os, és Csáky Károly Emmánuel 1900. évi püspöki beiktatása alkalmából tett el. A plébános precíz ember lévén részletes kimutatásokat készített a plébánia vagyonáról és javairól. Emellett pedig ún. szertartási könyvet (*Liber de ordine divinorum*-ot) készített 1880-ban magyar nyelven, mely szintén értékes forrásul szolgált kutatásomhoz. Ebben az egyes istentiszteletek ill. ünnepek szertartásrendjét örökítette meg, feljegyezve a szertartás nyelvét is.

A források harmadik csoportjába az „*Acta parochiarum Verociensis*” összefoglaló néven szereplő levelek tartoznak, melyek a püspök, a plébános és a hívek, olykor a vármegyei szervek levelezését tartalmazzák Verőcére vonatkozóan. Itt találjuk tehát a magyar nyelv, ill. a német nyelv ügyében a püspökhöz írt kérvényeket, a püspök által kiadott levél formájú rendeleteket, és a plébános reagáló leveleit is, melyek közül néhány bemásolva a *Historia domus*okban is megjelenik. Nyelvi tekintetben ez a forrástípus a legheterogénebb. A püspök és a plébános általában latin nyelven levelezett, de a püspök, mint földesúr magyarul is írt híveinek. Magyar például az 1844. ápr. 12-én kiadott nyelvi rendelet, mely a magyar nyelv szempontjából fontos lépés (ld. 4. fejezet), emiatt azonban nem is várható, hogy esetleg latin nyelven fogalmazódjon meg. A plébánosok püspököknek szánt levelei között is akad magyar nyelvű.

A magyar hívek⁵⁴ mindig magyar nyelven fordultak a püspökhöz, és világi vonalon Nógrád vármegyéhez is. Egyik sem meglepő, hisz ami előbbit illeti, a magyar hívek épp a magyar nyelv ügyében írtak több kérvényt a püspökhöz, az utóbbival kapcsolatban pedig elmondható, hogy Nógrád vármegye élen járt a magyar nyelvi mozgalomban.

A német hívek túlnyomó részt németül fogalmazták leveleiket, és erre kaphattak német választ, mert a váci püspökök jó része jobban tudott németül, mint magyarul. Csúpán Kámánházy László püspökről maradt fent, hogy tudott és szívesen is prédikált magyar nyelven. Ennek, mint később látni fogjuk jelentős szerepe lesz a magyar nyelv ügyében. A verőcei német hívek azonban jól tudtak magyarul (mint említettem, korán elmagyarosodtak, amire bizonyíték egy 1824-es vegyes házasság is), így bizonyos időszakokban magyarul is írtak kérvényeket. Így történt ez 1844-ben is (ld. 4. fejezet).

54 Magyar hívek említésekor mindig a magyar katolikus hívekre történik utalás. Ezt azért fontos tisztázni, mert jelentős református népesség élt Verőcén, akik etnikumukat tekintve mind magyarok. A váci püspököknek, mint földesúrnak felettük is volt hatalma.

A két filiát, Szokolyát és Huttát illetően elmondható, hogy a szokolyaiak magyarok lévén mindig magyarul, a hutaiak németek lévén mindig németül leveleztek.

Végül a források utolsó csoportját alkotják a „schematizmusok”, melyek a 19. század elejétől az egyházmegye történeti adattárának szerepét vették át.⁵⁵ Ezek a schematizmusok az egyes plébániákról (és filiákról) tartalmaznak értékes adatokat: minden esetben leírják röviden a parókia történetét, megadják a plébános nevét, a hívek számát, felekezeti és etnikai megoszlásukat, valamint az istentisztelet nyelvét, sőt később azt is, hogy van-e postája és távírója a településnek.⁵⁶ A váci egyházmegye 1801-től adott ki schematizmusokat, melyeket egészen 1907-ig nyomon követtem. A schematizmusok nyelve minden esetben latin, terjedelmük és formátumuk időnként változó. 1857-ben pl. az addigi áttekinthető táblázatos leírást rövid vázlatos megjelenítés váltotta fel, majd 1860-ban újra a bővebb formával találkozunk. A schematizmusokat évente ill. két évente adták ki.

A források bemutatása után a következőkben rátérek a magyar és német lakosság viszonyának tárgyalására 1848-ig.

4. A MAGYAROK ÉS NÉMETEK VISZONYA A MAGYAR NYELVI MOZGALOM TÜKRÉBEN (1784–1848)

A magyarok és németek viszonyának tárgyalásakor mindenképp fontosnak tartom felvázolni a vizsgált korszak népességi viszonyait, különös tekintettel a lakosság etnikai megoszlására. Ennek oka, hogy így képet kaphatunk a két népcsoport erőviszonyairól, ill. megítélhetjük nyelvi követeléseik jogosságát. Ezt követően kerül sor a nyelvi mozgalom országos kibontakozása, a rendi országgyűlések eredményei és a verőcei „nyelvi mozgalom” bemutatására (4.2. fejezet). Bár a vizsgálat fő időszaka a 19. század, az előzmények bemutatása ettől néhány év eltérést követel meg.

4.1. A magyar és német lakosság megoszlása a korszakban

Verőcére vonatkozóan hiteles népességi adatok először a II. József által 1784-ben elrendelt népszámlálás kapcsán állnak rendelkezésre. Ekkor a településen 124 házban 155 család lakott. A népesség száma 887 fő volt, ebből 450 férfi és 437 nő. A férfiak közül 192 volt házas és 258 nőtlen. A faluban 2 pap⁵⁷ lakott, 72 fő volt jobbágy, 132 fő volt zsellér, napszámos, földesúri szolgál, vagy katonai szolgálatra alkalmatlan férfi.⁵⁸ A többi lakos ezek leszármazottai, vagy nők. A lélekszám a 18. század végétől kezdve nő, de 1835 és 1860 között visszaesés tapasztalható: míg 1835-ben 1521, addig 1860-ban csupán 1495 lakost találunk. A két időpont között csekély növekedés tapasztalható: Fé-

⁵⁵ Vö. BÁNK 1970, 37.

⁵⁶ Az istentisztelet nyelvét illetően ezalatt mindig a prédikáció és az imák, valamint az énekek nyelve értendő, mert a liturgia nyelve egészen a II. vatikáni zsinat utánig (1965) latin marad. Vö. GERGELY JENŐ – KARDOS JÓZSEF – ROTTLER FERENC: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Budapest. 1997. p. 153. (továbbiakban GERGELY – KARDOS – ROTTLER 1997)

⁵⁷ Feltehetően egy katolikus és egy refermátus papról lehet szó.

⁵⁸ Vö. SZOMSZÉD 1998, 150–151

nyes Elek 1851-ben kiadott munkájában 1530 lelket ad meg.⁵⁹ A mélypont 1858-ban figyelhető meg, ekkor Verőce mindössze 1391 főt számlált. 1865-ben azonban már 1686 lakossal büszkélkedhetett a falu, ezután pedig általánossá vált a növekvő tendencia.⁶⁰

Ezek a leírások bár pontosak, Verőce etnikai megoszlásáról sajnos nem árulkodnak. E vonatkozásban nincsenek segítségünkre a schematizmusok sem, amelyek a lakosokat kizárólag vallásuk szerinti lebontásban adják meg. Ezen kívül az istentisztelet nyelvére találunk bejegyzést, mely a korszakban magyar és német („*Lingua: Hung. et Germ.*”).⁶¹

1819 és 1846 között Verőcén 462–533 református lelket találunk, ők mind magyarok. A katolikusok létszáma ez időszakban 619 a kezdődátumkor, 744 1825-ben és 906 fő 1846-ban. Fényes 1851-ben 996 katolikus és 534 református lelket említ, Verőcét azonban tiszta magyar falunak tartja, így az etnikai megoszlás tekintetében nem nyújt adatokat.⁶²

Az etnikai megoszlásról csupán egyetlen adatunk van, ez Krizsány János verőcei plébános 1826. évi leírásából származik. Krizsány 1826-ban 1278 lélekről számol be, melyek közül 808-an katolikusok és 470-en reformátusok. A katolikusok részben németek, de valamivel többen magyarok. Krizsány szerint ekkorra már minden német tud magyarul, sőt szerinte nem tudnak németül. Írja azt is, hogy egy évtizeddel ezelőtt, tehát 1815–1816 táján gyakran volt villongás közöttük, de azóta gyakoriak a vegyes házasságok. Krizsány szerint ügyeiket a németek is magyarul intézik, de németül imádkoznak. A német nyelv színtere a templom és a család. Az iskola nyelve magyar, vagy nagyrészt az.⁶³

Az egyébként részletes leírást némi forráskritikával kell kezelnünk, de megtudjuk belőle, hogy a német és magyar katolikusok létszáma nem különbözik nagy mértékben, mindkét esetben megközelítően 400 fővel számolhatunk. A vegyes házasságok 1826-os meglétét alátámasztják a házassági anyakönyvi kivonatok, az viszont a korszak forrásaiban ismeretében mindenképpen túlzás, hogy a német lakosok ne tudnának németül (ld. német nyelvű levelezés). Tény az is, hogy a templom maradt a legtovább a német nyelv gyakorlásának nyilvános színtere, de az iskola nyelve 1826-ban biztosan nem magyar, hanem vegyes nyelvű. Erre utaló adat 1817-ből az iskola felújítása kapcsán áll rendelkezésre. Tudjuk, hogy az iskolamester ekkor Gebler József, aki magyarul és németül oktatja a diákokat.⁶⁴ A későbbi források ismeretében ez az állapot 1835-ig állt fenn.

A forrásokban nagyobb villongásokról nem esik szó, legfeljebb kisebb feszültségek lehettek a nyelvkérdés miatt. A közigazgatás azonban valóban magyarul folyt a falun belül ill. a vármegyében.

A lakosság között általánosságban nem voltak nagyobb feszültségek, legalábbis 1844-ig nem. Ezt támasztja alá az a tény, hogy az esküdtek között többször találunk német nevűeket is, így pl. 1768-ban Neiprand Györgyöt.⁶⁵

59 Vö. FÉNYES 1851, 294.

60 Vö. SZOMSZÉD 1998, 156.

61 Vö. A váci egyházmegye schematizmusai 1820-tól.

62 Vö. FÉNYES 1851, 293–294.

63 Vö. SZOMSZÉD:1998, 152–153.

64 Vö. uo. 181.

65 Uo. 81.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a két etnikum között az erőviszonyok kiegyenlítették katolikus viszonylatban, a német lakosság pedig gyorsan magyarosodott a vegyes nyelvű környezetben, ahol a protestánsokkal együtt már jelentős a magyar többség. A németek azonban ragaszkodnak hagyományaikhoz, melybe a nyelvi hagyomány szervesen illeszkedik. Ez a nyelvi hagyomány mozgatja majd főként istentiszteletekre, olykor oktatási nyelvre vonatkozó kérvényeiket. Az 1848-ig lezajló magyar nyelvi mozgalom, ill. a későbbi németesítés is csak e két kérdéskörben érinti őket.

A település vegyes jellege miatt a verőceiek helyzete alapvetően különbözik a tisztán német települések ill. tömbök helyzetétől. Míg a homogén német tömbök esetében az istentisztelet és az alapfokú oktatás nyelve hosszú ideig nem jelentett problémát, hiszen a lakosság anyanyelvének megfelelően német volt, Verőcén hamar megkezdődött a magyar lakosok nyelvi mozgalmá. Ez a magyarázat arra, hogy míg a német etnikum általában csak 1844 körül kezd tiltakozni a magyar nyelv térhódítása ellen, Verőcén az ez irányú aktivitás, mint azt a következőkben látni fogjuk, már a reformkor előtt megfigyelhető.

4.2. Nyelvi mozgalom az országgyűléseken és Verőcén

A magyar nyelvi mozgalom kezdete 1784-re tehető, amikor május 11-én II. József császár a kancellária útján rendeletet intézett a helytartótanácsához a német nyelv bevezetéséről. Eszerint a törvényhozás, a központi és helyi közigazgatás, valamint a közép- és felsőfokú oktatás nyelve német lett. Ezen kívül az országgyűlési követé váló megválasztást is a német nyelv tudásához kötötte. A rendelet szerint a központban azonnal be kellett vezetni az új nyelvet, míg a vármegyék és városok egy, a világi és egyházi törvényszékek pedig három év haladékot kaptak.⁶⁶

A rendelet nagy felháborodást váltott ki, pedig az uralkodó nyelvi rendelete nem feltétlenül a magyarok elnyomására irányult, hisz a magyar nemesség ekkor nem a magyar, hanem a latin nyelvet használta. II. József nagy célja, az egységes osztrák állam elérése érdekében tett pragmatikus és felvilágosult lépést, ami a latin nyelvtől való megszabadulást célozta. Ez ugyanis a felvilágosult népek körében szerinte már nem használatos a nyilvános életben („...ein noch klarer Beweis ist es, dass bei allen aufgeklärten Völkern der Gebrauch der lateinischen Sprache von den öffentlichen Geschäften verbannt worden ist, indessen er allein noch in Ungarn und dessen angehörigen Reichen, sowie in dem Grossherzogthume Siebenbürgen und in Polen seinen alten Besitz behauptet.”).⁶⁷

Válaszként a megyék tiltakozásának áradata érkezett, akik ugyan hivatalaikat féltve még nem a magyar, hanem a latin nyelv védelméért kardoskodtak. Példaként említem a Zemplén megyeiek levelét, akik felháborodásukat fejezik ki, hogy ezután sokaknak vissza kell vonulniuk a nyilvános élettől, és a tisztségeket német újoncok és idióták („aus wenigen deutschen Idioten und Neulingen”) fogják betölteni. Emellett érvként hoz-

66 Vö. MIKÓ IMRE: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből*. Kolozsvár. 1944. p 9. (továbbiakban MIKÓ 1944)

67 Uo. KRONES, FRANZ: *Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II. 1740–1790. Geschichtliche Studien im Bereiche des inneren Staatslebens*. Graz. 1871. pp 28–30. (továbbiakban KRONES 1871)

zák fel, hogy az országban a németek jóval kevesebben vannak, mint a többi nép, így fájdalmas lenne, ha a többségnek kéne a kisebbséghez alkalmazkodni. Ezen kívül a nemzet kultúrájának a nyelve nem a német.⁶⁸

II. József nyelvrendeletének hatására, bár egyes nemesi rétegek még hosszabb ideig ragaszkodtak a latin nyelvhez, megkezdődött a magyar nyelv gondozása és fejlesztése,⁶⁹ ami a 18. század végén magyar nyelvű irodalmi művek alkotásában is megnyilvánult.

A józsefi rendelkezés a verőceiekre nem volt nagyobb hatással: az istentisztelet nyelve ekkor többnyire német⁷⁰ volt, azt nem lehet tudni, pontosan milyen megoszlás volt a két nyelv között. Egy 1814-ből származó magyar nyelvű kérvényből csupán azt tudjuk, hogy ekkor a német nyelv jelenléte volt az uralkodó. Ami az iskolában használatos nyelvet illeti, a rendelet nem érintette az alsófokú oktatást, így az addigi gyakorlat, valószínűsíthetően a vegyes nyelvhasználat maradt érvényben.

Az 1790. január 28-i rendelet, melyben II. József visszavonta rendeleteit, a magyar nyelv ügyét irodalmi síkról politikai síkra helyezte. Ettől kezdve 1844-ig szinte minden országgyűlésen téma volt a nyelvkérdés.⁷¹

A dunai svábokról szóló német munkák ezt az időszakot a magyar nacionalizmus időszakának tekintik, melyben 1844-ig a magyarosító tendencia figyelhető meg. Ingor-mar Senz szerint ez az időszak a falvak elmagyarosodását is felgyorsította.⁷²

A politikai porondon II. Lipót trónralépésével egy időben jelent meg a magyar nyelv ügye. A rendek már Lipót hitlevéltervezetébe be kívánták venni, hogy az uralkodó nem hoz az országba idegen nyelvet, ezt azonban Lipót visszautasította. Helyette az országgyűlésen alkották meg az 1791/XVI. törvénycikket, miszerint az uralkodó nem hoz be idegen nyelvet az országba, „és a magyar nyelv terjedése érdekében pedig a gimnáziumokban, akadémiákon és a magyar egyetemen magyar tanszéket fog felállíttatni”.⁷³ Ez a törvény még nem tekinthető előrelépésnek, hiszen csupán a latin nyelv használatát erősítette meg, sem a magyarság, sem pedig a kisebbségek számára nem jelentett ennél több eredményt.

Az első előrelépést az I. Ferenc által 1792-ben összehívott országgyűlésen sikerült elérni. Az 1792/VII. törvénycikk elrendeli a magyar nyelv tanítását Magyarországon rendes, a kapcsolt részekben pedig rendkívüli tantárgyként. A törvény azonban nem érintette a piarista, protestáns és a görög keleti román és szerb iskolákat.⁷⁴

A Martinovics-féle összeesküvés miatt a magyar nyelv 1805-ig nem kerül szóba az országgyűléseken. Nagy eredményként kell tehát értékelni az 1805/IV. törvénycikket, mely kimondja, hogy az országgyűlési felterjesztéseket ezentúl két hasábian magyarul és latinul kell szerkeszteni, és ugyanígy írhatják felterjesztéseiket a törvényhatóságok

68 Uo. 35.

69 Uo. 36.

70 A falusi papok már a 18. században is nagyrészt anyanyelven prédikáltak, és többen két nyelven (magyar-német, szlovák-magyar) tudtak. Vö. GERGELY – KARDOS – RÖTTLER 1997, 108. A 19. századi magyar prédikációért folyamodó levelek alapján viszont úgy tűnik, a templomban, ha nem is kizárólagosan, de a német nyelv használata volt az uralkodó.

71 Vö. MIKÓ 1944, 10.

72 Vö. SENZ 1987, 94–95. ill. SENZ 1994, 29.

73 Vö. MIKÓ 1944, 11.

74 Vö. uo. 12.

az udvari kancelláriához. Ezen kívül a törvényhatóságok a helytartótanáccsal magyar nyelven levelezhetnek, és utóbbinak is magyarul kell válaszolnia. A törvényszékeken perekben lehet magyar nyelvet használni. A reformkori országgyűlések előtt ez volt az utolsó és egyben legnagyobb eredmény, mert az 1807-es, 1808-as és 1811–12-es országgyűléseken a nyelvkérdésben felterjesztett több felirat ellenére sem született újabb törvény. A nyelvi mozgalom azonban tovább folyt immár a felvilágosodás szellemétől áthatott nemesek egyre bővülő táborának támogatásával is. Közülük is kiemelendők Felsőbüki Nagy Pál szavai, melyek a nyelvi mozgalom jellegéjeként is értékelhetők: „*a nemzetiség fontosabb az alkotmánynál, mert az elveszett alkotmányt vissza lehet szerezni, de a nemzetiséggel a nemzet is elhal*”.⁷⁵

A magyar nyelv ellen ekkor csak a horvátok egy része emelt szót, azok is a latin nyelv védelmében. A horvát urak másik csoportja azonban támogatta a magyar nyelvi törekvéseket.⁷⁶

Ami Verőcét illeti, a reformkori országgyűlések előtti időkből több forrást találunk a magyar és német nyelvre vonatkozó kérelmeket illetően. Ezekben az években a források kizárólag az istentisztelet nyelvét érintik. Az oktatás vegyes nyelvű volt.

Az első forrás egy 1814-ből származó magyar nyelvű levél (ld. 2. számú melléklet), melyet a magyar katolikus hívek írtak Kámánházy László váci püspöknek. Ebben a következőket írják: „... az Isteni szolgálatnak saját Ditsült Hazánk nyelvén való szolgáltatásért már többször esdeklünk könyörögni, és azon könyörgő Instantiánkat melyet az iránt 1813-ban (...) kegyes 's fel szentelt kezébe nyújtottunk, 's mind edig az eránt semmi vigasztalást nem vettünk, sőt ezen idő alatt nagy szivfájdalommal éreztük azt, hogy már egy Holnapja múlt, hogy magyar Predikatzionk nem volt...” A levél zárásaként újra magyar nyelvű prédikációért könyörögnek a hívek. A levelet négyen, Csotsz Gyögy, Henye János, Kelemen János és Heronai János írták alá „a többi” nevében.⁷⁷

A levélből kiderül, hogy a magyar hívek a magyar nyelvű prédikáció ügyében korábban is nyújtottak be kérelmet. Ezek közül e levélből ismert az 1813-as dátum. Ha volt is korábbi levél, amely a „többször” szó használata miatt nem zárható ki, annak időpontja jelenleg ismeretlen. A kérvény alapján az is kitűnik, hogy a német nem volt kizárólagos nyelv a templomban, de ebben az időszakban erősen dominált, holott a német és magyar hívek száma nagyjából egyezett.

A többszöri kérvényezést követően a verőcei magyar nyelvű híveknek már egy év múlva áttörést sikerült elérniük. A Historia domus 1815-ös latin nyelvű bejegyzése alapján Kámánházy László püspök elrendelte, hogy az istentiszteleteken 2/3 arányban a magyar, 1/3 arányban pedig a német nyelv legyen használatban. Ezek szerint a német nyelvű prédikáció, éneklés és imádság minden harmadik vasárnapra korlátozódott.⁷⁸ A forrást későbbi, 1844-es, ill. 1852-es és azutáni levelek visszautalásai is megerősítik (ld. később). A magyarok eredménye feltehetően annak is köszönhető, hogy –

⁷⁵ Vö. uo. 12.

⁷⁶ Vö. uo. 12–13.

⁷⁷ Vö. A magyar katolikus hívek levele Kámánházy László püspökhöz 1814-ben (a pontos dátum nem olvasható) /Acta parochiarum Verőciensis/

⁷⁸ A Historia domus 1815-ös latin nyelvű bejegyzése Kámánházy László rendeletéről, miszerint a magyar és német nyelv a templomban 2/3–1/3 arányban oszlik meg (Krizsány János plébános bejegyzése)

mint fent említettem (3. fejezet) – Kámánházy tudott magyarul, és szeretett is magyarul prédikálni.

A reformkort megelőző időszakot az általam ismert és feldolgozott források szempontjából egy 1816-ból származó német nyelvű levél zárja, melyben a német lakosság tiltakozását fejezi ki a püspöknél az előző évben bevezetett változás miatt.⁷⁹ Mint azonban látni fogjuk, a németek többé már nem érik el az 1815. év előtti nyelvi állapotot.

Talán ezek az évek lehettek azok, amelyekről 1826-ban Krizsány feljegyzi, hogy egy évtizede voltak villongások a két enikum között.

A schematizmusok nyelvi szempontból nem nyújtanak felvilágosítást ezekről az évekről, mert az istentisztelet nyelvére vonatkozóan csak 1820-tól tartalmaznak adatokat. Ettől kezdve a korszakban a magyar és német bejegyzés olvasható („*Lingua*”⁸⁰: *Hung. et Germ.*”).⁸¹

Az országos események mentén tovább haladva a reformkori országgyűlések sorát az 1825/1827-es rendi országgyűlés nyitja meg. Ezen a gyűlésen elsősorban az 1805/IV. törvénycikk be nem tartását kifogásolták a képviselők. A magyar nyelvvel kapcsolatban két álláspont, egy radikális és egy mérsékeltbb állt szemben egymással. A radikálisok, mint pl. Bihar, vagy Szatmár követői a magyar nyelv azonnali bevezetését követelték a közigazgatás minden ágába. A mérsékeltbbek, mint Csongrád és Pest vármegyék követői több éves határidőt engedélyeztek volna. A vitán túl nyelvi szempontból egy fontos előrelépés történt: Széchenyi István felajánlása nyomán az 1827/XI. és XII. törvénycikkek törvénybe iktatták a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását.⁸²

Az 1830. évben ennél jóval több előrelépést sikerült elérni: az alsó tábla már magyar nyelven üzent a főrendeknek, akik ismét felterjesztést küldtek Bécsbe a korábbi sérelmekkel kapcsolatban. Az eredmény az 1830/VIII. törvénycikk lett, amely magyarrá tette a helytartótanács levelezését a körlevelek kivételével. Ezen túmenően a Kúriának a magyar nyelven felkerülő pereket magyarul kellett folytatnia. Bizonyos mértékben a kerületi táblák, vármegyei és városi bíróságok, valamint a szentszékek is magyar nyelvre tértek át. Közhivatalokba ezután csak olyanokat lehetett alkalmazni, akik tudtak magyarul.⁸³

Az 1832/1836-os országgyűlés újabb eredményeket hozott. A rendek felszólítására a főrendek először szerkesztenek magyar nyelvű választ, de a törvények és feliratok magyar nyelvű szerkesztését még nem hajlandóak elfogadni. Érdekesség, bár pozitív eredményt nem hoz, hogy a rendek a katolikus liturgiát is meg akarták magyarosítani. Mint tudjuk, erre egészen 1965-ig, a II. vatikáni zsinat végéig nem kerül sor, de a klérus és a káptalani követeket ezzel magukra haragították a rendek.

Ami az elfogadott törvényeket illeti: az 1836/III. törvénycikk kimondja, hogy a törvények kétnyelvű szerkezete mellett a magyar nyelvű tekintendő eredetinek, valamint bevezeti a magyart a királyi ítélőtábla és az udvari főtörvényszék ügykezelésébe. A hite-

79 A német katolikus hívek német nyelvű levele Kámánházy László püspökhöz 1816-ban /Acta parochiarum Veröciensis/

80 Nyelvi szempontból érdekes megfigyelni, hogy a schematizmusokban a „lingua” szó írása nem egységes. Amennyiben nem rövidítik *Ling*-nek, a *Lingua* és a *Lingua* írásmód is megtalálható.

81 Vö. A váci egyházmegye schematizmusai 1820-tól.

82 Vö. MIKÓ 1944, 15–16.

83 Vö. uo. 16.

les kiadványok bevezetését és befejezését ezentúl magyarul kell szerkeszteni. Emellett egyházi vonalon elrendeli a törvény, hogy azokon a helyeken, ahol magyarul mondanak szentbeszédet, magyarul kell vezetni az anyakönyveket, ill. az aradi mesteri és papi szemináriumban magyar tanszéket kell felállítani.⁸⁴

A magyar nyelvet érintő törvénykezés csúcspontja az 1839/1840-es, ill. az 1843/1844-es országgyűlésekre tehető.

Az 1839-ben megnyíló országgyűlésen a két tábla, József nádor közbenjárására, háromszáz év óta először köszönti magyar nyelven az uralkodót. Az 1840/IV. törvénycikkben pedig az uralkodó szentesítette, hogy a feliratok és a törvényhatóságok felterjesztései kizárólag magyar nyelvűek. Magyarok a helytartótanács körlevelei is, és magyarul leveleznek ezentúl az egyházi törvényhatóságok a világiakkal, ill. ezek egymással. Az udvari kamarának magyarul kell válaszolnia, és magyarul szerkesztik a káptalanok kiadásait és a tárnoki székek ítéleteit. Az egyházat érintő változás volt, hogy három éven belül minden anyakönyvet magyarul kellett vezetni, és kötelezték a papokat a magyar nyelv ismeretére.⁸⁵ Végezetül pedig az országos pénztárak számadásait is magyar nyelven kellett folytatni.⁸⁶

Az 1843/1844-es országgyűlés végül „feltette az i-re a pontot”, megalkotva a „*nemzet legdrágább vívmányát*”, mely hosszas vita után a kapcsolt részek kihagyásával államnyelvvé tette a magyart. Az 1844/II. törvénycikk a következőket tartalmazza: a leiratókat és törvényeket is immár magyarul kell szerkeszteni; az országgyűlésen csak a kapcsolt részek követői szólhatnak hat éven keresztül latinul⁸⁷; a Magyar Udvari Kancellária és a helytartótanács leiratai, ill. a helytartótanács feliratai is magyar nyelvűek; az udvari főtörvényszék és a szentszékek nyelve magyar; a magyar nyelvet a kapcsolt részek fő- és középiskoláiban rendes tantárgyként kell tanítani; Magyarországon a közoktatás nyelve a magyar.⁸⁸

Az utolsó rendi országgyűlést (1847/1848) az uralkodó, V. Ferdinánd magyarul nyitotta meg, melyre évszázadok óta nem volt példa. A magyarok és horvátok közötti megbékélés jelének tűnt, hogy a horvát követek szintén magyarul szólaltak fel az országgyűlésen, melyre válaszként a főrendek bevették válaszukba, hogy a horvátok ügykezelési nyelvét saját döntésükre bízzák. A két nép viszonya azonban a későbbiekben nem alakult ilyen barátságosan.⁸⁹

A magyar nyelv államnyelvvé tétele kapcsán meg kell jegyezni, hogy az ügy előremenetelében igen nagy szerepe volt annak, hogy József főherceg nádor, ill. 1835-től Metternich, aki az államérdeket előtérbe helyezve a magyarok ügyét is rugalmasabban volt képes kezelni, támogatta a nemzeti nyelv előmenetelét.⁹⁰

Az általam vizsgált oktatási és istentiszteleti nyelvvel összefüggő törvényekkel kapcsolatban a elmondható, hogy bár az 1844/II. törvénycikk elrendelte Magyarországon a kizárólagos magyar oktatási nyelvet, az egy tömbben élő nemzetiségeknél a törvény

84 Vö. uo.

85 Az alsó papság körében többnyire nem volt probléma a magyar nyelv ismerete. (ld. fent)

86 Vö. uo. 17.

87 Ezt a pontot főleg a horvátok tiltakozása miatt kellett bevenni a törvénybe. Vö. uo. 17–18.

88 Vö. uo. 18.

89 Vö. uo.

90 Vö. uo. 15.

nem került szigorú betartásra.⁹¹ Nem így volt ez Verőce esetében, mely – mint látni fogjuk – vegyes lakossága miatt már hamarabb szembesült a fenti reformmal.

Az egyházat érintő törvények közül Verőce szempontjából nem volt hátrányos a paktól magyar nyelvtudást követelő törvény, hisz a verőcei papok tudtak magyarul. Az anyakönyveket a kötelező magyar anyakönyvezést megelőzően latinul vezették, így a magyarra való átállás a németeket nem érintette negatívan. Ami pedig a közigazgatást illeti, az már korábban is magyar nyelvű volt, így nem jelentett hátrányt a magyarul jól tudó németek számára. Az egymást követő nyelvtörvények hatásának tudható be azonban nagy valószínűséggel, hogy az 1830-ban kinevezett új plébános, Valter Ferenc, magyar nyelven vezette tovább az elődök által elkezdett *Historia domust*.

A következőkben kövessük nyomon a reformkor időszakára vonatkozó verőcei forrásokat, és a nyelvkérdésben bekövetkező változásokat.

A korszak első rendelkezésre álló forrása 1835-ből származik. Karskovich Károly fő ügyvéd írt véleményező levelet Nádasdy Ferenc váci püspöknek a magyar nyelv bevezetése ügyében. A levélből kiderül, hogy a verőcei magyar hívek „*folyó esztendő Böjtmás hava [március – D.V.] 18-án Tetes Nógrád Vármegyéhez nyújtott oly értelmű folyamodást (...), hogy Verőcze helység a Catholicus Egyházi szertartásaiba a már szükségtelenné lett német nyelvnek gyakorlását eltöröltessék, 's a helyett a Hazai magyar nyelv ne vegyesen, hanem ezután csak egyedül divatoztassék.*”⁹² A magyar katolikusok tehát az 1815-ben elrendelt 2/3–1/3-os nyelvi megoszlást eltörölve a kizárólagos magyar prédikációért folyamodtak ezúttal a vármegyéhez. Nádasdy püspök „*f. é. Pünkösöd hava 24-én*” tehát május 24-én intézett levelet Karskovich fő ügyvédnek, melyben feltehetően véleményét kéri ki az ügyben. Erre válaszol e levelében a fő ügyvéd. Karskovich levelében írja, hogy mind a vármegye, mind pedig a püspök eleget tesz hazafiúi kötelességeinek a magyar nyelv támogatását illetően. Ellenben az a véleménye, hogy a magyarosítás túl gyors ütemű, és azt a templomban még nem szabad sürgetni. („... *ha az ember azoknál, is sürgetni akarja a megmagyarosodást, kiknél az koroknál fogva lehetetlen – ez oly hatás volna, mellyből a legveszélyesebb viszhatasok erednének.*”)⁹³

Karskovich arra is felhívja a püspök figyelmét, hogy a Nógrádi Nemzeti Intézet éppen ezért azt a célt tűzte ki, hogy a magyar nyelvet az oktatás útján terjessze. Ennek következtében a fő ügyvéd Verőcére vonatkozó véleménye a következő: „*én úgy vélekedem: hogy ha Verőczén a gyermekek nevelésébe minden elfogkövetetni, hogy azokis kik német szülőktől származtak, a magyar nyelvet sajátukká tehessék, úgy a Haza ohajtásának bizonyosan legtöbb lesz megfelelve.*” Ezután lassan majd az élet minden területére eljut a magyar nyelv a fő ügyvéd szerint.⁹⁴

Karskovich levelének hatása az lett, hogy Nádasdy püspök 1835. július 3-án elrendelte, hogy a verőcei iskolában kizárólag magyar nyelven tanítsanak, megszüntetve a vegyes nyelvű oktatást. Az istentiszteletre vonatkozóan azonban meghagyta a Kámánházy által elrendelt vegyes nyelvhasználatot, mely szerint minden harmadik va-

91 Vö. uo. 22.

92 Vö. Karskovich Károly fő ügyvéd véleményező levele Nádasdy Paulai Ferenc püspöknek 1835-ben /Acta parochiarum Verőciensis/

93 Vö. uo.

94 Vö. uo.

sárnapon német misét tartanak. Nádasdy iskolai rendelete eredetiben nem áll rendelkezésre, de 1843. és 1844. évi levelek visszautalásaiban megtalálható (ld. később).⁹⁵

Az 1843. évből az Acta parochiarum Veröciensis több iratot is tartalmaz. Kronológiai sorrendben az első irat a Verőce filiájának számító Szokolya katolikus hívei pecsétes igazolása márc. 1-éről, miszerint településükön „*nincs csak egy is, ki németül tudna, annyival inkább német volna*”. Az igazolást a falu jegyzője, bírása és esküttjei írták alá.⁹⁶

Az igazolás annyiban felkelti a figyelmet, hogy amennyiben ez az igazolás a magyar nyelv kérvényezésének ügyéhez kapcsolódik, úgy a rendelkezésre álló iratok alapján egészen az 1850-es évekig ez az egyetlen ilyen tárgyú adat Szokolyáról.

Az 1843-as évből származó további iratok levelek. Az első „*a Verőczei katolikusok fő része*” címezte a prefektusnak márc. 23-án. A levélben a hívek panaszkodnak, hogy a püspök 1835. július 3-án kelt rendelete ellenére, mely szerint az iskolában csak magyarul lehet tanítani, a megkérdezésük nélkül kinevezték Valcz Józsefet tanítónak, aki nem tud rendesen magyarul. Ennél fogva nem tudja ellátni feladatát. Emellett kántorként sem tudja megfelelően ellátni a misét.⁹⁷

A vádakra Valcz József levélben reagált márc. 25-én, melyet a küldöttségnek címezett. Ebben azt írja védelmére, hogy elődje, az iszákos Gebler János tanító helyére való kinevezését a verőceiek többsége támogatta. Az pedig köztudott volt, hogy nem beszél tökéletesen magyarul, így ez alapján nem bocsáthatják el. Emellett leírja, hogy azóta is szorgalmasan gyakorolja a magyar nyelvet.⁹⁸

A vizsgálatot „*a józan gondolkodású és igazságot követelő verőczei lakosok*”, akik között magyarok és németek is megtalálhatók, pontokba szedett állásfoglalása zárja le. A Valczot támogató lakosok írásban is kinyilvánítják, hogy a kántortanítót befogadják. Álláspontjuk szerint „*Hogy a két felekezetű nemzetiség egymás között surlódásba van, s ez nemzet iránti gyűlölségből származik, annak Valcz József semmi oka, legyen ő német, magyar, vagy akár mi más nemzetség.*” Szerintük a települést jól el fogja tudni látni. A levél 68 fő írta alá.⁹⁹

A forráscsoport alapján két fontos dolog szűrhető le: az egyik az iskolai nyelvre vonatkozó rendelet dátuma, a másik pedig az a tény, hogy a magyar és német lakosság között ebben az időszakban újra súrlódásokat lehet megfigyelni. Ez a hagyományukat féltő németek, ill. a magyarok egy részének túlfűtött nacionalizmusa ellentétének köszönhető.

Az 1848-ig terjedő időszakban jelentős számú és fontos források kötődnek az 1844. esztendőhöz.

95 Vö. pl. A verőcei magyar hívek panasza a prefektus úrhoz Valcz József tanító kinevezése miatt – 1843. márc. 23. /Acta parochiarum Veröciensis/, továbbá vö. A szentszéki küldött vizsgálatát tartalmazó szentszékhez küldött levél 1844. febr. 6-án a magyar és német nyelv helyzetéről Verőcén /Acta parochiarum Veröciensis/; vö. Valter Ferenc plébános levele a szentszéknek 1844. febr. 6-án, melyben visszautasítja az őt ért vádakat a német nyelv preferálásával kapcsolatban /Acta parochiarum Veröciensis/

96 Vö. A szokolyai lakosok igazolása, miszerint szokolyán csak magyarok laknak – 1843. márc. 1. /Acta parochiarum Veröciensis/

97 Vö. A verőcei magyar hívek panasza a prefektus úrhoz Valcz József tanító kinevezése miatt – 1843. márc. 23. /Acta parochiarum Veröciensis/

98 Vö. Valcz József tanító levele a küldöttséghez 1843. márc. 25-én /Acta parochiarum Veröciensis/

99 A „józan gondolkodású és igazságot követelő verőczei lakosok” válaszlevele a Valczot kifogásoló magyar híveknek 1843. márc. 25-én /Acta parochiarum Veröciensis/

A magyar nyelvre vonatkozó iratok sorát a szentszék küldöttjének vizsgálatát tartalmazó levél nyitja február 6-án. A küldött azután vizsgálódott Verőcén, hogy a szolgabíró 1844. január 10-én egész Nógrád vármegyében, így Verőcén is, bevezette a kizárólagos magyar oktatási nyelvet. Verőcére vonatkozóan ez a második ilyen rendelet, mely az egyház után világi vonalon is megszabta az iskolai nyelvhasználatot.¹⁰⁰

A küldött és a szolgabíró azt vizsgálta, hogy vajon a templomban is megszüntethető-e a német nyelv. A vizsgálat során a küldött az uradalmi ügyintézővel részt vett az iskolai vizsgán, ahol azt tapasztalták, hogy a német szülők gyermekei is tökéletesen beszélnek magyarul, noha a gyerekek azt mondták, hogy otthon szüleikkel németül társalognak. A vizsgálódók ebből a következőket vonták le: *„Ennél fogva a felserdülő gyermekekre és Ifjúságra nézve a magyar nyelvnek templombani használata eránt többé szó és kérdés sem keletkeztén és pedig annál kevésbé – hogy a Tanodában magyar nyelven oktatás nem csak most nem rég a járásbeli Szolgabíró Úr által – hanem már kegyelmes Püspökünk által is még pedig 1835-ik évben különösen kegyesül megteremtett és meghagyott.”*¹⁰¹

Az ifjúság vizsgálata után a felnőtt magyar és német lakosságot hallgatták ki. Azt alapították meg, hogy a német lakosság nem túl nagy, többen vannak a szomszédos településekről. Emellett a német nyelvet ékes magyar nyelven védelmezik. További ellenérv a német nyelvet illetően, hogy *„a magyar lakosok német nyelven semmit sem tudván, valahányszor német nyelven predikáció tartatik a templomot és Isten házáat odahagyni kénytelenítettnek, ’s még mostis a Kis Marosi német nyelvű Verőczei templomba átjáró lakosok által, noha ezeknek mint a Nagy Marosi Plebániához tartozóknak ott helye nem is lenne, abból az ő sérelmökkel ki szoríttatnának...”* A küldött szerint a németek ragaszkodása nyelvükhöz más praktikus ok híján csak azzal magyarázható, hogy az korábban *„az isteni szolgálat divatozott nyelve volt”*. Megtartására tehát nem lát tovább okot. Biztosítja azonban a németeket, hogy nyelvük otthoni használatában senki sem korlátozza majd őket.¹⁰²

A forrás különös jelentősége abban áll, hogy tartalmazza a német nyelv eltörlésének első lépését. Ezen kívül érdekes adatot találunk arra, hogy a közeli Kismaros német lakói lustaságból nem Nagymarosra, hanem a közelebbi Verőcére jártak át a német misére, a templom kis mérete miatt azonban ilyenkor a verőceieket szorították ki saját templomukból.

Szintén február 6-áról való Valter Ferenc plébános szentszéknek írt levele, melyben a magyar hívek azon vádjait utasítja vissza, miszerint többet használná a német nyelvet, mind a magyart. A levél jól példázza a magyar hívek egy részének túlfűtött érzelmeit a magyar nyelvet illetően. Valter hivatkozik Kámánházy 1815-ös, és Nádasdy ezt megerősítő 1835-ös rendelkezéseire az istentisztelet nyelvének váltogatását illetően. Kámánházy külön rendelkezett a nagyhét és a húsvéti időszak tekintetében, miszerint az időben a nyelvet évenként váltogatni kell. Ez ellen azonban többeknek ellenvetése volt. Mivel ezt megelőzően magyar nyelven folytak a szertartások, a következő évben *„fekete és virág és húsvét napján német Isteni szolgálat volt, és ezen történetileg egymást kö-*

100 Vö. A szentszéki küldött vizsgálatát tartalmazó szentszékhez küldött levél 1844. febr. 6-án a magyar és német nyelv helyzetéről Verőcén /Acta parochiarum Veröciensis/

101 Vö. uo.

102 Vö. uo.

*vető német ajtatosság, szülte némelly nyughatatlan magyarok részéről tüstént ama véslármát, és panaszt, kik a kiadott rendet tökéletesen nem tudják, nem értik, sőt érteni és tudni makacsságbul nem akarják.*¹⁰³

A szentszéki küldött február 6-i vizsgálatára reagál a következő forrás, mely a verőcei német hívek aggodalmas levele a püspökhöz. A levelet többek között az teszi különösen érdekessé, hogy magyar nyelven írták. E tekintetben pedig kuriózumnak számít a magyar és német nyelv kapcsán létrejött összes forrás tekintetében.

A levél a következőképpen kezdődik: *„Kínos érzés rezgé át egész valónkat ama terjen-gő hír hallatán, miszerint Szentegyházunkban eddig gyakorlott Isteni szolgálati rend egészen magyarrá változtatandó, ’s ezzel a német ajtatosság végkép megszünendő lenne. – Szeretjük hinni, mikép eme változás, magyar ajkú lakótársainknak Tettes Nógrád Vármegye útján tett, ’s méltánylást nyert mozgalma folytán, a magyar jellemek vegyes nyelvű helységünkben szilárdítására legyen irányozva.*”¹⁰⁴

A folytatásban leírják, hogy szeretik hazájukat, és annak törvényei ellen nincsenek kifogásaik. Hazaszeretetüket mutatja az is, hogy e levelet honi nyelven írják. Hivatkoznak arra, hogy az iskolában már csak magyar oktatás folyik, így gyermekeik valóban megmagyarosodtak, de megjegyzi, hogy az ő német szóhoz szokott lelkük a templomban nem viselné jól, ha német szó nélkül maradna. A német nyelv melletti érvelésük kapcsán két dolgot hoznak fel: az egyik a lélekszámról vonatkozik. Számításaik szerint Verőcén 395 német él, a szomszédos Hutában, ami szintén Verőce filiája, 120. Szerintük így kétszeresen meghaladják a magyarok számát, ami nyilvánvaló túlzás, hisz a magyar katolikusok már 1826-ban is 400 körül voltak. A másik érv anyagi természetű, mivel a német lakosok állítása szerint a plébánia terheinek nagy részét ők viselik a magyarok helyett is. Ez utóbbi állítás későbbi források ismeretében valósnak mondható. A levél zárásaként a német hívek a harmadik vasárnapi német mise megtartását kérik.¹⁰⁵

A levél fent említett jelentősége mellett azért is fontos, mert ez az egyetlen forrás, ami perdöntően bizonyítja, hogy a verőcei németek valóban jól tudtak magyarul. Erről minden más esetben csak a magyar ajkú lakosokon keresztül értesülünk.

Az 1844. év legfontosabb forrása Nádasdy Ferenc püspök április 12-i rendelete,¹⁰⁶ melyben a február 6-i vizsgálat eredményeinek megfelelően, és a németek imént idézett tiltakozásának ellenére eltörölte a vegyes istentiszteleti nyelvet, és kizárólag a magyart tette a misézés nyelvévé. A rendelet két helyen, a Historia domusban és az Acta parochiarum Verőciensis iratai között is fennmaradt egy május 30-i másolat formájában. A másolat azonban a rendelet április 22-i megyei végrehajtását is megörökíti (ld. 3. számú melléklet).¹⁰⁷

103 Vö. Valter Ferenc plébános levele a szentszékeknek 1844. febr. 6-án, melyben visszautasítja az őt ért vádakot a német nyelv preferálásával kapcsolatban /Acta parochiarum Verőciensis/

104 Vö. A verőcei németek magyar nyelvű levele Nádasdy Ferenc püspökhöz 1844. márc. 12-én, melyben aggodalmukat fejezik ki a német, mint istentiszteleti nyelv esetleges eltörlése miatt /Acta parochiarum Verőciensis/

105 Vö. uo.

106 A forrás külön érdekessége, hogy a püspök Paulai Ferenc néven, tehát előnevét elhagyva írta alá a rendeletet. Mivel mind a szakirodalom, mind a források többsége kizárólag Nádasdy Ferenc néven jegyzi a püspököt, ez kezdetben kisebb nehézséget okozott az aláíró beazonosításánál.

107 Vö. Nádasdy Paulai Ferenc váci püspök 1844. ápr. 12-i rendelete, miszerint az istentisztelet nyelve kizárólag magyar /Historia domus és egy máj. 30-i másolat az Acta parochiarum Verőciensis-ből/

Nádasdy püspök rendelete elején utal Kámánházy 1815-ös intézkedésére, mely azonban „többé immár a kívánt hasznot meg nem hozhatná ...”. Ezért vizsgálat elvégzése után, a haza és az alattvalók boldogsága okán a következő rendelkezéseket hozta:

„Minthogy tehát a Verőczei catholicus lakosok, egynehányat kivéve a honi nyelvet sajátukká tevék, ezennel tétovázás nélkül, egész általánosságba határozzuk, I-én, hogy a magyar nyelv használata kizárólag divatozzék mindennemű ajtatosságok alkalmával a nép között, úgymint hajnali és egyéb sz. misék alatti éneklésben s olvasók elmondásában, nyilvános könyörgésekben és egyházi menetekben, hirdetésekben és nagybőjti szertartásokban I. a. t. II-an A tanítások is (cathecesis) vasárnap és ünnepnapokon kivétel nélkül hazai nyelven végeztessenek, azok mindazonáltal, kik csupán a német nyelvet bírják, külön nyerjenek a paplakban, avagy iskolai épületben szükséges magányoktatásra. III-an Mivel némely Verőczeieken kívül a huttai fiókhelységbeliek általában német ajkúak, s ezekre nézve a fokozatos intézkedés szükségeltetnék, nem ellenzük, hogy a karácsonyi, és húsvéti szent gyónásra vonatkozó oktatás elvetendése okáért advent és nagybőjt 2-ik vasárnapjain úgy szinte húsvét és pünkösd másod napján, a szent beszéd németül tartathassék, egyébként azonban a többi predikációk mindenkor magyarul intéztessenek. IV-en Az iskolai tanító, és magyarázó nyelv egyedül magyar és csak ez leend.”¹⁰⁸

A rendelet tehát kizárólagossá teszi a magyar istentiszteleti nyelvet, és az 1844/II. törvénycikkkel összhangban újra megerősíti az oktatás nyelvére vonatkozó korábbi rendelkezéseket. A megye részéről április 22-én került kihirdetésre a törvény, melynek betartásáért a főszolgabíró és Mericzay Antal szentszéki küldött felelős.¹⁰⁹

Az áprilisi rendelet komoly felháborodást váltott ki a német hívek körében. A maguk módján ellenszegültek a püspöki rendelvénynek, és haraggal tekintettek plébánosukra. Erre vonatkozik Valter plébános 1844. november 30-i panaszlevele, melyet Nádasdy püspökhöz intézett. Ebben a következőket írja a németek ellenszegülése kapcsán: „A Verőczei német származású egyének azidőre fogva, mióta a német isteniszolgálat, a nemzeti nyelv biztosabb, s sikeresebb terjedése tekintetéből, a szentegyházbul szint úgy mint a tanodából ki küszöböltetett, és helyibe a magyarnak használata kizárólag általánossá rendeltetett – egy szívvel és lélekkel az anyatemplomtól elszakadtak, s ennél fogván a rendes isteniszolgálatot megvetve, a helybéli Kápolnába különösen az időben, midőn a sz. mise áldozat és isten ígéinek hirdetése a szentegyházban közönségesen tartatik – anyanyelvbeni imádság, és éneklés kedvéért számosan egybegyülekezni szoktak, mivel tulajdon anyatemplomokból magokat ténlegesen kizárattatva lenni azon egyszerű oknál fogva állítják, hogy az új Rendelvény következtében számukra német isteni tisztelet immár nem divatoznék benne.”¹¹⁰

A plébános beszámol arról is, hogy a német hívek különösen szomorúak amiatt is, hogy a temetések kapcsán is magyarul szólnak a búcsúztatások. Ezzel kapcsolatban több kifakadást is megemlít. Valter elpanaszolja, hogy hiába próbálta türelmesen meggyőzni német híveit, hogy vessenek véget a szakadásnak, azok hajthatatlanok, és direkt mellőzik a templomba járást nagy ünnepeken is. Azt válaszolják, hogy ebben nem ők a

108 Vö. uo.

109 Vö. uo.

110 Vö. Valter Ferenc levele Nádasdy Ferenc püspökhöz 1844. nov. 30-án, melyben elpanaszolja, hogy a német hívek nem járnak templomba /Acta parochiarum Veróciensis; erre vonatkozó bejegyzéseket a Historia domus is tartalmaz/

bűnösök, hanem azok, akik a rendeletet hozták. Valter említi a felbújtókat¹¹¹ is, akik a kápolnába hívják a többi németet. A plébános mindezek miatt arra kéri a püspököt, hogy gondoskodjon a törvény erélyes betartatásáról, mert akkor neki sem kell majd tovább szenvednie „*a két nemzet közötti szűnni nem akaró villongó harcok*” miatt.¹¹²

Valter plébános levelét követően Horváth Elek főszolgabíró december 11-én vizsgálatot végzett a településen a püspök december 3-i megbízása alapján, melyről december 12-i levelében számol be. A vizsgálat megerősítette Valter állításait, miszerint a német lakosok nem tartják be az áprilisi rendeletet, és a kápolnába járnak imádkozni. A vizsgálat során előállították a felbújtókat, akiket börtönbüntetés sújtott volna. Ekkor azonban a német és magyar lakosok együtt kérték a büntetés elengedését, így végül a két főbűnös és a német lakosok fogadkozására, hogy többet „*rendetlenséget és izgatást elkövetni nem fognak*”, elengedték a börtönbüntetést.¹¹³

Bár ezt követően a két etnikum közötti ellentétéről – legalábbis egy ideig – valóban nem olvashatunk, a helyzet mégsem nyert végleges megoldást. Ezt bizonyítja Valter plébános 1846. október 28-án Horváth Elek főszolgabíróhoz írt panaszos levele. A forrás a Historia domusba másolva maradt fent.¹¹⁴

A plébános leírja, hogy az 1844-es áprilisi rendelet óta a német lakosok nem hajlandók párbért¹¹⁵ fizetni, mivel szerintük nem tartoznak olyannak fizetni „*aki nekik anyanyelvükön nem szolgál*”. Mivel a magyarok addig sem fizettek rendesen, a németek pedig ellenszegülésből nem fizetnek, a plébános és kántora rossz anyagi helyzetbe került. Emiatt a főszolgabírótól kér pénzt, egy korábbi ígéretre vonatkozóan. A panasz másik része a rendszeressé váló vasárnapi kocsmai tivornyákra vonatkozik, melynek kapcsán Valter intézkedést sürget.¹¹⁶

Anyagi tekintetben azonban nem történt sok változás, amit a Historia domus október 30-i bejegyzése igazol, miszerint „*a Bíró a tartozásokból alig szedet be*”.¹¹⁷

A plébánia anyagi helyzete 1848-ban tovább romlott, miután a kötelező örökváltság törvénybeiktatásával (1848/IX. tc.), földjeit nem művelték tovább a verőceiek. Ezt követte a tized eltörlése a XIII. törvénycikk értelmében. A király ellátás fejében a lelkészkedő papság megélhetését (kongrua) biztosítani volt köteles,¹¹⁸ erről azonban már nem található bejegyzés a Historia domusban.

A forrásokat tekintve érdekesség, hogy az 1844. április 12-i rendelet ellenére a schematizmus adatai a korszakban végig, tehát 1844, 1846, 1847 és 1848. évi kiadásokban, két nyelvet, magyart és németet adnak meg az istentisztelet nyelveként.¹¹⁹

111 A felbújtók nevét azok rossz olvashatósága miatt nem áll módomban közölni.

112 Vö. uo.

113 Vö. Horváth Elek főszolgabíró levele Nádasdy püspöknek 1844. dec. 12-én, melyben beszámol a németekkel kapcsolatos vizsgálatról /Acta parochiarum Veróciensis/

114 Vö. Valter Ferenc plébános levele Horváth Elek főszolgabírónak 1846. okt. 28-án, melyben leírja, hogy a németek nem fizetnek neki párbért, valamint a kocsmai tivornyákról számol be (a Historia domusba bemásolt levél)

115 A párbért a hívek meghatározott időközönként voltak kötelesek a plébánosnak fizetni az általános templomi szolgálat fejében. Külön alkalmakkor, mint pl. kersztelő, vagy esketés ezen túl stólát kellett fizetni.

116 Vö. uo.

117 Vö. Historia domus 1846. október 30-i bejegyzése

118 Vö. GERGELY – KARDOS – RÖTTLER 1997, 131.

119 Vö. A váci egyházmegye schematizmusai, 1844, 1846, 1847, 1848-as évek.

Ha az imént bemutatott forrásokat összegezve nézzük, a következőket állapíthatjuk meg: 1835 és 1848 között mindaz, ami országos viszonylatban törvényi formában megjelent, végbement Verőcén is. Sőt a verőceiek bizonyos esetekben a kort meghaladva előbb érték el azt, amit a törvénykezés csak később követett. Így volt ez az oktatási nyelvvel kapcsolatban, mely a településen már 1835-től kizárólag magyar volt, pedig ezt csak az 1844./II. törvénycikk vezette be országosan. A tisztán nemzetiségi vidékeken pedig ekkor sem került szigorúan betartatásra. Mindemellett a falu magyar lakossága olyasmit is elért, amelyre nem volt országosan érvényes törvény: 1844. április 12-étől az istentisztelet nyelve kizárólag magyar lett. A törvényhatóságok és a szentszék nyelve a törvénykezéssel párhuzamosan vált magyarrá. A forrásokból kitűnik tehát, hogy Verőcén igen erős volt a magyar nemzeti mozgalom, ami a Nógrád vármegyei törekvések támogatása által sikeres volt.

A német lakosság, bár valóban erősen elmagyarosodott, 1844-től a maga eszközeivel küzdött a nyelvi rendelet ellen, érdekes azonban, hogy csak az istentisztelet nyelve kapcsán emeltek kifogást, az oktatással kapcsolatban nem találunk ellenkezést. Az 1844-es évben a magyar és német lakosság viszonya nem volt felhőtlen, az év végén ez azonban lenyugodni látszott. Így következett el a forradalom és szabadságharc időszaka.

5. A MAGYAR-NÉMET VISZONY A NÉMETESÍTÉSTŐL A NÉMET NYELV ELTÖRLÉSÉIG (1849–1906)

Az elveszített szabadságharc több változást hozott az 1848-ig elért eredményekben. Nyelvi téren, bár még 1848. tavaszán az alsópapság reformkövetelése a liturgia nyelvét is magyarrá tették volna,¹²⁰ 1849-től újra visszaállt a német bürokrácia. Bár nem tartozik a tanulmány szorosan vett tárgyához, de érdemes megemlíteni, hogy mind az egyház, mind a magyarországi németiség forradalomhoz való hozzáállása vegyes volt. A német polgárok jó része a nyelvtörvények ellenére üdvözölte a forradalmat, mivel egy kialakuló demokratikus Magyarországtól e törvények lazítását várták.¹²¹ A bánáti és bácskai németek ún. sváb petíciója, melynek kapcsán 1849. november 8-án már a második kérvényt nyújtották be, viszont minden dunai sváb nevében a német nyelv iskolai, templomi és közigazgatás terén való széleskörű használatát kéri.¹²²

A klérus forradalomhoz való hozzáállása sem ítélt meg egyértelműen. Az alsópapság jó része a fronton is megfordult, de a felsópapságról sem állítható, hogy következetesen az udvar mellé állt volna. A püspöki kar „hazaárulása” mellett kardoskodók rendszerint Hám János esztergomi érsek „pálfordulására”¹²³ szoktak hivatkozni,¹²⁴ ez az esemény azonban összetett, így jelen tanulmány keretei között nem tudok bővebben kitérni rá.

120 ELMER ISTVÁN (szerk.): *A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben.* Budapest. 1999, 16–17. (továbbiakban ELMER 1999)

121 Vö. SENZ 1994, 42.

122 Vö. SENZ 1987, 129.

123 Hám 1848. október 25-i pásztorlevelében még a polgári törvények betartására szólít föl, 1849. január 20-án pedig Ferenc József támogatására buzdít. A két esemény között azonban a püspöki kar számos reformtörekvését figyelhetjük meg.

124 Vö. GERGELY – KARDOS – RÖTTLER 1997, 133.

Az 1848-ig elért nyelvi vívmányok a múlté lettek, a neoabszolutizmus időszaka mindenképp visszaesést jelentett a magyarság számára. 1851-től visszaállították a német oktatási nyelvet, mely 1857-ig meg is maradt. Ennek hátterében nem csak az udvar bosszúja állt, hanem az Ausztria szemei előtt lebegő német császárság elérése is, melynek érdekében fent kellett tartani a birodalom német jellegének látszatát. Ez azonban nem csak a magyar, de a többi nemzetiség elidegenítéséhez is vezetett.¹²⁵ A dunai svábok történetét feldolgozó művek álláspontja nem egységes a neoabszolutizmus időszakának megítélésében. Ingomar Senz úgy látja, hogy az udvar politikája ebben az időszakban minden nemzetiség, így a németek számára is hátrányos volt, csupán nyelvüket használhatták szélesebb körben.¹²⁶ Ezzel szemben, vagy talán éppen a nyelvhasználat okán Josef Volkmar Senz ezt az időszakot a németiség hosszú idő óta legsebbebb időszakának titulálja.¹²⁷

A következőkben tekintsük át a Verőcét érintő változásokat és törekvéseket a kiegyezésig terjedő időszakban.

5.1. A németesítés időszaka Verőcén

Verőcére vonatkozólag az istentisztelet nyelvét visszaállították az 1844 előtti állapotba, vagyis ismét vegyesen, 2/3 arányban magyarul, 1/3 arányban németül tartották a miséket. Ezt bizonyítja a Historia domus 1850. évi latin nyelvű bejegyzése,¹²⁸ miszerint a német hívek újra hallgathatnak német szentbeszédet.¹²⁹

A magyar hívek tiltakozását 1852-től több levél is megörökíti. Az első levelet e tárgyban június 15-én intézték a magyar hívek Roskoványi Ágoston püspökhöz (1851–1859).¹³⁰ A magyar hívek panaszukban a következőket írják a német nyelv kapcsán: „*az Isteni tiszteletnek német nyelven való tartása miatt nem érthetjük az Isten igéjét*”. Ez a mondat értékelhető a panasz vallási szempontú megközelítésének. Ezt követően, az 1844 előtti kérvényekhez hasonlóan a verőcei német lakosság elmagyarosodására hivatkoznak: „*a magyar nyelv az 1837. ország gyűlésen diplomatikai nyelv é emeltetett. Már ezen kegyelmes engedély következtében érdekében állott minden e honban lakó idegen ajkúaknak is a magyar nyelv megtanulásán igyekezni, mellynél fogva a Verőcze helységbeli német ajkú Római catholikus lakos társaink is annyira elmagyarosodtak, hogy azoknak gyermekei a német nyelvet tökéletesen elfelejtették.*”¹³¹ A nyilvánvaló túlzás mellett a részlet

125 Vö. JÁSZI OSZKÁR: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest. 1912, 126. (továbbiakban JÁSZI 1912)

126 Vö. SENZ 1994, 43.

127 Vö. SENZ 1987, 140.

128 Az 1850-ben nyugdíjba vonult Valter Ferenc plébános helyét Szaszovszky Ferenc vette át, aki visszatért a latin nyelvű adminisztrációhoz (ld. fent).

129 Vö. A Historia domus 1850. évi latin nyelvű bejegyzése, miszerint visszaáll a vegyes nyelvű istentisztelet

130 Nádasdy Ferenc 1845-ben távozott a püspöki székből, mely ezután 1851-ig, Roskoványi beiktatásáig betöltetlen maradt.

131 Vö. A verőcei magyar hívek kérelme Roskoványi Ágoston váci püspökhöz a magyar nyelv kizárólagosságának visszaállítására 1852. jún. 15-én /Acta parochiarum Verőciensis/

érdekessége, hogy a hívek először hivatkoznak országos erejű törvényre, igaz tévesen, mert 1837-ben nem volt országgyűlés.

A következőkben idézik Kámánházy 1815-ös rendeletét, melyet 1844-ben Nádasdy Ferenc a magyar nyelv kizárólagossá tételével módosított. A törvény szövegét a hívek csatolták is kérvényükhöz.¹³² A rendelet folytán, mint írják „*hét éven keresztül a hitbeni és ajtatosságbani szembetűnt gyarapodással élveztük az Isten ígéjének magyar nyelveni előadását a nélkül, hogy német ajkú catholikus társainknak legkisebb panaszra adtunk volna alkalmat. De a gyászos emlékü forradalom után tisztelendő Szaszovszky Ferentz lelki atyánk tiszta magyar létére a német nyelvhezi túlságos ragaszkodás által – az ellenünk bosszút esküdött volt Plébános Valter Ferenc úr közremunkálásával*¹³³ a múlt évben [ezt Mericzay Antal kanonoknak is jelentették] a magyar nyelv háttérbe szoríttatván minden nagyobb ünnepeken (...) mindig németül” végzi az istentiszteletet. A következőkben felsorolják a hívek az egyes ünnepeket, melyeken a szerintük jogos magyar nyelv helyett a németet használta Szaszovszky. A kérvény végén a hívek arra kérik Roskoványi püspököt, hogy erősítse meg Nádasdy 1844-es rendeletét, és állítsa vissza a magyar nyelv kizárólagos használatát. A levelet 54-en írták alá.¹³⁴

A forrás alapján láthatjuk, hogy a magyar hívek a misézés nyelvét illetően rosszabb helyzetbe kerültek, mint 1844 előtt voltak, a kérvényezést pedig gyakorlatilag előről kezdték. A különbség egyedül abban állt, hogy a korábbiakkal ellentétben egy korábbi törvényre tudtak hivatkozni leveleikben. Az eredményt tekintve azonban ennek nem volt különösebb jelentősége.

A magyar hívek június 15-i levelét két német nyelvű levél követte július 22-én és 31-én. Ezekben a levelekben a német hívek is hivatkoznak az 1835. és 1844. években bekövetkezett változásokra, de a magyarokkal éppen ellenkező élel. Mivel a fenti rendelkezéseket igazságtalannak vélik, a német nyelv gyakorlatának megtartását kérik, sőt ennél többet is: a harmadik vasárnapoknál több német istentiszteletet szeretnének, különben elpártolnak a hittől.¹³⁵

A német levelekre már augusztus 1-jén újabb magyar levél következett, melyben a magyarok az előző kérvény sikertelensége után újra Roskoványihoz fordulnak. Ez a levél nem kapcsolódik szervesen a két fenti német levélhez, inkább a magyar kérvények folytatásaként értékelhető.¹³⁶

A kérelem elején hivatkoznak a püspök által elrendelt, és a kerületi alesperes által július 29-én¹³⁷ elvégzett vizsgálatról,¹³⁸ melynek eredménye szerint Verőcén az egész

132 A csatolást ezekben az iratokban kivétel nélkül % jellel jelölik a lap szélén, vagy a szöveg között a vonatkozó résznél.

133 Mint a 4.2 fejezetben jeleztem, a hívek és Valter plébános kapcsolata rendkívül megromlott 1844 után. A német ajkú lakosok a nyelvkérdés miatt nehezteltek rá, a magyarokkal pedig előbb a fizetés elmárádása, majd a földek művelésének hiánya és a kocsmái tivornyák miatt került összeütközésbe. Valter emiatt a Historia domus tanúsága szerint többször kérte nyugdíjazását, mely 1850-ben következett be.

134 Vö. uo.

135 Vö. A verőcei német hívek német nyelvű levele Roskoványi Ágoston püspökhöz 1852. július 22-én /Acta parochiarum Verőciensis/, valamint A verőcei német hívek német nyelvű levele Roskoványi Ágoston püspökhöz 1852. július 31-én /Acta parochiarum Verőciensis/

136 Vö. A verőcei magyar hívek levele Roskoványi Ágostonhoz a magyar nyelv ügyében 1852. aug. 1. /Acta parochiarum Verőciensis/

137 A levélben „*foljó hó 29-e*” szerepel, de mivel a levelet augusztus 1-ére keltezték, a vizsgálat pontos dátuma július 29-e.

német lakosság jól beszél magyarul. A magyar hívek szerint tehát „*így csupán felekezetes ellenszenyvből kívánják a főtiszteletű váci Consistorium által most újabban behozott német nyelvű istentisztelet tartását, ámbár meg vannak győződve arról, hogy édes hazánkban a mi lelki kárunkal történik, miután mi a német nyelvet nem értjük; és így ha német nyelven tartatik a szent beszéd, csak az egyik rész értheti, holott a már boldog emlékezetű volt püspök Gróf Nádasdy Ferencz ő excellentiája bölcs kormánya alatt be hozott nemzeti nyelvünkön mindnyájan becsületesen megértettük; – eszerint most egyedül Méltóságodnak bölcs határozatát várjuk; és minthogy itt lelki dolog, és nem political viszony forog kérdésben, Méltóságod pedig még nem annyira ismeri főpásztorsága alá tartozó nyáját, az itt fennforgó körülményeket – odajárul legalázatosabb kérésünk, méltóztatnék kiküldve volt alesperes, s helybeli plebanus urakat komolyan kérdőre venni, hogy szenthivatásuk állása mellett valják meg őszintén, van é verőcei szentegyházban legcsekélyebb szükség a német nyelvre? Ha azt fogják ezek (...) állítani, hogy igen, s a mi állításunk és kérésünk helytelen, akkor mi önkényt vissza lépünk (...)*”¹³⁹

Az idézett levélrészletből több fontos információ napvilágra kerül: bár nem derül ki, mikor, de megtudjuk, hogy a váci consistorium rendelete folytán állították vissza a vegyes nyelvű misézést (a dátumra a Historia domus utal, eszerint az esemény 1850-ben történt). Az alesperesi vizsgálat nyomán hitelt érdemlőbben (a verőcei magyar lakosok állításánál mindenképpen) értesülünk a német lakosok elmagyarosodásáról. Azok a korábbi és későbbi „vádak” azonban, miszerint nem tudnak németül, mindenképp túlzóak a német nyelvű levelek ismeretében. Érdekes, de nem feltétlenül elfogadható állítás, hogy a német lakosok elismernék saját követelésük jogtalanságát, mivel a német miszés káros a magyar lakosságra nézve. Szintén felkelti a figyelmet emellett a magyar kérvény megváltozott hangneme és taktikája: egyrészt, bár említi Nádasdy rendeletét, elsősorban jelen koruk viszonyaira és az aktuális vizsgálatra hivatkozva érvelnek. Másrészt, állításuk szerint, ha kérésük téves megállapításon alapulna, visszavonulnak.

A következő, 1852. augusztus 4-ére dátumozott levél, az előzővel ellentétben, a két júliusi német levélhez kötődik. Szaszovszky plébános kivizsgálta a németek „hitelhagyási” szándékát, e vizsgálatról számol be a kerületi esperesnek. A levél szerint a plébános kikérdezte a német híveket, hogy ki szerkeszti nekik a kérelmeket. Bár vonakodva, de elárulták, hogy Mussong Gáspár kismaroszi jegyző, de nyomatékosították, hogy ő csak azt írta le, amit mondtak neki. Ezután Szaszovszky azt tudakolta, hogy miért akarnának elpártolni a hittől. Erre azt válaszolták, hogy „*ők ezt nem úgy értették mintha a hit-től akarnának elpártolni, hanem hogy kénytelenek más isteni szolgálatot keresni az ő nyelvükön, és így a szent egyháztól elmaradni ...*”. A német hívek elismerték, hogy rossz kifejezést használtak, és megbánták tettüket. Miután a plébános megnyugtatta őket, kijelentették, hogy „*ők az isteni szolgálatnak felét nem is kívánják csak hadgyák meg nekik a harmadát, ettől nem is akarnak elállni.*”¹⁴⁰

A levélből kiderül, hogy a német hívek továbbra is erősen ragaszkodnak német hagyományaikhoz, de a háromhetenkénti német miszésnél végül nem követelnek többet.

138 A levél tartalmából nem derül ki, de a vizsgálat elrendelése kapcsolatban állhat a német hívek leveleivel is, melyekben utalnak a hit esetleges elhagyására.

139 Vö. uo.

140 Vö. Szaszovszky Ferenc plébános levele a kerületi esperesnek 1852. aug. 4-én a németekkel kapcsolatos vizsgálatról /Acta parochiarum Verőciensis/

Több kérdést vet fel azonban az a tény, hogy a fenti két német levelet ezek szerint nem a verőcei német hívek fogalmazták. Talán valóban nem tudnak már németül? Nem tudni, mi lehetett ennek az oka, de egy későbbi német nyelvű levél ezt inkább cáfolja. Elképzelhető esetleg az is, hogy bár a hívek tudtak németül, de írásban ezt a magyar nyelvű közigazgatás miatt több éve nem gyakorolták. Talán emiatt fordulhattak az írásban gyakorlott, és tisztán német Kismaros jegyzőjéhez.

Az 1852. évből származó utolsó rendelkezésre álló forrás a magyar hívek harmadik kérelme szeptember 29-én. A levélben leírják, hogy már kétszer írtak kérvényt ügyükben (ld. fent), így mint írják *„harmadszor is felkeressük méltóságodat kérvén alázatosan, miszerint ezen harmadik alázatos kérelmünket kegyes szemei elől téveszteni többé már nem méltóztassék; sőt inkább a már két ízben is általunk sürgetett, a verőcei R. catholica anya egyházban tartani szokott istentiszteletet a hívek közönséges nyelve többségéhez mérve, az egyházi beszédek alapjára egyedül a magyar nyelvet tenni méltóztassék.”* A továbbiakban három okot sorolnak fel, melyek alapján *„nincs ok megtagadni, sőt van ok meg nem tagadni ...”* a kérvényt: az első ok, amit már oly sokszor említettek, hogy a német hívek értenek magyarul, így csak *„felekezetségből”* vetnek gátat a magyar kérelemnek. A második ok a szintén minden kérelemben előforduló tény, miszerint Nádasdy püspök korábban már elrendelte a magyar nyelv kizárólagosságát. Új, eddig el nem hangzott érv azonban a harmadik ok, mely a következőképpen hangzik: *„harmadszor és legfőképpen azért nincsen ok ezen alázatos kérelmet tőlünk megtagadni: mivel a kegyelmes császári rendeletekben nyomára annak sehol sem akadunk, hogy a legkegyelmesebb császár, akár a polgári, akár az egyházi életben az idegen nemzetek nyelveit életbe léptetni akarná; de sőt inkább, a nemzetek nyelvének legkegyelmesebb meghagyásában bizonyította azt be, hogy ő mint jó atya, gyermekeinek boldogságát ezáltal is elősegíteni legkegyelmesebb.”* A hívek mindezek alapján *„harmadik és legutolsó”* kérelmükben a magyar nyelv kizárólagos használatának visszaállítását kérik.¹⁴¹

A forrás legfőbb érdekessége a hívek harmadik, idézett érve, mely véleményem szerint hibás logikán alapul. A német nyelvet ugyanis nem lehet „idegen nemzet nyelvének” tekinteni, hiszen a német lakosság ekkor több, mint száz éve telepedett az országba. Ezen kívül a császár éppen német „gyermekei” boldogságát is szolgálja, ha a német lakosság időnként német istentisztelet hallgathat. A német bürokrácia visszaállításának okai ennél természetesen messzebbre visznek (ld. 5. fejezet).

Ami az „utolsó” kérelmet illeti, az csupán Roskoványi püspök hivatali idejére vonatkozott. Az 1859-ben távozó Roskoványi helyét még abban az évben Peitler Antal József (1859–1885) vette át. Az új püspökhöz 1861. április 3-án érkezett a magyar katolikusok első kérvénye.¹⁴² A levél elején részletes, pontokba szedett összefoglalás található Nádasdy püspök 1844-es rendeletéről. Ezután a következőket írják: *„Ezen szentszéki rendelés közösségünkben fogantva hozatván annak magasztos gyümölcset élveztük 1849 évig – a midőn úgy látszik a német uralom nyomása alatt vérszemet nyert egypár reactiótius, ’s magát csupán pártos speculatióból németnek affektáló egyén kívánsátára – az*

141 Vö. A verőcei magyar hívek 1852. évi harmadik kérelme Roskoványi Ágostonhoz szeptember 29-én /Acta parochiarum Verőciensis/

142 Érdekességként említem meg, hogy a levél fedőlapján, amelyen a levél iktatásakor tüntetik fel a címet, a tárgyat és az iktatás (nem a levél megírásának) dátumát, tévesen Peitler Antal János szerepel valószínűsíthetően az iktatást végző személy hibájából.

Isteni tisztelet magyar és német nyelven gyakorlata aképp alapított meg: hogy minden 3dik héten németül gyakoroltatik. – Az iskolai előadások pedig reggel magyar ’s délután német nyelven történnek.”¹⁴³ A továbbiakban beszámolnak arról, hogy miután minden harmadik vasárnap csorbult a vallási buzgalom a fenti „nemzetellenes intézkedés” miatt, így egyesek bosszankodnak, mások három hetente hanyagolják a miselátogatást és megint mások ilyenkor a református templomba mennek. Ismét arra hivatkoznak, hogy a verőcei németek már csak hagyományból mondják magukat németnek, mert tudnak magyarul, a huttaiak, akik kevesen vannak, pedig úgysem járnak a verőcei templomba. A hívek végül két pontban fogalmazták meg kérésüket: „a) az Istentiszteletekre nézve a német nyelvet átalyában megszüntetni kegyeskedjék. b) Az iskolákban pedig a rendes előadások magyarok legyenek; nem ellenzük azonban azt, hogy ott a német nyelvtan magyar nyelven előadassék.” Ezután hivatkoznak arra is, hogy „midőn a német nyelv templomunkba és az iskolába behozatott, akkor folyamodtunk ez ellen Méltóságod Elődéhez; kitől azon választ nyertük, hogy várnók be a jobb időt...”¹⁴⁴ Eddig vártak tehát a hívek, de most úgy érzik, eljött a megfelelő idő. A kérvényt végül 63-an írták alá.

A forrás több okból is kiemelkedő jelentőségű: először is első ízben találunk adatot arra, hogy 1848-at követően az iskola nyelvét is vegyesre állították vissza. Ez gyakorlatilag az 1835. év előtti állapothoz való visszatérést jelenti. Másodszor mind az iskola, mind az istentisztelet nyelvének vonatkozásában találunk évszámot, 1849-et. Bár a Historia domus templomi nyelvre való bejegyzése 1850-ből való, nem kizárható, hogy helyes az 1849-es dátum. Megtudjuk azt is, hogy a hívek szerint ők az iskola ügyében is folyamodtak már Roskoványi püspökhöz. Ezt az általam ismert levelek nem támasztják alá, azokban csak az istentiszteletről tettek említést. Harmadszor a hangnemből és a német lakosokra használt szavakból (reakciók stb.) arra következtethetünk, hogy feszült viszony lehetett ekkor a két etnikum között. Végül pedig, amíg 1852-ben a császár atyai jószágáról, addig jelen levélben német elnyomásról esik szó.

A magyar nyelvre irányuló kérelmeket az 1861-es évben és a kiegyezésig terjedő időszakban a magyar hívek Peitler püspökhöz intézett második folyamodványa zárja június 23-án. A levélben utalnak az előző kérvényre, melyet a „német Istentisztelet ’s iskolai előadásra nézve törvénytelenül behozott állapot kegyes orvoslása végett” a püspökhöz intéztek. Leírják, hogy türelmük lassan fogyni kezd, így még egyszer kéri: „hogy az Isteni tisztelet ’s iskolai előadásnak magyar nyelven leendő tartására nézve bennünket az 1848diki állapotba visszahelyezni kegyeskedjék – különben ne vegye Méltóságod rossz néven azt ha illetén orvoslásért a Képviselő házhoz folyamodunk.” Eszerint, ha „helyi” szinten nem tudnak eredményt elérni, készek országos fórum elé tárni problémájukat.¹⁴⁵

Az idézett források alapján összefoglalóan elmondható az 1849–1867 közötti időszakról, hogy az a verőceiek számára is visszaesést jelentett korábban elért eredményeikhez képest. Bár erőszakos németesítésről esetükben nem beszélhetünk, ugyanakkor a kizárólagos magyar istentiszteleti és oktatási nyelv visszaállítása vegyes nyelvre, rájuk nézve mindenképp németesítésként értékelhető, ezek tükrében a magyar nyelvet illető-

143 Vö. A verőcei magyar katolikusok kérvénye Peitler Antal püspökhöz 1861. ápr. 3-án /Acta parochiarum Verőciensis/

144 Vö. uo.

145 Vö. A verőcei magyar hívek második folyamodványa Peitler Antalhoz 1861. júni. 23-án /Acta parochiarum Verőciensis/

en az 1835-öt megelőző állapot állt vissza. A kérvények ellenére sem Roskoványi püspöknél, sem Peitler Antal 1867-ig vizsgált püspöki időszakában nem született változás. Az egyetlen eredmény szempontjukból az, hogy nem romlott a helyzet, hisz a németek 1852-es több német misére irányuló követelését elutasították.

A németek ebben az időszakban is ragaszkodnak nyelvi hagyományuk életben tartásához, és harcolnak a visszaszerzett jogokért. Tényleges elmagyarosodásuk jele lehet azonban, hogy 1852. évi leveleiket nem ők maguk szerkesztették, ami utalhat a – legáltalában írásbeliséget érintő – nyelvvesztésre.

A következő fejezetben nézzük meg, hogyan alakult a nyelvkérdés Verőcén a kiegyezés utáni időszakban.

5.2. A kiegyezéstől a német nyelv eltörléséig

A kiegyezés lérejötté újra nagy változásokat hozott Magyarország életébe. Az ország egészét tekintve a fejlődés nyugalmas, békés évei következtek. Az országban élő nemzetiségek számára azonban, akik ekkorra már egyre-másra területi autonómia-követelésekkel léptek fel, az egyik legfontosabb kérdés a nemzetiségi törvény volt.

A nemzetiségi törvényt az 1868/XLIV. törvénycikk tartalmazta. Eszerint az állam nyelve teljesen a magyar, mind a törvénykezés, mind a közigazgatás, az igazságszolgáltatás ill. a teljes államélet kapcsán. A törvények ugyan a nemzetiségek nyelvén is kiadandók, de egyéb tekintetben a nemzetiségi nyelv csupán az alsóbb (közigazgatás, bíróság, törvényhatósági jegyzőkönyvek, vagy felszólalás) ügyintézés nyelve, és semmiképp nem számít hivatalos nyelvnek, csupán ügykezelési nyelv státuszban volt.¹⁴⁶ Nem szabályozta a törvény a nyelvhasználatot a magánéletben, a községekben és a templomban pedig szabad választást engedélyezett, az egyházi ügyek tekintetében a nyelvet az egyházi közösség nyelvéhez igazította, amelyet saját választásra bízott.¹⁴⁷ A tanítás terén a magyar nyelvet mindenütt tanítani kellett.¹⁴⁸

Bár a törvény bizonyos helyeken liberálisnak volt mondható, a nemzetiségek mégis sérelmesnek találták. Ezt az időszakot, mind a kortársak, mind a későbbi szerzők egy része az erőszakos magyarosítás időszakaként értelmezik.¹⁴⁹ Mikó ezzel szemben azonban azzal érvel művében, hogy az 1868-as törvények csupán az 1848-ig elért eredményeket újítják föl, ill. erősítik meg.¹⁵⁰ Ez a megállapítás törvényeket betűről betűre összehasonlítva megállhatja a helyét, de figyelembe kell venni, hogy 1848-tól számítva húsz év telt el, mely alatt a nemzetiségek egészen más, nemzetiségi törekvéseiket tekintve fejlettebb állapotba kerültek. Ez alapján számukra csak sérelmes lehetett a nemzetiségi törvény, hiszen nem adott nekik közösségi jogokat és területi autonómiát. Eötvös József álláspontja, miszerint „a nemzetiségek szabad fejlődését az általános jog-egyenlőség biztosítja”¹⁵¹ számukra már kevésnek bizonyult. Jászi szerint a legsérelme-

146 Vö. MIKÓ 1944, 353–360.

147 Vö. uo. 421–423.

148 Vö. JÁSZI 1912, 221–222.

149 Vö. SENZ 1994, 55. ill. JÁSZI 1912.

150 Vö. MIKÓ 1944.

151 idézi JÁSZI 1912, 128.

sebb a nemzetiségek számára a magyar nyelv kényszerű oktatása volt a nemzetiségi népiskolákban, mivel ezáltal saját kultúrájuk háttérbe szorult, és a kevés óraszám mellett nemhogy magyarul nem tanultak meg, de egyéb (alapvető) ismeretekre sem sikerült szert tenniük.¹⁵²

A németiség esetében az említett problémák ekkor még nem jelentkeztek olyan erősen, mint például a szerbek vagy románok esetében, mivel náluk a nemzetiségi mozgalmak csak a századforduló tájékán indulnak újtukra, akkor is leginkább az erdélyi ill. déli tömbök tekintetében.¹⁵³

A verőcei németiség kapcsán a számadatok erős asszimilációt mutatnak a 19. század végén. Az 1890-es adatok szerint 1620 magyar lakos mellett 18 németet találunk csupán.¹⁵⁴ Mint tudjuk a felmérés csupán az anyanyelvre kérdezett rá, így a 18 fő azoknak a száma, akik a németet vallják anyanyelvüknek, nem pedig azoké, akik valóban német etnikumúak. Az erős magyarosodás azonban ennek ellenére nem vonható kétségbe. Az anyanyelv kérdésében az adatokat valószínűleg befolyásolhatta, hogy a községben a nyelvi kérdés ekkorra nagyjából már lezárult. De ne szaladjunk ennyire előre.

Visszatérve az 1868. évhez elmondható, hogy a nemzetiségi törvény Verőce esetében sem az oktatás, sem az istentisztelet nyelve szempontjából nem hozott változást okozó rendelkezést. Az iskolában a vegyes nyelv értelmében tanítottak magyarul, a mise nyelve pedig szabad választásra volt bízva (ld. fent). Így a törekvések mindkét etnikai csoport részéről ott folytatódtak, ahol a kiegyezés előtt abbamaradtak.

A korszakra vonatkozó rendelkezésre álló források az 1870-es és 1873-as évre, valamint az 1880-as év utánra vonatkoznak.

Az 1870-es évet a verőcei és szokolyai magyar hívek levele nyitja február 6-án. A levél elején teljes terjedelmében találjuk Nádasdy püspök 1844-es rendeletét, amelyet a verőcei és szokolyai hívek a kihirdetés után „*egész 1858ik évig meg megelégedetten*” élveztek. Ezután azonban, mint írják „*az akkori uralom bekövetkeztével, nem tudni kinek rendelkezése mellett, a nélkül, hogy meghallgattatva lettünk volna, községünkben az isteni szolgálatnak rendje annyira megváltoztattatott, hogy az óta, minden 3ik vásár, vagy esetleges ünnepnapokon az isteni szolgálatok német nyelven tartatnak – és jelenleg is azon rend divatozik...*” Külön kifogásul emelik a hívek, hogy a körmeneteknél odafele magyarul, visszafele németül énekelnek, ami elidegeníti a magyar híveket. A hívek ismét a német nyelv ellen hozzák fel, hogy a német lakosok tudnak magyarul, így részt vehetnek a magyar istentiszteleteken, míg ők nem tudnak németül, így ki vannak zárva a német miséről. Emellett a lakosság csupán 1/8-a német, és korábban is bebizonyosodott, hogy a német nyelv feleslegessé vált. Károsnak tartják az elődök által kibocsájtott intézkedések meg nem tartását, és kérik a régi törvény visszaállítását. A levél után hosszú íveken következnek külön a verőceiek és a szokolyaiak aláírásai.¹⁵⁵

A forrás kapcsán meg kell jegyezni, hogy az 1844-es rendelet 1858-ig való fennállása nyilvánvaló tévedés, hiszen már 1852-ben számos levélben kérik a hívek annak visszaállítását. Az 1861. április 3-i levél pedig az 1849-es dátumot adja meg ezzel kapcsolatban.

152 Vö. JÁSZI 1912, 221–222.

153 Vö. SENZ 1987.

154 Vö. SZOMSZÉD 1998, 162.

155 Vö. A verőcei és szokolyai magyar hívek közös levele Peitler Antal püspökhöz az istentisztelet nyelvében 1870. febr. 6-án /Acta parochiarum Verőciensis/

Mivel a Historia domusban az 1850-es évnél szerepel a vegyes nyelvű misézés visszaállítása, valamikor 1849–50-re datálható az 1844-es rendelet hatályon kívül helyezése.

Nem említi a kérvény az oktatás nyelvét, így arra következtethetünk, hogy 1870-re visszaállt a kizárólag magyar tanítási nyelv.

A magyar levél után február 28-ára keltezve a németek német nyelvű levele következik. A német hívek kérvényük elején panaszozzák, hogy a magyarok el akarják vetetni az 1/3-ad arányban tartott német istentiszteletet („*Ungarische Gläubiger, bezüglich zur Abschaffung das bisher in 1/3 Theil Deutsch ... Gottesdienst*”). Ezt követően évek szerint hivatkoznak a korábbi gyakorlatra: eszerint 1836-ig általános volt a német prédikáció, utána ez a gyakorlat 1840–1847 között megszűnt, elvették az 1/3 német istentiszteletet, mely 1852-ben állt vissza. Mivel nem csak a verőcei, hanem a szomszédos Kismaros német híveinek is, akik gyakran átjárnak templomba, fontos a német nyelvű szertartás, kéri annak megtartását. A kérelem végén két oldalon sorakoznak a német lakosok aláírásai.¹⁵⁶

A levélben előforduló dátumokkal kapcsolatban itt is problémák merülnek fel: elfogadható az 1836-os dátum, amikor is a németek szerint a német prédikációk száma visszaesett. Korábbi forrásokból tudjuk, hogy 1815-től kezdve élt a 2/3–1/3-os gyakorlat, ezt Nádasdy Ferenc 1835-ben megerősítette. A magyarok szerint azonban előtte túlkapások voltak a német nyelvet illetően, így ha az arányokat pontosan betartották, a hívek azt értékkelhetik visszaesésként. Az egy év eltérés a rendelet, és a jelen levélben szereplő dátumok között magyarázható azzal, hogy a hívek köznapi emberként nem emlékeznek pontosan a rendeletek dátumára, főleg, mivel jelen esetben 35 év távolságból kellene visszaidézniük az eseményeket. Az 1/3 arányú német mise megszűnésének 1840–1847 közé tétele tévedés, mivel ez az állapot 1844. áprilisától kezdve állt fenn. Elképzelhető, hogy a hívek nem tudták a pontos dátumot (bár a magyar hívek mindig pontosan idézik e rendeletet), vagy szándékosan nem akartak emlékezni rá, hisz számukra hátrányos változást hozott. Emiatt megadhattak hozzávetőleges évszámokat. Végül a német prédikáció visszaállításának 1852-re való helyezése a korábbi források ismeretében nagy valószínűséggel nem pontos, de tény, hogy ezzel kapcsolatban az 1852. évben indult meg újra (a szabadságharc után) az intenzív kérvényezés.

Nem sokkal a németek levele után, március 9-én írták meg a magyar hívek következő folyamodványukat Peitler püspökhöz, melyben „*1852ik évben méltánytalanul és jogtalanul megváltoztatott 1844 April 12diki püspöki végzés mielőbbi visszaállításáért*” esdekelnek.¹⁵⁷ Utalnak a február 6-i első kérvényükre, melyre nem kaptak választ, majd a következőket írják: „*Teljes reményünk volt, hogy ezen, nemcsak méltányos, hanem jogos és igazságos kérelmünk meg fog hallgattatni; – fájdalom, várakozásunkban csalódtunk. És miután tudomásunkra jutott, hogy állítólagos német-ajkú lakos és hittársaink néhány, magyar nyelven szerkesztett – mivel németül szerkesztettet aligha megértették volna ők maguk is – ellenfolyamodást nyújtott Méltóságos Püspök urhoz, a törvénytelen kormány alatt törvénytelen eszközök felhasználása mellett, jogaink megdöntésére és a jogtalanság*

156 Vö. A verőcei német hívek német nyelvű levele Peitler Antal püspökhöz 1870. febr. 28-án /Acta parochiarum Verőciensis/

157 Vö. A verőcei magyar hívek folyamodványa az 1844. ápr. 12-i törvény visszaállítása ügyében, 1870. márc. 9. /Acta parochiarum Verőciensis/

fentartására – ismételve kijelentjük: hogy mi a fentebb írt 1844ik évi végzéshez változatlanul ragaszkodunk.

*Mi fátlyolt vetünk a mültra 's nem szellőztetjük az indokokat, mellyek az 1844ik évi végzés megmásítására 1852ik évben hozattak – Az indokok akkor is költöttek voltak, mert nincs Verőczen katolikus férfi, nő, fi, de leány-gyermek sincs, ki a szép, kedves, édes magyar hazánk nyelvén tisztán nem beszélne és azt házi-nyelvül nem használna.*¹⁵⁸

Ennélfogva nem igaz, hogy vannak Verőcén olyan hívek, akik nem tudnak magyarul. Nem tagadják, hogy vannak német nevű katolikusok, de ezek jobban beszélnek magyarul, mint németül, ezen kívül pedig számarányuk mindössze 1/10-ed. Mindezek alapján a magyarok újra kérik a régi rendelet visszaállítását.¹⁵⁹

A levél retorikai szempontból igen érdekes. Míg az 1861-es levelekben „német elnyomásról”, addig a kiegyezés utáni közegben „törvénytelen hatalomról és eszközökről” írnak. Nyilvánvaló tévedésként kell értékelni, hogy a német hívek kérvényüket magyarul szerkesztették. Amint láthattuk, a február 28-i kérvény német nyelvű volt. Mégha ezt, mint erre korábban volt is precedens, esetleg nem ők írták, valószínűleg túlzás, hogy nem tudnak németül. Esetleg írásbeli készségeik visszafejlődésével lehet számolni.

A verőcei németek számát tekintve az 1870-ből eddig áttekintett levelek mindegyike tartalmazott valamilyen számot: a február 6-i magyar levél még 1/8 arányú német lakosságot, a március 9-i már csak 1/10-et ad meg. A németek ezzel szemben jelentősebbnek értékelik számarányukat, és a nyomaték kedvéért a kismarosai németek egy részét is megemlítik. A fenti „számháborúval” kapcsolatban igen nehéz állást foglalni, mert nem áll rendelkezésre pontos adat a lakosság nemzetiségi arányait tekintve, az 1890-es adatokat pedig nem tekinthetjük teljesen megbízhatónak. Minden esetre tény, hogy a verőcei németiség ebben az időben már gyorsan magyarosodott, és a két etnikum létszáma ekkorra nagyon messze van az 1826-os hozzávetőleges egyenlőséghez.

Ami az 1844-es rendelet 1852. évi megváltoztatását illeti, úgy látszik, 1870-ben ez a dátum épült be a hívek tudatába (ld. fent).

A magyar hívek következő levele 1870. május 28-i keltezésű. Ebben a magyarok már nem az 1844-ik évi rendelet megtartásáért küzdenek. Bár ez a forrás nem áll rendelkezésre, de valószínűsíthető, hogy Peitler püspök e levelet megelőzően rendeletet hozott, miszerint minden harmadik vasárnapon és ünnepen kell német misét tartani, de emellett ilyenkor magyar mise is van. A gyakorlat azonban nem eszerint alakult, Szászovszky plébános minden vasárnap tartott német misét is, ez ellen tiltakoznak a magyar hívek levelük elején: „Alólírottak a Méltóságodnak utalt ide mellékelt levelében tett intézkedéseivel megnyugodva lévén, reménylettük, hogy azok teljesíttetni is fognak – azonban fájdalmasan kell tapasztalnunk, hogy ámbár Méltóságodnak intézkedése folytán az isteni szolgálat csak minden 3dik vásár és ünnepnapon magyar és német nyelven lenne megtartandó, most eltérve e bölcs és méltóságos rendeletről – minden vásár és ünnepnapokon mind két nyelven tartatik meg, és így még az ezelőtti részünkre járó két közben eső ünnep vagy vasárnapokon jogunktól elűttettünk.”¹⁶⁰

Ezután hivatkoznak arra, hogy a püspök maga győződött meg arról, hogy a német hívek kevesen vannak, ezért hozta meg bölcs rendeletét. Kérik, hogy tartassa be a vég-

158 Vö. uo.

159 Vö. uo.

160 Vö. A magyar hívek levele Peitler Antal püspökhöz 1870. máj. 28-án /Acta parochiarum Verőciensis/

zést, és törölje el a körmeneteknél a német nyelvű éneklést, mert az nyugtalankodásra és súrlódásokra ad alkalmat.¹⁶¹

A forrás különösen jelentős abból a szempontból, hogy információt ad Peitler püspök hosszú kérvényezést követő kompromisszumos döntéséről, miszerint minden harmadik vasárnap van ugyan német mise, de magyar is. Ebbe a kérvény tanúsága szerint a magyar hívek is belenyugodtak, a plébános azonban másképp értelmezte a rendeletet, és minden héten tartott német misét, emellett azonban magyart is. Bár a magyar hívet ez nem érte hátrányosan, hisz számukra biztosítva volt a magyar prédikáció, mégis sértette büszkeségüket. A németek viszont rendeletileg megtarthatták a harmadik vasárnapot, sőt az adott helyzetben ennél többet értek el.

A magyar tiltakozás hatására a rendelkezés végül a következő lett: a Historia domus 1873. évi latin bejegyzése szerint a németeknek minden harmadik héten olyan mise jár, mint a magyaroknak. Ez énekes szent misét jelentett. Nem tudjuk azonban, hogy a rendeletet betartotta-e Szaszovszky plébános, aki a források tükrében pártolta a német nyelvet.¹⁶²

1873-ban azonban új plébánost kapott a falu Kammerer Ferenc személyében, aki bár németes hangzású névvel rendelkezett, mint látni fogjuk, inkább a magyarok ügyét vitte előre. Historia domusát nagy részletességgel hivatali ideje kezdetétől újra magyarul vezette, és az ő ideje alatt szűnt meg végképp a német istentisztelet.

Hivatalba helyezése után nem sokkal a plébános számba vette a templom és a plébánia többi épületének állapotát. Ezeket igen rossz körülmények között találta, ezért 1873. július 12-én levélben fordult Peitler Antal püspökhöz. Ez a levél a vizsgált időszak utolsó fontos forrása az Acta parochiarum Veróciensis iratcsomójából.¹⁶³

Kammerer leírja, hogy az épületek nagyon rossz állapotban vannak, ezért először is szeretné felújítani a templomot, erre azonban nincs elég pénz. Továbbá a következő, részben anyagi vonzatú problémáról is beszámol: „Nagy baj itt a kétféle nyelvű közönség is, kik közül a németek egynémellyike még most is érzékeny az igazságosan megrövidített német isteni tisztelet miatt, és ezért alig lehet tőlük adományra reményleni.” A plébános a templom mellett a kápolnát is ki szeretné javítani, melyet a következőképpen indokol: „... sőt azon szinte roskadozó kápolnát is, melyet magukénak mondanak, 's abban a dél esti isteni szolgálatott németül tartják, ha mondom, azt is kijavíthatnám, e meglepetés által, hiszem, hogy a különben csak csekély számú érzelgőket is egészen megnyerhetném.”¹⁶⁴

Megtudjuk tehát, hogy a teljes (énekes) német mise nem állt fent sokáig, az új plébános a németek kis száma miatt megrövidítette azt valamilyen formában. Kiderül az is, hogy a német hívek ismét visszatértek (legalábbis részben) a kápolnába, ahol németül imádkoznak, de Kammerer plébános csak néhány makacsabb emberrel van rosszabb viszonyban.

A misézés kialakult rendjéről a Kammerer által 1880-ban összeállított szertartási rendből (Az isteni szolgálatok végzésének rendjéről – Liber de Ordine Divino-

161 Vö. uo.

162 Vö. A Historia domus 1873. évi latin nyelvű bejegyzése, miszerint a németeknek olyan miséje legyen, mint a magyaroknak.

163 Vö. Kammerer Ferenc plébános levele Peitler püspökhöz 1873. júli. 12-én /Acta parochiarum Veróciensis/

164 Vö. uo.

rum in parochia Veröciensis) értesülünk, mely a parókia vagyonának és könyvtárának leltárát is tartalmazza. Az első oldalon, az „általános nézet” fejezetben a következőket olvashatjuk:

„Minden vasárnapon és ünnepen az első szent mise, melyen mindig német nyelven énekelnek, ha – Cantatum – reggeli 8 órakor, – lectum – télen fél 9, nyáron 8 órakor; a második szent mise – melyen mindig magyar nyelven énekelnek, rendszeren 10 órakor veszi kezdetét szent beszéd és aspergessel. – Köznapokon a szent mise nyáron 6 és télen fél 8 órakor tartatik, mely alatt a Kántor orgonál és magyar nyelven énekelnek; kivéve, ha valaki requiemet rendel, ekkor latin és német nyelven énekelhet. (...) [megjegyzés nélkül a következő bekezdésben]

Minden vasárnap és ünnepeken csak a magyar ajkuaknak van énekes szentmiséjük. (...)

Minden 3ik vasárnap – mint a püspöki utasítás rendeli – lásd az irattár 14ik csomagját 1873-ról – a német ajkuaknak épen olyan isten tiszteletük van mint a magyaroknak t.i. szent beszéd – asperges, Sanct Cantatum Ciborium kitétellel – Azonban hosszasan és komolyan megfigyelt tapasztalatom után fölöslegesnek találtam ezen rendeletet így megtartani. Akinél fogva gyakorlatba hoztam a 3ik vasárnapot figyelembe nem venni, és ha van is káplány ezen a vasárnapon is, mint a többin, csendes szent mise mondatik csak. Német predikáció, ha van káplány, csak a másodfömiséken – a templom búcsú ünnepén és böjt 3ik vasárnap mint a húsvéti gyónásra előkészítő szent beszédben tartatik meg. – ¹⁶⁵

Ezután következik, hogy mikor van a német misén szentségkitétel, majd lejegyzi, hogy ha van német szentbeszéd, akkor „magyar nyelven mindenkor a szent mise előtt – német nyelven a szent mise után mondatik. – Mikor a „Jöjje Szentlélek” énekből a második vers kezdetik meg, akkor megy fel a predikátor a székre és ott felolvassa az Epistolát és az evangeliumot – azonban a németeknek csak az evangelium olvastatik fel ...”

„A litániák minden alkalommal csak magyar nyelven tartattnak ...”

„Kihirdetések – a házassulandókról és más effélék minden csak a magyar predikáció után és mindig magyar nyelven történnek.”¹⁶⁶

Kicsit zavarosnak tűnik az első két bekezdés, mivel azok megjegyzés nélkül követik egymást. A Historia domus, Szaszovszky misézési gyakorlata és a harmadik bekezdés alapján arra lehet következtetni, hogy a hetenkénti énekes magyar és német misézés Kammerer elődjének gyakorlata volt, tehát nem tartotta be az 1873. évi végzést. E végzés szerint csak minden harmadik vasárnap kellett volna énekes német misét tartani. A harmadik bekezdés tanúsága szerint Kammerer még ezt is soknak találta a németek csekély száma miatt, és megszüntette ezt a gyakorlatot. Helyette csupán csendes misét tart. Arra is következtethetünk azonban, hogy valamilyen csendes mise minden vasárnap volt a németeknek is. Nem derül ki, mikor vezette be Kammerer ezt a rövidítést, a „hosszas vizsgálat” megjegyzés miatt talán 1873. nyarán még nem. Így nem megállapítható, hogy júliusi levelében mi miatt haragudtak rá a német hívek.

Az általános részek után a plébános részletesen felsorolja az egyes ünnepek mise-rendjét és szertartásmenetét. Ezek közül a halottak napjánál olvasható bejegyzés különösen érdekes:

165 Vö. Liber de Ordine Divinorum in parochia Veröcensis atque Inventorium de rebus Ecclesiae Parochiae Bibliotheca et Archivo (Az isteni szolgálatok végzésének rendjéről hosszasan és alapos tanulmányozás után összeállítva 1880) – összeállította Kammerer Ferenc plébános

166 Vö. uo.

„Régebben még 1876-ban is az volt szokásban, hogy a Libera után processionaliter megkerültetett a templom és a templomajtájába betérdepelve a pap egy pár miatyánkot és imát mondott a néppel; erre ismét körmenet keletkezett és német nyelven úgy énekeltek és imádkozott a pap mint előbb magyar nyelven. – De mert tapasztaltam 1ször hogy azon időszakban rendszeres zord idők vannak és az ajtóban térdeplésnél iszonyú a légvonat, 2szor, hogy a német procession alig van egy kettő a többi szétszéled, ezért célszerűbbnek és ajtatoskodásra is buzgóbbnak találtam a fenti átváltoztatást és azon időből fogva úgy is tartatik a halottak napi ajtatossága. – „ Ez azt jelentette, hogy a német körmenetet eltörölte, és hasonlóan a többi ünnephez csak magyarul tartotta meg.¹⁶⁷

A részletből látható tehát, hogy 1880-ra a hívek már nem nagyon küzdöttek a német nyelvű szertartások növeléséért, hisz a német körmeneten már 1876-ban kevéssé vettek részt.

A német nyelv végleges eltörlésének pontos dátumára és körülményeire szintén a szertartáskönyvből kapunk információt. Az első oldal előtti latin szöveg alatt a következő utólagos bejegyzést találjuk (ld. 4. számú melléklet):

„Jegyzet: 1906ik év február hó elején a verőczi hívek folyamodnak a váci Püspök urhoz, hogy az isteni tiszteleteknél a német nyelv használatát tiltsa meg. – A válasz igenlő volt amint ez a püspöki levél csomagban található írat, mely 1906ik év február hó 23áról keltezve van 660 szám alatt kiadatott, tanúsítja. Ennek következtében 1906ik év böjt 1ső vasárnapján marczius 4én tökéletesen megszűnt a német nyelv használata.”¹⁶⁸

A rendelet következtében az egész szertartáskönyvben találunk a változást rögzítő megjegyzéseket, és kihúzásokat a szertartások rendjét illetően.

A schematizmusok szintén követték a változást: míg az 1905-ös kiadás még két nyelvet ad meg, az 1907-es könyvben már csak a magyart találjuk az istentisztelet nyelveként.¹⁶⁹

1906. március 4-én lezárult egy korszak Verőce történetében: a német istentiszteleti nyelv megszűnése, mely ellen már senki nem tiltakozott, a lakosság teljes asszimilációját jelentette. Ezzel ért véget Verőce vegyes lakosságú településként való létezése.

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmány a verőcei magyar és német lakosság viszonyát, és együttélésének történetét vizsgálta a nyelvhasználat tükrében. A vizsgálat egyházi forrásokra támaszkodott, és a 19. századot ölelte fel. Előzményként Verőce német betelepítés előtti története (1. fejezet), a német lakosság kolonizációjának kérdései (2. fejezet) és a felhasznált források (3. fejezet) kerültek bemutatásra. Ezt követően a tanulmány a magyar és német nyelv használatát és érvényesülését az országos eseményeket követve, azokkal párhuzamosan haladva tárgyalta.

A források bemutatása és elemzése után összefoglalóan négy nagy időszakot lehet elkülöníteni a nyelvi küzdelmek tekintetében. Az első nagy korszakot 1815 előttre te-

¹⁶⁷ Vö. uo.

¹⁶⁸ Vö. uo.

¹⁶⁹ Vö. A váci egyházmegye schematizmusai, 1905-ös és 1907-es évek.

hetjük, amikor az oktatás nyelve vegyes volt, az istentiszteleteknél pedig gyakoribb volt a német nyelv használata.

A második nagy korszak 1815-től 1848-ig terjed: ekkor Kámánházy istentiszteletekre vonatkozó (1/3-ad német nyelvű, 2/3-ad magyar nyelvű) rendeletétől számítva az országos magyar nyelvi mozgalommal párhuzamosan a verőcei magyarok Nógrád vármegyéjétől is támogatva intenzíven küzdöttek a magyar nyelv térnyeréséért. Előbb 1835-ben az iskola kapcsán, majd 1844-ben az istentiszteletre nézve is elérik a magyar nyelv kizárólagosságát.

A harmadik nagyobb időszak 1849–1873-ig terjed. A szabadságharc bukása véget vetett az addig elért vívmányoknak. 1849–1850 körül az oktatási nyelv ismét vegyes lett, a templomban pedig visszaállt a háromhetenkénti német misézés. 1852-ben újraindult a kérvényezés mind a magyar, mind pedig a német oldalon. 1859-ig azonban semmilyen változást nem sikerült elérni. 1859-ben Roskoványit Peitler Antal váltotta a püspöki széken, ehhez a változáshoz 1861-ben újabb kérvényezési hullám kapcsolódott. A kiegyezésig az iskolában sikerült visszaállítani a kizárólagosan magyar oktatást. Az 1868/XLIV. törvény, azaz a nemzetiségi törvény Verőcére nem volt hatással. Az istentisztelet ügyében egészen 1870-es évek elejéig folyt a kérvényezés. 1873-ban kompromisszumos döntést hozott a püspök, megtartva a német istentiszteletet. Ez azonban nem került betartásra, ami ekkor még a németek számára volt előnyös. Az egész időszakot azonban a német lakosság gyors asszimilációja kísérte.

A negyedik időszak 1873–1906 közötti időre tehető. Az említett elmagyarosodás következtében az 1873-ban hivatalba lépő Kammerer Ferenc plébános legkésőbb 1880-ban megszüntette a németek énekes szentmiséjét, emellett a nagyobb ünnepekkor is (néhányat kivéve) mellőzte a német beszédet. A német lakosság ekkor már nem tiltakozott ez ellen. 1906-ban végül a hívek kezdeményezésére teljesen megszűnik a német nyelv használata, mely a falu vegyes lakosságú történetének végét jelenti.

A német nyelv megszüntetésétől számítva több, mint száz év telt el. Ez a hosszú idő lehet az oka annak, hogy, mint azt a bevezetőben is említettem, sem a környékeliek, sem maguk a verőceiek többsége nem emlékszik arra, hogy a települést valaha németek is lakták. Remélem, ez a tanulmány is hozzájárul valamelyest, hogy ez a tévesen kialakult kép megváltozzon.

FORRÁSJEGYZÉK

1. A magyar katolikus hívek levele Kámánházy László püspökhöz 1814-ben (a pontos dátum nem olvasható) /Acta parochiarum Verőciensis/
2. A Historia domus 1815-ös latin nyelvű bejegyzése Kámánházy László rendeletéről, miszerint a magyar és német nyelv a templomban 2/3–1/3 arányban oszlik meg /Krizsány János plébános bejegyzése/
3. A német katolikus hívek német nyelvű levele Kámánházy László püspökhöz 1816-ban /Acta parochiarum Verőciensis/
4. Karskovich Károly fő ügyvéd véleményező levele Nádasdy Paulai Ferenc püspöknek 1835-ben /Acta parochiarum Verőciensis/
5. A szokolyai lakosok igazolása, miszerint szokolyán csak magyarok laknak – 1843. márc. 1. /Acta parochiarum Verőciensis/

6. A verőcei magyar hívek panasza a prefektus úrhoz Valcz József tanító kinevezése miatt – 1843. márc. 23. /Acta parochiarum Verőciensis/
7. Valcz József tanító levele a küldöttséghez 1843. márc. 25-én /Acta parochiarum Verőciensis/
8. A „józan gondolkodású és igazságot követelő verőczei lakosok” válaszlevele a Valczot kifogásoló magyar híveknek 1843. márc. 25-én /Acta parochiarum Verőciensis/
9. A szentszéki küldött vizsgálatát tartalmazó szentszékhez küldött levél 1844. febr. 6-án a magyar és német nyelv helyzetéről Verőcén /Acta parochiarum Verőciensis/
10. Valter Ferenc plébános levele a szentszéknek 1844. febr. 6-án, melyben visszautasítja az őt ért vádakat a német nyelv preferálásával kapcsolatban /Acta parochiarum Verőciensis/
11. A verőcei németek magyar nyelvű levele Nádasdy Ferenc püspökhöz 1844. márc. 12-én, melyben aggodalmukat fejezik ki a német, mint istentiszteleti nyelv esetleges eltörlése miatt /Acta parochiarum Verőciensis/
12. Nádasdy Paulai Ferenc váci püspök 1844. ápr. 12-i rendelete, miszerint az istentisztelet nyelve kizárólag magyar /Historia domus és egy máj. 30-i másolat az Acta parochiarum Verőciensis-ből – a másolat a rendelet ápr. 22-i vármegye által végzett végrehajtásáról is beszámol/
13. Valter Ferenc levele Nádasdy Ferenc püspökhöz 1844. nov. 30-án, melyben elpanaszolja, hogy a német hívek nem járnak templomba /Acta parochiarum Verőciensis; erre vonatkozó bejegyzéseket a Historia domus is tartalmaz/
14. Horváth Elek főszolgabíró levele Nádasdy püspöknek 1844. dec. 12-én, melyben beszámol a németekkel kapcsolatos vizsgálatról /Acta parochiarum Verőciensis/
15. Valter Ferenc plébános levele Horváth Elek főszolgabírónak 1846. okt. 28-án, melyben leírja, hogy a németek nem fizetnek neki párbért, valamint a korcsmai tivornyákról számol be (a Historia domusba bemásolt levél)
16. Több panasz 1848-ból, mert a lakosság már nem műveli a parókia földjeit (Historia domus)
17. A Historia domus 1850. évi latin nyelvű bejegyzése, miszerint visszaáll a vegyes nyelvű istentisztelet
18. A verőcei magyar hívek kérelme Roskoványi Ágoston váci püspökhöz a magyar nyelv kizárólagosságának visszaállítására 1852. jún. 15-én /Acta parochiarum Verőciensis/
19. A verőcei német hívek német nyelvű levele Roskoványi Ágoston püspökhöz 1852. július 22-én /Acta parochiarum Verőciensis/
20. A verőcei német hívek német nyelvű levele Roskoványi Ágoston püspökhöz 1852. július 31-én /Acta parochiarum Verőciensis/
21. A verőcei magyar hívek levele Roskoványi Ágostonhoz a magyar nyelv ügyében 1852. aug. 1. /Acta parochiarum Verőciensis/
22. Szaszovszky Ferenc plébános levele a kerületi esperesnek 1852. aug. 4-én a németekkel kapcsolatos vizsgálatról /Acta parochiarum Verőciensis/
23. A verőcei magyar hívek 1852. évi harmadik kérelme Roskoványi Ágostonhoz szeptember 29-én /Acta parochiarum Verőciensis/
24. A verőcei magyar katolikusok kérvénye Peitler Antal püspökhöz 1861. ápr. 3-án /Acta parochiarum Verőciensis/

25. A verőcei magyar hívek második folyamodványa Peitler Antalhoz 1861. júni. 23-án /Acta parochiarum Verőciensis/
26. A verőcei és szokolyai magyar hívek közös levele Peitler Antal püspökhöz az istentisztelet nyelve ügyében 1870. febr. 6-án /Acta parochiarum Verőciensis/
27. A verőcei német hívek német nyelvű levele Peitler Antal püspökhöz 1870. febr. 28-án /Acta parochiarum Verőciensis/
28. A verőcei magyar hívek folyamodványa az 1844. ápr. 12-i törvény visszaállítása ügyében, 1870. márc. 9. /Acta parochiarum Verőciensis/
29. A magyar hívek levele Peitler Antal püspökhöz 1870. máj. 28-án /Acta parochiarum Verőciensis/
30. Kammerer Ferenc plébános levele Peitler püspökhöz 1873. júli. 12-én /Acta parochiarum Verőciensis/
31. Liber de Ordine Divinorum in parochia Verőcensis atque Inventorium de rebus Ecclesiae Parochiae Bibliotheca et Archivo (Az isteni szolgálatok végzésének rendjéről hosszas és alapos tanulmányozás után összeállítva 1880) – összeállította Kammerer Ferenc plébános
32. A Historia domus 1873. évi latin nyelvű bejegyzése, miszerint a németeknek olyan miséje legyen, mint a magyaroknak
33. A váci egyházmegye schematizmusainak Verőcére vonatkozó adatai 1801–1907 között

BIBLIOGRÁFIA

- A Váci Egyházmegyei Levéltár egyházlátogatási jegyzőkönyveihez készített segédlete. (kéziratos forma).
- BÁNK JÓZSEF (szerk.): *Váci egyházmegyei almanach. Szent István millenium évében*. Vác. 1970.
- BOROVSKY SAMU: *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Nógrád vármegye*. Budapest. 1911.
- CHOBOT FERENC: *A váczi egyházmegye történeti névtára. Első rész: Az intézmények története*. Vác. 1915.
- CHOBOT FERENC: *A váczi egyházmegye történeti névtára. Második rész: A papság életadatai*. Vác. 1917.
- DABÓCZI VIKTÓRIA: *Vác az Árpád-korban*. Honismeret 2007/1. 82–88.
- ELMER ISTVÁN (szerk.): *A haza, az egyház és a trón érdekében. A magyar katolikus egyház 1848–1849-ben*. Budapest. 1999.
- FÉNYES ELEK: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leiratik*. III. Kötet. Pest. 1851.
- GERGELY JENŐ – KARDOS JÓZSEF – RÖTTLER FERENC: *Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*. Budapest. 1997.
- HLAVÁCSNÉ KÉRDŐ KATALIN (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára. Nógrád megye (1773–1808)*. Budapest–Salgótarján. 2002
- JÁSZI OSZKÁR: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest. 1912.
- KRONES, FRANZ: *Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II. 1740–1790. Geschichtliche Studien im Bereiche des inneren Staatslebens*. Graz. 1871.

- MIKÓ IMRE: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből.* Kolozsvár. 1944.
- PATKÓ KÉRINGER MÁRIA (szerk.): *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa. Váci Egyházmegye.* Budapest. 1997.
- RIXER GUSZTÁV: *Kismaros az idő sodrásában.* In: DABÓCZI ÁKOS (szerk.): *Tanulmányok Kismaros történetéből.* Kismaros. 1995. 55–84.
- SENZ, JOSEF VOLKMAR: *Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Eine volkstümliche Darstellung.* München. 1987.
- SENZ, INGOMAR: *Die Donauschwaben.* München. 1994.
- SZOMSZÉD ANDRÁS: *Verőcei évszázadok.* Verőce. 1998.
- TAFFERNER, ANTON: *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte. Band I.* München. 1974.
- TAFFERNER, ANTON: *Quellenbuch der donauschwäbischen Geschichte. Band II.* Stuttgart. 1977.
- WELLMANN, IMRE: *Die Ansiedlung von Deutschen in Ungarn nach der Befreiung von der türkischen Besetzung im 18. Jahrhundert.* In: BRUNNER, GEORG (szerk.): *Die deutschen in Ungarn.* München. 1989. 49–62.

VIKTÓRIA DABÓCZI

DAS VERHÄLTNIS DER UNGARISCHEN UND DEUTSCHEN BEVÖLKERUNG VON VERŐCE
IM HINBLICK AUF DIE SPRACHVERWENDUNG IM 19. JAHRHUNDERT ANHAND
VON KIRCHLICHEN QUELLEN

Vorliegender Beitrag setzt sich zum Ziel, einen Teil der Geschichte von Verőce im Donauknie darzustellen. Selber die Einwohner von Verőce, aber auch die Bevölkerung der Nachbargemeinden haben die Überzeugung, dass Verőce stets ein rein ungarisches Dorf war. Diese Meinung spiegelt sich auch teilweise in der Fachliteratur wider. Die in der Kirchengemeinde von Verőce und im Archiv des Bistums von Vác auffindbaren kirchlichen Quellen zeugen jedoch von anderen Tatsachen: Im 18. Jahrhundert sind auch in Verőce deutsche Siedler angekommen, so hatte das Dorf eine gemischte Bevölkerung. Die deutschen Einwohner haben sich in der ungarischen Umgebung zwar schnell assimiliert, sie waren jedoch bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts präsent und haben auch während der ungarischen sprachlichen Bewegung für ihre sprachlichen Traditionen hinsichtlich der Unterrichtssprache aber noch stärker in der Kirche in Bezug auf die Sprache der Predigt gekämpft.

Vorliegender Beitrag untersucht die Verhältnisse und das Zusammenleben der ungarischen und deutschen Bevölkerung von Verőce aus der Sicht der sprachlichen Kämpfe bis zum Schwund der deutschen Sprache aus der Kirche. Die Ereignisse der Kirchengemeinde werden parallel mit den politischen Veränderungen im Land thematisiert. Als Basis der Untersuchung fungieren bisher teilweise nicht publizierte kirchliche Quellen.

VIKTÓRIA DABÓCZI

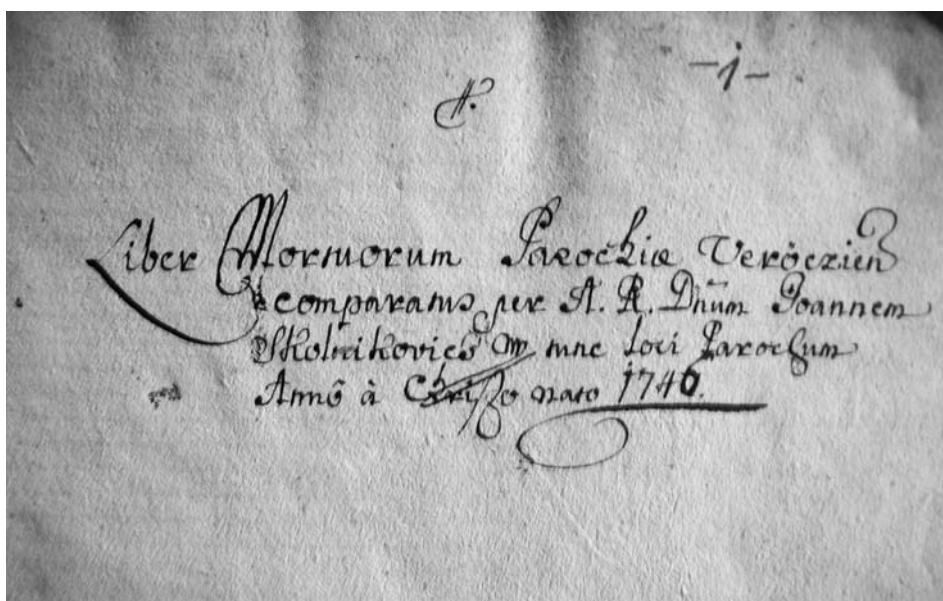
LANGUAGE USAGE OF THE HUNGARIAN AND GERMAN POPULATION OF VERŐCE REFLECTED
IN 19TH CENTURY SOURCES

Present study deals with a period in the history of Verőce, a settlement situated at the Danube bend. The inhabitants of both Verőce and the neighbouring settlements are of the opinion that Verőce has always been an entirely Hungarian settlement. This opinion is reflected also in scholarly literature. Nevertheless, ecclesiastical documents found both in the parish of Verőce and in the Church Archives of Vác reveal another fact: at the beginning of the 18th century similarly to other settlements Verőce was settled by a German population. In spite of the fact that the German speaking community was rapidly assimilated by the Hungarian environment, it survived until the beginning of the 20th century, even fighting to keep their language traditions both in education and as a language of service in church.

Present study reveals how the Hungarian and German communities lived together, how they related to each other in respect of the language question, up to the time when German language disappeared as a language of church services. Local parish events are presented parallel to national events reflected in the measures made in different national assemblies of the period. Present study relies on different, so far unpublished ecclesiastical sources.

Anno 1721
 Die 28 Maji Ego Ego Michael Amos baptizavi
 infanlem Elisabetham a Parentibz Calvinistis
 Joannem Jacobum Tenkes et Elisabetham Patrem
 Joannem Alphonsum Pat. et Anna Helmer
 Matrem
 Die 2 Junij Ego Ego Ego baptizavi infanlem Philippum
 a Parentibz Joannem Czigec et Catharina Patrem et Joannem
 Thengyel et eus Catharina Elisabetha des Catholici
 Die 14 Junij Ego Ego Ego baptizavi infanlem
 nam a Parentibz Jacobus Jacobus Veller et Regina
 Patrem Joannem Paulus fischer et Catharina Pat.
 Mat.
 Die 3 Julij Ego Ego Ego baptizavi
 infanlem Stephanum a Parentibz Katharina
 Joannem Nagy et Maria. Patres Andreas Koot
 et Elisabetha Bernon
 Eadem die item ego Ego Ego baptizavi infanlem
 Elisabetham a Parentibz Calvinistis Andrea Varga
 et Catharina Patrem Joannem Alphonsum
 et Susanna Varga.
 Die 8^a Julij Ego Ego Ego infans Elisabetha. Patres
 Laurentius Zingler Mater Susanna Patres Henricus
 Rotter. Patres Elisabetha quidem Confort. Catholici
 Die 6 Augusti Ego Ego Ego baptizavi infanlem
 Stephanum. Patres Joannem Eder et Catharina Pat.
 Mat. Johanni Eder et Catharina Pat.
 - Omnes horum

1. A verőcei rk. egyházközség keresztelési anyakönyve 1721–1730 között (4–5. old)

2. A verőcei rk. egyházközség 1746. évi halotti anyakönyve. Címlap

1746 Dies	Nomina Mortuorum. Anno 1746 ^{to} No 35
	Mense April.
28	Catharina Weitner annorum 25. sepulta in ordinario Catholica.
	Mense Maio.
29	Antonius filius Josephi Volz Catholici 8. anni sepultus in ordinario
	Mense Julio
7	Joannes Henricus filius Joan. Pittman Catholici, maritus 8. sep. in ordinario
	Mense Octobri.
6	Abdorus filius Nicolai Neijem Cath. annos 1. 2/3 sep. in ordinario.
8	Antonius filius Josephi Volz annos 9. sepultus in ordinario.
17	Jacobus filius Jacobi Polarsch Catholici 5. maritus.
	Mense Decembri.
6	Helena filia Michaelis Polarsch annos 1. sepulta in ordinario.
1747	Anno 1747 ^o Mense Januario.
23	Kristina filia Joannis Polz annos 27. sepulta in ordinario.
	Mense Martio.
22	Priscilla filia Stephani Nimeth 3. maritus sep. in ordinario -
	Mense April.
20	Franciscus Major annorum 50. Catholici sepultus in ord.

3. A verőcei rk. egyházközség 1746. évi halotti anyakönyve. 3. oldal részlet

Baptistam.	100	661	.	.	2/4
Summa	530	1997	.	.	
13. VERŐCZE. in Comit. Neograd. —					
Eccl. ad S. Andream Apost. — Patro-					
nus: Episcopus Vaciensis. — Paro-					
chus: D. Joannes Krizsány, Notarius					
Districtus. —					
In Matre.	575	489	.	.	
In Filiali:					
Szokola	196	3521	.	.	1 1/4
In Prædiis:					
Migazzi-Burg	4	.	.	.	1/4
Gimpl	14	.	.	.	1/4
Morgó	26	.	.	.	2/4
In Huttis:	137	6	.	.	2
Summa	1052	4016	.	.	
Cooperatores.					
In Kosd. D. Josephus Fáby.					
In Mácsa. D. Miathias Hadobás.					
In Püspök-Hatvan. D.					
In Szöd. D. Josephus Patsekornák.					
Vacii in Parochia Superiore:					
D. Josephus Kováts.					
D. Andreas Lehoczky.					
Vacii in Parochia Inferiore:					
D. Michael Belányi	) una et Capellani				
D. Franciscus Lexa					
In Verőcze. D.					2. Di-

4. A váci rk. egyházmegye schematizmusa 1818.

Summe 531 677 1377 . .					
Lingua : Hungarica.					
13. VERŐCZE. Pagus, in Com. Neograd. —					
Eccl. ad S. Andream Apost. — Item *					
Patronus: Episcopus Vacienfis. — Ant.					
Parochia Anno 1719. administrab. a PP.					
Franc. Vacienf. velut Matri Kosd affiliata.					
Anno dein 1740 Paroch. effecta. — Paro.					
chus: D. Joannes Krizsány, Notarius Distri-					
ctus, & I. Com. Neograd. Tab. Judic. As-					
sessor. —					
In Matre.	720	.	462	.	.
In Filiali:					
Szokola *	160	2	1387	.	1 1/4
In Prædiis:					
Migazzi - Burg.	8	.	.	.	1/4
Gimpl	12	.	.	.	1/4
Morgó	23	:	.	.	2/4
In Huttis:	156	1	.	.	2
Summa 1079 3 1851 . .					
Linguae : Hung. & Germ.					
Cooperators.					
In Kosd. D. Michael Müller. SS. Canon. Doct.					
In Mácsa. D. Franciscus Retteg.					
In Püspök-Hatvan. D. Joannes Medgyesy, AA.					
LL. & Phil. Doctor.					

5. A váci rk. egyházmegye schematizmusa 1820.

Magyar Máltavárosi
 Eszterházi Királyi Válszárnyas Dévési Püspök Nádásdy
 Máltavárosi Püspök és Biskóp Ura.
 Kegyelem, Urunk, és Püspökjeinknek!

Minos ez a szegény és egyfajta valószínűsége ama tejszerű híz
 hallatára, miszerint „Személyi hatáskörökkel eddig
 gyakorlati Államigazgatási és egyfajta Magyar
 vállalkozások, és ezzel a Nemzet ajtatóságát végleg
 megsemmisítő lények.” – Személyi hatáskörök, miközben
 valóságos, Magyar ajkú lakóssáinknak Jellem
 Nádásdy Vármegye utján tett, és Máltavárosi szegény
 Máltavárosi fejtett, és Magyar jelleműek bejött
 nyelvűek helyszíneinkben Máltavárosi legyünk is.
 nyelvűek.

Förös Máltavárosi honunk, és mindenki egyen
 zant bűnös és szegény és szegény, hálátlan és un
 dot vétkesül vadolhatatunk, ha a Magyar elem
 kezünkkel, és a jó ügyek elmaradásaiban Kas
 öltve szegények és szegények. Eltűnt a fe
 jűk és nyelvűek hálátlan és szegények, és szegények
 hal, egyfajta szegények és szegények állítanak me
 réntek, hogy a Nemzet Máltavárosi és szegények
 hálátlan, és szegények és szegények Magyar
 Válszárnyas és szegények, és szegények és szegények
 szegények és szegények – a többiek között – egyfajta
 fejtett és szegények, hogy jelen állapotok és szegények
 és szegények honi nyelvűek és szegények és szegények
 Magyar és szegények. – Máltavárosi,

Valamint a szegények örökös szegények
 Máltavárosi Minden Máltavárosi szegények és szegények
 szegények

6. A verőcei németek magyar nyelvű levele Nádásdy Ferenc püspökhöz 1844. márc. 12-én,
 melyben aggódalmukat fejezik ki a német, mint istentiszteleti nyelv esetleges eltörlése miatt
 (Acta Parochiarum Veröciensis)

*Melbírágás és föltételeendő Püspök
kegyelme és Urunk!*

*Így ide jött a híven mával, püspöki rendelőintézet, mely mag
boldogult Gróf Nádasdy Ferenc Vácsi püspök által
1844. évi April hó 12. évi becsajszasott ki, állami melior-
tatik, melyek mai akkori leírás körülményekhez
képest, az előleges vizsgálata meg sérti, és föltétele-
dő Szentek Kihaltatása után a Verőce helyőrsége,
illetőleg reánk alólított lakosaira nézve, az isteni
szolgálat rendje, és Isten, köheltessék tőn meg hatá-
rozva; — rendelkezése ugyan is:*

*1° hogy az isteni szolgálatot a magyar nyelv kizárólag
mindenkori dívatvák, a néz körök, ugyanint hajnal-
is egyebb feletti misét alkass; emellett, a stáns-
elmondásában, nyelvtanok könyvtárákban, és
egyházi menetekben, kihirdetéseketben, és Nagy
bírsági beszédéseketben.*

*2° hogy az oktatás a Cseh nyelvű Vácsi és környék
napokon kivétel nélkül hazai nyelven végeztet-
sék, azok mindazonáltal, kik csupán a német
nyelvet bírják, külön oktatás nyelvjárás a pap-
lakban, vagy az iskolai épületben.*

*3. Nem ellenkeztek, hogy a határ menti helyőrségek
nek, kik általában német ajkúak, advent és
nagybőrs második napján, ugyanint húsvét és
pünkösd második napján a fent felsorolt németül —
együttel.*

7. A verőcei és szokolai magyar hívek közös levele Peitler Antal püspökhöz az istentisztelet
nyelve ügyében 1870. febr. 6-án (Acta Parochiarum Verőciensis)

Aláírásrész

Azon szokolai lakosoknak, kik Verőcei Anyaközségi Egyháza kör tartozó Egyházi híveiknek, kik a Verőcei Anyaközségi Egyháza kör tartozó Istentiszteletén rendszeres részt vesznek, magyar nyelven hallgatnak, és megtartatni óhajtanak

<i>Szokolai lakos</i>	<i>Család</i>	<i>Család tag</i>	<i>Szokolai lakos</i>	<i>Család</i>	<i>Család tag</i>
<i>neve</i>	<i>neve</i>	<i>neve</i>	<i>neve</i>	<i>neve</i>	<i>neve</i>
1. Bőtor János	2	10	23. József János	6	
2. Károly Mihály	2	21	24. Mészáros János	4	
3. Károly Mihály	6	22	25. Papai József	6	
4. Gácsi Mihály	1	23	26. Kötér János	5	
5. Mészáros József	4	24	27. Mészáros József	3	
6. Dócsai János	8	25	28. Károly János	5	
7. Kulcsár József	2	26	29. Károly János	6	
8. P. J.		27	30. Károly János		

8. A verőcei és szokolai magyar hívek közös levele Peitler Antal püspökhöz az istentisztelet nyelve ügyében 1870. febr. 6-án. Szokolai hívek aláírásrész (felső rész) (Acta Parochiarum Verőciensis)

SZENDE ÁKOS

EGY KATOLIKUS TUDÓS A HOROGKERESZT ÉS
A VÖRÖS CSILLAG ÁRNYÉKÁBAN

Dr. Papp Károly geológus (1873–1963)

A kommunista ideológiai terror megszűntével egyre szabadabbá váló egyháztörténeti munkák közül Hetényi Varga Károly művei váltak immár nélkülözhetetlen kézikönyvvé. Forrásértékű az a két könyve, melyekben az egyházi rend ill. az Egyház által jóváhagyott szerzetesség tagjainak (köznapi nyelven: a papoknak¹ ill. a szerzeteseknek²) 20. századi szenvedéseiről és meghurcoltatásairól ír. Ugyanakkor sajnálatos, hogy az ezután született egyháztörténeti munkák közt alig található olyan dolgozat, mely egy-egy – amúgy közismert ill. köztiszteletben álló – világi hívő életútját (tanúságtételét, megpróbáltatásait, szenvedését) tárná fel, pedig – s ez igazából különösen a II. Vatikáni Zsinat óta tudatosult – a keresztség révén Krisztus testébe épült világi hívők „*saját hivataluk gyakorlásával az evangélium szellemében élve kovászként belülről járulnak hozzá a világ megszenteléséhez, és életük tanúságával – hitük, reményük és szeretetük ragyogásával – mutatják meg másoknak Krisztust*”,³ következésképp a kor egyháztörténete nélkülük nem írható meg. Legalább is csonka maradna, hiszen a „horogkereszt és a vörös csillag árnyékában” is sok-sok olyan – börtönbüntetéssel talán nem járó, mégis – tanulságos életpályának lehetünk tanúi, melyek az Egyház több jeles tagjának a köztörténetben betöltött áldásos szerepének bizonyítékául szolgálnak.

A következőkben az eddig (csak remélni tudjuk: nem tudatosan) figyelmen kívül hagyott – főképp az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárában őrzött – források alapján dr. Papp Károly* munkásságának, mint elkötelezett keresztény tudósi életpályának a bemutatását tűztük célul, s rámutatunk, hogy az amúgy közismert példás szakmai (tudósi-tanári) működése keresztényi elkötelezettséggel felvállalt hivatásának része.⁴

1 HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. Budapest, 2004.

2 HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. 2. köt. Üldözött, börtönviselt jezsuiták [stb.] szenvedéstörténete. Abaliget, 2002.

3 *Lumen Gentium*, 31

4 Életrajzához ld. különösen: *Tápióságtól Tápióságig. Tisztelgés Papp Károly geológus emléke előtt* (szerk. HÁLA JÓZSEF), Tápióság Barátainak Köre (P. K. műveinek és a róla szóló írások bibliográfiájával)

RÖVID SZAKMAI ÉLETRAJZA

1873. november 4-én született Tápióságon. 1893-tól a Budapesti Műegyetem ásvány-földtani tanszékén Lóczy Lajos* tanársegédje volt. 1898 nyarán geológusként részt vett Déchy Mór kaukázusi expedíciójában. 1900-ban doktorált, s ettől az évtől kezdve a Magyar Királyi Földtani Intézetben dolgozott. Koch Antal utódjaként 1915-ben a Budapesti Tudományegyetem földtani tanszékének professzora lett, s 1917-ben megbízták az őslénytani tanszék vezetésével is. A Földtani Intézet geológusaként elsősorban Erdélyben végzett úttörő munkát. Az Erdélyi-Érchegységben az „erdélyi aranyégyszög” – Abrudbánya–Zalatna–Nagyág–Karács – aranytermő vidékének bányageológiai viszonyait vizsgálta. Kiemelkedőek voltak az erdélyi Mezőségen 1906-ban megkezdett kutatásai; olyan kőszőlőhelyeket, sós víz- és gázos forrásokat, felszíni gázömléseket, fortyogókat vizsgált és térképezett, amelyeket évszázadok óta ismertek. A Lóczy Lajos javaslatára megkezdett mezősségi kálisó kutatás ugyan nem volt eredményes, de a kissármási fúrás 1909-ben váratlanul feltárta az Erdélyi-medence földgázát. A mező napi egymillió köbméteres hozamával Európa akkor ismert legnagyobb telepe lett. Ez volt a magyar szénhidrogén-kutatás első korszakának legnagyobb eredménye. Kiemelkedő munkája *A magyar birtokadalom vasérc- és kőszénkészlete* címen 1915-ben megjelent monográfia. Az ő érdeme az is, hogy – az id. Lóczy Lajos hagyatékában talált – a történelmi Magyarországot bemutató félig kész földtani térképet átdolgozta, kiegészítette és kiadta. Több tudományos társaság (az MTA-n és a Magyarhoni Földtani Társulaton felül a Szent István Akadémia) tagja ill. meghatározó vezetője. 1945-ben nyugdíjba küldték. Ezután a szülőföldjére vonult vissza. Akadémiai tagságától – számos más tudós mellett – 1949-ben megfosztották, majd tagságát helyreállították. Tápióságon hunyt el 1963. június 30-án.

GYERMEK- ÉS IFJÚKORA, PÁLYAKEZDÉSE

Szülei, a 27 kataszteri holdon gazdálkodó Papp Pál tápiósági kántortanító és Perger Júlianna 5 gyermeket neveltek fel (testvérei: Irén, Júlia, János és Pál), akik valamennyien természetes életformának tekintették a birtok körüli mezőgazdasági-háztartási munkát. Károly először a Jászberényi Katholikus Főgimnázium tanulója volt, de mivel a 2. osztályban matematikából megbukott (a tanári kar „számtanból tanúsított elégtelen tanulmányi előmenetele miatt: megrovásra méltónak találta”),⁵ elégséges pótvizsgálja után 1884-ben átírták a piaristákhoz Szegedre, ahol nagybátyja, a piarista Papp János** hosszú ideig tanított. Mivel mennyiségtanból és rajzoló matematikából itt is rossz tanuló volt,⁶ egy év után az iglói gimnáziumba került, ahol 1890-ben leérett-

* A csillag-szimbólumok („*” ill. „**”) jelentése: *További (főként életrajzi) adatok: Magyar Katolikus Lexikon (főszerk. Diós István), Bp., Szt. István Társ., [2004-], (internetes változat: <http://lexikon.katolikus.hu>) ** További (főként életrajzi) adatok a piaristákról: Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997. Léh István piarista gyűjtését sajtó alá rendezte Koltai András. Bp., 1998.

5 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), a Jászberényi Katholikus Főgimnázium. „Ellenőrző tanácskozmányi értesítője”, 1883. okt. 31.

6 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), bizonyítványa (kegyesrendiek vezetése alatt álló szegedi városi főgimnázium, 1884/85)

ségizett (matematika: elégséges, természetan: jó).⁷ Az iglói diákéveiből származó egyik levél tanúsága szerint – ahogy mondani szokták – „megkomolyodott”, hiszen apja beleegyezésével még hegedülni is tanult. Részlet apja leveléből: „...még nincs ára a jószágnak, de reményilem tavasszal jól megfizetik. A tandíj kifizetésére ide mellékelve 10 Ft-ot küldök. A hegedű tanulás ellen nincs kifogásom, ha a tanulásban nem hátráltat.”⁸ Egykori szegedi iskolája is figyelemmel kísérte előmenetelét, hiszen mikor beiratkozott az egyetemre, „Kedves Károly öcsém!” megszólítással a következő atyai buzdító-eligazító sorokat kapta egykori osztályfőnökétől, Pap Józseftől*: „óhajtóm, hogy neked is megkezdendő pályádhoz adjon az Ég egészséget és kitartást, mert ha valamely életpályán ezekre szükség van, úgy a tanári pálya az. (...) Sokat kell tanulni annak, aki másokat tanítani akar, sokat kell túrni egy tanárnak. (...) alig van pálya, melyen többet lehetne használni a hazának, mint a tanári. ” Ugyanakkor félti is: Budapesten „a bűn ezerszeres csábjaival kerülgeti a fiatal embert, mely a tapasztalatlan ifjút polyp karjaiba zárja.” Biztatja, hogy „most mutasd meg magad érettnak, önállónak, kit a józanul gondolkodó ész, s nem a fiatalkort jellemző könnyelműség és szenvedély vezérel. (...) Iratózattal fordulj el a tivornya és a kártya kompaniaktól (...), az előadásokat látogasd, a könyvtárakat kutasd, a múzeumokat tanulmányozd, mert ezen a helyeken találsz meg a kincset, mely téged boldogítani és táplálni fog. (...) Ha elfáradsz, menj a budai hegyekre,” Aláírás: „szerető bátyád Pap József tanár.”⁹

Az egyetemen már az első évben olyan neves tanárai voltak, mint például Eötvös Loránd* (kísérleti természetfizika), Gyulai Pál (Petőfi költészete), Heinrich Lajos (ókori földrajz) és Ballagi Aladár (magyar művelődéstörténet), de a későbbiekben tanította őt Lóczy Lajos, Szabó József, Hantken Miksa és Alexander Bernát is, továbbá az esztétikát előadó Beöthy Zsolt, az etikát tanító Pauler Imre, sőt még a ciszterci Békefi Remig* Árpád-kori művelődéstörténeti előadásait is hallgatta. Ugyanakkor – ahogy később még látni fogjuk – nagy hatással volt rá Bodnár Zsigmond „A haladás törvénye a magyar irodalomban” c. előadása is. Valamennyi tárgyát „szorgalmas” ill. „igen szorgalmas” minősítéssel abszolválta. 1900 nyarán részt vett a boroszlói egyetem nyári szemeszterén is, ahol – többek közt Fritz Frech paleontológiai és darwinizmus-előadásait, valamint Ludwig Milch talajtani előadásait hallgatta.¹⁰ Több levele is bizonyítja, hogy mint tervekkel teli, ugyanakkor a szülői háztól nehezen elszakadni tudó fiatalember nemcsak egyetemi évei alatt, de később is erősen kötődött szülőfalujához. Pali bátyjának például így írt: „A kolerás időt odahaza töltöttük Irénkével, de megnyitván az iskolákat, a múlt hét elején bejöttem ismét Pestre (...) Odahaza megjött az új bor, így Barnával gyakran meglátogattuk a pinczét.” Még egy verekedést is említ, mikor két ittas falubeli fiú összepofozkodott, mire az egyik még „duellumra” is kihívta a másikat. Hogy el tudjon menni a bölcsész hallgatók társas vacsorájára, 1 Ft-ot kért bátyjától, mert –

7 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), érettségi bizonyítványa, 1890. jún. 27.

8 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), édesapja levele, 1887. jan. 27.

9 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), Pap József levele, 1890. aug. 28. E levél megszólítása ill. aláírása („Kedves Öcsém” ill. „szerető bátyád”) alapján sem lehet arra következtetni, hogy P. K. nagybátyja Pap József lett volna, hiszen ő egy másik szegedi piaristát, Pap Jánost nevezett meg nagybátyjaként (ld. a 2. sz. mellékletet). Ezt támasztja alá a levelezés közt ugyanebben a dobozban található „PAP JÁNOS kegy. rendi kormánysegéd Budapest” szövegű névjegykártya, hátoldalán 1906. febr. 17-i dátummal a „Kedves Károlyom!” megszólítás, ill. „Szerető bátyád” aláírás

10 ELTE Lt, 419/a (1. sz. doboz), a budapesti ill. breslaui egyetemi indexe

mint írja – „nem sok hitelem van Pesten, s a szegény filozoptereknek amúgy sincs pénzük.” Elpanaszolta azt is, hogy bár beküldött egy írást a Hét-be, azt csak egy szerkesztői üzenetben kapott buzdító hangú válaszra méltatták, ennek ellenére nem hagy föl az írással: „Még megpróbálkozok eggyel, ha az is a papírkosárba kerül, akkor aztán félbehagyom az írósgót, melynek mindjárt a kezdetén ilyen humorosan lecsúsztam az ábrándok lejtőjéről. (...) Mindegy, csak a tanári diploma meglegyen, a többi osztán magától jön. Akkor azután, ha sikerül Pesten maradnom, újra kezdem az iskolát megint: a Zeneakadémiában. Majd meglehet, hogy az orgonabillegetésben találok majd fel azt, amit oly régóta keresek, de nem találok – a sikert és az elismerést.”¹¹ Néhány, a Tápió-vidéken játszódó, rövid, szinte balladai tömörségű elbeszélése 1894-ben még megjelenik a *Szabad Szó*-ban¹² – valamennyi romantikus-tragikus szerelmi történet ill. az olvasó együttérzésére apelláló, fájdalmas emberi sors, hogy aztán az ezeket követő írásaiban már tudományos, tudományfilozófiai, vallási ill. történelmi érdeklődéséről tegyen tanúságot. Fontosnak érzi, hogy egy népszerűsítő cikkben szinte elsőként adjon hírt tanára, Bodnár Zsigmond sajátos történelembölcseletéről,¹³ mely szerint – legalább is Papp Károly így adja vissza Bodnár tételét – „az emberiség története szabályos hullámokban halad előre, az idealizmus és a realizmus váltogatják egymást következetesen”, azaz „ideális eszme idején az ember feje tele van nemes és nagy gondolatokkal,” és ilyenkor „lépnek fel az emberiség jótevői, reformátorai, s a nagy vallásalapítók (...). De nem tart soká az idealizmus nemes uralma. Csakhamar fellép az ellenkező eszme, a realizmus. Csendesebbek, nyugodtabbak leszünk, nem törődünk más emberrel, csak saját jólétünket keressük, az emberi önzés és érzékiesség lép előtérbe. (...) Az ország dolgai sokakat nem érdekelnek, legfeljebb annyira, amennyiben saját javukat célozzák.” Ugyanakkor már 1895-ben, mint Lóczy Lajos tanársegédje kezdte meg gyakorlati terepi munkáját, mégpedig a Cuha-völgyi vasút építését kísérő geológiai feltárásban (azaz az építkezés során kirobbantott kőzet vizsgálatában). Csak néhány név az itt dolgozó szakember-gárdából: Lóczyn felül a Balaton ill. a Bakony két nevezetes tudósa, a földrajztudós Cholnoky Jenő* és a piarista Laczkó Dezső*, valamint Gubányi Károly és Szentgáli Antal vasútépítő mérnökök. Szállásuk több héten át a bakonybéli ben-

11 ELTE Lt,419/b (10. sz. doboz), P. K. levele Bp-ről „Pali bátyjának”, 1892. nov.16. (aláhúzás az eredeti szövegben)

12 A Tápió partján (Tárcza), jún. 8; Ne higgy neki, jún. 16.; Erősebb a szerelemnél, okt. 17.

13 A haladás törvénye. Szabad szó, 1894. nov. 12.; Bodnár Zsigmond (1839–1907) Nagykárolyban született. 1861-ben pappá szentelték. Segédlelkész Varbón és Nuzslon. Tanított a nagyszombati gimnáziumban, a szegedi főreáliskolában és a lipótvárosi állami főreáliskolában. 1875-től egyetemi magántanár. Mivel nem fogadta el a szeplőtelen fogantatás dogmáját, szakított a római katolikus egyházzal csatlakozott az unitárius egyházhoz. – „Törvénye” révén vált közismertté: Az események zűrzavarában törvényszerűséget keresve arra a meggyőződésre jutott, hogy az emberi szellemnek is megvannak a maga sajátos törvényei. Egy olyan rendszert alakított ki, mely kimondta, hogy a történelem tanulsága szerint az emberiség egyszer egységben látja a szép, a jó, az igaz eszméjét, úgy, hogy a szép egyúttal jó is, igaz is, majd az egység folyamatos lazulásban jelentkezik. Elméletének népszerűsítésére 30000 füzetet és kisebb könyvet nyomtatott ki, de ez sem segítette elő népszerűségét. Tagja volt a Petőfi Társaságnak és a Magyar Történelmi Társulatnak. A Ferenc József koronázási alapból 2.800 Ft jutalomban részesítették. Legjelentősebb munkája a magyar irodalomtörténete volt. Tanulmányai 22 lapban és folyóiratban nyertek közlést. Elismerten rendkívül éles analízis és kritikai képességgel rendelkezett. A maga hite szerint próféta volt, aki tele volt izzó szenvedéllyel de diktatórikus hajlammal is. „Eredeti” ember volt, de eredetiségét a különködésig vitte.

cés kolostorban volt, s ekkor szövődtek azok a tervek, minek eredményeként később Gubányi és Szentgáli Kínában és Szibériában folytatták vasútépítő tevékenységüket, de itt került szó a Déchy későbbi Kaukázus-expedícióiról is, melyeken – többek közt – először 1898-ban Papp, majd később Laczkó is részt vett.¹⁴ A fiatal Papp – mint ahogy szüleinek írt leveleiből is kiderül¹⁵ – kaukázusi expedíciója alatt nagy érdeklődést mutatott a térség kultúrája és népei szokása iránt: részletesen beszámolt nemcsak Kubány veszélyes hágóiról, de a „czárné nevenapját” ünneplő kozákok parádés felvonulásáról, s a karacsáj törökökről is, akik között Zichy Jenő 3 évvel korábban az ősmagyarokat kereste.

Hasonlóképpen figyelemre méltó szicíliai úti beszámolójának az a részlete, melyben és ahogyan a palermói kapucinusok sírboltjában szerzett élményeiről számol be: „Alig van nép a földkerekségen, amely mély vallásosságban a szicíliaival versenyezhetnék. A benső áhitat, a holtak iránt való kegyelet, oly különös módon nyilatkozik ez érdekes népfajtában, hogy az utazó szinte megdöbben tőle. (...) A szicíliai nép a halottakat kivétel nélkül nagy tiszteletben tartja, s róluk a legnagyobb áhitattal beszél, a bűnösöket, az eltévedteket sem rágalmazza, hanem a Mindenható irgalmáért könyörög érettük. (...) Ily körülmények között a szicíliai népnek Palermóban csak természetes a kapucinusok sírboltja, melyben mintegy tízezer kiszáradt holttest függ a kriptá falain. (...) A halottak díszes ruhában vannak, a nők selyemben, az egyik kezében pólyás gyermek, nyilván gyermekágyi lázban mindketten meghaltak. Fentről behallatszik a kapucinusok éneke: »Ossa arida audite, verbum domini!«”¹⁶

Érdeklődése persze csakhamar tanult szakmája, a széles természetrajzi megalapozottságú geológia iránt fordul, de a kapcsolatos – akár tudománynépszerűsítő – írásait továbbra is az olvasmányos stílus jellemzi, melyhez immár természettudósi alaposság járul: „Ritka természetű tüneménynek voltak szemtanúi folyó hó 26-án a pestmegyei Tápióvölgy lakói. Szerdán délután 4 óra 10 perckor a Tápiószáligra tartozó Pusztaszéki fölött mintegy 500 m magasban fehéren izzó meteor tűnt fel, s óriási sebességgel rohant Tápiószéki tornya felett délkelet felé a Zagyva síkságnak. Mintegy 10 másodperc múlva hatalmas durranás riasztotta fel a község lakóit, akik rémülettel hallgatták a mennydörgésszerű robajt, ami a durranás után mintegy 20 másodpercig tartott. A fényes nap dacára a meteor magja vakító fehér sugarat szórt széjjel a derült kék égbolton és foszlányos üstöke, mint fehér fátyol húzódott a rohanó fényburok után. A vidék lakossága rémületes meséket költ a jelenségből s izgatottan tárgyalja a ritka esetet.”¹⁷

Hazaszeretetről (ha tetszik: nacionalizmusáról) tesz tanúságot az ország paleontológiai-geológiai leletei megőrzésének fontosságát hangsúlyozó harcos írása. Kifogásolta, hogy mikor a Marosillye és Lugos közötti vasút építése során a Kosteji (Costieu ill. Nagykastély) alagút kiásásakor értékes paleontológiai kincsek (fossziliák) kerültek napvilágra, azokat a nagyszabedű múzeum egy bizonyos Boettinger nevű frankfurti tanárnak ajándékozta. Következmény: „*A magyar geológusnak pedig, aki az országos felvételek során idejűt, vagy a paleontológusnak, aki a magyar múzeumok részére gyűjt, nem marad*

14 ELTE Lt, 403/a, P. K. levele Bogsch Lászlónak, 1960. ápr. 21. (2. sz. melléklet)

15 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), P. K. 2 levele szüleinek Tápiószáligra, 1898. júl. 19. ill. aug. 2.

16 A palermói kapucinusok sírboltjában. Alkotmány, 1900. okt. 27.; „Ossa arida...” = „Ti kiszáradt csontvázak, halljátok az Úr szavát!” (Ez 37,4)

17 Meteor. Alkotmány, 1900. okt. 2.

más hátra, mint a német tudós után keresgél.” Odáig ment, hogy még azt is szóvá tette, hogy a nyilván számos szász szakembert is tömörítő nagyszebeni természettudományi társulat német nevében Hermannstadt szerepel, holott még „a cs. és kir. közös hadsereg is a hivatalos magyar helység névírását használja”, így különösen érthetetlen, hogy „hogy éppen ehhez a jeles tudományos egyesülethez ér oda olyan későn a magyar nyelv szózata.”¹⁸ Ugyanakkor nem kis büszkeséggel ad hírt a külföldi szakemberek hazánk geológiai kincsei iránti érdeklődéséről, közte a boroszló egyetemmel fennálló tudományos kapcsolatokról, minek során a korábbi nyári egyetemi tanfolyami tanára, Fritz Frech vezetésével mintegy 20 hallgató látogatott hozzá, akik nemcsak a budapesti „hőforrásokat” nézték meg, de Lóczy és Cholnoky vezetésével a Bakonyba ellátogatva a zirci cisztercieket, a pannonhalmi bencéseket és a veszprémi piaristákat is meglátogatták, ahol „igazi magyar vendégszeretettel fogadták őket.”¹⁹ A külföldi szakirodalmat igen élénken figyeli, s a *Földtani Közlöny* hasábjain rendszeresen ő írja meg az elhunyt (hazai és külföldi) szakemberek nekrológiáit, beleértve munkásságuk igen részletes méltatását. Az 1908-ban elhunyt Albert Lapparent-ről például nemcsak azt írta meg, hogy már az 1860-as évektől kezdve tagja volt annak a bizottságnak, mely a La Manche-csatorna alatti vasúti alagút megépítésének a lehetőségét vizsgálta,²⁰ hanem azt is, hogy ő hívta fel a francia szakközönség figyelmét a magyar Déchy kaukázusi expedíciójának a jelentőségére. Ráadásul nagy rokonérzéssel úgy mutatta be francia kollégáját, hogy írásainak költői stílusa „természetes jóságának és mély őszinteségének a megnyilvánulása”, következésképp „munkáinak sorai közt a szigorú kritikai és nagy tudás mellett is ott rejtőzik a mélyen érző szív és a természetimádó nemes lélek.”²¹ Egy másik munkájában pedig az 1909-ben eltávozott 22 geológus (köztük 5 angol és egy amerikai) életútját ismerteti.²²

Miközben a láthatóan nagy kedvvel végzett szakirodalmi bújárkodás közben kollégái életpályájában az előre mutatót, a követni valót – megkockáztatjuk: az ideálist – igyekszik feltárni és felmutatni, rendkívüli kitartással és szakmai alapossággal, ugyanakkor a világtól való egyfajta elfordulás igényével, de minden jel szerint örömmel vesz részt a földtani feltárások sok-sok utazással, mostoha körülményekkel járó terepi munkáiban. A kapcsolatos dokumentumok (a kiküldetési rendelvevények s főleg a magánlevelek) alapján ugyanakkor az is megállapítható, hogy a századelő közigazgatása (akár a hierarchikus hivatali szervek közti kapcsolatot, akár a vasúti-postai szolgáltatást nézzük) kitűnően szervezett volt, s az információ még az erdélyi, ma „Isten háta mögöttinek” vélt helységekbe is gyorsan és megbízhatóan eljutott. Az „utolsó posta” nem egyszer például a vasúti vendéglő volt, így nemcsak időben értesültek a váltó kollégák érkezéséről, de az otthoni hírekről is.²³ Így a távollét ill. a nagy távolság nem lehetett akadálya a későbbi feleségével, dr. Balogh Margittal szépen kibontakozó kapcsolatá-

18 Pángermán szász tudósok. Budapesti Napló, 1903. jan. 9.

19 Boroszlói egyetemi hallgatók Budapesten. Pesti Napló, 1902. máj. 29.

20 Valószínűleg a következő könyv lehetett forrása: ALEXANDER LAVALLEY – EUGENE LAROUSSE, ALFRED POTIER – ALBERT DE LAPPARENT: *Chemin de fer sous-marin entre la France et Angleterre: Rapport sur les explorations géologiques faites en 1875 et 1876*. Paris. 1877.

21 P. K.: A geológia halottai 1908-ban. Földtani Közlöny, 1908/11–12

22 P. K.: A geológia halottai 1909-ben. Földtani Közlöny, 1909/10–12

23 ELTE Ltk, 419/b (11. sz. doboz), öccse 1910 augusztusi levele „Tápió-Ságh”-ról Brádra, a vasúti vendéglőbe, melyben beszámol a mezgazdasági munkák kedvező előrehaladtáról

nak, hiszen például 3 nap alatt megérkezett a levél Budapestről Zalánra vagy vissza.²⁴ Kettejük ez időből származó sűrű levélváltása megható példája a kezdeti udvarias és tisztelettudó, szemérmesen tartózkodó „tapogatózás” nyílt szerelmi vallomássá való fejlődésének, melynek – s ez túlzás nélkül állítható – bármely szépirodalmi igényű szerelemivallomás-antológiában is helye lenne. Ráadásul a „távoli kedves” előtti őszinte feltárulkozások – mint források – igen nagy segítséget nyújtanak kettejük karakterének, törekvéseinek, motivációinak feltárásához, így nem érezzük, hogy a témánk szempontjából fontossággal bíró részletek közlésével indiszkréciót követnénk el. Az „Édes kis Margitka Nagysád!” megszólítással kezdődő leveleiből²⁵ először is Papp befelé forduló természetére lehet következtetni: „... mióta magányosan, illetőleg legényemmel járom a hegyeket, egész napon át borongós gondolatok járnak a felemben.” Elpanaszolja, hogy a geológus „sokszor hetekig más embert nem is lát, mint a hegyi pásztornépet,” s „csakis a természet szeretete az, ami erőt ad arra, hogy kulturálatlan vidéken, esőben, szélben, életveszedelmes sziklák közt tengessük életünket, háládatlan foglalkozásunkban.” S íme, a szerelmi vallomás: „... az egyik hegykatlanban remek viola színű virágokat pillantva meg, édes érzéssel gondoltam Margitkára, (...) aki úgy szereti a viola színt ruhában s levélpapírosban egyaránt. Amióta az első lila színű kis levélkét kaptam a múlt évben Margitkától, nekem is a legkedvesebb színem a viola; s úgy szeretnék egy csokor őszi kikerics az én kis Barátnőmnek küldeni.” Azt is megírta, hogy templomban volt, „s ha a jó Isten meghallgatja egy bűnös ember imáját, úgy ha én nem is, de Margitka nagyon de nagyon boldog lesz.” Ugyanakkor a kedvesért mondott ima nála nem egyszerűen a romantikus szerelmi vallomás vallásos köntösben való megjelenítése, hiszen egyúttal a vallásos beállítottságára utaló más lelki élményéről is beszámol: „... testileg jó erőben és egészségben vagyok; egy geológus, ha hivatásának él, nem is lehet más, mint egészséges. Lelkileg is a múlt héten sok élvezetben volt részem. Itt járt ugyanis Zalánán egy jezsuita páter, aki a vallástalan lakosságnak missziót tartott! Mondhatom, olyan szónoklatokat mondott, hogy e mellett még Cholnoky barátunk is elbújhat.”

Balogh Margit kezdetben még a megszólításban is bizonytalan: „Igen Tisztelt Főtitkár Úr!”²⁶ Bevallom, hogy egészen másképpen akartam megszólítani, de nem mertem ...”²⁷ A többi – mintegy tucatnyi – levél már „Kedves Karcsi!” megszólítással kezdődik, s egyre bizalmasabbá válik. Részlet az előzőekben idézett levélre adott válaszból: „...nagyon köszönöm, hogy a templomban rám gondolt és imádkozott értem. (...) Mint naiv kis egyetemi hallgató nem egyszer mentem el barátnőm, Neda²⁸ kedvéért a jezsuiták templomába böjti prédikációkat hallgatni. Ott álldogáltunk hátul az oszlopok között és gyönyörködtünk a szent beszédben. Még a könyörgést is meghallgattuk a végén, s mikor az orgona megszólalt és kigyulladt a megváltó alakja körül a főoltáron a sok villanykörte, meghatva térdeltünk le mind a ketten, s tele volt a szívünk imádsággal és szent

24 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. 1912. szept. 3-ai, szept. 15-i és okt. 1-jei levelei Balogh Margit (B. M.)-nak

25 ld. az előző jegyzetet

26 P. K. 1909-től a Magyarhoni Földtan Társulat első titkára

27 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), B. M. levele Berlinből, 1912. júl. 19.

28 Relković Nédáról van szó (ld. később); B. M. evangélikus vallású volt

áhitattal. (...) levelét olvasva eszembe jutott a Stabat mater megható dallama, amely könnyeket csalt akkor szemünkbe.”²⁹

De még az esküvőjüket megelőző néhány hetet is a férfi – akár még a hivatás fontosságát is előtérbe helyező – lovagias tartózkodása jellemzi: „Nagyon szeretném, ha kijönne velem egy napra Tápióságra, megismerni falusi otthonunkat. (...) A titkári teendőim miatt nagyon félek, hogy kissé el kell halasztanunk az e..... idejét, (...) mert az idei felvételek, és a sok minden tennivalóm miatt nem élhetek teljesen Margitkának.”³⁰ 1913. jún. 25-én kötöttek házasságot Tápióságon.³¹

A FÉRJ

Felesége, Balogh Margit 1881-ben született Budapesten, „ágostai hitvallású” szülők-től. Tanulmányait rendkívüli bölcsészhallgatóként történelem-földrajz szakon végezte a budapesti tudományegyetemen (néhány ismert név tanárai közül: Pauler Imre, Beöthy Zsolt, Zolnai Gyula, Lóczy Lajos, Kövesligethy Radó* és Békefi Remig).³² A Székesfővárosi Váci utcai Községi Leánygimnáziumban tanít, de már mint egyetemi gyakornok Lóczy Lajos és Cholnoky Jenő oldalán számos nagyobb utazást tett Skandináviában, Itáliában és Dél-Franciaországban. 1912-ben É-Afrikába utazott, behatolt a Szahara-sivatagba is, ahonnan gazdag gyűjteménnyel tért vissza. Különösen Cholnokyval és Békefivel tartott fenn mély szakmai-emberi kapcsolatot. Cholnoky nemcsak „Balogh Margit kedves munkatársamnak” szignóval küldte meg kínai útjáról megjelent cikkének különlenyomatát,³³ de meleg hangú levélben kondoleált egykori tanítványának és munkatársának, mikor édesanyja meghalt.³⁴ Békefi Balogh szakdolgozatát mint „nőhallgatóinak első nyilvánosságra kerülő munkáját” dicsérte, arra buzdítva tanítványát, hogy bátran vágjon neki vizsgáinak, de dolgozatát csak a szóbeli után tegye nyilvánossá.³⁵ (Balogh Margit Békefi iránti különleges tiszteletéről a későbbiekben még szó lesz).

Mint az ún. „tisztos polgári családból származó”, intelligens fiatal hölgy aktív részese a középosztály társadalmi-kulturális életének. 1905-ben Abbáziában és Velencében nyaral, de részt vesz a balatoni Anna-bálon is. 1907-ben Rómába is eljut, vatikáni művészi-vallásos élményeiről édesanyjának így számol be: „A Szixtini kápolnában voltam először. Michel-Angelo festette meg belül. Kevés a tollam ahhoz, hogy csak halványan is le tudjam írni e titán hatalmas alkotását. Nem tudtam, miben gyönyörködjem inkább: a nagyszerű eszmékben, a miket páratlan ecsetje megörökített, vagy a remek kivetelben, a hogy művészi gondolatait a hasonlíthatatlan művész kifejezi. (...) Rafael isteni művészete a remek freskók egész sorozatával látta el a pápa termeit. Micsoda gondolatok, milyen kifejezés, színezés. Itt az ember az elragadtatástól szinte egy magasabb régióba képzei magát. (...) Persze, a vaticani múzeumot is meg kellett nézнем. A mit az emberi művészet összeremtett Kr. e. 3000 esztendő óta, mind itt van összehalmozva

29 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), B. M. levele, 1912. okt. 9.

30 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. levele B. M.-nak, 1913. máj. 8.

31 ELTE Lt, 419/a (1. sz. doboz), házassági anyakönyvi kivonat

32 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Jelentő ív rendkívüli bölcsészhallgató számára

33 ELTE Lt, 419/g (16. sz. doboz), a Cholnoky-cikk különlenyomata

34 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Cholnoky Jenő levele Kolozsvárról, 1912. máj. 12.

35 ELTE Lt, 419/g (5. sz. doboz), Békefi Remig levele B. M.-nak, 1903. nov. 6.

bámulatos mennyiségben.”³⁶ Különlegesen tartós és mély szellemi-érzelmi barátság fűzte egyetemi évfolyamtársához, a (szintén bölcsészdoktor és tanár) horvát nemzetiségű katolikus Relković Nédához. 1960-ig, barátnője haláláig szinte „sülve-főve” együtt voltak: világnézetük, történelmi-kulturális-zenei érdeklődésük hasonlóságáról legalább száz levél tanúskodik. Néda e levelekben – a „Te Polluxod” aláírás mellett – rendszeresen „Castoromnak” szólította. Mikor egyetemi tanulmányaikat 1903-ban befejezték, ő, Néda és annak Davorka nevű húga egy, a zirci apátságot és templomot ábrázoló saját készítésű gobleint ajándékoztak szeretett professzoruknak, Békefi Remignek, aki az ajándékot a következő szavakkal köszönte meg: „amint Zirc képét kedves tanítványaim hímzésében megláttam, könny tódult a szemembe. Zirc ilyen alkotásban egyszerre szívem kapott. Láttára egész pályám emlékei feltárnak. (...) Egyebek között eszembe jutott, hogy ezen monostor csendjében villant meg lelkemben Rendem története megírásának a gondolata.”³⁷ Nemcsak kezdeményezői, de – egy-egy tanulmány erejéig – írói is professzoruk halála alkalmából a hálás tanítványok által megjelentetett Békefi-emlékkönyvnek.³⁸ Ebben – olyan neves szerzők mellett, mint például a piarista Prónai Antal*, a ciszterci Vargha Damján* vagy az akkor még „csak” múzeumi könyvtáros, Hóman Bálint* – Balogh Margit a Római Birodalom dunai hajózásának a történetéről írt elemzést, a Relković-nővérek pedig azt mutatták ki, hogy az 1664-ik évi török pusztítás után Újbánya városi-polgári élete igen gyorsan helyreállt. Balogh Margit egyébként sokat fényképezett, főképp geológia-földrajzi nevezetességeket. A Niagaráról készített fényképét Schütz Antal* a következő szavakkal köszönte meg: „Méltóságos Asszonyom, legyen kegyes elnézéssel, hogy csak most köszönöm meg a nagyszerű »Niagara«-t. Ritka élvezettel olvastam el a meleg és szakszerű leírást, áhítattal ültem a kitűnő képek előtt. Ezzel valósággá lett bennem a zsoltáros szava: »vox Domini in torrente aquarum«.”³⁹ Földrajzi-geológiai felvételei mellett egyházi műemlékeket is megörökített.⁴⁰ De iratai közt – saját kézírásában – megtalálható nem csak a pápai himnusz, de Jacopone di Todi *Stabat Mater*-ének a szövege is.⁴¹

Nemcsak a fentiek, de – mint ahogy arra még több utalás lesz – a későbbi események is bizonyítják, hogy házasságuk stabil szellemi-lelki-neveltetési-érdeklődési-világnézeti rokonságon alapult, melyben a szeretetben gyökerező kölcsönös tisztelet fontos részévé válik a „viseljétek el egymást” Szent Pál-i parancs magától értetődő felvállalása is. Margit asszony gyakran kísérte el férjét nemcsak a közeli (pl. erdélyi) geológiai feltáró útjaira, de a kontinensen túli nemzetközi konferenciákra is – a maga módján segítve az egyébként egyre nagyobb szaktekintélyt élvező férjétől ab ovo idegen hivatali-protokolláris szereplését. Természetes, hogy mint a terepen dolgozó magányos fiatal férj aggodíkos várandós feleségéért („Ha unatkozol, zongorázz esténként, vegyél egy magyar

36 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), B. M. levele édesanyjának Rómából, 1907. júl. 15.

37 ELTE Lt, 419/g (5. sz. doboz), Békefi Remig levelei B. M.-nak, 1903. dec. 24. és 1904. jan. 1.

38 Békefi-emlékkönyv. Dolgozatok B. R. egyetemi tanári működésének emlékére. Írták: tanítványai (szerk. dr. Pintér Jenő). Bp. Stephaneum Nyomda R.T. 1912.

39 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Schütz Antal levele, 1934. szept. 24. ; „Vox Domini ...” – utalás Zsolt 29,3-ra: „az Úr szava a hatalmas vizek fölött”

40 ELTE Lt, 419/g (5. sz. doboz), az 1917. évi naptárában 12 tételes fényképlista (befagyott Duna, városi-gei hévízforrás, Pannonhalma, stb.)

41 ELTE Lt, 419/g (6. sz. doboz)

kottát”⁴²), miközben vidéki útjairól küldött több levele is a világ gyarlóságaival szembeni érzékenységet mutatja. Zalatnai magányából például így ír: „*Én bizony most nem nagyon zavartatom magam senkitől, hanem korrigálom a dolgaimat, hogy a munkám minél előbb ki legyen nyomva. Nem érdemes senkivel törődni; ha az ember bizonyos pozícióba jut, annyira hízelegnek, nem is képzeled.*”⁴³ Ugyanakkor nem kis örömmel reagált felesége táviratára, melyben tudatta, hogy kinevezték egyetemi tanárrá, melyhez több geológus-társa gratulált.⁴⁴

Tény, hogy Papp „egyre kevesebb örömet talált a közéletben, s mindjobban visszahúzódott.”⁴⁵ Ennek fő oka nyilván introvertált természete, de hozzájárulhatott újszülött gyermekük halála is. Meghatóak Neda együtt érző sorai: „Szegény jó Castorkám! Ilyen szomorú levelet valóban nem vártam. Mindannyian igaz részvétünket fejezzük ki. (...) Szegény bogaram, ennyit kiállni testileg, lelkileg.” Vigasztalja, hogy talán jobb így, hiszen „ha a kis angyal gyenge volt, jobb, ha az Isten magához vette”, mert ha a gyermek később hal meg, mikor már jobban megszerette, akkor a fájdalom is nagyobb.⁴⁶

KATOLIKUS TUDÓSKÉNT A TUDOMÁNYOS- ÉS KÖZÉLETBEN

A „katolikus” jelzőn Papp esetében nem egyszerűen egyfajta műveltségi-hitbuzgalmi háttérű minősítést, vagy a keresztség révén a katolikus egyházhoz való tartozás automatikus kifejeződését kell értenünk. Ahogy Sík Sándor* *a katolikus irodalmat mindenekelőtt irodalomnak* minősítette,⁴⁷ Papp életpályája is egyértelművé teszi, hogy a „katolikus tudós” is elsősorban olyan, a szó általános erkölcsi értelmében vett szakember, aki hivatását a tudósra jellemző felkészültséggel, motivációval, elkötelezettséggel és szemléletmóddal (objektivitással, alaposítással) gyakorolja, minek részeként persze a hitéből fakadó ill. hitére utaló erények legtöbbje is kifejeződésre jut. Mindjárt pályája legelején, mikor például a geológia minden ágát (az általános geológiát, a sztratigráfiát és a paleontológiát) tanította, elkerülte, hogy az ezen szakágazatok közti általános összefüggések felmutatásakor a (például a külföldi szakirodalomban fellelhető) kevésbé bizonyítható – amúgy talán látványos – elméletek köztudatba kerüljenek. Ahogy tanítványa, ifj. Lóczy Lajos megállapítja: „...biztos kritikával csak a valóban helytálló új elméleteket vetted át és tanítottad nekünk. (...) Hogy mennyire pontos, sőt pedáns és elővigyázatos s milyen gondosan újra és újra átvizsgálja a kétségesnek látszó dolgokat, az minden művéből, de különösen a Hegyesdrócsában – a Maros és a Fehér-Körös között – végzett térképfelvételeiből kitűnik. (...). Életfelfogásának nemes konzervatizmusa megnyilvánul tudományos műveiben is. Kutatási eredményeit nem nagy eszmefuttatások, és elméletek, mint inkább az egzakt megállapítások jellemzik.”⁴⁸ De az igaz baráttá vált másik tanítványa, Bogsch László is hasonlóképpen nyilatkozik róla: „Őslénytani munkái a pontosságra törekvést

42 ELTE Lt, 419/g (6. sz. doboz), P. K. 2 postai levelezőlapja Badacsonyból, 1913. szept.

43 ELTE Lt, 419/g (13. sz. doboz), P. K. levele Zalatnáról, 1915. szept. 16.

44 ELTE Lt, 419/g (13. sz. doboz), P. K. levele Zalatnáról, 1915. szept. 21.

45 BOGSCH LÁSZLÓ: *Megemlékezés Papp Károlyról 100. születésnapja alkalmából a tápiósági temetőben lévő sírjánál*. Földtani Tudománytörténeti Évkönyv 1974, 29–36.

46 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Relković Neda levele, 1914. ápr. 17.

47 SÍK SÁNDOR: *A katolikus irodalom problémájához. Egyetemesség és forma*. Vigilia, 1935. 2. sz. 9–30.

48 Lóczy Lajos üdvözlőbeszéde P. K. 25 éves tanári jubileumán. Földtani Szemle, 11. k. 1. füzet, 1–25

tükrözik, s mentesek minden túlzó eszmefuttatástól. A morfológiai felismerés pontossága s az így logikusan levonható adatok megszerzése: ez volt őslénytani munkáinak fontos jellemzője.”⁴⁹ Mindennek pontosan, akár többször is utána nézett, mielőtt leírta, közzétette volna. 1926-ban, mikor Trianon után pontosítani kellett a szénvagyonra vonatkozó országos adatokat, a következő levelet írta a kollégájának, László Gábornak*, aki tőzeg-vagyon tekintetében számított specialistának: „Kedves Gábor! A szenekről most egy kisebb népszerű munkát írok, azonban bevezetőül szeretném belevenni tőzeg-kincsünket is. Munkád alapján (Földtani Szemle, I. köt. 2. füzet 86–88. old.) dióhéjban ismertetést adtam ezekről, azonban nem tudom, hogy az ott közölt becslés végeredménye helyt álló-e vagy sem? Nem szeretném, hogy helytelen adatok kerüljenek bele, ezért arra kérek, kegyeskedjél hitelesen összeállítani (...) régi országunk és csonka országunk tőzeg-kincsét. Sokfelé citálják ugyanis becslésedet, de nem tudtam rájönni, hitelesen-e. Szíveskedjél ezért pár sorban összeállítani eme becslések végeredményét, s ezt Neved alatt, változatlanul közölném. Igaz tisztelettel készséges barátod”⁵⁰ Hogy a tudományos objektivitás politikai rendszerektől, változó ideológiáktól mentes megőrzése komoly szellemi-erkölcsi értékrendszert s mérsékletességgel párosuló bölcsességet és következetességet kívánt, arra kevés olyan tudósi pálya mutat példát, mint az övé, hiszen a századelejei liberalizmust követő a zsarnoki erőszakot is kitermelő eszmei-politikai küzdelmekben sokan könnyűnek találtattak. A Tanácsköztársaság kikiáltásával például – ahogy azt Schütz Antal* a magyar értelmiség viselkedésével kapcsolatban találóan megállapítja – „jött a *kommunizmus*, hol sokat szenvedetek, kik kötelességüknek tekintették kitartani munka- és őrhelyükön. (...) De láttam igen sok meghunyászkodást, sőt bedőlést és fölkínálkozást is, és csak módjával tudtam örülni a kommunizmus utáni nagy buzgóságnak.”⁵¹ Papp Károly sem ítélkezett felelőtlenül, annak ellenére, hogy maga is szenvedő részese volt a Tanácsköztársaság intézkedéseinek, hiszen a proletárdiktatúra jegyében egyetemi tanári állásából is elmozdították. Ugyanakkor, mikor a proletárdiktatúra bukása után a Magyar Tudományos Akadémián több tudós, köztük például kollégájának, Kövesligethy Radónak is igazoló bizottság előtt kellett beszámolni a Tanácsköztársaság alatti viselkedéséről, Papp nem állt be a kődobálók sorába. Kövesligethynek nemcsak „a középiskolai tanárképző intézetnek a Tanácsköztársaság idején elvállalt vezetését” rótták fel, hanem még azzal is megvádolták, hogy e cselekedetével „szakított az elődje által követett hazafias és nemzeti iránnyal”, azaz lényegében a kommunizmus érdekeit szolgálta. Így Kövesligethy még több mint egy évvel a kommunista uralom bukása után sem tarthatta meg óráit. Mivel azonban nem volt, aki szigorlatoztasson (ahogy a jegyzőkönyvben áll: „mivel jelenleg más censor nem áll rendelkezésre”), Papp Károly javaslatára a kari ülésen megszavazták, hogy a szabadságon lévő Kövesligethyt vizsgázatásra berendeljék. Meg is kapta a magáét Méhely Lajostól, aki a dékánnak címzett óvásában a következőket írta: „*Dr. Papp Károly egyetemi tanár idevágó javaslata, s ennek elfogadása is oly paródiája az erkölcsnek és a hazafiságnak, hogy ez ellen lelkünk minden érzésével tiltakozunk és kérjük Méltóságodat, hogy tiltakozásunkat még a kari határozat foganatosítása előtt sürgősen a Tanácshoz felterjeszteni méltóztatassék.*”⁵² Pedig ő mindig került minden (pláne rosszindulatú) személyeskedést,

49 BOGSCH LÁSZLÓ: *Dr. P. K. emlékezete (1873–1963)* (felolvastatott a Magyarhoni Földrajzi Társaság. 1964. dec. 16-i Közgyűlésén). Földtani Közlöny 1965/3. 270–275

50 MPRKL, László Mihály és családja iratai, P. K. levele László Gábornak, 1926. jan. 14.

51 SCHÜTZ ANTAL: *Életem. Emlékezések*. Bp., 1942, 236

olyannyira, hogy mikor a katedráról elmozdították és helyébe Vadász Elemért nevezték ki az őslénytan tanszékre, a népbiztossághoz írt levelében azt még helyeselte is: „Eme ki-nevezést én már másfél év óta sürgettem,” s megelégedéssel állapította meg, hogy „ily módon az őslénytani tanszékre kiváló tudós jutott.” Ugyanakkor határozottan kérte, hogy őt ugyanakkor helyezzék vissza egyetemi tanári állásába, hiszen az általános és történeti földtan területén a „geológusok közül a legintenzívebb munkát” ő végezte, azaz bölcs kompromisszum gyanánt Papp az eddigi tanszék kettéválását javasolta.⁵³ Amúgy is különös érzéke volt, hogy bármely jellegű véleményét, közte jelesen akár politikai állásfoglalását is pusztán tényközlésre lekopasztítva közölje, de ezekben, nem utolsósorban az ironikus hangvétel okán, a humorral párosult tudósi bölcsesség ismerhető fel. Markáns példa minderre a dél-afrikai kongresszusi útról írt beszámoló, melyben a kifejezetten szakmai rész (az egyetemek helyzete, a nemzeti parkok vagy akár a missziós iskolák ismertetése) mellett a külföldi szakemberek (ill. a kísértő feleségek) hazánk társadalmi-politikai eseményeivel kapcsolatos érdeklődéséről is beszámolt. Érdeklődtek az angol nyelv oktatásának a helyzetéről, a női egyetemi hallgatók számáról valamint „a magyar szovjet 1919. évi pusztításáról.” Íme, a harmadik kérdésre adott válasz: „A magyar szovjet 1919. évi pusztításról megdöbbenéssel hallgatták a részleteket. Ez különösen érdekelte őket, mert Dél-Afrika kormánya ma erős kézzel üldözi az orosz agitátorokat, akik India fellazítása után a dél-afrikai négek közé is befurakodtak.”⁵⁴ Egyébként visszatérve Méhely harcos hazafiságára, köztudott a nemzet és a faj azonosságát hirdető nézete, melyet már akkor a kor jeles tudósai, például Somogyi József* és Korniss Gyula* is elítéltek. Szélsőséges fajelméletét mégis tovább hirdette, például 1931-ben még Pappnak is megküldte azt az újságcikket, mely szerint a „Duna medence népei a csehek kivételével könnyen összekapcsolhatók volnának a turáni eszme jegyében.”⁵⁵ Papp egyébként jelen volt Méhelynek a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) Podmanický utcai nagytermében 1933-ban tartott előadásán, melyről a következő tömör tudósítást küldte az akkor éppen berlini rokonlátogatáson lévő feleségének: „pénteken d.u. a Move nagytermében Méhely fajvédő előadást tartott, magasztalva Hitlert; egy óráig tartó előadását a Kormányzó is végighallgatta, ami után nagy trombitálások közben távozott.”⁵⁶ A németországi eseményeket, a nemzeti szocializmus ill. a fasiszmus térnyerését és a kapcsolatos magyarországi politikai-gazdasági-ideológiai fejleményeket nemcsak mint a kor ill. a közélet egyik jeles szereplője tapasztalta meg, hanem szinte „első kézből” sógornője, Balogh Vilma, a Berliner Volksoper művésznője révén is, aki 1910-ben Budapesten kötött házasságot Wilhelm Reinartz porosz állami hivatalnokkal.⁵⁷ Bár a fennmaradt több száz levél

52 VARGHA DOMOKOSNÉ – BALÁZS LAJOS: *Kövesligethy Radó „tetemrehívásáról”*. Magyar Tudomány, 2006/11

53 ELTE Lt, 419/a (1. sz. doboz), P. K. levele a Magyar Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbiztosságának, [1919. márc. 29]; a SZIA Tanácsköztársaság alatti működéséről ld.: A SZIA Értesítője 1920–21, III. fejezet (Főtitkári jelentés)

54 P. K.: *A Délafrikai Egyetemek*. Bp., 1930.

55 ELTE Lt, 419/d (12. sz. doboz), Méhely Lajos levele P.K-nak, 1931. ápr. 14. (benne kivágat a Debreceni Újság 1931. ápr. 14-i számából)

56 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. levele Berlinbe feleségének, 1933. máj. 7.

57 ELTE Lt, 419/g (5. sz. doboz), esküvői meghívó: „1910 aug. 31-én 11 órakor a VII. Erzsébetvárosi róm. k. templomban Reinartz Vilmos porosz állami hivatalnok oltárhoz vezeti Balogh Vilmát, a Berliner Volksoper művésznőjét” (talán több mint érdekesség: a „koszorúslányok” Balogh Margit és Redelković Neda voltak)

és levelezőlap (ahogy akkoriban nevezték: „kártya”) nemcsak a kinti társadalmi és kulturális (főleg a koncert- és az opera-) élet értékes dokumentumait adják, sőt akad köztük egy kifejezetten geológiai tudományos jelentőségű fénykép is,⁵⁸ azokból elsősorban a sógornő antiszemizmusa és (a legalábbis a kezdeti) Hitler-imádata olvasható ki. Néhány részlet a levelezésből: „Amióta Hitler van a kormány élén, hiszem, hogy jobb viszonyok lesznek, a sok zsidó a maga zsebére dolgozott, a pénzt pedig külföldre kicsempészte, most pedig többet fog a kormány a közjólétre fordítani.” E levél befejezéseket pedig: „Heil Hitler és felemelt kéz – Maga Hitler is így írja alá: Deutsche Gruss.” Majd néhány héttel később: „Itt egy hivatalnoknak nem szabad olyan nőt elvenni, akinek a nagyapja zsidó volt. (...) nagyon ocsmány is a zsidó faj, kiüt még a tizedik nemzedéken is. Nem tudod elképzelni, hogy itt a zsidók milyen dühösek, (...) a komisz zsidó tehetetlen bosszújában csak hecceregni (sic!) tud.”⁵⁹

Margit asszony személyesen is tapasztalatot szerezhetett Németország fokozatos átalakulásáról, hiszen 1936-ban például éppen azon a napon (márc. 7.) érkezett ki, mikor a Wehrmacht csapatai bevonultak a demilitarizált Rajna-vidékre: „Kedves Margit! Örülök, hogy szerencsésen megérkeztél azon a nagy napon, amelyet az egész világon olyan meglepetéssel és örömmel olvastak. Nem hittük, hogy szombaton milyen nevezetes napon érkezel Berlinbe”⁶⁰ Fontos dokumentum a Nürnbergben rendezett X. Német Birodalmi Pártnap („Parteitag Grossdeutschlands”) alkalmi bélyegzőjével „díszített” postai levelezőlap (2. ábra), melyet Vilma ugyan húgának címzett, de végső soron Papp Károlynak szolt: „Kedves Bébim! A kártyát Károlynak küldöm, Kameradin Frau Gericke lesz olyan szíves és ezt a kártyát Nürnbergben feladja. (...) Vilma”.⁶¹ A sógornő hasonló nagy lelkesedéssel számolt be Hitlernek az „Erntedanktag” alkalmából a Szudéta-vidéken (ill. Egerben) katonazene kíséretében tett 1938. okt. 3-i látogatásáról.⁶² Margit asszony 1940-ben ugyanakkor már aggódva figyelte a német csapatok franciaországi bevonulásáról szóló újsághíreket, mire persze nővérétől megkapta az öntudatos „vigasztaló sorokat”: „Azon csodálkozom, hogy tégedet az újságban lévő hírek felizgatnak, holott egy neutral országban vagy. Én a legnagyobb érdeklődéssel várom a híreket és rémesen örülök a győzelemnek. Ma vonultak be a katonák Párizsba, az elnégeresedett francziákat nem sajnálom, ó de úgy kell nekik, (...) megmondotta a mi vezérünk a háború előtt, majd megtudják, hogy mit tesz az, egy nácional szocialista német országot megtámadni. (...) Hát még az angol, azon nevetek ám csak nagyokat. (...) Úgy elzsidósodott az angol ország, hogy botrány. Sok előadást hallgattam róluk és a gyarmataikról, mindig zsidó kereskedett ott, gyalázatos módon csalt meg mindenkit. Nálunk óriási a lelkesedés, én boldog vagyok, hogy itthon betölthetem hasznosan a helyemet és nem tétlenül nézem az egészet.”⁶³ Ennek ellenére, neki is igazolni kellett származását: „Megérkezett nagyapánk keresztlevele. A leszármazást illetve minden rendben van.”⁶⁴ De Papp és felesége levelezésében is meg-

58 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), 1935. május 5-i levél, benne a Berlin melletti Dahlem-Thielplatz-on található 50 tonnás vándorkő („Finding”) több fényképe.

59 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Vilma nővérének 2 levele Berlinből Tápióságra, 1933. aug. 14. és szept. 29.

60 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz). P. K. levele feleségének Berlinbe, 1936. márc. 10.

61 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), Vilma levele nővérének Tápióságra, 1938. szept. 8.

62 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Vilma levele nővérének Tápióságra, 1938. okt. 3.

63 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Vilma levele nővérének Tápióságra, érk.: 1940. júl. 14.

64 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Vilma levele Berlinből nővérének Tápióságra, 1940. dec. 12.

lehetősen sok utalás olvasható a zsidósággal kapcsolatos hazai közhangulatról: „Hét óra-kor tértem vissza a budakeszi erdőből és a Stefánia úti kávéházba értem, ahol a kis rok-kant rabbival találkoztam. Hétfőn a városligeti csarnokban kávéztam, a zsidó pincérek és a tulajdonos üzletvezető mind érdeklődtek, hogy hol vagy. Mikor mondtam, hogy Berlin-ben, az összes zsidók ijedt arcot vágta!”⁶⁵

A fentiek is elegendőek annak bemutatására, hogy Papp pályája, ha tetszik: köztisz-teletet is hozó karrierje az ország gazdasági fejlődésének abban a termékeny korszaká-ban bontakozott ki, melyre a horogkereszt és a vörös csillag árnyéka is rávetődött. Az erdélyi jelentős földgázvagyon feltárása, vagy az ércről és a sóról írt tanulmányai igen nagy jelentőségűek voltak az ország iparosodása szempontjából (1901-ben a kissármási földgáztelep feltárásáért megkapta a Ferenc József-rend lovagkeresztjét). Helyesen ál-lapította meg kollégája ill. barátja, Bogsch László: munkái „tulajdonképpen az első ma-gyar gazdaság-geológiai művek, amelyek gazdasági szempontból ismertetik bányater-mékeinket.”⁶⁶ Természetes tehát, hogy mint egyetemi tanár és tudós a társadalmi elit ismert tagjává vált, így meglehetősen sok személyes ismerőse volt a felső körökből („a városligetben a nemzetközi vásár alkalmából a miniszterek cilinderes sorában ott volt Hóman Bálint* is, aki szervusz Károly szavakkal integetett hozzám.”)⁶⁷

Mégis meglehetősen ritkán szerepelt társadalmi eseményeken, kivételt talán egy-háza nyilvános szertartásai adták, hiszen – ahogy írja – az „1930. évi dékánságom óta protestáns vallású kartársaimat gyakran helyettesítettem a budavári körme-neteken.”⁶⁸ A közszereplést gyakran Margit asszony vállalta fel, akár mint professzor-feleség, akár mint a közélet dolgaival elkötelezettséggel foglalkozó felvilágosult nő. Nemcsak meglehetősen sok egyesületnek és társaságnak volt tagja (Szellemi Együttmű-ködés Szövetségének Magyar Egyesülete, Magyar Történelmi Társulat, Klasszikus Mű-veltség Barátainak Egyesülete, stb.), de több jótékonyági akcióban is részt vett, több-nyire mint szervező, adakozó, de akár mint védnök. Néhány példa: a Prohászka Ottokár Templomépítő Bizottság gyűjtése vagy a Budapesti Katholikus Egyetemi Hall-gatónők Szent-Margit-Köre jótékonyág hangversenye; Anna királyi hercegasszony és József királyi herceg mellett ő volt egyik díszvédnöke a „Pro Hungaria” Nők Világszö-vetsége 1937. márc. 13-i hazafias ünnepségének, de az akkori domonkos plébános, Badalik Bertalan* őt kérte fel a Thököly Úti Domonkos Rend Szociális Szakosztálya ál-tal 1927. jún. 15-én rendezett kerti ünnepség háziasszonyi tisztségére is. A tudomá-nyos-társadalmi élet közszereplőjeként több értékes rendezvénynek volt hallgatója (vö. Max Planck „Das Wesen der Willensfreiheit” c. előadása 1936. máj. 9-én a Szellemi Együttműködés Szövetségének Magyar Egyesületében), sőt maga is tartott előadást: az 1930. jan. 27-én László Gáborral a Tiszti Kaszinóban közösen tartott előadásán több, mint 300-an (a szakembereken felül a tápiósági rokonok, ismerősök, a körorvos és a plébános) voltak jelen – László az Észak-Mezopotámiában, ő meg a férjével együtt Dél-Afrikában tett, előzőekben már említett⁶⁹ útjáról tartott előadást.⁷⁰ Közéleti aktivi-

65 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. levele Berlinbe feleségének, 1933. máj. 9.

66 ld. a 49. sz. jegyzetet

67 ld. az 56. sz. jegyzetet

68 P. K.: *Marenzi Ferenc Károly őrgépf emlékezete (1859–1940)*. Hidrológiai Közlöny, 1940/1

69 ld. az 54. sz. jegyzetet

70 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), az előadáson megjelentek névsora.

tásának egyik jeles eseménye a Relković-nővérekkel és Bártfai Szabó Lászlóval* karöltve létrehozott Békefi-emlékmű, melyet 1934. máj. 21-én – az adományozók és Hóman Bálint jelenlétében – a zirci rendház arborétumában avattak fel.⁷¹ Egyébként szakirodalmi munkássága is meglehetősen gazdag, egyik jelentős munkája a Schaffer bécsi természetrajz-tudós által írt alapvető tankönyv magyarra fordítása.⁷² Papp Károlyné Balogh Margit szakirodalmi tevékenységét a Magyar Földrajzi Társaság azzal jutalmazta, hogy 1929-ben életfogytiglani levelező tagjául választotta.

Papp Károly tudományos-társadalmi ill. tudományszervező tevékenységének két fő színtere – annak ellenére, hogy 1920–1948 között a Magyar Tudományos Akadémiának is (levelező) tagja volt – a Magyarhoni Földtani Társulat és a Szent István Akadémia. A földtani társulathoz előbb első titkára és egyben a Földtani Közlöny c. szaklap szerkesztője volt, később annak alelnökeként, majd 1940-től rövid ideig elnökeként működött, 1943-ban pedig tiszteleti tagnak választották. Hogy visszavonultsága, szerénysége ellenére nagyon is tisztában volt a tudományos életben betöltött szerepének a fontosságával, annak bizonyítására álljon itt egy részlet elnökké választásakor mondott beszédéből: „A megválasztásomat részben annak köszönhetem, hogy a világháború előtt 9 évig a társulat főtitkára, a világháború alatt 3 évig alelnöke voltam, részben pedig annak, hogy 25 éves tanárságom alatt számos geológust neveltem, akik ma már állami intézeteink vezetői sőt igazgatói, de a magángeológusoknak is egész tábora kutatja hazánk földi kincseit.”⁷³ Rendkívüli tudományszervezői képessége ugyanakkor a Szent István Akadémia élén bontakozott ki, így – mivel az ebben a katolikus tudós társaságban önzetlen áldozatossággal, csüggedést és fáradságot nem ismerő főtitkári szervező munkájáról még a szakmai közvélemény is alig tud valamit – a következő fejezetben e tevékenységének a bemutatására összpontosítunk.

A SZENT ISTVÁN AKADEÉMIA FŐTITKÁRA

Az első világháború vége felé komoly igény merült fel, hogy az 1848-ban a jó és olcsó katolikus szellemiségű könyvek kiadására alapított Szent István Társulat keretén belül működő és komoly szellemi kapacitást felvonultató tudományos és irodalmi osztály olyan tudós társasággá alakuljon, melynek célja a „hazai tudományok tengerén nem ott van, ahol a Magyar Tudományos Akadémiáé”, hanem hogy annak működését kiegészítse „a szellemi világ azon területén, ahol felekezeti állásánál fogva az nem működhetik a szellemi világ vallási régióiban.” Az alapítók olyan tudományos társaságra gondoltak tehát, mely „A katolikus igazság érdekében akarja a tudomány eszközeit keresni és használni, (...) vallási vonatkozásaiban pedig egész szellemi életünk mélyítésén mun-

71 OSZK kéziratár 32/79: Papp Károlyné Balogh Margit levele Bártfai Szabó Lászlónak, ill.: Zirc és Vidéke, 1934. máj. 27.

72 FRANZ SCHAFFER: *Általános Geológia*. Fordította: Pappné dr. Balogh Margit, az eredetivel összehasonlította, kiegészítette és függelékkel ellátta: dr. Papp Károly. Budapest, 1919.

73 ELTE Lt, 419/d (1.sz. doboz, 1925–1940), Kézírtas beszédvázlat a SZIA IV. osztálya 1940. febr. 16-i ülésén elhangzott közönlésre

74 Concha Győző beszéde a Szent István Akadémia 1916. jan. 20-i megalakulásakor. In: *Hatvan év tudományos mozgalmi között. Concha György összegyűjtött értekezései*. II.köt., Az MTA Jogtud. Bizottságának kiadványsorozata, 5. sz., MTA, 1935.

kalkodni.”⁷⁴ E szellemben jött létre 1916. január 20-án a Szent István Akadémia (SZIA), első elnöke Giesswein Sándor*, főtítkára Reiner János* lett. Tevékenységét 4 osztályban fejtette ki: 1. Hittudomány, bölcsélet és neveléstudomány; 2. Történelem és segédtudományai, jog- és államtudományok ill. társadalomtudományok; 3. Irodalomtörténet és nyelvészet, esztétika, művészettörténet és szépirodalom; 4. Mennyiségtan és természettudományok.⁷⁵ Bár működése a II. világháború után erősen akadályoztatva volt, jogilag sohasem szűnt meg, így 2003-ban újjáalakult s 2004-ben felvette a Szent István Tudományos Akadémia nevet. A tagnévsor egyértelműen mutatja, hogy – talán jeles íróink-költőink kivételével – a kor értelmiségi rétegének több kiválósága vallotta magát e társasághoz tartozónak, hogy csak a közvélemény által is ismert nagyságokat (Tóth Tihamér*, Sík Sándor, Schütz Antal, Prohászka Ottokár*, Békefi Remig, Eötvös Loránd, Hóman Bálint, Szekfű Gyula*, Teleki Pál*, , Fényi Gyula*, Réthly Antal*, Cholnoky Jenő, Horger Antal*, Mécs László*, Heim Pál*) vagy a csupán az egyházi körökben ismert és nagyra tartott teológusokat (Zubriczky Aladár*, Vargha Damján*, Horváth Sándor*, Pataky Andor*, Radó Polikárp*) említsük – nem beszélve a főpap tiszteletbeli tagokról ill. fővédnökökről (Csernoch János*, Serédi Jusztinián*, Mindszenty József*).

Az összejövetelek helyszíne általában a Szent István Társulat Budapest, Szentkirályi u. 28 alatti szép épületének a díszterme volt (ma itt működik a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kara, a díszterem pedig immár II. János Pál pápa nevét viseli), de néha a nagyobb jelentőségű rendezvényeket más helyszínen tartották meg. Ilyen volt például az Assissi Szt. Ferenc halálának 700. évfordulója alkalmából a Vigadóban 1926. nov. 21-án ünnepi tartott ülés, melyen – többek közt – az elnök gr. Apponyi Albert, valamint Prohászka Ottokár, Balanyi György* és Sík Sándor tartott megemlékezést.⁷⁶ Nos, e tudós társaság 4. osztályának lett tagja 1918-ban Papp Károly, aki, bár 1919-ben, kommün alatt tagságáról lemondott, annak bukása után lemondását visszavonva 1920–1937 között mint a 4. osztály titkára, 1938–1946 között mint a SZIA főtítkára működött. Tudni kell, hogy az Akadémiába csak katolikus vallású, rendezett házassági állapotú, megfelelő színvonalú (és székfoglaló előadásban bizonyított) tudományos tevékenységet felmutató férfit lehetett beválasztani. Idővel a beválasztást tagajánlás és a prímás jóváhagyása előzte meg. Kétségtelen, hogy a SZIA tagjai (talán a teológusok és a szerzetesek ill. az irodalomhoz köthető diszciplínák művelői egy részének a kivételével) tudományos pályájukat az egyháztól független világi intézményekben futották be, mégsem állítható, hogy az akadémián belüli működésük csupán a másutt elért tudományos eredményeik katolikus hallgatóság előtti megismételt előadását jelentette volna. Ugyanis számos előadásban ill. publikációban (néha még a gyakorlati természettudományos témák esetében is) egyértelműen nyomon követhető az a világnézet, „amely nem szentimentális ellágyulás, nem szavalás a köz előtt, nemcsak politikai program, (...) hanem áthatja az egész embert,” s „nem fél tudománytól, művészettől, élettől, (...) hanem (...) benne él a mai életben, a mai kultúrában, de Isten

⁷⁵ A SZIA-ról részletesen: MÉSZÁROS ISTVÁN: *A Szent István Társulat 150 éve 1848–1998*. Bp., 1998; SZENDE ÁKOS: *Az egykori Szent István Akadémia tagjairól*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1999/3–4, 241–255.

⁷⁶ A reprezentatív meghívó az OSZK Kisnyomtatványtárában: Kny.C 1.024

szemén át néz mindent.”⁷⁷ Hogy az e tudós társaság tagjai közé való bejutás vagy akár egy-egy előadás megtartása nem volt automatikus a még az amúgy köztisztviselőben álló katolikus szakemberek ill. tudósok számára, arra éppen a Papp osztályelnöki ill. főtitkársága alatti felvételi eljárásokkal ill. a tagajánlási procedúrákkal kapcsolatos széleskörű levelezés a bizonyíték.

Mikor például Kotsis Iván* műegyetemi tanár és építész felvétele 1929-ben szóba került, Papp az akkor már akadémiai tag Hüttl Dezsőhöz* fordult, már csak azért is, mert Kotsis korábban az ő irodájában dolgozott. Azt írja, hogy „Kotsis Iván műegyetemi tanár ajánlását feltétlen kérjük”, mert pl. *A középeurópai renaissance építőművészet alaktana* c. 1927-es könyve „abszolút becsű, tüneményes munka.” Hozzáteszi, hogy felvétele szempontjából teljességgel érdektelen „Hogy az M.T.A. régebben mit mondott, mit nem mondott ki, azzal mi ne törődjünk. A Szent István Akadémia önálló úton halad, s ha ily kiváló, igazi tudós, mint Kotsis Iván tagjaink sorában kerül, az csak dicsőségünkre válik.”⁷⁸ Tudjuk, Kotsis egyrészt, mint építészettörténeti szakíró, másrészt mint több templom tervezője vált közismertté. Legnevezetesebb épülete a városligeti Regnum Marianum templom, melyet a Sztálin-szobor építése miatt lebontottak, ráadásul arra is felkérték, hogy a lebontást ő irányítsa, melyet ő kerek-perc visszautasított. Mai szemmel joggal gondolhatnánk tehát, hogy kiérdemelte az akadémiai tagságot, az akkori főtitkár, Reiner János mégsem ajánlotta, mert „összes alapul vett munkálatai épülettervezetek.”⁷⁹

De – ráadásul „klerikus-társától,” Balanyi Györgytől – komoly bírálatot kapott a történészként is ismert Fallenbüchl Ferenc* is. Részlet a 800 példányban megjelent *A rabkiváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon* c. dolgozat⁸⁰ bírálatából: „A dolgozat tárgyánál fogva határozottan érdekes (...), a szerző hangyaszorgalommal igen elismérésre méltó anyagot hozott össze. Már a feldolgozásról kevésbé mondhatjuk ezt. Erősen érzik rajta az amatőrség. Egyrészt mindent el akar mondani, amit talált, másrészt a kelleténél jobban érdeklik a kuriózumok. Sajnálom, hogy nem korábban láttam a munkát, mert most már nemigen lehet rajta változtatni. (...) megjegyzem, h. a korrektúra meglehetősen hiányos. Jó lesz még jobban megnéznie. A szükséges javaslatokat már megüzentem öccse [Tivadar, tanár, Sz. Á.] révén a szerzőnek.”⁸¹

Papp embertársai-kollégái iránti tapintatának és pusztá udvariasságon is túlnyúló megbecsülésének érzékeltetésére álljon itt egy további tagajánlási procedúra néhány részlete. Vizer Vilmos bányaigazgató, mint Selmechányán végzett, igen jó képességű szakember elévülhetetlen érdemeket szerzett a hazai (főleg a tatai medencebeli) szénbányászat kifejlesztésében, ráadásul a munka világáról vallott nézeteiben kiemelt helyett kapott a keresztény szociális tanítás, így kétszeresen is méltóvá vált a tagságra. „A mérnök hivatásánál fogva optimista – írja –, de optimista a mérnök szociális vonatkozásban is, hiszen szerinte egy ki nem játszható, emberi beavatkozás fölött álló magasabb természeti törvény teremtette meg azt a kapcsolatot, mely a munkásokat és mun-

77 SÍK SÁNDOR: *Búcsúbeszéd* (elhangzott 1923. május 23-án a Budapesti Piarista Gimnáziumban), Vigilia, 1997/5

78 ELTE Lt, 419/d (1. sz. doboz, 1925–1940), P. K. levele Hüttl Dezsőnek, 1929. jan. 22.

79 ELTE Lt, 419/d (1. sz. doboz, 1925–1940), R.J. főtitkár feljegyzése a 4. o. elnökének, P. K.-nak, 1930. jan. 1.

80 SZIA Történelmi Osztályának Értesítője, 1940., 2:9

81 ELTE Lt, 419/d (1. sz. doboz, 1925–1940), Balanyi György bírálat, 1940. okt. 9.

káltatókat egymásra utalja, és egy olyan életközösségbe tömöríti, melyben a szociális eszme is életre és tartalomra talál. (...) Az emberi teljesítmény értékét – ha bizonyos, a kérdést bonyolító mellékszempontokat nem tekintünk – az adja meg, hogy mennyire áll szolgálatában az embernek, az életnek, az életközösségnek. Mondhatjuk jelképesen úgy is: az emberi munkának annyi az értéke, amennyi a megváltó ereje.”⁸² Nem csoda, hogy felvételét nemcsak a SZIA-tagok (Lóczy Lajos, Fodor Ferenc*, Hüttl Dezső, László Gábor, Vendl Aladár, Kadič Ottokár*, Vendel Miklós, Réthly Antal és Papp Ferenc*⁸³) ajánlották, de Vadász Elemér is. Az a Vadász Elemér, akit Papp leveleiben – mint minden kollégáját – mindig „Kedves Barátomnak”, esetleg „Méltóságos Tanár Úrnak” szólított, annak ellenére, hogy mind a Tanácsköztársaság idején,⁸⁴ mind a 48-as fordulat éve táján, s persze a későbbiekben is köztudottan szembehelyezkedett e tudóstársaság szellemiségével. Bogsch László 1948 elején például ezt írta Margit asszonynak Tápióságra: „Jobb, hogy nem tetszett bejönni a jan. 3-i társulati jubiláris ülésre, mert VADÁSZ beszéde igazán nem ünnepi érzéseket keltett.” De sokat mond a a Magyarhoni Földtani Társulat „Papp Károlyné kartársnőnek” címzett stencilezett meghívója az 1952. márc. 19-i, a Magyar-Szovjet Barátsági hónap oktatási ankétjára, ahol az első előadást „Földtani oktatásunk a szovjet tantervek tükrében” címmel Vadász tartotta meg.⁸⁵ Ezt megelőzően – mivel a „felszabadulás” előtt az egyetemen nem taníthatott – annak a Magyar Általános Köszénbánya Részvénytársaságnak volt a geológusa, melynek 1942-től történetesen Vizer volt köztisztviselőként álló vezérigazgatója. Ebből az időből őrződött meg az a kettejük közti levelezés, melyben Vadász Vizert a SZIA tagjai közé ajánlja, azzal, hogy vezérigazgatója „nemcsak a legkiválóbb bányatechnikus, aki szakmájának minden ágában tökéletesen színvonalas elméleti tudásáról irodalmilag is tanúságot tett, hanem (...) a természettudományok minden ágában, különösen a fizikában, biológiában és a földtanban teljesen otthonos szakember.” Fontosnak tartotta megemlíteni Vizer „hitbuzgó katolikus voltát és nemesveretű vallásosságát” is, hangsúlyozva, hogy „Közismert szerénységének és munkájában való elvonultságának tudható be, hogy itt kellően nem jellemezhető tudományos szakképzettsége (...) figyelembe nem részesült.” Papp „Bizalmas!” figyelmeztetéssel kezdődő válaszlevelében megkérte az ajánláshoz szükséges adatokat (életrajzot, a méltatást és műveinek jegyzékét), melyet Vadász a következő levélzáró mondat kíséretében azonnal meg is küldött: „A továbbiak tekintetében, mindnyájan Isten kezében vagyunk!” A történet azonban Vizer 1943-as felvételével nem zárult le, hiszen megőrződött még egy 1947-es levél, melyben Papp az egyetemi katedrát ismét elfoglaló Vadásznak, már mint „Méltóságos egyetemi tanár úrnak” ír, tudatva, hogy Vizert „éppen a Te ajánlásodra választottuk a Szent István Akadémia tagjai közé, s így a katolikus tudósok hódolatát is leróhattuk a Te kedves Munkatársad iránt.”⁸⁶

82 VIZER VILMOS: *A mérnök gondolatvilága. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1939. évi nov. 15-i ülésén elhangzott előadás.* A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye, 1940/3–4 sz., 9–13

83 ELTE Lt, 419/d (1. sz. doboz, 1925–1940), ajánlások külön-külön

84 ld. az 53. sz. jegyzethez tartozó törzsszöveget

85 ELTE Lt, iratai, 419/g (2. és 9. sz. doboz), Bogsch László levele P. K.-nének, 1948 [tavasza], ill. Meghívó

86 ELTE Lt, 419/d (7. sz. doboz, 1947), Vadász Elemér gépirásos levele, [é. n., 1942?], P. K. válaszlevele, [1942 vége?], Vadász Elemér gépirásos levele [1942 vége?], P. K. válaszlevele Vadász Elemérnek, 1947. szept. 18. Figyelemre méltó, hogy a kinyomtatott tagajánlásban, melyben Vizer tagfelvételét

Természetesen a tagajánlások ill. -felvételek jelentős részében az eljárás jóval egyszerűbb volt, de szinte mindegyikük magán viselte Papp keze nyomát, hiszen mind a beválasztást megelőző adminisztrációban, mind a tagajánlások, a székfoglalók ill. a felolvasások szövegeinek a kiadásával járó korántsem látványos, már-már szolgai szerepet 8 éven át ő, mint főtitkár látta el, nem beszélve a természettudományi osztály elnökeként végzett korábbi hatalmas munkájáról, melyet Pataky Arnold* pápai prelátus, mint az akadémia másodelnöke így méltatott: „1920-ban, mikor a IV. osztály titkárává lettél, az akadémia a legnehezebb időket élte át; romokat kellett eltakarítani és a romok helyén új életet kellett fakasztani. A legsúlyosabb viszonyok között Te önzetlen áldozatossággal, csüggedést nem ismerő fáradsággal munkálkodtál a Szent István Akadémia javán, megmutatva, hogy a hősies köteleességteljesítés akkor is nagy érték, amikor a világ arról nem vesz tudomást.”⁸⁷ A hagyatékában talált több folyóméternyi irat és a SZIA kinyomtatott kiadványainak⁸⁸ összehasonlításából egyértelmű, hogy a kiadásra kerülő szöveget saját kezűleg ő fogalmazta meg, de volt olyan eset is, mikor a kiszedett szöveget tapintatból többször is átfogalmazta, hogy a szigorú bírálatok élet tompítsa. Ez történt a ciszterci egyetemi tanár, Schwartz Elemér* azon 1945-ös memoranduma esetében, melyben az amúgy nagy tekintélyű tudós meglehetősen konzervatív szellemben akarta átalakítani a SZIA szervezetét, különbséget téve az „egyszerű”, az „aranygyűrűs” és az „aranykeresztes” akadémikusok között, olyan történelmi helyzetben, amikor a háború után a társaság amúgy is súlyos pénzhiánnyal küzdött s számítani lehetett az ateista hatalomátvételre. Az ügyet Papp még Mindszentyhez, mint az akadémia fővédnökéhez is felterjesztette, aki a döntést az osztályelnökökre, ill. — kellő diszkreció mellett — más szakemberekre bízta.⁸⁹ A beadvány egyértelmű elutasítása azzal járt, hogy a SZIA Értesítőjének már kiszedett szövegében több bekezdést törölni, ill. módosítani kellett.⁹⁰

A tekintélyes tudós társaság főtitkáráként Papp a kiadványszerkesztéssel járó aprólékos munka mellett bizonyos közéleti-reprezentációs feladatokat is ellátott. Így például Teleki Pálnak másodszori miniszterelnökké választása alkalmából a következő üdvözlő sorokat írta: „Akadémiánk minden tagja jóleső érzéssel vette tudomásul, (...) hogy sokat szenvedett hazánk vezetését újból Nagyságodra bízta, aki éppen hazánk legszomorúbb korszakában egyszer már kivezette országunkat zavaros állapotából, s itt rendet és nyugalmat teremtett. (...) A mai nehéz viszonyoknak jobbra fordulását ismét Nagyméltóságodtól várjuk.”⁹¹ Máskor — Pataky Arnold másodelnökkel közösen — az akadémia üdvözlését tolmácsolta a Prohászka Ottokár boldoggá avatására alakult előkészítő bizottságnak,⁹² de jelen volt például a moszkvai követté kinevezett Szekfű Gyula bú-

egyébként 17-en javasolták (vö.: A SZIA tagajánlásai, 1943) Vadász Elemér levelének törzsszövegében idézett mondata szinte szó szerint, kurzív szedéssel jelent meg.

87 Pataky Arnold üdvözlőbeszéde P. K. 25 éves tanári jubileumán. Földtani Szemle, 11. k. 1. füzet, 1–25

88 SZIA Emlékbeszédei; SZIA Értesítője; SZIA Mennyiségtan-természettud. Osztályának a felolvasásai 1918–43; SZIA Tagajánlásai 1919–51.

89 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1925–1940), Mindszenty levele P. K-nak, 1945. okt. 27.

90 Vö.: ELTE Lt, 419/d (6.sz. doboz, 1925–1940), az 1946-os dátummal (de 1947 április után) megjelent SZIA Értesítő korrektúrája (összehasonlítható ezen értesítő kinyomtatott szövegével)

91 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1925–1940), levél Teleki Pálnak, 1939. febr. 24.

92 ELTE Lt, 419/d (3. sz. doboz, 1942), távirat Mezőgar Lajos Pápai Kamarás Úrnak Székesfehérvárra, 1942 jan. 24

csúztatásán is.⁹³ Főtitkári funkciójának sajátos velejárója volt az is, hogy ő vette át mindazokat a postai küldeményeket, melyek Serédi Jusztinián hercegprímásnak, mint a SZIA elnökének szóltak.⁹⁴

Hagyatékban egyébként százával fedezhetők fel olyan dokumentumok, melyek, mint a kor eseményeinek sajátos lenyomata, mind a társadalom-, mind a tudomány-, mind az egyháztörténet kutatói számára gazdag forrást képeznek. Papp a kor világi és szerzetes tudósai legtöbbszörrel, még a hivatalos levelekben is, tegező viszonyban állt, akik sohasem mulasztották el, hogy levelük végén ne üdvözölték volna feleségét ill. hogy ne adják át kézcsókjukat a „Méltóságos Asszonynak”. Minthogy a SZIA a tudományos (köz)életben komoly elismertségnek örvendett, több – mára már nevesé vált – tudós, író, egyházi személy tartott falai közt előadást. Ilyen volt például a horvát geofizikus, Stephan Mohorovičić „A neutrális anyag tere és jelentősége a kozmológiában”-c. előadása 1925-ben.⁹⁵ (Tudni kell, hogy róla nevezték el a földkérget a földköpenytől elválasztó határfelületet, hiszen ő mutatta ki, hogy a sűrűségváltozás következtében az ott keresztülhaladó földrengéshullámok sebességében hirtelen változás áll be.) S hogy egy másik tudományterületről is idézzünk egy példát: az akadémiaának költői-írói minőségében gyakori vendége volt Pakocs Károly* a szatmári egyházmegye tragikus (mártír?) sorsú püspöki helynöke, akinek több művét itt mutatták be (olvasták fel) először. Amikor egyházmegyéje határon túlra került, Pakocs Károlyt tiszteleti taggá választották, aki mindezt a vállaji plébános közvetítésével kalandos úton eljuttatott 1947. júl. 15-i levelében azzal köszönte meg, hogy „Amennyiben a küzdelemmel és aggodalommal teljes viszonyai megengedik, igyekszik jelt adni működéséről a nagy jövőjű és mindinkább időszerűvé váló Szent István Akadémiának.”⁹⁶

Papp, mint a „nagy idők tanúja”-ként is közszereplést felvállaló főtitkár, több, meghurcoltatást is elszenvedett tudóssal, mérnökkel ill. közéleti szereplővel állt közeli kapcsolatban. Khuen-Héderváry Sándor* halálát a következő feljegyzésben örökítette meg: „K. H. S., volt párizsi követ, szentendre-leányfalusi villájából vasárnap a Dunába ölte magát. Birtoka Héderváron, Pozsony és Győr között feküdt, bántotta a Szigetköz elvesztése, mert az elveendő 5 községből irányíthatják a zsilipet.”⁹⁷ Azt a Papp Simont, aki még mint a MAORT vezérigazgatója 1940-ben 25-éves egyetemi tanári jubileuma alkalmából meleg hangon üdvözölte Papp Károlyt,⁹⁸ 8 évvel később, az olajipar államosításakor hamis vádak alapján halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. De kollégája, a később ugyan rehabilitált s tanszéket, sőt Kossuth-díjat is kapott Vitális Sándor is 2 évre börtönbe került – meghurcoltatásáról a kedves barát, Bogsch László értesítette az akkor már végleg Tápióságra visszavonult Pappot: „Vitális Sanyit szabotázs miatt őrizetbe vették.”⁹⁹ Ez az a kor, amikor a szabotázs árnyéka minden olyan szakemberre rávetődött, aki kétségbe vonta az öt éves tervet, és a rendszer ellensége

93 ELTE Lt, 419/g (9. sz. doboz), P. K. levelezőlapja feleségének Budapestről Tápióságra, 1945. nov. 18.

94 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1925–1940), Serédi sajtókezelő postai meghatalmazása, 1940. ápr. 3. (tanúk: dr. Hamvas Endre és Borbély Rezső, prímási irodaigazgató ill. titkár)

95 ELTE Lt, 419/d (1. sz. doboz, 1925–1940), Meghívó az 1925. febr. 20-i előadásra.

96 ELTE Lt, 419/d (7. sz. doboz, 1947), P. K. sajtókezelő beszámoló-tervezete

97 ld. a 95. sz. jegyzetet

98 Papp Simon üdvözlőbeszéde P. K. 25 éves tanári jubileumán. Földtani Szemle, 11. k. 1. füzet, 1–25

99 ELTE Lt, 419/b (1. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, A-B), Bogsch László levele, 1953. jan. 12.

lett mindenki, akit a politikai vezetés bűnbakként akart felmutatni, indokolva ezzel a bányák termelésének visszaesését. Ez a sors jutott ki 1952-ben Káposztás Pálnak is, aki még mint a Szerbiában lévő Majdanpek-i katonai bánya „Bergwerksdirektor”-a vett részt 1930-ban Papp Károlyné Dél-Afrikáról szóló beszámolóján.¹⁰⁰ De meghurcolták a trianoni béketárgyalás előkészítésében szerepet vállaló Egyed István jogászprofesszort is, aki a legnehezebb időkben, 1949-ben lett előbb a SZIA, majd a Szent István Társulat elnöke: Papp 1951. május 11-i feljegyzése szerint „az 1920 Tanácsköztársaságról írt munkájáért elfogták.”¹⁰¹

Pedig az akadémia tudós tagjait – a ritka kivételektől eltekintve – mindvégig a keresztény erkölcsön alapuló, pártpolitikától menetes szigorú tudományosság vezérelte, így maga Papp még abban is reménykedhetett, hogy a 2. világháborút követő demokratizálódásban az egyház is szerephez jut. 1947-es jelentésében például a Kisgazdapárt lapjának, a Kis Újságnak 1946. szept. 12-i vezércikkére hivatkozott, melyben a Kovács Béla vezette szerkesztőség meglepéssel állapítja meg, hogy az „illetékes katolikus körök” készségesnek mutatkoznak arra, hogy „elősegítsék a demokrácia és az egyház békés kapcsolatának a rendezését”, melyet Kelemen Krizosztom* pannonhalmi főapát alábbi – szintén az újságban idézett – nyilatkozata is megerősített: „Most az a fontos, hogy most minden jó erő és minden tisztességes ember összefogjon a hazáért, mely múltja súlyos következményeként egy keserű és nem mindenben igazságos és nem okos béke terhét kénytelen viselni. S a népért, melyet nyomorúságából, lelki és szellemi elesettségéből kell felemelni.”¹⁰² Egyébként joggal fogalmazta Papp, hogy „Tagjaink működése világviszonylatban is elismerésre talált, azt legjobban bizonyítja az a tény, hogy több százat kitevő kiadványaink közül még a *mai kormányzat is* [kiemelés tőlem: Sz. Á.] csak két munkát (Bartha [József] *: Faji elem és Balanyi: Piaristák) semmisített meg.”¹⁰³ Az 1945-ös igazolások során Papp ellen – ahogy maga írja – semmilyen politikai kifogás nem merült fel: „Az akadémiának a legexponáltabb tagja a főtitkár lévén, ezennel újból tisztelettel jelentem, hogy a (...) Tudomány-egyetem bölcsészeti kar igazoló bizottsága 1945 július 26-án Horváth Zoltán,¹⁰⁴ a Népszava külügyi rovatvezetőjének

100 ld. a 70. sz. jegyzetet valamint Cserényi-Zsitványi Ildikó: Adalékok egy szabotázssper módszertanához, Betekintő, 2008/1; (internet: <http://epa.oszk.hu/01200/01268/00005>)

101 ELTE Lt, 419/d (8.sz. doboz, 1947–1951), P. K. sajátkezű megjegyzése a SZIA 1951. évi gépelt előadás-programján. Nyilván az alkotmányosság helyreállításáról szóló 1920:I tc.-ről van szó, melynek Egyed volt az előadója.

102 ld. a 96. sz. jegyzetet.

103 Vö.: BARTHA JÓZSEF: *Faji elem és Keresztény szellem irodalmunkban*. Bp. 1941. (szerepel az Ideiglenes Nemzeti Kormányának a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről szóló 530/1945. M. E. sz. rendeletében felsorolt művek között); ill. feltehetőleg: BALANYI GYÖRGY – BIRÓ IMRE – BIRÓ VENCEL – TOMEK VINCE: *A Magyar Piarista Rendtartomány Története*. 1943. (különösen annak a Biró Imre által írt: A forradalmak és a restauráció kora c. fejezete)

104 Horváth Zoltán (1900–1967) újságíró, műfordító, történész. 1919-ben Bécsbe emigrált és részt vett a Világosság-csoport tevékenységében. 1938–41-ben Franciaországban, 1942-től ismét Bp.-en élt és a Népszava külső munkatársa volt. A II. világháború után tagja lett az SZDP Országos Vezetőségének. 1945-től a Népszava külpolitikai rovatának vezetője, 1947-től a Világosság főszerkesztője volt. 1946-ban az SZDP képviselőjének politikai vádbeszédet mondott Imrédy Béla háborús bűnös népbírói tárgyalásán. 1948-ban elősegítette a két munkaspárt egyesülését. Az egyesítő kongresszuson az MDP Központi Vezetőségének tagjává választották és a Népszava felelős szerkesztője lett. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták és bebörtönözték. 1956 nyarán rehabilitálták és ismét kinevezték a Népszava főszerkesztőjévé. 1956. nov. 1-én nyugdíjba vonult és néhány napig ismét az SZDP által kiadott Népszava

elnöklete alatt öt párt, továbbá a szakszervezet és a kar küldöttje, Szekfű Gyula részvételével már mint nyugdíjas tanárt igazolt, majd a múlt hónapban, 1947. ápr. 11-én a pénzügyminisztérium geológiai tanácsadó bizottságában Vasady Kovács Ferenc államtitkár úr különös elismeréssel emelte ki működésemet.”¹⁰⁵

Ugyanakkor a 2. Világháborút követő népbírószági ítéletek ill. – minthogy Papp feljegyzése szerint a SZIA-t az MTA-val „egyenrangú testületnek tartották” – az MTA-ban lefolytatott eljárások mintájára a katolikus tudóstársaság taglistájában is „Néhány törlést (...) el kellett végeznünk, hogy Akadémiánk fel ne oszlassék.”¹⁰⁶ „A háborús bűnösség kérdése szakomtól távol esvén, – teszi hozzá – e tekintetben a Másodelnök Úr öméltósága hivatott véleményt mondani. Általános felfogás szerint ezt a Népbírószág ítélete mondja ki. Ha tehát valamelyik tagtársunkról hivatalos végzést kapunk, azt az egyént a tagok sorából töröljük.” A II. világháború befejezését követően az MTA 4 tagot zárt ki, a SZIA ennek analógiájára 3 tagtól vált meg – mégpedig úgy, hogy nevüket a tagnévsorból Papp egyszerűen kihagyta: Hóman Bálint tiszteleti tagét, Vitéz József főherceg rendes tagét és a korábban automatikusan kültaggá vált pozsonyi Tuka Bélát*, aki – így Papp – „időközben amúgy is elhunyt.” Tudjuk, Tukát a szlovákiai zsidók tömeges elpusztításában való részvételéért 1946. aug. 6-án kivégezték (ill. egyesek szerint legyengülve a börtönben halt meg). Több mint sajnálatos, hogy Tuka – a Concha Győzővel*, mint „fogadott apjával” kialakult mély szellemi-lelki kapcsolat révén kialakuló – „reményteljes pályakezdését méltatlan folytatás, majd dicstelen vég követte.”¹⁰⁷ Pedig Schlachta Margit* – látván, hogy „a zsidó embertömegek jogfosztottan mindennek ki vannak szolgáltatva” – még időben (1942 áprilisában) levélben kérte gr. Zichy Gyula* kalocsai érseket, hogy „a heti áldozó Tuka Bélát, a pap Tisót” és a zsidók elhurcolásáért felelős többi bűnöst „vessék egyházi átok alá, ha ezt az embervásárt, gyilkoltatást és becstelenítést tovább engedik folyni.”¹⁰⁸ Ugyanígy Papp hasonló dilemma előtt állt Gáspár Jenő* és Balás Károly* esetleges kizárása ügyében is.¹⁰⁹

Itt kell megemlékeznünk Papp Károly titkárnőjéről, báró Gudenus Gézáné Gottdiener Margitról, aki – ahogy Papp fogalmazott – „zsidó vallásból kikeresztelve buzgó katolikus hívővé fejlődött”,¹¹⁰ és aki 10 éven át „páratlan buzgalommal” szolgálta az Akadémia ügyét.¹¹¹ (Minden valószínűség szerint a 16 gyermekes hajdúnánási Gottdiener József 1906-ban született leánya.¹¹² A holocaust következtében a család több tagja munka- ill. koncentrációs táborban pusztult el, mások – kalandos úton – megmenekültek és Izraelben vagy az USA-ban telepedtek le.¹¹³) Irodai-adminisztrációs munkája során a titkárnőnek jelentős többletfeladatot jelentett, hogy Papp mindig is szíve-

vánál dolgozott. Egyik legfontosabb műve a Magyar Világtörténeti Lexikon (Parragi Györggyel, Bp., 1942)

105 ELTE Lt, 419/d (8.sz. doboz, 1947–1951), P. K. jelentéstervezete (dátum nélkül, [1947. máj.])

106 ld. az előző jegyzetet

107 Vö.: SCHWEITZER GÁBOR: „A zsidókérdés két világ ütközésének a problémája”. Tuka Béla levele Concha Győzőnek (1918), Világosság, 202/2–3

108 idézi: SCHMIDT MÁRIA: *Közöny, szeretetlenség, gyűlölet? Katolikusok a zsidóságért*. História, 1988/23

109 ELTE Lt, 419/d (8.sz. doboz, 1947–1951), P. K. főtitkári jelentéstervezete az akadémia 1946. május 17-i zárt ülésére

110 ld. az előző jegyzetet

111 SZIA Értesítője, 1946.

112 Gudenus János szíves közlése alapján (2008. dec.): <http://genealogy.euweb.cz/gudenus/gudenus3.html>

sen tartózkodott Tápióságon, olyannyira, hogy hivatalos ügyeit is részben onnan intézte. Idővel – láttuk: nem csak a „személyes torzsalkodások színterévé süllyedt tudományos egyesületi élet,”¹¹⁴ de a hazáját és személyét érő megpróbáltatások miatt is – egyre hosszabb időt töltött szülőfalujában, így a hivatala és Tápióság közti levélforgalom is egyre sűrűbb lett. Több tucatnyi levél maradt fel, melyben Gudenusné a folyó ügyekről számol be, korrektúrák küld, leveleket továbbít, pénzforgalomról (többnyire az egyre romló anyagi helyzetről) értesít, sőt – s ez bizalmas viszonyukra utal – még a „folyosói pletykákat” is továbbítja. Levelei végén legtöbbször ez áll: „több jelenteni valóm nincs”. Meghitt munkatársi kapcsolatra utal például az a képeslap, melyen Papp Gudenusnének megköszöni „szíves intézkedését Szabó [Kornél]* kolléga temetése körül” – mely képeslapon egyébként a tápiósági templom előtt maga Papp Károly látható (s melyet „természetesen” Papp Károlyné fényképezett).¹¹⁵ S íme, egy már-már komikus eset (megértéséhez tudni kell, hogy a Szentkirályi u. 28. alatti épület nagy díszkapuját – mind a mai napig – csak kivételes ünnepi alkalmakkor nyitják ki): „Most, hogy az utalványokat írtam, látom, hogy Hartay házmaster változatlanul kapja az öt pengőt, ami azért járt neki eddig, mert a pénteki ülések napján a díszkaput kinyitotta és ott állt a kapuban, ezt most tulajdonképp tekintve, hogy a kapu állandóan zárva van, minden ellenszolgáltatás nélkül kapja, már hónapok óta. Talán fel is kellene függeszteni, míg újra nyitható lesz a díszkapu?”¹¹⁶ Kapcsolatuk, sajnos, tragikus véget ért: Gudenusnét „Az V. kerületben lévő Klotild u. 10. sz. házban a lőszerraktár borzalmas robbanása 1945. jan. 6-án férjével együtt megölte. Holttesteik máig nem kerültek elő.”¹¹⁷ A krónika így ma megdöbbenve és megilletődve veszi kezébe azt az 1944 decemberben kelt – s immár testamentumnak bizonyuló – levelet, melyben a közelgő újév alkalmából Gudenusné azt a reményét fejezte ki szeretett főnökének, hogy „talán még eljön egyszer a békésebb boldogabb idő” hozzátéve: „köszönöm itt is, ezúttal is Méltóságod jósa-gos megértését és kérem tartson meg továbbra is jóindulatában.” Mellékelve két névjegykártya: az egyik a báró és felesége „Papp Károlyné Méltóságos Asszonynak nyugalmas karácsonyt” kíván. A másik Pappnak szól: „Kérjük a Mindenhatót, hozzon megértést az emberiségnek. Igaz tisztelőd Gudenus Géza, V. Klotild u. 10/B”¹¹⁸

A „TÁPIÓSÁGI REMETE”

„Harmonikus életében sohasem szakadt el a földtől, mint geológust és földbirtokost a föld szeretete fűtötte” – írja róla találóan egyik tisztelője, a gimnáziumi tanársága mellett paleontológiai kutatásokat folytató Hojnos Rezső.¹¹⁹ Még azt a kijelentést is megkockáztatjuk, hogy fontosabb volt számára a (vélt) biztonságot és nyugalmat adó vidéki otthon, mint a fényes tudományos karrierrel járó fővárosi társadalmi élet, vagy

113 <http://saraatzmon.com> (2008. dec.)

114 ELTE Lt, 419/d (3. sz. doboz, 1942), Scherf Emil levele Tápióságra, 1942. jan.

115 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1944), P. K. képeslapja „Méltóságos Báró Gudenus Gézáné úrnőnek”, 1944. máj. 20.

116 ELTE Lt, 419/d (5. sz. doboz, 1943), Gudenus Gézáné levele P. K.-nak Tápióságra, 1943. jan. 5.

117 SZIA Értesítő, 1946.

118 ELTE Lt, 419/d (6. sz. doboz, 1944), Gudenus Gézáné levele P. K.-nak Tápióságra, 1944. dec. 22.

119 ELTE Lt, 419/d (8. sz. doboz, 1944), Hojnos Rezső feljegyzése, 1947. nov. 4.

akár a teremtet világ csodáinak szemlélését lehetővé tevő szép foglalkozása – még életpályájának abban a korai időszakában is, mikor az amúgy is érzékeny lelkét még nem ülte meg a 20. század borzalmainak sok-sok keserősége. Hogy a vidéki életet választó Papp a szó konkrét és átvitt értelmében „ingázhatott” a főváros és Tápióság között, azaz hogy egyszerre lehetett távol is és közel is a tudományos élettől, abban igen nagy szerepe volt feleségének. Ő ugyanis, mint a társasági életet kedvelő emancipált hölgy, férje (ill. kettejük) fővárosi ügyeinek az intézését készséggel vállalta, s e szerepe csak később vált (persze akkor is tisztességgel, s bizonyára nagy-nagy szeretettel felvállalt) áldozattá. Álljon itt egy részlet a feleséget Tápióságra hazaváró férj leveléből: „Kedves Margitka, Szombaton reggel várunk, 7 h 50-kor indul az aradi személyvonat, 9-kor van Tápiószecsőn, itt várunk kocsival. Szíveskedjél hozni 30 krért kiflit, 1 doboz cukorkát, 1 csomagocskát teát (1 koronás packettel) és egy doboz szagos szappant. Csókollak: Károly”.¹²⁰ S egy másik, a Tanácsköztársaság idején a fővárosban tartózkodó feleségéhez: „Kedves kis Margitkám! Minthogy a vonat-járatok bizonytalanok, Pali vásárnapi bemenetele is kétséges, ezért Jenő fiút küldöm be, disznóhússal. (...) Itt nálunk minden csendes, ugyan írhatnék egyet s mást, de majd Jenő fiú szóval mondja el a sági újságokat (...) Gyönyörű cseresnyést kerítetttem el, hogy majd nyáron hűvösön sétálhassunk (...) Hogyan vagy dr. kis Margitkám az izgalmas napokban. Írjad meg bőven, csak hogy címzés nélkül, nehogy esetleg a fiút megmotozva, megtalálják a levelet nála. Ha korrektúra volna, küldjed ki azt is, mert itt ráérek korrigálni. Remélem a jövő héten már visszatérhetek [Budapestre], írnád meg, hogy lehet-e kilátás erre? Csak nyugodtan legyél dr. [értsd: drága] kis Margitkám, akkor könnyen átesünk a nehéz napokon. (...) Csókol szerető férjed”. És két nappal később: „nem rekvirálták már a lakást? (...) Vajon visszahelyezésem megjött-e írásban, s mikor kell jelentkeznem?” Majd: „Itthon jól megy a dolgom, ültetem a szőlőt, krumplit, s már egy szép kis cseresznyéskertet is csináltam nyárára.”¹²¹ Földjének igazi, hozzáértő, a birtokát a jó gazda módjára művelő tulajdonosa volt, azaz gondozta, fejlesztette, gyarapította azt: „Hivatkozással a Budapesti Közlöny 57,220 – VII. 1925. sz. hirdetményére, – írja a földművelésügyi miniszternek címzett kérvényében – benyújtom vételajánlatomat az állami szőlőtelepekről 1926 tavaszán kiosztandó szőlőoltványokra. A beültetendő terület 1 magyar holdnyi terület Tápióság községben, nehéz agyagtalajon, dombtetőn van, amelyet az Országos Földbirtokrendező Bíróság a nyár folyamán engedélyezett számomra. Szállítás 1926 tavasz. Tisztelettel kérek I. oszt. gyökeres zöldségtalajból 1000 darabot 2,560 000 korona árban, P. K. egyetemi tanár”.¹²² De ugyanígy szívén viselte gazdasága minden apró-cseprő dolgát, legyen szó egy-egy tehén betegségről vagy eladásáról,¹²³ vagy akár csak a kerti sövényről.¹²⁴

120 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), P. K. levele feleségének 1914. szept. 2.

121 ELTE Lt, 419/g (2. sz. doboz), P. K. levelei feleségének 1919. máj. 2., máj. 4. és máj. 10.

122 ELTE Lt, 419/g (2. sz. doboz), P. K. kérvénye, 1925. nov. 15.

123 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), János öccse levele Tápióságról, 1931. jún. 8. (részlet: „Citrom tehén tőgye gyulladásban van. ... A Pándra eladott borjú passzusa nálad van, s míg a vevő meg nem kapja, 10 P-t visszatart az árából.”)

124 ELTE Lt, 419/d (8. sz. doboz, 1947–51), P. K.-né levelezőlapja Tápióságról, 1947. ápr. 11. (részlet: „Kedves jó Károlyom! Megbeszélésünk szerint még tegnap, csütörtökön délután elmentem a földvárba. A Zsigai ott volt és megnyeste a gledicsiát, az én véleményem szerint nagyon is alacsonyra vágta. Csü-

De hazánk mezőgazdaságának sorsa nem csak mint kisbirtokost, de mint patriótát s a világgazdaság folyamatainak értő követőjét is foglalkoztatta. Az 1932. évi USA-beli nemzetközi kongresszus résztvevőjeként alkalma volt betekintést nyerni az ottani mezőgazdasági viszonyokba is – tapasztalatait a következőkben foglalta össze: "Hazánk mezőgazdasága minőségileg mivel sem volt hátrább az amerikaiánál, például a Székács vagy Bánkúti búza felvette a versenyt a kanadai Manitóba búzával. (...) Állattenyésztésünk talán felül is múlta az észak-amerikai állattenyésztést minőségileg. Azonban az arányokban van mérhetetlen különbség" – hiszen a népsűrűség ott 10 fő/km², nálunk pedig, a „megcsonkított hazánkban” 100 fő/km². Rámutatott, hogy a háborúból visszatért amerikai katona (átszámítva) 42–98 holdat kap ingyen művelésre, teljes felszereléssel együtt, „ezzel szemben a hazatérő magyar hadifogoly 3 hold földet kap, pestiesen mondván: semmi nélkül.” Jelentéstervezetében klimatológiai és hidrográfiai szempontból összevetette a Duna–Tisza közét a Nagyalfölddel és a Dunántúllal, majd elemezte az 1946/47-es gazdasági év szárazság miatti kétségbeesítő gyenge termését – bemutatva a saját birtokán szerzett tapasztalatait: „A 40 évvel ezelőtt ültetett fenyőerdőnk fele a nyáron kiszáradt, tehát 40 év óta Tápióságban nem volt ilyen száraz esztendő. Ennek folytán a parasztnak gabonája és takarmánya oly kevés, hogy állatait nincs miből tartani. Az uradalmakból összelopott gabonája már nagy részben elfogyott, így vetőmagra is alig jut valami. Kevés tartalékát úgy elrejt, hogy azt semmiféle végrehajtó nem kutatja. Kétségtelen, hogy nehéz esztendőbe jutottunk, s csak a jó Isten könyörülhet rajtunk csodatevő irgalmával.”¹²⁵

Budapesten is volt egy lakása, az 1945 után Vorosilov útnak átkeresztelt Stefánia út és a Semsey Andor utca sarkán, melyet a szövetséges csapatok angol katonai parancsnoksága lefoglalt. Volt ugyan egy szobája a Földtani Intézetben is, az viszont a háborús károk miatt lett lakhatatlan. A zűrzavaros időkben így Tápióságban lelt menedéket, bár az ottani házát is kifosztották, de „az üres szobák mégis megmaradtak.” Kesernyész hangon ír a szeretett vidék háborús pusztításairól: „Községünk határában lévő Zsigér-pusztá épületeit a földig lerombolták. A 2000 holdas birtok 700 esztendőn át az egri káptalan birtokában volt, az utolsó 15 esztendőben Fischer bérlő kezelte s gyönyörű mintabirtokká fejlesztette. A gazdátlanul maradt félig papi, félig zsidó birtokot egy év alatt a környék lakosai annyira kifosztották, hogy pusztá helyét kőhalmaz jelzi. A sors különös szeszélyéből a káptalani utolsó vasládát az én üres magtáramba vontatták, benne egy szétszaggatott misekönyvvel. A könyvet emlékül megtartottam, a kasszát a fölműves szövetkezetbe vontattam.”¹²⁶ De nem járt jobban a híres agrárközgazdász, Czettler Jenő* sem, „kinek csörögi otthonát éppúgy kifosztották, mint a mi sági házunkat”, a Lóczyék csopaki házából meg a disznót lopták el, „pedig – így a maliciózus kommentár – házában orosz őrnagy lakik.”¹²⁷ 1945 tavaszától még vagy jó másfél-két éven át szinte hetente járt föl Pestre (a tápiószecsői vasútállomáshoz ill. vissza többnyire kocsisa szállította). Általában vasárnap este utazott föl, s csütörtök este vissza, közben rengeteg levelet (ill. lapot) írt haza feleségének, azokat nem egyszer már

törtökön délután a szőlőbe is kimentem. Ott dolgozott Nagy István hatodmagával. A nyitás szépen halad előre: azt mondta, hogy pénteken be fogják fejezni, és szombaton megkezdik a metszést.”)

125 ld. a 96. sz. jegyzetet

126 ld. a 96. sz. jegyzetet

127 ELTE Lt, 419/g (15. sz. doboz), P. K. 1945. okt. 28-i és nov. 18-i levelezőlapjai feleségének Tápióságra

a Keleti pályaudvarra való felérkezésekor feladta. Még ekkor is bízott abban, hogy az új hatalom az élet normalizálása után valamiképpen számítani fog rá, hiszen örömmel újságolta feleségének, hogy „a PM-ben megvolt a nagy tanácskozás, Rácz p.ü. min. volt ott, az államtitkár magasztalta geológusi munkámat, tanácsaimat kérte, Bendefy barátommal most csinálják a költségvetést” – bár a közellátás továbbra is akadozott, hiszen leveléhez még hozzáfűzte: „Bogsch barátomnak átadtam egy skatulya tojást.”¹²⁸

De sorsa másként alakult, hiszen szaktudására az új hatalom már nem tartott igényt, s 1948-ban, 75 évesen a SZIA főtitkárságáról is lemondott. Visszavonulását így nem lehet egyértelműen a hatalomváltás számlájára írni, tény ugyanakkor, hogy nehezen viselte el a számára oly kedves intézettől való elválást, ráadásul vidéki otthonában a remélt békés nyugdíjas éveit az új kommunista rendszer zsarnoki földbirtok-politikájának intézkedései keserítették meg. A földtani intézetben lévő irodájából-lakásából való kiköltözését felesége intézte, s bár az új igazgató, Szalai Tibor minden segítséget megadott (még minisztériumi teherautót is szerzett Papp használati tárgyai és könyvei elszállítására), a több mint 20 ládányi könyvcszállítmány összeállítását még az körülmény is nehezítette, hogy „a könyvtáros már megint orosz nyelvtanfolyamon volt Budán”.¹²⁹ A könyvek s egyéb tárgyak további sorsáról keveset tudunk, tény, hogy Papp a háború utáni ínséges hónapokban, később pedig mint a birtokából kisemmizett, kuláklisra került reakciós egyén, hogy megélhessen, több értékétől és a könyveinek nagy részétől kénytelen volt megválni. Bendefy írja, hogy „amikor hagyatékát rendezve megtaláltuk a Ferenc József lovagrend színarany keresztjének zöld dobozát, a piros bársony bélésben egy kis papírlap feküdt ezzel a felírással: 1945 novemberében eladtam, hogy a téli tüzelőt megvásárolhassam. Papp Károly.”¹³⁰ Földbirtokának fokozatos elvesztése, „kulák-voltával” és a beszolgáltatással járó minden megpróbáltatása, s az új adminisztráció minden ostoba intézkedése és túlkapása levelezéséből nyomon követhető. Érzékeltetésül az 1950. év eseményei: „Tegnap estefelé favizsgálat volt nálunk is, a félszemű Konccal jött 2 rendőr, akik előtt igazoltam, hogy engedéllyel vágtam ki 8 szál akácfát.” „Tegnap egész napon át a jövedelemadó bevallásán dolgoztam, végre sikerült kiállítani, s ma délelőtt átadtam a sági adóhivatalnak.” „Ma egy ügynök jár itt a Szovjet Kultúra előfizetésével, természetesen nem fizettem elő, hiszen a szovjet kultúrát már 50 év óta ismerem. (...) ismét a község házára idéztek, ahol egy új tisztviselő Szecsőről áthelyezve, vette át a közellátást. A sertés után érdeklődött, mondtam, hogy kérvényeztem az elengedést, minthogy sem sertés, sem kukorica nincs. A mai posta ismét a kertvárosi telek adóját, 88 kgr búza adót hozta, erre már nem is válaszolok.” „Ma csütörtökön fogom a még hátralévő kisbérlelőkkel megkötni a szerződést, amivel 7 hold híján minden földünket bérbe adjuk.”¹³¹

Margit asszony még 1951 májusában is hivatalról-hivatalra járt, hogy az előző évben be nem adott termés ill. sertés után kirótt „kártérítés” elengedését ill. mérséklését kieszaközlje, arra hivatkozva, hogy a szárazság miatt nem tudták a kirótt mennyiséget

128 ELTE Lt, 419/g (9. sz. doboz), P. K. levele feleségének Tápióságra, 1947. ápr. 12.

129 ELTE Lt, 419/b (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének Tápióságra, 1949. jan. 26.

130 BENDEFY LÁSZLÓ: *Emlékezés Papp Károlyra. Születésének 100. évfordulóján.* Általános Földtani Szemle, 1974/6. 5–10

131 ELTE Lt, 419/g (11. sz. doboz), P. K. levelei feleségének Tápióságról Budapestre, 1950. márc.1., márc. 2., máj.3., okt. 31. és nov.2.

teljesíteni, de, minthogy ez évben már jobb termés várható, s a könyvtár eladásból is már fedezetük van, a későbbiekben már eleget tudnak tenni kötelezettségüknek.¹³² Papp kérvényének már-már gyermeki naivitású hangvétele egyértelműen az egykor ünnepezt neves tudós kiszolgáltatott és megalázott helyzetét tükrözi. Kétségbeesésében még Antos István pénzügyminiszter-helyettesnek is írt,¹³³ s felesége többször is felkeresi az akkor már újra vezető pozícióban lévő Vadász Elemért is, aki – hogy pontosan milyen módon, a levelekből nem derül ki – segít is. Minden esetre Papp lelkiállapotát jól tükrözi a következő levélrészlet: *”A falusi néptanács természetesen ridegen kezeli ügyünket, minthogy a vezetők teljesen idegenek, s nem sokat adnak arra, hogy családunk 80 év óta ebben a nyomorúságos kis faluban él. Azt sem igen hiszik el, hogy a Földművelésügyi Minisztérium kilakoltatásunk alkalmával azzal bíztatott, hogy falusi lakásunkban nyugodtan folytathatjuk tudományos emlékeink feldolgozását. Most, amikor teljesítettük az újabb rendeletet, hogy földünket kisbérletbe adjuk, úgy gondoltam, hogy rendbe jövünk, azonban minduntalan újabb és újabb követelésekkel lépnek fel nemcsak a kisbérlettel, hanem velünk szemben is. Végtelenül köszönöm Vadász Elemér utódomnak szíves tanácsait. Adjad át tiszteletem nyilvánításával hálás köszönetemet. A jó Isten áldja meg, hogy elhagyatottságunkban gondol reánk.”*¹³⁴

A hivatalos ügyek intézésétől függetlenül is, a 40-es évek végén s az 50-es évek elején Margit asszony sokat időzött Budapesten. Többnyire az Erzsébet szállóban lakott, s moziba, színházba, operába és hangversenyekre járt. „Nagyon örülök – írja férje –, hogy olyan szállodába jutottál, ahol éjjel pihenhatsz, nappal meg mindent könnyen elérsz.”¹³⁵ De – mondhatni: férje képviselőjében – gyakran vett részt mind a Föltani Társaság, mind a SZIA ülésein, ilyenkor a régi kollégák, barátok és sorstársak, de még az akadémia szerzetes-tagjai is érdeklődtek férje után. Lelkesedve számol be férjének a SZIA I. osztályának egyik üléséről, melyet „papi társaságban”, bencésekkel, piaristákkal, ciszterciekkel együtt hallgatott végig, még Radó Polikárral is találkozott, aki nagyrabecsüléssel beszélt férjéről.¹³⁶ Az Operában megnézte Puccini „A köpeny”-ét, majd a Székelyfonót: „Az öreg székelyt Dr. Palló Imre énekelte. Igen jó volt a kísértetjelenet, amikor a lányok közé berontottak a legények egy hosszú kísértettel, amit a lányok seprőkkel elverték. A táncokat persze ballerinák járták: olyan szépen nem tudnak a parsztlányok táncolni. A végén még Palló is járta ... de milyen jól aprózta! Szóval gyönyörű operai est volt.”¹³⁷ A Székely Mihály főszereplésével látott Boris Godunovról meg így ír: „Csak azon csodálkozom, hogy egy ilyen darabot, amelyet mély vallásosság hat át, ahol a végén az új cárt dicsőítik és hódolnak neki, az elvtársak megtűrik a műsoron. És hogyan tapsoltak hozzá a zsidók és az elvtársak!”¹³⁸ A moziban – többek közt – a Biciklitolvajokat látta, előtte persze a szokásos híradó a sztahanovista kongresszusról, a szovjet kolhozokban vidáman élő emberekről, majd arról, hogy „Szibériában ho-

132 ELTE Lt, 419/g (11. sz. doboz), P. K. levelei feleségének Tápióságról Budapestre, 1951. máj. 9. és máj. 10. (első levél)

133 ELTE Lt, 419/g, (11. sz. doboz), P. K. levele feleségének Tápióságról Budapestre, 1951. máj. 8.

134 ELTE Lt, P. K. iratai, 419/g, P. K.-né levelezése (11. sz. doboz). P. K. levele feleségének Tápióságról Budapestre, 1950. máj. 10. (második levél)

135 ELTE Lt, 419/g, (9. sz. doboz), P. K. levele feleségének Tápióságról Budapestre, 1949. okt. 29.

136 ELTE Lt, 419/g (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének, 1949. okt. 29.

137 ELTE Lt, 419/g (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének, 1950. máj. 4.

138 ELTE Lt, 419/g (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének, 1950. nov. 1.

gyan vadásszák a farkasokat repülőgépről.” S vetítették a demokrata nők nagy nemzetközi békegyűlését is, melyhez a következő kommentárt fűzte: „Soha életemben nem láttam annyi förtelmes csúnya vénasszonyt egyrakáson!”¹³⁹ Bár az Erzsébet szállóban törzsvendégnek számított, volt, hogy megkérdezése nélkül betettek hozzá egy idegen nőt. S szenvedő alanya volt az ottani mulatozásoknak is, mikor például „az elvtársak és az elvtársnők két hosszú asztalt foglaltak el. Lehetek vagy nyolcvanan. Már mind be voltak rúgva. A nők visítottak, a poharakat a földhöz vágták!” – mindezt a halottak napja előestéjén, mikor ő a temetőbe készült. De terhesség történeti dokumentum élménybeszámolójának az a része is, mi szerint az egykor gyakran látogatott piacukon bőr cipőtalpat szeretett volna venni, de mivel az egykori ismerős zsidó eladójukat (már!) nem találta, egy ismeretlen cipőkellékeshez fordult, mire az szemét rámeresztve így szól: „Ön intelligens nőnek látszik, hol él ön, hogy manapság talpbőrt kér, ami egyáltalán nincsen!” Erre átment „egy jobbképű eladóhoz”, tőle immár gumitalpat kért, aki viszont a Nemzeti Vállalathoz utasította, ott meg „egy csomó iparigazolványos szuster tolongott, a kiutalt bőrökért.”¹⁴⁰ A napi beszerzés gondjainak közepette azonban még a Rákosi-korszak legsötétebb éveiben is tovább járt vallási-zenei eseményekre, sőt, evangélikus létére, szentmisére is: „Ma reggel templomba mentem és sikerült jegyet szerezni a Messiásra a belvárosi templomba: itt persze nem tolongtak a kommunisták.” Illetve: „Gyönyörű misét mondtak a belvárosi plébánia templomban: Mozart mise, zenekarral, férfi-női kórus, szólisták, orgona. A végén a teljes zenekar és a kórus a himnust játszotta – gyönyörűen. Az orgona itt persze másképpen szól.”¹⁴¹

Papp önként vállalt „tápiósági remetesége” során nyilván szívesen vette ezeket a híreket, s kettejük itt megismert meleg, szeretetteljes hangvételű levélváltása alapján bizonyosra vehetjük, hogy még örült is felesége fővárosi kedvtelésének. Ő maga újságok, folyóiratok olvasása, a (többnyire a felesége nevére érkező) meghívók, s nem utolsósorban kollégái-barátaival való levelezés révén tartotta a kapcsolatot a külvilággal. A hagyatékában talált (főképp a Magyar Nemzetből) származó újságkivágatok, s főleg az azokra ill. azokhoz fűzött megjegyzéseinek tanúsága szerint élénken követte nemcsak az olyan politikai eseményeket, mint a háborús bűnösök kivégzése vagy a Kossuth-díjak 1951. évi átadása, beleértve az ország pártunkívüli értelmiségének „hűségfogadalma- it”, de érdekelte a földalatti vasút első aknájának a kimélyítéséről, a Hévízi tó és a Tavas barlang vízének a sorsáról, vagy a tiszafa védetté nyilvánításáról szóló híradás is. Megőrizte Shvoy Lajos* székesfehérvári püspök Sztálinváros környéki bérmaútja során tett nyilatkozatát is, mely szerint, mikor Shvoy az 1937-es USA-beli látogatása során megtekintette a monumentális pittsburgi kohót, nem gondolta volna, hogy 15 év múlva Dunapentelén is működni fog egy hasonló. Ezen újságkivágatok közt található az a feljegyzése is, melyben név szerint felsorolja mindazon papokat, akik 1951. július 8-án jelen voltak Tápióság plébánosának, Toma Józsefnek az aranymiséjén.¹⁴² Egyébként Tápióságon rendszeresen eljár a templomba – még ha élete alkonyán a szertartáson való részvétele egyre inkább az öregedő hívő magába forduló misehallgatására korláto-

139 ELTE Lt, 419/g (10. sz. doboz), P. K.-né levele férjének, 1950. márc. 1.

140 ld. a 138. sz. jegyzetet

141 ELTE Lt, 419/g, (10. sz. doboz), P. K.-né levelei férjének, 1954. máj. 10. és 1955. máj. 22.

142 ELTE Lt, 419/d (7. sz. doboz, (1947), újságkivágatok borítékban

zódott.¹⁴³ Pedig korábban meghatározó szerepet játszott a falu életében, például mint köztisztviselőként álló „tápiósági kisbirtokos” számtalan beadványt írt különböző hatóságokhoz, amelyek célja végeredményben mind a tápiómenti község lakói jólétének az emelése volt.¹⁴⁴ 1926-ban például egy tápiósági árva, bizonyos Molnár Ágnes felvétele érdekében írt a Ranolder Intézet főnöknőjének. Azt is tudjuk, hogy 1952 karácsonyán „Fenyőlovagok” címmel Tápióságon egy színdarabot adtak elő, melynek szereplőit Papp név szerint felsorolta.¹⁴⁵

Itt kell idézni az 1926-ban született tápiósági Koncz Péter visszaemlékezésének témánkat érintő néhány adatát: Papp anyai nagyapja főszolgabíró volt Jászberényben, aki – az anyagiakat is beleértve – ösztönözte unokája tanulmányait. Papp fokozatosan növelte birtokát, az a 2. világháború kezdetéig, mint „józan” mintagazdaság már 77 holdat tett ki. A községi legelőt 5 évente újra és újra árendába vette, ahol szép gulyát tartott. Többnyire 3 lova volt, a két – kocsis és inas szerepét is ellátó – állandó cseléd közül az egyikről biztosan tudni, hogy az OTI-ba is be volt jelentve, így ő mint Papp munkavállalója ment nyugdíjba. Időszakosan egy-egy gyermek is dolgozott nála, kisbéresként. Volt szőlője is, a bort a háború előtt „nagyban” (értsd: 3–5 literenként) árulta is. Általában – pl. a tápiószecsői vasútállomásra ill. vissza – hintóval közlekedett, a nagyobb csomagok fel- és lerakását néha külön hordár végezte. A falu szerette és tisztelte a mindig előre köszönő Pappot, általában „Méltóságos Úrnak” szólították, de az öslakosok szemében egyszerűen „a Kántor Karcsi” volt. A kuláklistas-beszolgáltatásos időben sok megaláztatásban volt része, különösen egy, a falu által egyszerűen „nyik-haj”-nak nevezett idegen ifjú részéről.¹⁴⁶

Tápiósági magányát egykori kollégáinak, barátainak és tanítványainak viszonylag gyakori látogatásai és megleghangú levelei enyhítették. Személyes kapcsolatban állt az 50-es években Szolnokon szolgáló premontrei kanonokkal, Balyi Károllyal* is, aki – minthogy szintén szakember volt – a gyakran küldött írásokat és újságcikket a szolnoki olajbányászat helyzetéről.¹⁴⁷

Kollégái közül talán a László Gáborhoz fűződő barátsága volt a legmélyebb. Nemcsak a tudomány szerepéről és műveléséről vallott nézetük volt azonos,¹⁴⁸ de a keresztény hitvalláson nyugvó életszemléletük is, ráadásul László sógora, Szontagh Sándor Pappnak padtársa volt az iglói gimnáziumban. Életrajzát Papp írta meg, igaz jóval hosszabban, mint ahogy az végül is megjelent¹⁴⁹ – elhallgatva például azt a tényt, hogy a piaristáknál érettségizett és példás házasságban élő László Gábor 5 gyermeke közül kettő pap lett: az egyik (szintén Gábor*) a Regnum Marianum* közösség tagja, a másik, Mihály*, piarista paptanár, aki 1915-ben éppen nála doktorált. Hogy mi minden maradt ki László életrajzából, az egyértelműen kiderül abból az 1. sz. mellékletben olvasható levélből,¹⁵⁰

143 Raduly Ferenc plébános szíves közlése, 2009. márc.

144 BOGSCH LÁSZLÓ: *Emlékezés Papp Károly születésének 100. évfordulóján*. Földtani Közlöny. 1974. 4. sz.

145 ELTE Lt, 419/g (2. sz. doboz), P. K. levele, 1926. jún. 22., ill. sajátkezű feljegyzés

146 Koncz Péter szíves közlése, 2009. ápr. 22.

147 ELTE Lt, 419/b (1. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, A-B), Balyi Károly 5 levele 1957. máj. – 1960. okt. között

148 ld. az 50. sz. jegyzethez tartozó törzsszöveget

149 PAPP KÁROLY: *László Gábor élete és munkássága (1878–1960)*. Földtani Közlöny, 1961/1.

150 MPRKL, László Mihály és családja iratai, P. K. levele László Mihálynak

melyet a kiadás körülményeiről (azaz a kapcsolatos „kézirát-tologatásról”) Papp írt László Mihálynak.

A két idős tudós a világtól elvonultan, csendes vidéki otthonukban – Papp Tápióságon, László Szentendre-Izbégen – rendezgették emlékeiket. Az ebből az időből származó levélváltásuk meghatóan szép, már-már költői mélységű „őszikéi” kettejük tisztességgel megélt és immár lezárult szakmai pályafutásának, melyből akár a „Tudok ölelni múltat a jelenben” Sík Sándor-i konklúzió is kiolvasható:¹⁵¹ Papp levélben kérte barátját, hogy küldje meg a kollégájukról, Iglói Szontágh Tamásról még 1937-ben írt és a Földtani Közlönyben megjelent Emlékbeszédét, mert e folyóirat már nincs meg neki, hiszen annak teljes sorozatát a Nemzeti Múzeum nemrég teljesen elpusztult ásványtárának pótlására adta át. Egyúttal érdeklődik: „Hogyan éltek a gyönyörű izbégi villában? A Méltóságos Asszony és Kedves Családod Tagjai bizonyára jól érzik magukat a szép tavaszi napokban.” Majd visszaemlékezik az egyetemi szobájában hármuk (ő, Szontágh és Teleki Pál) több órán át tartott beszélgetésére. László Gábor válasza: „Tekintettel igen magas életkoromra, azt a sok szépet és jót, amit a Földtani Intézetben tapasztaltam, mintegy búcsúzóul ismét felidézem, mert az idők romlásában azt csak mi, a geológusok családjának a tagjai tudjuk igazán és őszintén méltányolni. Szét is hordott bennünket a sors kegyetlen keze, hisz közös otthonunkban már alig-alig találkozhatunk. Te – mint tudtam és írod is – Tápió Ságbon töltöd életed alkonyát, amit én itt Szentendre-Izbégen teljesítek a legnagyobb visszavonultságot élvezve, a fizikai erőim fokozatos apadását tapasztalva. A fővárosba se tudok már ellátogatni, mert sajnos szív-bajos feleségemet sem akarom órákra egyedül hagyni.” Ráadásul hajlékát is kénytelen a lakásrendelet értelmében idegenekkel megosztani, de szerencsére leköti a nagy gyümölcsös, melyet igyekszik is jó karban tartani, hogy ha már nem él, ne maradjon elhanyagolt állapotban. No meg szakkönyvei is csaknem hiánytalanul megmaradtak, bár a társbérlet miatt meglehetősen összezsúfolva. Ezután beszámol 3 fiáról: a Budapesten dolgozó Györgyről, a piarista Mihályról és az akkor az esztergomi „noviciátusban” (értsd: a papi szemináriumban) tanító Gáborról és az Angliába férjhez ment Erzsébet lányáról, aki 5 unokával ajándékozta meg őket. „Fentiekből láthatod – zárja sorait –, hogy a jó Isten még tartogat számomra némi teendőket, s ezért Neki nem is tudok eléggé hálát mondani.”¹⁵² Szükséges megjegyezni, hogy ez az izbégi ház a magyar egyháztörténelembe is bekerült, hiszen – mint ahogy arról Balás Béla* kaposvári püspök megemlékezik¹⁵³ – a László családnak ezen otthona adott helyt annak idején az akkor éppen szabadlábbon lévő papok titkos(nak gondolt) összejövételeinek is. Az az ifj. László Gábor, aki e házban az „ebéd végén édesanyjának kezét csókolva mondott köszönetet”, az esztergomi szemináriumban oly módon tanította a gregorián éneket, hogy ezen az „örizetlen melléktárgyon” keresztül a leendő papoknak „az askézis mellé a misztikát” is felmutatta, azaz, ahogy Balás püspök írja, karizmatikus személyén keresztül tulajdonképpen „a mindenség működött”. Nem véletlen, hogy az államhatalom sokat zaklat-

151 SÍK SÁNDOR: *Örökösök*.

152 MPRKL, László Mihály és családja iratai, P. K. levele László Gábornak Tápióságról Szentendre-Izbégre, 1959. ápr. 28., ill. László Gábor válasza, 1959. máj. 4.

153 BALÁS BÉLA: *László Pater*. Új Ember, 2005. júl. 10.

154 ELTE Lt, 419/b (5. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, L), László Gáborné levele P. K.-nak, 1961. szept. 1.

ta, börtönbe is zárták, majd kiszabadulása után nagybörzsönyi plébánosként remete-életre kényszerítették. Egyébként Papp az özvegygel még levelezett, így ápolva a régi barátságot.¹⁵⁴

Papp másik – már-már lelki gyermekének tekinthető – jó barátja az egykori tanítvány, majd kolléga Bogsch László volt. A két család összejárt, Papp a háború után Bogsch Lászlót még be is jelentette saját lakásába, nehogy más társbérletet tegyenek be. Margit asszony, mikor a fővárosban járt, rendszeresen Bogschéknál vendégeskedett. Bogsch mindvégig beszámolt Pappnak élete alakulásáról, legyen szó a 30-as évek végén Nógrádszakál ill. Sámsonháza környékén végzett őslénytani kutatásainak az eredményeiről vagy az 1937-es bécsi ill. berlini tanulmányútjairól. De írt a dunapentelei kiküldetéséről is, mikor a nagy sztálinvárosi építkezés előkészítése során „roppant vizes, sáros földeken” végezték a feltáró fúrásokat – korántsem olyan mostoha körülmények között, mint ahogy azt ma gondolnánk: „jól esik az a szeretet és megbecsülés, amivel minket ott mindig fogadnak. Annyira igyekeznek mindenben a kedvünkben járni, és ottani életünket kellemessé tenni, hogy valóban mindig örömmel megyek oda. Még a vezérigazgató is negyedmagával lakik egy szobában, nekünk kettőnknek mégis egy szép nagy szobát rendeztek be...” Az idők folyamán a levelezés egyre személyesebb hangúvá válik, így egyre inkább nyomon követhető nem csak a professzor iránti tanítványi tiszteletet is meghaladó őszinte ragaszkodás, ill. viszonzásként a fiatalabb kolléga iránti megbecsülés, de a világ dolgainak azonos erkölcsi alapon nyugvó megítélése is: „Nagy öröm (...), hogy Méltóságos Uramat mentesítették a kulákságról. (...) az elkövetkezendő év bizonyára nyugodalmasabb, békésebb lesz (...) aminek igazán nagyon örülök és mindazok is, akik szintén a régi ragaszkodással és tisztelettel viseltetnek Méltóságod iránt.” A tápiószági remete nagyrészt Bogschtól értesül az 50-es évek tudományos életének visszáságaitól, így a Tudományos Minősítő Bizottság döntéseiről, hogy „kiből fog-nak doktort csinálni” és kiből nem, illetve, hogy ki az, „akivel sem aljasság, sem hazudozás szempontjából nem (...) lehet fölvenni a versenyt.” Papp válaszaiban nem ítél el senkit, továbbra is, ahol tud, a maga módján segít, például hol könyvet küld Bogsch soproni egyetemi tanszékének, hol kondoleál Bogschnak édesapja halálakor, vagy csupán fényképet küld a „régiről”, melyen ő, mint dékán díszmagyarban látható.¹⁵⁵ (A díszmagyar nála egyébként jóval több, mint egyszerű ünnepi viselet: hiszen a fényképek tanúsága szerint nemcsak a SZIA ünnepi ülésein vagy az úrnapi körmeneteken viselte azt, de még arra is gondja volt, hogy lakása 2. világháborús megrongálódását követően azt „kikeféltve” ládájába visszahelyezze, s erről, mint életének egyik fontos momentumáról, feleségének beszámoljon.¹⁵⁶)

Bogsch mindvégig Papp mellett állt, a szűkös időkben még anyagilag is támogatta: „tegnap föladtam 550 Ft-ot a régi tanítványok nevében, akik velem együtt igaz tisztelettel és ragaszkodással gondolnak Professzor urunkra. (...) Szíveskedjék minden óhajjal hozzám fordulni, mert ami megtehető és elérhető, azt mind készséggel és örömmel teszem meg.”¹⁵⁷

155 ELTE Lt, 419/b (1. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, A-B), P. K. és P. K.-né levelezése Bogsch Lászlóval: 1936. júl. 19., 1937. jan. 10. és nov. 23., 1950. dec.22., 1951. dec.8., 1953. jan. 12., 1954. máj. 23. és júl.; ld. még a 99. sz. jegyzetet

156 ld. a 127. sz. jegyzetet

157 ELTE Lt, 419/g (1. sz. doboz), Bogsch L. levele, 1961. okt. 21.

Szakmai-tudományos kapcsolatukon is túlnyúló bensőséges baráti viszonyuk ritka szép tükre a 2. sz. mellékletben¹⁵⁸ olvasható levél: teljes terjedelemben való idézését annak rendkívül gazdag szakma- és kortörténeti tartalma is indokolja.

Papp kivételes egyéniségére nemcsak a már idézett életrajzírói,¹⁵⁹ de mások is, gyakran meleg hangon emlékeztek meg. Közéjük tartozik Scherf Emil*, akinek a „Mélyen tisztelt kedves jó Károly Bácsi!” megszólítású levele a tanítványi tisztelet olyan egyedülállóan szép példája, melyben egyúttal a levélíró tisztességes tudósi ars poeticája is megfogalmazásra került. Ugyanis Scherf túlzónak tartja, s szenzációt hajszoló újságírói tálalásnak minősíti az Alföld mélységi viszonyaival kapcsolatos legújabb kutatásairól szóló híradásokat, példás objektivitással hű képet adva az e témában az ő vizsgálataitól függetlenül már 1911-től folyamatosan végzett (főleg geofizikai) mérésekről, megállapítva, hogy – a hírekkel ellentétben – egyáltalán nem mutatott ki új olajmezőket, csupán arra hívta fel a figyelmet, hogy „a geológiai viszonyok és a geofizikai adatok [együtt] nem zárják ki, sőt inkább valószínűvé teszik az olaj anyakőzetűl tekinthető mio-oligocén rétegek előfordulását.” E levél arra is példa, hogy a zsarnoki ideológiáktól fertőzött múlt században is voltak olyan, a hitüket nyilvánosan megvalló szakemberek, akik a tudományos teljesítmény értékét vallástól-világnézettől függetlenül tudták méltányolni (mintegy bizonyítékaul annak, hogy a SZIA korántsem tekinthető konzervatív klerikális tudósok zárt gyülekezetének), hiszen Scherf a következő szavakkal javasolta Buzágh Aladárt tagságra: „Nem tudom, hogy katolikus-e. (...) Semmiféle nexusban nem vagyok vele, csak a napokban a sajtót elhagyott művét ismerem („Kolloidika”), mely a legjobb, amit manapság erről a témáról írtak.”¹⁶⁰ De tudóstársai leveleiből nyomon követhető Papp más tudományágak (például a jogtudomány) művelőivel egyező szellemi-világnézeti beállítottsága is. Ennek egyik markáns bizonyítéka az a baráti levél, melyben Angyal Pál, a büntető eljárást a személyiségvédelemmel harmóniában szemlélő jeles tudós a SZIA 1947. szeptemberi ülésén elhangzott felszólalásáról számol be a tápiósági remeteségben élő tudóstársának: az értelmiség felelősségét hangsúlyozó felszólalása arról szólt, hogy az akkori nehéz időkben a katolikus tudósoknak „sem szabadna gondolkodni elfelejteni”, s mondanivalójának nyomatékosítására Shakespeare-t idézte: „Oh teach me! How I should forget to think.”¹⁶¹

Papp tápiósági magányában élete végéig érezhette kollégái baráti tiszteletét. Születésnapja (nov. 4.) táján többen rendszeresen leutaztak hozzá, Vitális György – nemcsak a félrevonult tudós iránti tisztelete jeléül, de bizonyára azért is, hogy a „szocializmus építését” gyakran az egyéni karrier építésével összekapcsoló szakmai közélet figyelmét felhívja a nagy előd tevékenységére – 1961-ben újraközölte Papp egyik tanulmányát, melyben már 1942-ben lehetségesnek tartotta, hogy a hévizeket ne csak a gyógyászatban hasznosítsák, hanem fűtésre is felhasználják.¹⁶² Szülőfaluja példásan őrzi emlékét, nemcsak az iskola és egyik utca viseli nevét (Reich Lajos 1985-ben immár a Papp Kár-

158 ld. a 14. sz. jegyzetet is

159 ld. a 45., 49., 130. és a 144. sz. jegyzeteket

160 ELTE Lt, 419/d (7.sz. doboz, 1947), Scherf Emil levele, 1946. dec.11.

161 ELTE Lt, 419/b (1. sz. doboz, hazai levelezés a küldők abc-rendjében, A-B), Angyal Pál levele, 1947. okt. 15. („Oh teach me! ...”: Rómeó és Júlia)

162 PAPP KÁROLY: A Fővárosi Tanácsház udvarán tervezett artézi kútúrás földtani lehetőségei. Hidrológia Tájékoztató, 1961. 2. sz., 25–26; ld. még a 2. sz. Mellékletet

olyról elnevezett utcából küldött üdvözlőlapot Bogsch Lászlónak¹⁶³), de tevékenységének méltatása a rendszeresen megrendezett Tápiószági Napok kiemelt témája.

1963. jún. 30-án hunyt el, felesége 1968-ban követte őt. A sírjukat díszítő piroxénandezit oszlopok közül kimagasló kereszt találóan jelképezi a teremtet világot hívő szemmel kutató professzor (s végig mellette álló társa) életét.

Utódjuk nem volt, így a kúriának is beillő szép házukat az egyedül maradt özvegyét, az idős, beteg Margit asszonyt gondozó nő, N. M. örökölte, aki azt később eladta.¹⁶⁴ A jelenleg nyaralóként használt házat külföldi tulajdonosa szépen rendbe hozta – egykori tulajdonosára a kertjében álló faragott fadombormű emlékeztet.

ÖSSZEGZÉS

Papp Károly elfeledett levelezésének átnézése ill. a fontosabb részek jelen dolgozatban való közzététele révén életének-munkásságának olyan, eddig nem eléggé hangsúlyozott részleteire derült fény, melyek bizonyára gazdagítják mind a magyar geológia-ill. tudománytörténet, mind a (hitvalló emberi sorsokat felvonultató) egyháztörténet néhány alapvető fejezetét. Markáns példát láttunk arra, hogy a nagy jövőre (sikerre és elismerésre) vágyó fiatalember ígéretes karrierje a mélységes humánumból indítva – tehát a szolgáló szeretet jegyében – hogyan torkollott etikus közéleti szereplésbe, miközben saját személye és érdemeiben gazdag munkássága szerényen a háttérben maradt. Igaz ez akkor is, ha – mint ahogy láttuk – önmagába forduló, zárkózott természete is mintha a konfliktusok kikerülésére predesztinálta volna. A vitákat ill. a társadalmi diplomácia fegyvereinek kétes értékű alkalmazását mellőzve az a meggyőződés vezérelte, hogy az embertársak megbecsülése, a jó gyakorlása, a kívánságok jogos voltának a bizonyítása és általában a rációra való következetes hivatkozás az alapja minden szakmai (és persze társadalmi) kérdés megoldásának. Tiszta szándékát mintegy alátámasztandó, minden megnyilatkozását (legyen szó nagy horderejű tudományos eredményről, akár a köznapok-közélet apróbb eseményeiről) a világos okfejtés és a már-már puritánságig lekopaszított egyszerű fogalmazásmód jellemzi. Talán puritánságának a jele az is, hogy nem tulajdonított nagy fontosságot az MTA-tagságának, hiszen, bár levelező taggá választották, székfoglalóját nem tartotta meg, pedig nyilván lett volna rá alkalma.¹⁶⁵ Pályája egyértelműen bizonyítja, hogy egy-egy tudományág eredményes és etikus művelésének alapfeltétele a nagyszámú adat, a kapcsolatos eredmények és feltételezések pontos és rendszerezett nyilvántartása, s főleg a közöttük fennálló (vagy feltételezett) összefüggések objektív elemzésén nyugvó hasznosítása. Munkásságát és a SZIA-ban felvállalt, munkaigényes főtitkári hivatalát mai szemmel értékelve egyértelműen megállapíthatjuk, hogy szakmai tevékenységét nemcsak az önzetlen kollegialitás (közte különösen a mások eredményének az ismerete és elismerése) jellemezte, hanem egyúttal olyan képességek birtokában is volt, melyek alapján őt a mai adatbázis-központú információs társadalomban elsőrangú tudományos szervezőnek tartanánk. Ráadásul egyértel-

163 ELTE Lt, 403, Bogsch László iratai, (2. sz. doboz), Reich Lajos képeslapja Bogsch Lászlónak. 1985. jún. 18.

164 ld. a 146. sz. jegyzetet

165 ld. a 2. sz. melléklet II. fejezetét

mű a katolikus világnézetten alapuló életvitele is, így a mai karrier-központú tudományos életben különösen „jól esik látnunk egy régi vágású úri gondolkodású tudóst.”¹⁶⁶

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK
(mindenkori hivatkozás a **vastagon szedett** jelzetre)

1) Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (ELTE Lt)

419.	Papp Károly iratai	1890–1960
419/a	Személyi iratai	1890–1940
419/b	Családi levelezés	1898–1960
419/d	A Szent István Akadémiára vonatkozó iratok	1925–1951
419/g	Papp Károlyné levelezése	é. n.
403.	Bogsch László iratai	1935–1985
403/a	Levelezés	1950–1970

2) Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára (MPRKL)

1. sz. melléklet

Papp Károly levele László Gábor fiának, László Mihály piaristának

„Főtisztelendő Dr. László Mihály kegyesrendi Tanár Úrnak, Kecskemét
Igen tisztelt Tanár Úr! Kedves Mihály Öcsém!

Végre egy éves késéssel megjelent kedves Édes Atyád életrajza, bár nagyon megrövidítve. Ennek rövid történetét ismertetem. Kedves Atyád 1960. március 5-én történt halála után tanszéki utódom, Vadász Elemér, a Földtani Társulat örökös tiszteleti tagja és a Földtani Közlöny főszerkesztője felszólított, hogy kedves Atyád életrajzát ismertessem.

Erre Kedves Anyád és a Te pontos adataitok alapján 4 hónap alatt befejeztem a munkát és felküldtem Vadász Elemér főszerkesztőnek. A kézirat 36 oldal volt, amely ki-nyomtatva körülbelül 16 oldal lett volna. Vadász kedves Barátom nagyon hosszúnak találta, s ajánlotta, hogy megrövidítésre ajánlja dr. Kriván Pál adjunktusát, hogy a dolgozat minél előbb megjelenjen, az ajánlatot elfogadtam. Kriván Pál mint egykori tanárod nagy szeretettel fogott a munkához, ily módon a 16 oldalra tervezett kis füzetet 2 ½ oldalnyira csökkentette. Ily módon elmaradt a Ferenc József-i idők érdekes leírása és az összes előkelő rokonság felsorolása, egyedül a te tudományos munkádat említi. Kriván Pál adjunktus úr a felsőbb utasítás folytán nagy szeretettel végezte a megrövidítést, s a

¹⁶⁶ ELTE Lt, 419/d (3. sz. doboz, 1942), Scherf Emil Levele P. K.-nak, 1942. jan.

mai viszonyok között örülhetünk, hogy mégis megjelent a munka, bár a vallásos élet elhagyásával [a mondat befejezése hiányzik]

Miként kedves Anyádnak, úgy neked is küldök 25 különlenyomatot, hogy a Megboldogult Édes Atyád emlékét ismerőseid számára elküldhessed.

Egyben küldöm számodra néhány régebbi dolgozatomat, amelyekben Rólad is megemlékeztem annak idején, s egy külön lenyomatot Papp János szegedi piarista tan-könyvíró nagybátyámról.

Ezekben teljesítettem kedves Atyád iránti barátságom s szeretetem kifejezését.

Úgy a magam, mint feleségem üdvözetével vagyok tisztelő és szerető öreg barátod:

Tápió-Ságh, 1961. szept. 8.

Papp Károly”

2. sz. melléklet

Papp Károly levele Bogsch Lászlónak

„Dr. Bogsch László Egyetemi ny. r. Tanár Úrnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Őslénytani Intézete Igazgatójának, Budapest

Igen tisztelt Igazgató Tanár Úr!

Kedves Laci Öcsém!

Folyó hó 15-én kelt szíves leveledet s az abban kifejezett jó kívánságaidat hálásan köszönöm, s minden jóval viszonozom.

I. Amiként írtad, a húsvéti ünnepeket a Méltóságos Asszonnyal együtt Bakonybélben Telegdi Roth Károlyné villájában töltöttétek. Bizonyára jól teltek itt a tavaszi szép napok. Engemet gyönyörű emlékek fűznek Bakonybélhez, első ízben 1895 nyarán, mint műegyetemi tanársegéd jártam itt Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő és Lackó Dezső társaságában. Akkor még Veszprémből kocsin mentünk Bakonybélbe, ahol a bencés kolostorban heteken át laktunk. Ekkor építették a Czuhavölgyi vasutat, ahol Lóczy műegyetemi tanítványai: Gubányi Károly és Szentgáli Antal mérnökök robbantották a triász dolomitok megalodusait. A mérnöki barakkokban szövődtek azok a tervek, melyek Gubányi és Szentgáli mérnökök szibériai és kínai vasúti munkáiban, Cholnoky Jenő kínai tanulmányaiban folytatódtak, sőt az én 1898-dik évi és Lackó Dezső kaukázusi utazása a Déchy-féle expedíciókban ugyanitt került szóba.

Másodízben már mint a geológia tanára, 1918-ban Vid Gábor bencés tanár tanítvánnyal töltöttem Bakonybélben szép napokat.

Nagyon örülök, hogy a Méltóságos Asszonnyal együtt te is megismerhetted a Bakony legszebb vidékét.

II. Kedves leveledben említetted, hogy az 1942-ben írt hidrológiai tanulmányom kiadását szorgalmazni szíveskedtél. Ennek története a következő: Az 1942. év január 10-én tartott tanácskozáson Morvay Endre alpolgármester elnöklése alatt részt vettek Zaitz László műszaki tanácsos, ifjabb Lóczy Lajos földtani intézeti igazgató, Horvitzky Henrik, László Gábor, Papp Ferenc és jómagam. A szenvedélyes viták végén, hogy a gyógyvizet fűtésre fölhasználhatjuk-e vagy sem, a bizottság abban állapodott meg, hogy az én jelentésemet nyomtatja ki. Egyhangúan helyeselték, hogy a Magyar

Tudományos Akadémián székfoglaló gyanánt mutassam be. Az Akadémia főtítkárának jelentettem, aki a mellékleteket kliséket el is készítette. A nemsokára bekövetkezett zavaros időkben főképp az egyetemi igazolások Yolland Artúr barátomat és engemet, mint a 2 legöregebb tanárt annyira lekötöttek, hogy megfeledkeztem a kéziratról.

Utódomat Vadász Elemér kartársamat kértem meg, hogy gondoskodjék a kézirat kiadásáról. Szerinte a legilletékesebb hely erre az Állami Földtani Intézet. S átküldte a Vorosilov úti intézetbe. Az intézet végül is a Hidrológiai Társulatnak ajánlotta fel.

Itt Papp Ferenc kedves tanítványom, mint elavult munkát félretette. Pedig annak idején éppen ő volt az, aki kinyomtatásra ajánlotta. Természetes, hogy 18 esztendő alatt a hidrológia tudománya ugrásszerűen haladt, azonban az akkori fúrások technikája, eredeti felvételeim alapján, a szakferfiak számára ma is tanulságosak. A legutóbbi hidrológiai kongresszuson szakasztott viták folytak arról, hogy a hévizek tisztán csak gyógyításra, vagy fűtésre használhatók-e fel. Schmidt Eligius Róbert, aki az újabb nagy gazdaságok vízellátását vezeti, bölcs belátással a viszonyoktól függően mindkét felhasználást lehetségesnek tartja.

Az ő véleménye szerint az én régi felfogásom is meghallgatható! Remélem, hogy Vitális Sándor kedves tanítványom sem utasítja el. Papp Feri barátomnak már többször megírtam, hogy a szerkesztőnek joga, sőt kötelessége, hogy a kéziratot belátása szerint méltassa, ha kell, korholja, de ne fossza meg a nyilvánosságtól.

III. Rátérek ezek után a Hantken-féle kéziratokra. Ezeket 3 csoportban csomagoltam. A 4-ik a Földtani Szemle 1924. évi 4. füzeté, Rozlozsnik Pál barátom feldolgozásában az I-IV tábla mellékletekkel tárgyalja Hantken nummulináit. A füzet 188. oldalán a Függelékben a hagyatékban talált 1874. dec. 3-án kelt Zittel Károly levelét őrizi.

Ezzel a füzetrel róttuk le hálánkat Hantken Miksa nagy elődünk iránt.

IV. Végül a kis kék füzetről néhány szót, amelyet Adalékok Hantken Miksa életrajzához címen Számodra írtam még 1950 évben, abban a reményben, hogy Te leszel az Utóda. A geológusokról és paleontológusokról általában olyan életrajzok jelennek meg, amelyek elhallgatják a megboldogult tudós életének árnyoldalait, vagy bizalmas ügyeit, illetőleg azon küzdelmeit, amelyekkel állását elnyerte. Például 1880–1900 évek között az Egyetemen a földtani őslénytani szakon az történt, amit Szabó József akart; a nemzeti Múzeum ásvány- és őslénytárában pedig Krenner József uralkodott, míg a m. kir. Földtani Intézet tudós geológusai Böckh János igazgató parancsát követték.

A semleges Földtani Társulatban ezen három tudós akarata érvényesült.

Századunk elején változott a helyzet, amennyiben a Földrajzi Társulatban és a Földtani Társulatban is Lóczy Lajos, a világszerte ismert tudós vette át a vezető szerepet.

Magam, mint a Földtani Társulat titkára évtizedeken át tanúja voltam szaktársaim küzdelmének, s ebben a kis füzetben megörökítettem mindazt, ami az életrajzokból kimaradt. Elődeink életsorsából bizonyos tanulságokat vonhatsz le, Telegdi Roth Károly boldogult szaktársunk után a Te kezédbe került az Őslénytan gyönyörű tudománya. Adja a Mindenható, hogy nagy tudásoddal és kitűnő modorod folytán előkelő társadalmi kapcsolataiddal magas színvonalra emeljed az őslénytan szerte ágazó gyönyörű tudományát.

V. Utoljára a községünkben történt gazdasági változásokról emlékezem meg, mint hogy szíves voltál ez iránt is érdeklődni. Eddigél megmaradt kis birtokom roncsaiban

5 kisbérő gazdálkodott, akik terményekben pontosan beadták a bért, s fuvaroztak, ha szükség volt rá. Most minden a szövetkezet kezébe került. A helyzet az, hogy községünk 16–50 éves férfiai és leányai a főváros gyáraiban dolgoznak, s földjeinken nincs munkaerő. A 4000 holdas birtoknak felét sem tudják ellátni, s így az idén aligha kapunk valamit. Tápióbicskén megmaradt 5 holdon erdőmet a két forradalom alatt teljesen kipusztították, s ezzel sem sokra megyünk.

Emiatt feleségem a tavasz folyamán nem utazhat a fővárosba, hanem majd november elején megy föl néhány napra.

Levelem zártával kézcsókom átadását kérem a Méltóságos asszonynak, s a szép kis Ilmát üdvözölve, igaz szeretettel és hálával köszönt öreg barátod.

Tápió Ság, 1960. ápr. 21-én

Papp Károly

[hozzá írva, más kézírással:]

Bár gyötör a honvágy, mégis helyben kell maradnom. No de majd csak megjön az ősz és akkor én is bejuthatok a városba. Addig is szívélyesen üdvözlí

Pappné Balogh Margit dr.

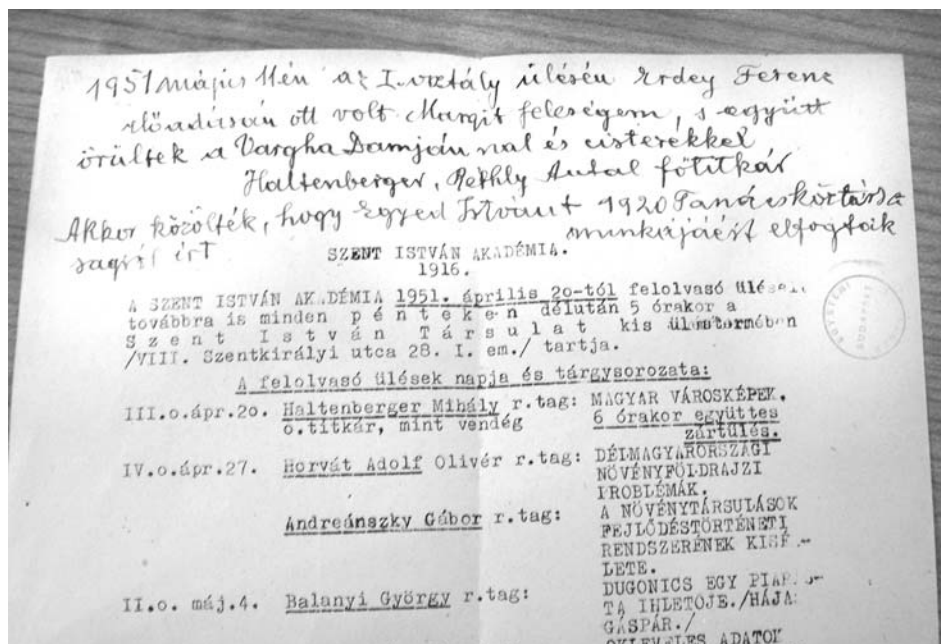
P.S. Viele herzliche Grüsse und Küsse für Lotte und Ilma

Margit”

ÁKOS SZENDE

A CATHOLIC SCHOLAR IN THE SHADOW OF THE RED STAR AND THE SWASTIKA DR. KÁROLY PAPP, GEOLOGIST (1873-1963)

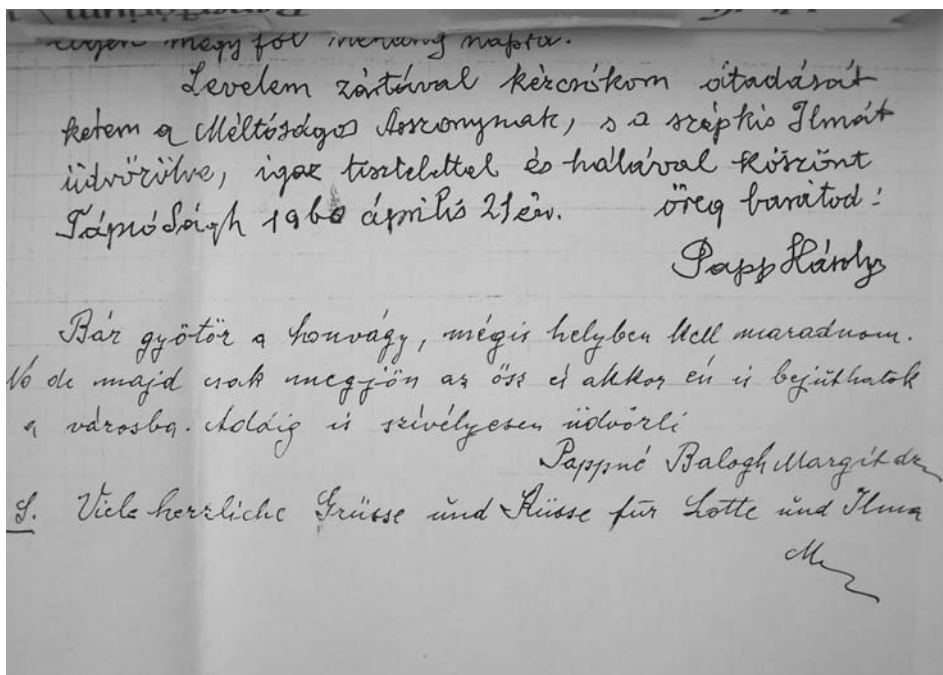
By emphasizing the fact that dr. Károly Papp, the geologist (1873-1963) was a Catholic believer, I do not mean that he was devoted to religion by being an educated man, or became a member of the Catholic Church automatically by being baptized. His course of life proves that being a “Catholic scientist” in fact means being a scholar with a thorough grounding, motivation, commitment and attitude, and with moralities springing from his faith. Thus, in spite of the fact that as an outstanding result of his research in 1909 he explored the that time biggest treasure of natural gas in Europe and became an acknowledged expert of social-economic life, his scientific activity was still characterized with humble humanism. His organizing activity as the secretary-general of the Saint Stephen Academy between 1938 and 1946 was especially remarkable, being an age marked by dictatorial ideological-political regimes. After the communist taking over of power in 1949 Károly Papp retired into his native village, where his solitude was eased by the affection of his caring wife and numerous colleagues and students.

1 Kordokumentum – Papp Károly tollából

2. Vilma asszony levelezőlapja Nürnbergből (1938. szept. 8.)

Papp Károly Bogsch Lászlónak 1960. ápr. 21-i levelének befejező sorai,
 az utóiratban Papp Károlyné külön üdvözlöte

Papp Károly sírja Tápióságon

SARNYAI CSABA MÁTÉ

„...MAGÁNAK A VALLÁSBÖLCSELETNEK SÚLYPONTJA IS TÉNYLEG
A VALLÁSPSZICHOLÓGIÁBA TOLÓDIK EL...”^{*1}

Prohászka Ottokár és a vallápszichológia²

Ebben az írásban Prohászka Ottokárnak a vallápszichológia megjelenése és értelmezése kapcsán vallott nézeteit tekintjük át, egy – a Szent Tamás Társaság³ 1915. március 6-i ünnepi ülésén tartott – megnyitó beszéde alapján.⁴

A püspök teológusként tekint a vallápszichológiára, annak a modern korban, azaz saját kora jelenében való fellendülésére világít rá. Fontos mozzanatnak tartja az emberi lélek, különösen a vallásos lélek központba állítását és tudományos vizsgálatát. A vallápszichológiát a vallásbölcselet részének tekinti, hisz „a vallápszichológiától várják az eligazító tényeknek új földerítését, a pszichológiai történésnek tüzetesebb tájismertetését s ezzel magának a vallásbölcseletnek új irányba való telerelését.”⁵

Prohászka örül annak, hogy az eddigi racionalista felfogású vallásbölcselet helyébe egy olyan megközelítés lép, mely nem elégszik meg a hiányos adatokkal, a mindent megmagyarázni akaró „félműveltséggel”. E racionalista attitűdnek legfőbb célja, hogy megszabadítsa a gondolkodókat az őket „feszélyező, kellemetlen vallási érzetektől.”⁶ Ezt a látószöveget válthatná fel az üdvözlendő vallápszichológiai értelmezés, amely „nekivág a lélek mélységeinek s mint pszichológiai adatokat s tényeket vizsgáló s magyarázó tudományosság akar a vallás problémájával foglalkozni.”⁷ A két látásmód között az a különbség, hogy a racionalizmus le akar számolni a vallással, míg a vallápszichológia komolyan számol vele. Eddig a pszichológiai könyvek átsiklottak a vallásnak a lélektanra vonatkozó vetületein.

* A kutatásokat az OTKA (PD76004) posztdoktori ösztöndíja támogatta.

1 PROHÁSZKA OTTOKÁR: A vallápszichológiáról. *Religió*. 1915, 161–163. In: *Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái* (Gyűjteményes díszkiadás), s.a.r. SCHÜTZ ANTAL, Budapest, Szent István Társulat, 1928–1929. Az elme útjain (Bölcséleti dolgozatok) (a továbbiakban PROHÁSZKA 1915), 215.

2 E tanulmány kiinduló formája előadásként hangzott el a Prohászka Ottokár halálának 80. évfordulójára szervezett konferencián a Központi Szemináriumban (Budapest, 2007. március 31.)

3 Aquinói Szent Tamás Társaság, 1892. júl. 7.–1950?: az Aeterni Patris enciklika szellemében Kiss János által alapított magyar bölcséleti társaság. – Célja a katolikus bölcsélet ismertetése, igazolása és továbbfejlesztése Aquinói Szent Tamás szellemében. Ülésein előadták és megvitatták az újszolasztika programját, a hagyományos skolasztikához való viszonyát és továbbfejlesztésének lehetőségeit. A Társaság jelentős szerepet játszott a bölcsélet megbecsülésének újjáélesztésében.

4 PROHÁSZKA 1915, 215–222.

5 PROHÁSZKA 1915, 215.

6 Uo.

7 Uo.

Vannak, olyan pszichológusok is, akik a vallást a primitív lélek elfajulásának tekintik. Ezt a magyarázatot nevezi Prohászka *elsikkasztási módszernek*. A középkori skolasztikusokat azzal szokták vádolni, hogy minden fogalomnak entitást tulajdonítottak, és így szembe kerültek saját alapelveikkel – mindenek előtt azzal, mely szerint „*nem kell megsokszorozni a létezőket*”.⁸ A modernkor „új skolasztikája”, a racionalizmus az ellenkezőjét műveli, azaz nem megsokszorozza, hanem megsemmisíti a létezőket.⁹ Teszi ezt azért, hogy elvitatja a szellemi világ valódi létét. A történeti materializmus például az egészet objektív tartalom nélküli ideológiának tekinti, míg a pragmatizmus „*eltünteti belőle az ismereti jellegét s értékét, az igazságot*”.¹⁰ Prohászka értelmezésében Herbert Spencer követői biológiából s szociális életviszonyokból magyaráznak etikát. A vallást animizmusra, álmokra s szubjektív képzetek játékkára vezetik vissza, melyekben semmi objektív tartalom nincs, ezzel le is tudva a szellemi erők s tények világát.

A következőkben azt a célt tűzi maga elé Prohászka, hogy összegezze a *hívő valláspszichológus* szerinte legjellemzőbb vonásait. Az első lépésben, elkülöníti egymástól a hívő és nem-hívő valláspszichológusokat, majd megjegyzi, hogy bizonyos mindkét részből meglesz a szándék, hogy a vallás természetfölötti elemeit saját világnézete szerint értelmezze.

A hívő pszichológusok *vallani fogják*, hogy:

1. kétféle lelki világ van, a természetes és a természetfölötti;
2. a kegyelem a cselekedeteknek természetfölötti jellegét s értéket ad;
3. a kegyelem az ember képességeivel és készségeivel együtt valóságos, objektív hatóerő;
4. ennek az objektív hatóerőnek a hatását nem lehet csupán a rendkívüli tettekre korlátozni, hanem az az ember leghétköznapiabb cselekedeteiben is szerepet játszik.
5. Valószínűsíthető, hogy a hívő valláspszichológusok a kegyelmet a maga valóságában meg is akarják majd ragadni, hatásait tudományos módszerekkel igyekeznek majd kimutatni.

6. Végül azt sem lehet kizárni, hogy ez a bizonyítási igény öntudatlanul ott is érvényesül, ahol még a teológiának sincs biztos kritériuma a kegyelem hatásának bizonyítására, „*mennyivel kevésbé ismerheti hát fel ezt a valláspszichológia a maga racionális elveivel!*”¹¹

Az utóbbi esetben kritikus helyzetbe kerül a hívő tudós. Egyfelől hívőként hinnie kell, hogy az ember a lelkében hordozza a természetfeletti világot. Ennek aktusai a mi értelmünkben, akaratumunkból, és lelkiállapotunkból is erednek, és mint ilyenek az ember számára megtapasztalhatók. Másrészt azonban azt, hogy „*természetes vagy természetfölötti-e a hitnek, reménynek vagy szeretetnek valamely aktusa, azt biztosan nem tudhatjuk.*”¹²

Mi következhet a fentiekből a *nem-hívő valláspszichológusok* körében? Az, hogy figyelmen kívül hagyják, sőt tagadni fogják a természetfeletti létét, mert azt racionális elvek alapján megragadni nem lehet. Ezen a ponton a valláspszichológia a racionalizmus szolgálatába állhat, mindennek, még a legrendkívülibb lelki történéseknek is, természetes magyarázatot kreálva.

⁸ „Non sunt multiplicanda entia.”

⁹ „Non multiplicat, sed annihilat entia.”

¹⁰ PROHÁSZKA 1915, 216.

¹¹ PROHÁSZKA 1915, 217.

¹² Uo.

Mi lehet *ezekkel* a törekvésekkel szemben a katolikus valláspszichológus álláspontja, teszi fel a kérdést a püspök.

1. Mindenek előtt az, hogy a valláspszichológiát is tisztán tudományos alapokra kell helyeznie, azaz a *vallásos psziché* természetét, s annak *törvényeit* kell kutatnia. A valláspszichológiához való viszonyt a természetes erkölcsstan vagy a theologia naturalis feladataihoz való viszonytal állítja párhuzamba Prohászka. Maga a valláspszichológia szerint egyébként sem szolgál semmiféle kritériummal a természetfeletti értelmezéséhez. A valláspszichológia „*mégis szembekerülhet a természetfeletti a pszichében, mint ahogy szembekerülhet a fizikus a csodával. [...] Lehetnek a lélekben a természetfeletti oly megnyilatkozásai, melyek pszichológiai csodaszámba jutnak.*”¹³

2. A katolikus valláspszichológust éppen hite fogja figyelmeztetni arra, hogy foglaljon el *tartózkodó* álláspontot a lelki jelenségekkel kapcsolatban. Hisz ez az a világ, a lélek világa, ahol a tudatalatti és a tudatos együttes működését „*metszik a kegyelemjárás útjai.*”¹⁴ A hívő tudósnak tudatában kell lennie, hogy a psziché az, ami minden tudományos kutatás és megértési kísérlet dacára, nem gyömszőlhető egzakt kategóriákba.

A psziché aktusaiban a valóság *a tartalom*, melynek értékét nem a gondolkodás logikai, vagy az akarat indíttatásbeli tartalma határozza meg. Sokkal inkább az öntudat sajátos emelkedettsége, mélysége és bensőségessége jellemzi. Az előbbieket miatt a pszichében jelentkező „*természetfeletti aktusoknál is a kegyelmi momentum nem abban rejlik, amit gondolunk vagy cselekszünk, – nem is az ész vagy az akarat objektumában, hanem inkább a kapcsolatban, melyben Istenhez állunk.*”¹⁵

3. A pszichés működés fenn látott tartalmairól sem dönthető el biztosan, mikor természetből levezethetők és mikor természetfeletti. A keresztényeknél az utóbbi szerepe igen fontos kell, hogy legyen. A hívő valláspszichológus ezt tudja. E tudás birtokában ugyan nem állíthatja teljes bizonyossággal egy konkrét lelki jelenség természetfölötti eredetét, de ez a szemlélet megvédi attól, hogy minden lelki megnyilvánulásra racionalista magyarázatot keressen. Éppen ennek révén lesz reálisabb racionalista társánál, mivel látja saját tudománya korlátait, így azzal is tisztában van, hogy a lélek jelenségeinek a természetfeletti ignorálásával való racionalista értelmezése alkalmasint több problémát hagy nyitva, illetve teremt, mint amennyit megold, hatalmas teret hagyva ezzel a kegyelemnek. A hívő valláspszichológusok egyik fő feladata épp az, hogy a pszichológiai – és semmi esetre sem a teológiai – tudományosság eszközeivel, módszereivel, mutassanak rá a racionalista interpretációk hiátusaira, és egy másfajta – kegyelem központú – értelmezés lehetőségére. Ennek a lehetőségnek a felmutatása különösen fontos az adott korban, amikor a természetfelettit sokan, sokféle, önkényesnek tűnő elmélettel igyekeznek magyarázni.

Példaként *William James* amerikai filozófus-pszichológust hozza fel Prohászka. James az Istenről hasonló értelemben ír, mint egy híres versében Ady Endre, amikor így fogalmaz „*mégis csak legjobb Kísértet.*”¹⁶ Az ember vallásos szükségleteit és tapasztalatait teljességgel kielégíti az a hit, hogy van felette egy nálánál nagyobb hatalom, amely barátságos hozzá. „*A tények semmi mást nem igényelnek, mint hogy ama hatalom*

¹³ PROHÁSZKA 1915, 218.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ ADY ENDRE: *Menekülés az Úrhoz*. In Ady Endre költeményei Helikon Kiadó Budapest 1983. 656. o.

más legyen és nagyobb legyen, mint tudatos énünk. Bármí, ami nagyobb, megteszi, [...] Nem kell végtelennek, nem kell egyedülállónak lennie. Még az is elképzelhető, hogy az a valami csupán nagyobb és istenszerűbb énünk, amelynek jelenlegi énünk csonka kifejezése [...]”¹⁷

Ő a vallás lélektanát is a tudatalattival igyekszik magyarázni. Úgy gondolja, hogy az Isten iránti szükséglet a tudatalattiban jelentkezik, míg egy bizonyos hatás következtében az öntudatba nem lép, anélkül, hogy a kegyelem hatását, vagy egyáltalán létét ehhez fel kellene tételezni.¹⁸

A filozófus-pszichológus azt is fejtegeti, hogy a vallásos ember tetteinek lelki indíttatását általában és elsődlegesen az isteni kegyelemnek tulajdonítja. Szerinte ugyanakkor ezeket tisztán pszichológiai úton is meg lehet magyarázni. Ezt ő a következőképpen teszi:

1. A lelkünkben vannak olyan képzetek és eszmék, melyeknek nem tulajdonítunk túlzott jelentőséget, ezek a lélek perifériáin találhatóak anélkül, hogy különösebb indulatot váltanának ki. 2. Abban az esetben azonban, ha központi helyzetbe kerülnek, akkor gondolatává válnak. Ez úgy történik, hogy „*reflexióink s elmélkedés által tudatára ébredünk a fogalmak eszmei tartalmának [...] s kiemeljük őket a feledés s köznapiság lapályából, ezáltal tényleg mintegy mozgató, kedélyt, akaratot indító energiájukat szabadítjuk fel.*”¹⁹ Lehetséges az is, hogy az ilyen 'erőre kapott' gondolatok minden mászt a perifériára szorítanak.

Prohászka felteszi a kérdést, hogy *mi segítheti elő* egy gondolat előlépését a perifériából a központba. Ugyanígy keresi a választ arra is, miért válik egy-egy gondolat uralkodó eszmévé és miért halványul el ugyanakkor egy másik.

Az első felvetésre a természetfelettit figyelmen kívül hagyó naturalisták úgy válaszolnak, hogy ezek csak idegfolyamatok és tudatalatti pszichológiai történések. Ezzel szemben a hívő valláspszichológus ebben a mozzanatban a kegyelem lüktetését és Isten lelkének beözönlését látja.

James azt a megállapítást, hogy vannak a tudatalattiban lappangó, majd előtörő képzetek, a modern pszichológia legfontosabb felfedezésének tartja. Így akarják magyarázni az azonnali megtéréseket is. „*Úgy véljük – írja – hogy a különbséget a rögtöni s a lassúbb lefolyású megtérés közt nem kell okvetetlenül isteni benyúlásokkal magyarázni, hanem inkább egy bizonyos pszichológiai sajátosságra való utalással.*”²⁰ Ezek a sajátosságok a tudatalatti szférából feltörő eszmék s indíttatások. Érvelése során hivatkozik a hipnotizáltakra, akik a hipnózisban kapott utasítást a kijelölt időpontban végrehajtják, még akkor is, ha már nincsenek öntudatlan állapotban. Ez a hipnózisban kapott utasítás az az indíttatás, ami a tudatalattiban lappangó eszmét egy adott pillanatban, áttörve a korlátot, a tudatos szférába emelte és ezzel egy aktuális cselekvés motivációjává tette.

Prohászka érveket és példát vonultat fel ezzel szemben. Megalapozottnak tűnik a james-i elmélet a hipnotizáltaknál, de egészen más a helyzet a megtéréseknél. A hipnotizáltaknál a tudatalatti eszméknek az öntudatba való betörése minden bizonnyal patológikus jelenség, hisz náluk a tudatalatti és a tudatfeletti szint közti válaszfal meg-

17 WILLIAM JAMES: *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature* (1902) Utószó http://www.fil.hu/uniworld/vt/james/james_postscr.htm

18 Erről részletesebben JAMES i.m. http://www.fil.hu/uniworld/vt/james/james_postscr.htm

19 PROHÁSZKA 1915, 220.

20 William James: *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature* (1902) Német fordításból idézi Prohászka 1915, 221.o.

lehetősen bizonytalan. De „mitől omolják be a fal ott, ahol erős, ahol nincs patológikus tünet?”²¹ Példa erre Szent Pál megtérése. Honnan eredhetett nála az az erő, amely a tudatalattiban szunnyadó eszmét a felszínre hozta, teszi fel a kérdést a szerző. A kegyelem hatása erre világos magyarázatot ad, „mert jóllehet a kegyelmi gondolat s indulat szintén az öntudatalatti régióból fakad, de épp azért vesszük fel magyarázó – és indítóokul ez esetekben az Istent, mert más magyarázatot nem találunk.”²²

ÖSSZEGZÉS

Prohászka egyik fő célja, hogy hallgatósága érdeklődését felkeltse a valláspszichológia iránt. A valláspszichológia új szubdiszciplína, mely a vallásbölcselet része. Tárnya a lélek, különösen a vallásos lélek jelenségeinek, élményeinek tudományos vizsgálata. A lélek jelenségeinek valláspszichológiai megközelítését azért hangsúlyozza a szerző, mert úgy véli, hogy az alkalmas lehet arra, hogy a racionalista felfogást háttérbe szorítsa.

A szerző másik fontos szándéka, hogy útmutatást adjon a jelen és a jövő hívő valláspszichológusai számára. Ez az útmutatás elsődlegesen szemléletbeli. A hívő pszichológusoknak szem előtt kell tartaniuk, hogy létezik egy természetfeletti szférája is a léleknek, ami tisztán racionalista elvekkel és elméletekkel nem magyarázható, ez a kegyelem hatóköre. A kegyelem hatása azonban nem csak a rendkívüli tettek hajtóereje, hanem a mindennapi cselekedeteké is. Ugyanakkor az istenfélő valláspszichológusokat óvja attól, hogy a kegyelem működését magyarázni akarják, hisz az a teológia kompetenciája.

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy maga a valláspszichológia Prohászka idejében abszolút újszerű, ebben a püspök saját korában ugyancsak frissnek mondható szemléletét láthatjuk. Ugyanakkor látnunk kell a teológusi mértéktartást is: Prohászka látja a valláspszichológia korlátait is, gondolkodása egyetlen pillanatra sem szakad el a teológia értékrendjétől – utalhatunk itt a kegyelemről és a megtérésről való gondolataira. A lélek vallási jelenségeinek valláspszichológiai szemléletű értelmezése és különösen annak határai kapcsán is jól érzékelhető, hogy Prohászka gondolkodásmódja a korszerű teológusé.

CSABA MÁTÉ SARNYAI

OTTOKÁR PROHÁSZKA AND THE PSYCHOLOGY OF RELIGION

Prohászka's main aim is to get his audience involved in the psychology of religion. The psychology of religion is a new sub-discipline, being a branch of the philosophy of religion. It studies the phenomena and experiences of the soul. The author of present paper emphasizes the importance of studying the phenomena of the soul from the point of view of the psychology of religion, since it may result in overshadowing the rationalist approach.

The author of present paper aims at giving guidance how to become psychologists of religion, who are Christian believers themselves.

It is also worth mentioning that the psychology of religion in the time of Prohászka was an absolutely modern field of study, thus Prohászka represented a rather novel approach in his age.

²¹ Prohászka 1915, 221–222.o.

²² Prohászka 1915, 222.o.

SZECSKÓ KÁROLY

KOVRIG BÉLA FELJEGYZÉSE A II. VILÁGHÁBORÚ ALATTI ELLENÁLLÓI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Kovrig Béla (1900–1962) a II. világháború előtti évtizedek legkiválóbb magyar szociálpolitikusa az 1946 és 1948 közötti években a Magyar Katolikus Jogakadémia Jog- és Államtudományi Karának professzora volt. A fővárosból járt le Egerbe hetenként előadásainak megtartására.¹ Egri kinevezése után arra kérte Czapik Gyula érseket, hogy a II. világháború alatti politikai magatartásának igazolására terjessze az általa egyes szám harmadik személyében készített feljegyzést Keresztúry Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter elé. Az érsek 1946. október 25-én tett eleget Kovrig kérésének.² A professzor feljegyzése számos, eddig ismeretlen adalékot tartalmaz nemcsak saját tevékenységére vonatkozólag, hanem a korabeli politikai élettel kapcsolatban is, ezért közlése feltétlenül indokolt.

KOVRIG BÉLA EGYETEMI TANÁRRÁ VONATKOZÓ ADATOK

1.) Szakasits Árpádnak³ 1945. február 20-án kiállított nyilatkozata (tanúként láttamozta a Népszava főszerkesztője: Száva István⁴ és Endrődy,⁵ a Népszava szerkesztője) szerint Kovrig a Magyar Front német- és nyilasellenes földalatti mozgalom katolikus szárnyának helyettes vezetője volt és ekként „jól szolgálta a magyar nép szabadságát”. Egyébként Kovrig Eglis Miklós álnéven vett részt az illegális mozgalomban.

2.) A német megszállás idején saját neve alatt kibocsátott nyomtatott röpiratban a keresztény erkölcs nevében tiltakozott a deportálásokkal, családoknak erőszakos széjjelszakításával és a modern rabszolga-rendszerrel szemben. (Néhány röpirat megmaradt, az Antiqua-nyomda igazolja, hogy a német megszállás idején történt a röpirat előállítás.)

1 Szecskó Károly: Egri egyetemi tervek az 1945 és az 1948 közötti években, Archivum, a Heves Megyei Levéltár közleményei 14. Eger, 1996. 195. 204.

2 Egri Érseki Levéltár. Az Egri Érseki Jogakadémia iratai. Czapik Gyula érsek levele Keresztúry Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Eger, 1946. okt. 25.

3 Szakasits Árpád (1888–1965): kőműves szociáldemokrata politikus. 1938 novemberétől a Szociáldemokrata Párt főtitkára, 1939-től 1944. március 19-ig a Népszava főszerkesztője volt.

4 Száva István (1907–1970): Író, publicista, tanár. 1945-től a Népszava felelős szerkesztője, a Szociáldemokrata Párt országos vezetőségének és politikai bizottságának tagja volt.

5 Erdődy János (1909–1996): Szociáldemokrata politikus, író, műfordító, újságíró. Részt vett a II. világháború alatti ellenállási mozgalomban.

3.) 1934-ben a Fasiszmus-Hitlerizmus című könyvében, majd Katolicizmus és nemzeti szocializmus című tanulmányában kimutatta, hogy a tanok a kereszténységgel összeférhetetlen pogány tanítások. Ezért, amikor 1938 második felében Teleki Pál⁶ és Keresztes-Fischer⁷ kívánságára a miniszterelnökségen megszervezték a nyilasellenes szellemi küzdelem irányító szervét, ennek vezetésére Kovrig kapott megbízást, és ezt a feladatát Teleki Pál haláláig ellátta. Ebben a minőségben nyilasellenes és Volksbund-ellenes röpiratok tömegét bocsátotta ki. Ilyen előadások tömegét részben maga tartotta, részben másokkal tartatta, és számtalan nyilasellenes akciót rendezett. Ezt igazolják Kovriggal ezen működésében vele szorosan együttműködő egykori munkatársai, Nagy Ferenc⁸ jelenlegi miniszterelnök, aki Baranyában és Tolnában, Varga Béla,⁹ a Nemzetgyűlés elnöke, aki Somogyban és általában a Dunántúl keleti részén, Mindszenty¹⁰ hercegprímás, aki a Dunántúl nyugati részén, Kovács Béla¹¹ pártelnök, aki a Dunántúl déli részén végzett Kovriggal állandó összeköttetésben a nyilassággal és a pángermánsággal szemben a magyar érdekeket védő bizalmi szolgálatot.

4. Az oslói egyetemnek a németek által való üldözése idején prorektorként egyetemének tanácsában indítványozta és jegyzőkönyvbe foglaltatta, hogy az egyetem mondja ki szolidaritását a németektől üldözött egyetemmel és indokolásul teljes egészében ismertette Emil Brunnernek a zürichi egyetem rektorának a németek eljárását megbélyegző és az egyetemek szolidaritását hangsúlyozó élesen németellenes beszédét. Ezt írásbeli nyilatkozatai igazolják Miskolczy¹² rektornak (a kolozsvári magyar egyetem 1945. évi rektora), de ugyanez igazolja az egyetem tanácsának akkori minden tagja, így Személyi Kálmán,¹³ Heller Erik,¹⁴ stb. professzorok. Ezt tartalmazza az egyetemi tanács 1943 decemberi üléséről felvett jegyzőkönyv.

5.) 1943 nyarán Apor¹⁵ püspök elnöklete alatt a győri püspökvárban összehívták a náciellenes katolikus vezető tényezőket. Ezen Kovrig rámutatott arra, hogy a háborút a németek elvesztették, az ország a német nyomás alól felszabadul, a katolicizmusnak a maga szellemiségével aktív tényezőként részt kell vennie az ország demokratikus és szociális szellemű felépítésében. Az értekezlet, amelyen többek között részt vettek a je-

6 Gróf Teleki Pál (1879–1941): Földrajztudós, politikus. 1920. július 19-től 1921. április 13-ig és 1939. február 16-tól 1941. április 3-ig miniszterelnök.

7 Keresztes-Picher Ferenc (1881–1948): politikus, államférfi. 1938. május 14-től 1944. március 22-ig belügyminiszter volt.

8 Nagy Ferenc (1903–1979): Kisbirtokos, nemzetgyűlési képviselő. A Független Kisgazda, Polgári, Földmunkás és Agrárpárt egyik alapítója. 1946. február 4-től 1947. június 1-jéig miniszterelnök.

9 Varga Béla (1903–1996): római katolikus pap, politikus. A Független Kisgazda, Polgári, Földmunkás és Agrárpárt egyik szervezője.

10 Mindszenty József (1892–1975): római katolikus főpap. 1945 szeptemberétől 1948. december 26-ig, illetve 1973-ig esztergomi érsek, bíboros, Magyarország primása volt.

11 Kovács Béla (1908–1959): Kisgazdapárti politikus. 1946 augusztusától 1947. február végéig pártjának főtítkára volt.

12 Miskolczy Dezső (1894–1978): orvos, egyetemi tanár. Az 1940–1944 közötti években a Kolozsvári Tudományegyetem orvosi karának professzora.

13 Személyi Kálmán (1884–1946): jogtudós, az 1940–1944 közötti években a Kolozsvári Egyetem római jogi professzora volt.

14 Heller Henrik (1877?): közgazdász, szakíró. 1914-től a Műszaki Egyetem Közgazdasági Karának egyetemi tanára.

15 Bárány Apor Vilmos (1892–1945): római katolikus főpap. 1941-től 1945. április 2-ig győri püspök volt.

lenlegi hercegprímás (akkor zalaegerszegi plébános), Beresztóczy Miklós,¹⁶ Varga Béla, Balassa Brúnó¹⁷ stb. osztotta ezt a felfogást, közös akciót határozott el ilyen értelemben, amelynek egyházi vezetőjévé felkérte Apor püspököt és a munkaközösség világi elnökévé Kovrigot választotta, akit megbízott, hogy dolgozza ki a katolikus reformprogramot. Kovrig ezt a munkát elvégezte, a cenzúrára tekintettel azonban ez 200 példányban sokszorosítva 3 vaskos kötetben jelent meg. Az ezzel járó költségeket Apor, a jelenlegi hercegprímás és részben Serédi Jusztinián¹⁸ fedezték.

6.) 1944 júliusában Serédi hercegprímás előzetes hozzájárulásával Kovrig az esztergomi teológiai szemináriumba összehívta az erősen szociális, haladó felfogású katolikus mozgalmi vezetőket és írókat, akikkel megállapodott abban, hogy összeköttetésekkel a főpapok útján nyomást gyakoroltatnak a kormányzóra mielőbbi fegyverszünet kérése érdekében, továbbá, hogy országosan a katolikus szervezetek útján terjesztik, hogy a természetjogba ütköző kormányzati intézkedéseket katolikus ember ne hajtsa végre, ezeket szabotálja, az üldözötteknek oltalmat adjon, és az embereket világosítsák fel, hogy csak látszatra van magyar kormány, tulajdonképpen a németek uralkodnak az országban. Ezeknek tehát engedelmeskedni egyáltalában nem állampolgári kötelesség. Az értekezletről annak tagjai felkeresték a hozzájuk legközelebb álló főpapokat és persvadeálták őket a kormányzónál ilyen értelmű lépés megtételére. Így eljárak Serédi Jusztinián hercegprímásnál, Mindszenty József jelenlegi hercegprímásnál, Apor Vilmos püspöknél.

7.) 1944. október 12-én Kovrig kihallgatáson kérte Serédi Jusztinián hercegprímást, hogy járuljon hozzá: a Magyar Frontban lévő katolikusok Keresztény Demokrata Néppárt név alatt együttműködjenek a demokratikus pártokkal, így a Kommunista Párttal és a Szociáldemokrata Párttal is, a németek és a nyilasok ellen, majd ezt követően az ország demokratikus értelmű újjáépítése területén. Aznap délelőtt és délután folytatott huzamos tárgyalás eredményeként Kovrig javaslatához a prímás azzal járult hozzá, hogy jelzett néven a katolikusok e politikai szervezetekkel együttműködhetnek a németek és a nyilasok ellen és részt vehetnek az ország demokratikus felépítésére irányuló közös törekvésekben addig a határig, amíg ez nem sért isteni törvényt. A tárgyalás eredményét Kovrig sürgősen közölte Mihalovics Zsigmonddal,¹⁹ Varga Bélával, Drahos Jánossal²⁰ és Meszlényi²¹ felszentelt püspökkel, majd Közi-Horváth Józseffel.²²

8.) A felszabadulás után Kovrig helytelenítette új párt létesítését, ezért a katolikus politikától távol tartotta magát, de annak hangsúlyozásával is, hogy kizárólag tudomá-

16 Beresztóczy Miklós (1905–1973): római katolikus pap, politikus. 1939-től 1948-ig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a római katolikus ügyek ügyosztályának vezetője.

17 Balassa Brúnó (1896–1979): ciszterci szerzetes, középiskolai tanár. Az 1939-től 1946-ig terjedő években a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium miniszteri osztályfőnöke volt.

18 Serédi Jusztinián (1884–1945): római katolikus főpap. 1927-től esztergomi érsek, bíboros, hercegprímás.

19 Mihalovics Zsigmond (1889–1959): római katolikus pap, politikus, egyházi író.

20 Drahos János (1884–1950): római katolikus főpap, egyházi író. 1937-től 1950-ig az esztergomi egyházmegye általános érseki helytartója.

21 Meszlényi Zoltán (1892–1953): egyházjogász, címzetes püspök.

22 Közi-Horváth József (1903–1988): római katolikus pap, újságíró, író, politikus. 1939-től országgyűlési képviselő.

nyának kíván élni. 1945 áprilisában a budapesti Közgazdaságtudományi Kar Kovrigot meghívta, hogy a Gestapó által elhurcolt Erődi-Harrach Béla²³ professzor helyett előadja a szociálpolitikát. 1945 mindkét félévében a Közgazdaságtudományi Karon Kovrig előadta ezt a tantárgyat és vezette a szemináriumot, majd Erődi professzor visszaérkezése után Nagy Ferenc meghívására az újjáépítési minisztériumba kapott beosztást, ahol 1946. október 3-ig tényleges szolgálatot teljesített, amikor is Mistéth²⁴ miniszter Kovrigot a szolgálat alól saját kérésére azért mentette fel, mert Kovrig bemutatta Mindszenty hercegprímástól kapott kinevezését az egri Katolikus Jogakadémiára. Ez alkalommal az újjáépítési miniszter Kovrignak írásban elismerését fejezte ki ottani szolgálataért.

Kovrigot mind a Közgazdaságtudományi Kar, mind a kolozsvári egyetemi tanárok tekintetében kiküldött igazoló bizottság simán igazolta, majd harmadszor is simán igazolta, amikor Kovrig önmaga ellen tett bejelentést a vele kapcsolatban keringő rágalmak miatt. A bizottság ezeket is kivizsgálta, mielőbb Kovrig újra simán igazolta volna. A B-lista bizottság működése után Kovrig írásban értesítést kapott a közszolgálatban való megtartásáról.

Budapest, 1946. évi október hó 19-én.

KÁROLY SZECSKÓ

BÉLA KORVIG'S RECORDS ABOUT HIS RESISTANCE DURING WORLD WAR II

Béla Korvig (1900-1962) was a prominent social politician of the years between the world wars. He was a professor of the Eger Episcopal Academy of Law from 1946 to 1948. He regularly commuted from Budapest to Eger to deliver his weekly lectures. After his promotion in Eger he asked Archbishop Gyula Czapik to submit his records to Dezső Keresztúry, minister of religious and educational affairs, about his activity during World War II. With that Korvig aimed to prove his political stance during the war years. Czapik submitted the documents on 25 October 1946. The records contain several unknown details concerning both Korvig's activity and the politics of the age, thus being a collection worth publishing.

²³ Erődi-Harrach Béla (1882–1956): egyetemi tanár, közgazdász, szociálpolitikus.

²⁴ Mistéth Endre (1912-?): mérnök, kisgazdapárti politikus. 1946-ban újjáépítési, majd építési és közmunkügyi miniszter.

PONGRÁCZ ATTILA

MAGYAR EGYHÁZI ÉLET BRAZÍLIÁBAN – A SÃO PAULO-I MAGYAR
EGYHÁZAK 1945–1990^{*}

BEVEZETÉS

A brazíliai magyar jelenlét több évszázadra nyúlik vissza, de¹ az első tömeges magyar bevándorlási hullám a XIX. század végére, az 1880-as, 1890-es évekre esett. Ezt követően a két világháború közötti időszakban, 1919–20-tól 1941-ig érkeztek tízezres nagyságrendben magyarok. A korabeli számítások szerint az 1930-as évek második felére már 80 000-es kolóniánk élt Brazíliában.² Kulturális és vallási életüket 1938-ig több, mint 40 különböző intézmény és egyesület fogta össze.³ A brazíliai magyar kolonialis élet első kiemelkedő szakasza ezekre az évekre esett (a 20-as évek második fele, 30-as évek). Ez a virágzó időszak a 40-es évek elejére – brazil belpolitikai okok és a világháború miatt – lezárult.

A háború, amely bár csak közvetve érintette Brazíliát, mégis nagy hatással volt az ottani magyarság életére is. Egyrészt – mivel Magyarország hivatalosan az ellenséges oldalon állt – beszűkítette, vagy lehetetlenné tette az addig kiépített kulturális intézményrendszer működését, másrészt a háború után megindult újabb vándorlási hullám-

^{*} Jelen tanulmány része a szerző által a Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájában 2008-ban megvédett *A São Paulo-i magyarság 1945–1990* című PhD dolgozatának.

1 BOGLÁR LAJOS: XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában. In: *Ethnographia*, LXIII. (1952), 3–4. sz., 1952. 449–461.; BOGLÁR, LAJOS: *The Ethnographic Legacy of Eighteenth Century. Hungarian Travellers in South America*. In: *Acta Ethnographica*, Budapest, 1955, Tomus 5., 313–359.; WITTMAN TIBOR: *En torno de los misioneros de Hungría en América Española (Siglo XVIII)*. In: *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*. Köln-Wien, Böhlau Verlag, 1969/6. 150–157.; SZABÓ LÁSZLÓ: *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900)*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982. 41–98. Bővebben ld. még: VOIGT VILMOS: *A magyarok és a tolerancia Latin-Amerikában (a 18. század végéig)*. In: ZAKARIÁS ERZSÉBET – KESZEG VILMOS (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2*. Kolozsvár, 1994. 300–310.; TORBÁGYI PÉTER: *Magyarok Latin-Amerikában*. Budapest, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004. 27–74., valamint BIKFALVI GÉZA bibliográfiája a [<http://www.jezsuita.hu/>] (2007. 10. 11.) oldalon.

2 Id. BOGLÁR LAJOS (szerk.): *Brazíliai magyarok. Vázlatok a brazíliai magyar élet kialakulásáról a Magyarok II. Világkongresszusára*. São Paulo, Brazíliai Magyarság Első Országos Értekezlete. 1938. 9–15.; A korabeli helyi források közül még kiemeljük az alábbi két munkát: SZELECZ ARNOLD (szerk.): *A Brazíliai Magyarság Évkönyve 1934*. São Paulo, Brazíliai Magyarság Szerkesztősége, 1934. A szerkesztő személyére vonatkozó információt ld.: 148–150.; Délamerikai Magyar Újság Naptára 1934. São Paulo, Délamerikai Magyar Újság, 1934.

3 Ld. bővebben: id. BOGLÁR i. m. 1938. 15–87.

ban megérkeztek az „újmagyarok”. Az 1945–46-ban, majd az 1948–49-ben, végül az 1956–57-ben érkezettek csoportjai más és más társadalmi réteghez tartoztak, és eltérő okok miatt hagyták el Európát és Magyarországot. Tevékenységükkel – új szint és lendületet hozva – hozzájárultak a kolónia kulturális életének sokszínűségéhez, és nekik is köszönhető, hogy a magyarországi rendszerváltozásig, sőt egészen napjainkig volt és van magyar szellemi élet Brazíliában. A több tízezres, elsősorban São Paulóban és Rio de Janeiróban élő magyar kolónia kulturális életének kimagasló szinterei voltak a különböző felekezetek által alapított egyházközségek.

Az 1920-as évek elején tehát már nagyszámú brazíliai magyarság megtalálta a módját, hogy művelődési, kulturális igényeit kielégítse. Lelki életük ápolására viszont magyar pap és lelkész hiányában kevés lehetőségük volt. Hamarosan azonban az összes úgynevezett történelmi egyházban virágzó felekezeti és kulturális élet bontakozott ki. Brazíliában az 1930-as évek elején a katolikus, a református, a zsidó, és a baptista felekezet szervezte meg a közösségi életét. A magyar evangélikusok egyházközsége 1958-tól működött. 1945 után már a hazai állambiztonsági szolgálatok is kitüntetett figyelemmel fordultak a korszakban külföldön működő magyar egyházak irányába. Egy 1959-ben született dokumentum az alábbiakban összegezte a nyugati magyar egyházak tevékenységét: *„Munkánk során azt tapasztaltuk, hogy az egyházi reakció az emigrációban kettős feladatot valósít meg: Első feladat a Nyugaton lévő magyar disszidáltakban »ébrentartani a hazaszeretetet«, megteremteni a »magyar egységet« a régi és az új emigráció összefogása érdekében. Vallásos szellemben nevelni a Nyugatra szökött magyar személyeket.”*⁴

A SZENT ISTVÁN RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZKÖZSÉG

A Brazíliában élő magyarok legnagyobb része katolikus volt. Lelki életük gondozását kezdetben Czezarovics Balázs⁵ szalézi atya látta el, bár ő nem magyar lelkészként működött Brazíliában. A katolikusok kérésére és dr. Boglár Lajos közbenjárására 1931. márciusában megérkezett a várva várt lelképásztor Szelec Arnold bencés pap személyében.⁶ Rövid időn belül megszervezte az egyházközségi munkát, hitbuzgalmi egyesületeket alapított. 1932. júniusában kezdte meg működését a Szent István Király Római Katolikus Egyházközség (*Comunidade Católica de Rei Santo Estevão*). A hét minden napján São Paulo városának más-más kerületében tartott misét, megszervezte a ma-

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL) ÁB 281. *Összefoglaló jelentés az egyházi emigrációról.* Budapest, 1959. március 20. 1–6.

5 1918-tól tevékenykedett Brazíliában, először São Paulóban, majd később haláláig, 1955-ig Rio de Janeiróban. Ld. bővebben: ONODY OLIVÉR: *O culto dos santos húngaros no Brasil e a história da Igreja Católica romana húngara no Brasil.* Rio de Janeiro: *Revista do Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro*, 153. (374), jan./mar. 1992. 193; HETS AURÉLIÁN írását: in: TÓTH VEREMUND (szerk.): *A magyar bencések 50 éve Brazíliában.* São Paulo, A Szent Gellért Kolostor Kiadása, 1981. 7.; id. BOGLÁR LAJOS: *Magyar világ Brazíliában. A múlt századtól 1942-ig.* Budapest, 1997. 56–57.

6 Ld. még dr. HETS AURÉLIÁN említett írását. In: TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 5–10.; TÓTH ANDRÁS: *Szelec Arnold magyar bencés áldozópap brazíliai missziós útjának előkészítése.* In: ANDERLE ÁDÁM (szerk.): *Kutatási közlemények I. Tanulmányok a latin-amerikai magyar emigráció történetéről.* Szeged, Hispánia, 1999. 9–14.

gyar iskolákban a hitoktatást. Történelmi és irodalmi előadásokat tartott, cikkei jelentek meg a korabeli brazil magyar lapokban és a Pannonhalmi Szemlében. Felkereste az interiori (az ország belsejében lévő) magyarlakta településeket. 1934-ben fogadta a dél-amerikai missziós körúton lévő Bangha Béla és Nyisztor Zoltán jezsuita atyákat. Ők is tudósítottak könyvükben⁷ a São Paulo Anastácio nevű kerületében épülő templomról. 1932 és 1937 között Szelec Arnold segítségével és a kolónia szolgálatára volt Bali Béla szalézi atya is.⁸ 1934-ben érkezett Horváth Anzelm, majd 1937-ben Markos János bencés atya. Ők néhány év múlva visszautaztak Magyarországra, de segítségükkel valósult meg az Új Pannonhalmának nevezett kis monostor, amely otthont adott a magyar bencéseknek (addig a város központjában lévő brazil bencések kolostorában laktak). 1939-ben két újabb rendtárs, dr. Jordán Emil⁹ és dr. Hets Aurelián érkezett.¹⁰ Ez lehetővé tette, hogy a magyar atyák immár a brazilok lelki gondozásába is bekapcsolódjanak. Ilyen előzményekre alapozva folytatták tevékenységüket 1945 után, amely a második világháborút követően is jóval túlterjedt a szűken vett egyházközségi munkán. Különböző lelkiségi mozgalmak vezetésére is jutott idejük.¹¹ Az egyházközség legnagyobb ünnepe hagyományosan az augusztus 20-i Szent István Ünnep, amelyhez kapcsolódóan évente zárandoklatokat szerveztek az Anastácio városrészben lévő plébánia-templomuktól a São Paulóhoz közeli településekre. 1963-tól fokozatosan áttették működésük súlypontját a kiépülő Morumbi városrészben lévő új rendházukba és iskolájukba, aminek a következtében a nagyobb ünnepeket is az új helyszínen tartották (augusztus 20-i ünnepség, karácsonyi vásár). Ezeken a megmozdulásokon az 1970-es évekig ezres, az 1980-as években pedig több, mint fél ezres hívő sereg szokott részt venni.¹² A Vila Anastácio városrészben lévő plébániájukat 1985-ben adták át a brazil egyháznak, miután emberhiány miatt nehézségekbe ütközött a plébánia ellátása, és időközben a korábban hagyományos, magyar lakta városrészben az előregedés miatt erősen lecsökkent a magyar hívők száma. Az 1990-ig tartó korszakban még rendszeresen tartottak vasárnapi és hétköznaponként szentmiséket az új székhelyükön kívül is, és a nagy egyházi ünnepek alkalmával lelkigyakorlatokat is szerveztek a São Pauló-i magyar katolikus közösségnek. Az egyházközségi életéről részletesen beszámoltak a Délamerikai Magyar Hírlapban (1948–1966), a DMH által kiadott évkönyvekben, a Délamerikai Magyar Újságban (1967–1970), valamint az egyházközség lelki értesítőjében, a Pax (1964–1977, 1988-) című lapban.

7 BANGHA BÉLA: *Dél Keresztje alatt. Feljegyzések egy dél-amerikai missziós körútról*. Budapest, 1934. 199.

8 ÓNODY i. m. 1992. 193.

9 Rövid életrajzát lásd: PONGRÁCZ ATTILA: *Dr. Jordán Sándor Emil OSB. 1912–1999*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok Regnum*, 1999/1–2. 271–275.

10 A rendtársakra és tevékenységükre vonatkozóan lásd bővebben még pl.: HETS AURÉLIÁN: *Magyar bencések misszióban*. In: *Szolgalat*, 1980. 45. sz. 42–50., uő.: *Szelec Arnold és a magyar bencés munka Brazíliában*. In: *Katolikus Szemle*, 1982. 34. sz. 65–69., MAGYAR SZERVÁC OSB: *Egy magyar missziós Brazíliában. Szervác Testvér feljegyzései*. Tihanyi Bencés Apátság, 1996. 56–70., TÓTH LÁSZLÓ: *A saopauloi magyar bencések szociális munkája*. In: *Katolikus Szemle*, 1990. 42. sz. 61–67., TÓTH VEREMUND OSB: *A Szent Gellért Kolostor Brazíliában*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok Regnum*, 1996/1–2. 149–190.

11 Lásd bővebben THER PÉTER és dr. JORDÁN EMIL írásait. In: TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 11–15.

12 Vö. a DMH vonatkozó adatait. 1983-ban pl. még 800 fős részvételtől tudunk. Vö.: *Szóval* (brazíliai magyar fiatalok lapja 1981–1984 között – P. A.), 1983. tél. III. évf. 18. sz. 19. Az 1981. augusztus 16-án megtartott ünnepéről szóló beszámolót ld.: *Szóval*, 1981. szeptember 25. I. évf. 6. sz. 14–15.

A braziliai – São Pauló-i – katolikus magyarok lelki gondozásában valamennyi kint tevékenykedő bencés részt vett. A részletesebben vizsgált korszakot lezáró évben, 1990-ben Gácsér Imre főlelkészként, Linka Sándor és Tumpek Timót pedig lelkészként látták el szolgálatukat. A braziliai magyar bencések a lelkipásztori, kulturális (pl. lapkiadás), oktatási és tudományos munkájuk mellett szociális és karitatív jellegű feladatokat is elláttak.¹³ A bencések legnagyobb vállalkozása a Szent Imre Iskola alapítása és működtetése volt.¹⁴

A BRAZÍLIAI VÖRÖSKERESZT MAGYAR BIZOTTSÁGA

A katolikus egyházközség történetéhez kapcsolódóan külön meg kell említeni a Brazíliai Vöröskereszt Magyar Bizottságát (Comité Húngaro da Cruz Vermelha Brasileira – eredeti nevén a Vöröskereszt Magyar Alosztálya – Sub-Comité Húngaro de Socorro às Vítimas da Guerra em São Paulo). Ez a „*minden faji, vallási és politikai megkülönböztetéstől mentes szervezet*” a Szent István Király Római Katolikus Egyházközség 1945. július 24-én elhangzott kezdeményezésére és felhívására alakult meg.¹⁵ Ekkora már a Segélyegylet szervezésében is folyamatban volt egy nagy segélyakció (pénz és egyéb, pl. élelmiszer, ruha, cipő gyűjtése) megindítása a világháborús menekültek és a magyar háborús károsultak számára. A genfi Nemzetközi Vöröskereszt központi irodáján keresztül 1945. december 25-én küldték el az első 50 000,00 cruzeiros (2 500 USD) pénzadományt magyarországi gyermekek részére. 1946. februárjában 60 000,00 Crs. (3 000 USD) értékben tejkonzervet, magáncímekre további 24 000,00 Crs. (1 200 USD) összegű élelmiszercsomagokat küldtek. Ugyan abban az évben 7 budapesti kórház felszerelésére 1 200 USD-t, áprilisban árva gyermekek ellátására 1453 USD-t, és magáncímekre 1 450 USD értékben ún. genfi 3 kilós csomagokat juttattak el.¹⁶

A Magyar Bizottság akkor töltött be új és különösen fontos szerepet, amikor az 1940-es évek végén egyre nagyobb számban kezdtek érkezni Brazíliába is a magyar bevándorlók. Mivel Brazília és Magyarország között 1942-től szüneteltek a diplomáciai kapcsolatok, nem volt olyan hivatalos szerv, amely jogosult lett volna pl. okiratok hitelesítésére. A Magyar Bizottság a Brazil Vöröskereszt támogatásával megkapta azt a jogot a Brazil Külügyminisztérium Konzuli Osztályától, hogy a Bizottság felelős vezetőségi tagjainak a nyilatkozatait, hitelesítéseit, igazolásait ugyanolyan jogerővel elismerték, mint a külképviseletek konzuli okiratait. Ezzel lehetővé vált a nehéz helyzetben lévő magyar bevándorlók papírjainak a hitelesítése, a hiányzó okiratok konzuli érvényű nyilatkozattal való pótlása, iskolai végzettségek bizonyítása, névelírások helyesbítése, stb. E jogkörnek 1956 után szintén igen nagy volt a jelentősége, és a két ország diplo-

¹³ Lásd bővebben TÓTH i. m. 1996. 176–184.

¹⁴ A Szent Imre Iskola rövid bemutatását lásd később. Bővebben lásd.: PONGRÁCZ ATTILA: *Egy magyar alapítású bencés iskola Brazíliában. A Szent Imre Iskola múltja és jelene*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok Regnum*. 2005/3–4. 101–119.

¹⁵ Dr. JORDÁN EMIL: *A Brazíliai Vöröskereszt Magyar Bizottsága*. In: TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 21.

¹⁶ *A Brazíliai Magyar Segélyegylet Emlékkönyve (1926–1966)*. São Paulo, A Brazíliai Magyar Segélyegylet kiadása, 1966. 13.

máciai kapcsolatfelvételt követően, 1961-től is még egy évtizedig, 1971. január 13-ig megmaradhatott.¹⁷

A MAGYAR BENCÉSEK SZENT IMRE ISKOLÁJA

A háború után ismét érkeztek bencések Magyarországról, így 1950-ben már hatan voltak. Az egyházközségi munka mellett felmerült az iskolaalapítás gondolata is, hiszen mindegyiküknek volt középiskolai tanári végzettsége, és így újabb munkaterülettel adhattak értelmet kényszerű brazilai tartózkodásuknak. Egy évig, miután az újabb tagokkal (Zágon Bertalan¹⁸ – 1945., Kerényi Olaf – 1947., dr. Kögl Szeverin, dr. Sarlós Engelbert – 1949.)¹⁹ gyarapodó közösség érzékelte, hogy az 1947-től ismét meginduló magyar bevándorlás következtében egyre több olyan középiskolás korú fiú volt a kolóniában, akinek az emigrálás miatt megszakadtak a tanulmányai, az esti órákban egy középiskolai tanfolyamot szerveztek. Ez a kezdeményezés az új feladat, az immár „brazil iskola” miatt nem folytatódott. Az alapításnak három fő szorgalmazója volt: Jordán Emil, aki 1947-től Kelemen Krizosztom főapát úr²⁰ megbízásából lett a kis közösség elöljárója; Sarlós Engelbert, valamint dr. Ecsődi János, aki világiként a São Pauló-i Katolikus Egyetemen tanított. 1951-ben, tehát az iskola működésének első évében két újabb rendtárs, Simon Bálint és Tóth Veremund érkezett. 1952-ben Iróffy Zsolt és 1955-ben dr. Endrédy Csanád a római tanulmányaik befejeztével csatlakozott a közösséghez. Az 1956-os forradalom után Úrdombi Ányos és Kovács Rafael kerültek São Paulóba.

A DMH 1952. évre szóló Magyar Naptárában *A magyar bencések Szent Imre Kollégiuma*²¹ címmel részletes leírást közöltek az intézményről, amiből az olvasók (a braziliai és más országok emigráns magyarjai) megtudhatták, hogy 1951. március 4-én nyílt meg az iskola (később, mint ahogyan az iskolaév elkezdődött, mivel az Oktatásügyi Minisztérium az engedélyeket csak 1951. február 27-én adta meg).²² Az ismertető cikkben fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy „A Szent Imre Kollégium a brazil közoktatási törvényeknek megfelelően alakult meg, állami felügyelet alatt áll, aminek következtében bármelyik más brazil iskolával azonos érvényű bizonyítványt ad ki.”²³ A pár oldalas leírásból

17 Ld. bővebben dr. Jordán Emil és dr. Kögl Szeverin írásait. In: TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 20–24.; KÖGL J. SZEVERIN: *Magyarok Brazíliában*. São Paulo, Könyves Kálmán Szabadegyetem, 1992. 38–39.; MAGYAR SZERVÁC: i. m. 1996. 68–69.

18 1951-ben kilépett a rendből.

19 Valamennyi bencés adataira vonatkozóan lásd.: BERKÓ PÁL – LEGÁNYI NORBERT (összeáll.): *A pannonthalmi Szent Benedek Rend névtára 1802–1986*. H. n., é. n.; valamint a Pannonthalmi Főapátsági Könyvtárban a rendtársak életrajzát tartalmazó dosszié anyagát.

20 Főapát 1932–47 között, 1947-ben emigrációba kényszerítették a kommunista hatóságok, áprilistól egy negyed évig São Paulóban tartózkodott, majd Pittsburgba (USA) távozott és ott halt meg 1950-ben.

21 A portugál szóhasználat hatásaként az iskola megnevezés helyett a brazil viszonyok között érthetőbb kollégium kifejezést használták sokáig az intézmény megjelölésére, ami nem jelent az esetek többségében bentlakásos intézményt.

22 IRÓFFY ZSOLT: *A são paulói Szent Imre Iskola leírása*. Kézirat. São Paulo, 2002. 7., MAGYAR SZERVÁC: *Egy magyar missziós Brazíliában. Szervác testvér feljegyzései*. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság, 1996. 59., TÓTH VEREMUND (szerk.): i. m. 1981. 16.

23 *DMH Magyar Naptára 1952*. 327.

kiderült, hogy az intézményben, mivel az első évben a diákoknak mintegy negyede magyar volt (később folyamatosan csökkent a magyar származású diákok és tanárok száma), nagy hangsúly helyeztek arra is, hogy – a szombat délutánonkénti egy-egy magyar nyelvi, történelemi, földrajzi és irodalmi óra segítségével – a bevándorlók fiainak nemzeti öntudatát neveljék és a magyarsághoz való ragaszkodásukat megerősítsék. Tájékoztatották a magyar olvasókat arról is, hogy a hazai viszonyok közt bevált osztályfőnöki rendszert megtartották, „*hogy a tanár egész közlelről ismerhesse meg diákjait, problémáira feleletet tudjon adni, és jellemének alakításában hatékonyan segítségére lehessen.*”²⁴ Azt is kiemelték, hogy az épület tágas és világos (egyébként eredetileg a Katolikus Egyetem²⁵ Bölcsészeti Karának adott otthont), illetve rendelkezett a korszerű oktatáshoz szükséges felszerelésekkel (mint pl. természetrajzi, kémiai, fizikai és biológiai szertárakkal, tornaszerekkel, röp- és kosárlabda pályával, 400 személyes díszteremmel, 100 férőhelyes ebédlővel, 11 tanteremmel, könyvtárral, stb.). Heti egy alkalommal egy közeleli uszodába is elvitték a diákokat, és a vonzó sportolási lehetőségeken túl zene tanulására (zongora és hegedű) is szaktanár irányítása mellett volt mód. Az iskola tanulói igénybe vehették az ún. félinternátus (semiinternato) szolgáltatást, ami szintén az elmélyültebb, hatékonyabb és eredményesebb nevelői munkát szolgálta. A félbentlakók napirendje az alábbiak szerint alakult:

- 8:10–12:10: iskolai órák
- 12:15: ebéd
- 12:45–13:30: pihenés, társasjáték, társalgás, könnyű mozgás
- 13:30–15:00: előkészület a következő iskolanapra, házi feladatok elvégzése a szaktanárok útmutatása és irányítása mellett
- 15:00–15:15: uzsonna
- 15:15–15:45: sport (kézi-, röp-, és kosárlabda)
- 15:45–16:45: tanulás másnapra. Az elemistáknak, mivel kevesebb feladatuk van és több szabadidős tevékenységre van szükségük, ezalatt az óra alatt irányított játékokban vesznek részt
- 16:45: a diákok hazamennek (a messzebb lakók az iskola buszaival)

Amint ebből is látható, a napirend nagyjából az óhazában bevált rendszert követte. Annak érdekében, „*hogy a családi és az iskolai nevelés minél szorosabb összhangban legyen egymással*”, kéthavonként szülői értekezletet tartottak, ahol a legfontosabb nevelési problémákról beszéltek a szülőkkel. Az előadások az alapítás évében a következő témákat fejtegették: mennyiben kell a családi nevelésnek támogatni az iskolai nevelést; mit értenek nevelőn és lelkiatyán; hogyan valósítható meg a tekintély és a szabadság helyes egyensúlya a nevelésben. Szintén a szülőkkel való kapcsolattartást és együttműködést segítették elő a félévkor és év végén megrendezett iskolai ünnepélyek, nyilvános előadások alkalmai. Ilyenkor az elemisták ének- és zeneszámok előadásával, a gimnazisták pedig zenekari produkció, illetve színdarab bemutatásával szerepeltek. Azt is tervbe vették a későbbiekre vonatkozóan, hogy templomi (gregorián) énekkart, repülőgép-modellező szakkört szerveznek, valamint diáknyaralót építenek a népszerű brazil hegyvidéki üdülőövezetben, Campos do Jordão-ban (ez 1960-ban valósult meg Teleki Pál Cserkészpark néven).

²⁴ DMH Magyar Naptára 1952. 328.

²⁵ Pontifícia Universidade Católica de São Paulo [http://www.pucsp.br]

A következő években, 1953 és 1967 között megjelenő DMH Évkönyveiben egy-egy hirdetés, vagy hosszabb-rövidebb beszámoló erejéig szerepelt az iskola. Amikor 1963. március 7-én, bonyolult előzmények (kockázatos, de utóbb sikeresnek bizonyuló telekvásárlás, stb.)²⁶ után az intézmény átköltözött az éppen akkor fejlődésnek induló új, Morumbi nevű városnegyedbe, jóval több lehetőség adódott, főleg a sport és egyéb iskolai komfortszolgáltatások terén (modern sportpályák és fedett szabadidős terek, parkosított környezet, stb.). Mindezek – és természetesen a magas oktatási színvonal – egyre vonzóbbá tették az intézményt a helyi (brazil) felső-középosztály számára. Ugyanakkor a korabeli magyar kolónia fiaira továbbra is számítottak,²⁷ hiszen az új épület avatásának évében a DMH Évkönyvében megjelent cikkben biztosítják a magyarokat, hogy amint a korábbi, úgy az új épületben is a magyarság szolgálatára állnak: „*Szerénytelenség nélkül nyugodtan mondhatjuk, hogy ez az épület évek óta, mióta itt működik a Szent Imre Gimnázium, a magyar kolónia kulturális központja. (...) Ennek az épületnek a dísztermében hangzott el közel kétszáz szabadegyetemi előadás. Ez az épület számtalan magyar megmozdulásnak volt központja... (Magyar Nőszövetség, magyar színészet, magyar filmek, magyar menekültügy, magyar művészek kiállításai, stb. stb.). (...) A Magyar Bencések új, nagy otthonukat is a magyar ifjúság és a magyar kultúra szolgálatára bocsátják.*”²⁸

A magyar és később belépő brazil rendtársak szinte mindegyike valamilyen formában részt vett és részt vesz az iskolai munkában. Az alapítástól 1958-ig Jordán Emil atya volt az igazgató – aki az 1953-ban létrejött Szent Gellért Kolostor alapító perjeléként is tevékenykedett 1968-ig; őt Tóth Veremund (1968–81) és Linka Ödön (1981–89) követte perjelként, illetve a kolostor apáti rangra emelkedése után Linka Ödön apátként vezette a közösséget –; 1958–74 között Sarlós Engelbert atya; 1974–93-ig Iróffy Zsolt atya vezette az iskolát.²⁹

A magyar bencések tevékenységének elismertségét, a Szent Gellért Kolostor és a Szent Imre Iskola kiváló infrastruktúrájának tényét az is bizonyította, hogy II. János Pál pápát az 1980. évi braziliai látogatásakor az ő kolostorukban szállásolták el. Mindez

26 Dr. Jordán Emil közlése. Személyes interjú (1998. május).

27 Bár köztudott volt, hogy az iskola elsősorban a brazil társadalom számára szerveződött, a magyarok jelenléte, ha csökkenő mértékben is, de mind a mai napig megfigyelhető az iskolában. A diákok között az első években mintegy 25% volt magyar, későbbiekben pedig az alábbiak szerint alakult (vö.: ÓNODY OLIVÉR adatai: i. m. 1992. 186.): 1956: 18, 1958: 32, 1960: 25, 1962: 21, 1964: 26, 1966: 32, 1968: 36, 1970: 34, 1972: 28, 1974: 26. Borbándi Gyula információi szerint „*A tanárok közül 8–10, a diákoknak csak elenyésző hányada, mintegy 30–40 magyar.*” Vö.: BORBÁNDI GYULA: *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985–1995*. Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996. 205. A tanárok és munkatársak között a bencés atyákon kívül is a mai napig vannak magyarok, illetve magyar származásúak (vö.: ÓNODY i. m. 1992. 183., MAGYAR i. m. 1996. 138–139.): Almay Péter (1960): matematika, Jeszenszky Géza: testnevelés, (1965), Radocza Gábor: testnevelés (1967-től napjainkig), Keresztes Margit (1967): portugál, Horváth E. L. (1967): könyvtár, José Sarkosi Filho (1975): titkárságvezetés, Marilena Radocza: testnevelés, Riederer István: testnevelés, Riderer Rudolf (napjainkig): matematika, informatika, Keresztes Erzsébet Klementina (1982): ének-zene, Piller Gedeon: testnevelés, Elisabeth Peissner Sertório (napjainkban is): ének-zene és az Eszterháza Zeneiskola vezetője, Maria Susana Olta Hypek (1968-tól napjainkig): szociális munka irányítása és gazdasági igazgatás.

28 *DMH Évkönyv 1963*. 314–315.

29 A magyar bencések Szent Imre Iskolában végzett oktatási, vagy egyéb tevékenységére vonatkozó összefoglalást lásd: PONGRÁCZ i. m. 2005. 112–113.

hozzájárult ahhoz, hogy Szent Benedek születésének 1500 éves évfordulója még emlékezetesebb lett a közösség és az intézmény számára.³⁰

Az 1970-es, 1980-as évek fordulójára közvetlen kapcsolatba kerültek a Magyar nagykövetség diplomataival is, akik elismerően írtak jelentéseikben a sikeres intézményről. Kiemelték, hogy az 1200 diákot oktató intézmény köztudottan a város, de talán az egész ország egyik legszínvonalasabb intézménye, és kiváló tanári gárdával rendelkezik. Mivel állami támogatást nem kapnak, a tandíj igen magas, de néhány szegény sorús gyermek számára ösztöndíjat nyújtanak. Azt is megjegyezték, hogy az egész intézmény értéke „sokmillió dollár, (...) és nem lehet számunkra közömbös, hogy a komoly vagyonnal és kiváló oktatási hírnévvel rendelkező SãoPauló-i bencés rend kapcsolatai hogyan alakulnak Pannonhalmával és az otthoni egyházi vezetéssel. E kérdésre hosszabb távon is gondolnunk kellene.”³¹ Egy 1983-ból származó jelentés szintén megerősítette az iskola jó hírét, ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy komoly problémát jelent a kiöregedés, az utánpótlás hiánya, ami fokozatos elbrazilosodást hoz magával. Ez is lehetett a magyarázata annak, hogy az intézmény magyar jellege állandóan csökkent, és noha kulturális téren felajánlották a segítségüket a magyar konzulátusnak is, sokan mégis vádolták a bencéseket, hogy „a magyarságtudat, a magyar kultúra fenntartásáért nem tesznek semmit, pedig náluk adva lenne egy sor feltétel.”³² Ezek a vádak természetesen nem voltak teljes mértékben jogosak, bár valóban csökkent a bencések aktivitása a magyar vonatkozású ügyek terén, aminek elsősorban az emberhiány, illetve a brazil vonalon megszorodó feladatok sokasága voltak az okai.³³ Az 1990-es évekre a diáklétszám elérte az ezerötyszáz főt,³⁴ és a teljes ember nevelése érdekében igen széles volt a különböző tanórán kívüli tevékenységek kínálata: sport, tánc és mozgáskultúra, képzőművészet, zene. A zeneiskola gyökerei 1983-ig nyúltak vissza, amikor Iróffy Zsolt atya megszervezte az iskola első kórusát. A Kodály-módszer alkalmazásával (melynek oktatásához Magyarországról is hívtak vendégprofesszorokat és más iskolák tanárai számára is lehetővé tették a részvételt) számtalan sikert értek el a zenei együttesek és diákok. A brazíliai Szent Imre Iskola az alapítók szándéka szerint kifejezetten a brazil társadalom felső-közép rétege gyermekeinek az oktatását, nevelését célzó intézményként jött létre, ugyanakkor számtalan magyar vonatkozása miatt a São Pauló-i magyarság kulturális életét is szolgálta.³⁵

30 MAGYAR SZERVÁC OSB: *Egy magyar missziós Brazíliában II. Alapítás Nova Santa Rosában*. Tihany, Tihanyi Bencés Apátság, 1997. 108–112., *Anuário. Colégio Santo Américo* 1982. 8–10., TÓTH i. m. 1996. 168–169.

31 Vö.: Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J–1-j Brazília 1978. 39. d. 18/1. t. 001591.

32 Vö.: MOL XIX-J–1-j Brazília 1983. 40. d. 004544.

33 Személyes interjú dr. Jordán Emillel (1998. május).

34 Az intézmény diáklétszámának az alakulását 1951–1994 között lásd: PONGRÁCZ i. m. 2005. 114.

35 A Brazíliában szolgáló magyar bencések tevékenységének a korabeli, „hivatalos” Magyarország általi megítéléséről lásd: „Összefoglaló jelentés a Szt. Benedek Rend szerepéről a brazíliai magyar katolikus emigráció irányításában.” ÁSZTL 3. 2. 5. O–8–106/1 671–684.

KISEBB EGYHÁZI KÖZÖSSÉGEK

A São Pauló-i magyarság vallási, közösségi életében a katolikusokon kívül jelentősebb szerepet játszottak a református, az evangélikus és a zsidó felekezetű emigránsok hitéleti csoportosulásai is. A következőkben a rendelkezésre álló források alapján összefoglaljuk e három vallási közösség 1945–1990 közötti tevékenységét. Az egyes csoportokról fellelhető információk mennyisége és mélysége igen eltérő. Szórványos adatok utalnak még a baptista, az adventista és az unitárius vallású magyarok létezésére is, de bővebb érdemi dokumentációt sem a követségi jelentésekben, sem pedig az állambiztonsági iratokban a kutatásaink során ez utóbbi három csoportra vonatkozóan nem találtunk. A mozaikszerű információk leírják, hogy a baptista gyülekezet gyökerei az 1920-as évekig nyúlnak vissza, 1938-ban saját templomuk is volt,³⁶ de a második világháború után már csak szórványgyülekezeteik léteztek. Az 1990-es évekre már nem volt magyarul tudó presbiterük.³⁷ Az adventistákról a São Paulóban kiadott *Magyar Szó* című lap 1947. október 30-i számának a 4. oldalán rövid hírként közölték, hogy megalakult a hetednapot ünneplő adventisták magyar csoportjának egyesülete Lapa városrészben. A magyar református templom mögött, a Rua Francisco Mainardi 166. sz. alatt magyar nyelven hirdettek evangéliumot.

A BRAZÍLIAI MAGYAR REFORMÁTUS EGYHÁZ

A Brazília Magyar Református Egyház története szorosan összefonódott legnagyobb személyisége, Apostol János tiszteletes életével.³⁸ Apostol 1932-ben érkezett São Paulóba, és 60 éven keresztül – haláláig – gondozta híveit. A reformátusok 1938-ban nyitották meg hivatalosan São Paulo Lapa nevű városrészében épített, ma is álló templomukat. Első brazíliai templomukat még 1935-ben a São Paulótól 400 km-re fekvő magyar alapítású településen, Árpádfalván avatták fel.³⁹ Apostol Jánoson kívül lelkészként működött még Mohai Szabó Béla, Báthory László, dr. Vargha Sándor, Gridi-Papp Árpád és Csákány László is.⁴⁰ A reformátusok tevékenysége jórészt az istentiszteletekre korlátozódott, de *Magyar Vallás*, illetve *Harangszó* néven egy időszakban lapot is kiadtak.⁴¹ Egyházközségükben kölcsönkönyvtárat működtettek, amelynek egy 1968-ból származó jelentés szerint 400 rendes olvasója volt.⁴² Az 1960-as évektől a korabeli magyar követség mint semleges – baráti szervezetet tartotta számon a reformátusok 7000-es közösségét, amelynek kulturális segítséget is nyújtottak (pl. énekeskönyveket és vallási folyóiratokat – *Theológiai Szemle*, *Reformátusok Lapja*, *Református Egyház* –

36 KÖGL i. m. 1992. 14.

37 Vö.: Dr. MÉSZÁROS KÁLMÁN: *Magyar baptisták a dél-amerikai kontinensen*. In: *Theológiai Szemle*, 1994/3. 173–181.

38 Rövid életrajzát ld.: *Híradó*, 1991. szeptember, 4. évf. 12. sz. 3–4.

39 FERNANDES, DANIEL (szerk.): *História da Imigração no Brasil. As famílias*. São Paulo, Serviço Nacional de Divulgação Cultural Brasileiro, é. n. 127.

40 Vö.: *Híradó*, 1990. április, 3. évf. 8. sz. 6.; MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 4. d. 004389.

41 Az Országos Széchényi Könyvtár állományában megtalálhatóak a *Harangszó* egyes számai.

42 Vö.: *Híradó*, 2005. február, 18. év. 41. sz. 10., MOL XIX-J–1-j Brazília 1968. 19. d. 001416/2.

küldtek Magyarországról).⁴³ Apostol Jánost 1964-ben az MVSZ Brazíliába látogató tisztségviselői felkeresték, akiknek beszélgetésük során fontos megállapításként emelte ki, hogy az emigráció akkor tartja meg magyarságát, ha azt vallási keretben éli, és a vallás és magyarság kölcsönösen segítik egymást. A tapasztalata az, hogy a vallás a családot fogja át, ezen keresztül a fiatalokig is elér, és mindennek a hatása addig tart, amíg az öregek élnek.⁴⁴ Terjék Mihály korabeli kiküldött magyar diplomata egyik, 1978. évi beszámolója szerint a Csákány István nevű fiatal lelkész idején, aki a feleségével közösen szolgált a gyülekezetben, megélénkült a közösségi élet. Miután azonban a lelkész tragikus körülmények között elhunyt, a felesége visszautazott Magyarországra, és azóta a fiatalok többsége nem látogatta az egyházközséget, a különféle rendezvényekre csak az idősebb korosztály járt. Továbbra is erőfeszítéseket tettek, hogy a magyar történelmi eseményekről és a jeles évfordulókról megemlékezzenek. Egy korábban, a nagykövetségtől kapott kulturális anyag alapján pl. jól sikerült Ady megemlékezést tartottak. A jelentés azt is megállapította, hogy egy fiatal, jó hozzáállású, otthon nevelkedett lelkész még fellendíthetné az egyházközségi munkát, és erősíthetné a közösséghez tartozó, még elég népes számú emigráció Magyarország iránti érzelmeit.⁴⁵ A lelkészutánpótlást azonban nem sikerült megoldani, és 1983-ban már arról szólt a nagykövetségi jelentés, hogy az egyházközség kiöregedési gondokkal küzd, és az idős lelkész már nehezen tudja összefogni a híveket. A heti istentiszteleteken kevesen jelennek meg, és bár volna igény a fiatalok részéről, számukra nem tud vonzó programokat biztosítani. Az egyházközség vezetőivel, és különösen Apostol Jánossal szívélyes a kapcsolat, így az utóbbi időben meghívták Terjék Mihályt, az időközben São Paulóban megnyitott konzuli képviselet vezetőjét a rendezvényeikre.⁴⁶ Az is tény, hogy a vizsgált korszak végére egy fokozatosan csökkenő aktivitású közösséget találunk, aminek a legfőbb oka a vezetőség elöregedése és az ebből adódó generációs problémák megjelenése.

A BRAZÍLIAI MAGYAR EVANGÉLIKUS EGYHÁZKÖZSÉG

A Brazíliai Magyar Evangélikus Egyházközség hivatalosan 1958-tól működött. Addig a gyülekezeti élet a reformátusok templomában, velük együttműködve zajlott. Évenként egyszer, nagycsütörtökön Apostol János az ágostai evangélikus hitvallású liturgia szerint osztott úrvacsorát. Időközben néhány evangélikus család a genfi Lutheránus Világszövetséghez fordult, magyar lelkészt kérve. A kezdeményezés 1957. októberére hozott eredményt, amikor megérkezett Gémes István személyében az első magyar evangélikus lelkész. Segítségére egy hattagú bizottság jött létre, amelynek vezetője Petry Béla lett. 1961-ben kápolnát és gyülekezeti otthont avattak a Rua Sergipe 270 alatt.⁴⁷ Az egyházközség fiataljaiból egy cserkészcsapatot is alakítottak, amely 1982-től a 40-es

43 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1946–1964. 4. d. 004389., 001548; MOL XIX-J-1-j Brazília 1968. 19. d. 001416/2.

44 MOL XIX-J-1-k Brazília 1946–1964. 2. d. XII-110/1-45/14-1.

45 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1978. 39. d. 18/1. t. 001591/1. Ez is megerősíti azt a disszertációmban bővebben is kifejtett megállapításunkat, amely szerint a São Pauló-i magyar közösség és a korabeli diplomatáink viszonylatában már 1989/90 előtt megtörtént a rendszerváltás.

46 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1983. 40. d. 004544.

47 FERNANDES i. m. 129.

számú Zrínyi Kata leánycserkészcsapatként tevékenykedett, és fő szervezője a lelkész felesége, Gémesné Réz Katalin volt. Rendszeres programjaikká váltak az istentiszteleteken túl a kultúresemények (nemzeti ünnepek) és a karácsonyi vásárok, amelyeket a Lutheránus Női Kör, tehát a közösség hölgy tagjai szerveztek. 1968-ban Gémes István visszatelepedett Európába (annak idején disszidensként került Brazíliába),⁴⁸ és utódja a Chiléből érkező, a teológiát Buenos Airesben elvégző dr. Kadicsfalvy József 1977-ig, haláláig szolgálta a São Pauló-i magyar evangélikusokat. Hivatali idején vált szükségesé az egyházközség épületének a felújítása. Ebben az időszakban, 1970-ben hozták létre az Arany János Műkedvelő Kört is, amely a közösség tagjai számára hagyományosan a Március 15-i ünnepségeket szervezte. 1977–1981 között lelkész hiányában sem szünetelt a gyülekezeti élet, mert mindig volt néhány aktív tag, aki összefogta a közösséget. 1980–1981-ben 22 hónapig volt az egyházközség pásztorja a Németországból érkezett Reisch György. Rövid São Pauló-i tartózkodása alatt fellendítette a hitéletet, különösen a prédikációi voltak vonzóak. Bekapcsolódott a *Szóval* című lap szerkesztésébe is.⁴⁹ Az 1981. május 9-én alapított São Pauló-i Magyar Ökumenikus Bibliakör létrehozásában, amely a felekezetek közötti kapcsolatok ápolásával teremtett lelki és kulturális közösséget, szintén nagy szerepe volt. A Bibliakör összejöveteleit havonta egy alkalommal, szombat délutánonként tartották, kezdetben családoknál, majd 1996-tól a Magyar Házban.⁵⁰ Politikai szempontból semleges csoportnak számított az egyházközség, mert 10 éves működés után sem szerepelt még a hivatalos követségi, vagy hírszerzési dokumentumokban. A kapcsolatok felvételét 1968-ra tervezte a magyar követség. 1983-ban mint szintén lelkészhiánnyal küszködő egyesület szerepel a diplomaták leírásában, ahol gyakran a református lelkipásztorok tartottak istentiszteleteket.⁵¹ Az 1980-as években főként Bálint János felügyelő és felesége, Frei Irén révén a kulturális tevékenységük fellendült, miután megalapították a zömében az egyházközséghez tartozó tagokból a Bartók Béla Kórust, a Zrínyi Művészegyüttest és a Válaszút Triót. 1984–1987 között Benkő István orosházi lelkész, ezt követően Görög Tibor tiszteletes szolgált az egyházközségben.⁵²

A BRAZÍLIAI MAGYAR IZRAELITA HITKÖZSÉG

Szintén a kisebb egyházközségek között tartjuk számon az 1931. november 29-én megalakult Brazíliai Magyar Izraelita Hitközséget,⁵³ amely a hitéleti tevékenység mel-

48 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1968. 19. d. 001416/2.

49 Az egyházközség 25 éves történetét ld.: *Szóval*, 1983. február, II. évf. 15–16. sz. 7–9.

50 Vö.: PILLER GEDEON (összeáll.): *Brazíliai Magyar Segélyegylet Associação Beneficente 30 de Setembro. Emlékkönyv 1926–1996*. São Paulo, Brazíliai Magyar Segélyegylet, 1996. 56., *Híradó* vonatkozó számai.

51 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1983. 40. d. 004544.

52 Vö.: MOL XIX-J-1-j Brazília 1988. 28. d. 002397.

53 TORBÁGYI PÉTER: *Adatok a latin-amerikai magyar zsidóság történetéhez*. In: ANDERLE ÁDÁM (szerk.): *Zsidóság a hispán világban*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Hispanisztika Tanszéke (közread.), 2004. 193. Ezúton is köszönettel tartozunk Fenjves Jánosnak, Magyarország caracasi tiszteletbeli főkonzuljának, aki szíves javaslataival és személyes közbenjárásával igyekezett az izraelita hitközséggel kapcsolatos kutatásunkat segíteni. Sajnos a megkeresett személyek nem szolgáltak további hasznosítható információkkal a brazíliai magyar nyelvű zsidó közösség kulturális életéről, tevékenységéről.

lett kulturális és szociális munkát is végzett.⁵⁴ 1945 után Sinanoga Israelita Paulista néven működtek, és tagjaik zömét már az 1938–39-ben a fasizmus elől kivándoroltak, valamint a második világháborút túlélő, hozzátartozóikat a háború miatt elveszítő, és emiatt kivándorló menekültek alkották. A *Magyar Szó* című São Pauló-i lap 1947-ben arról tudósított, hogy a hitközség kb. 2000 lelket számlált, és székház építését tervezte.⁵⁵ A korszak egyik meghatározó braziliai magyar sajtóterméke, az 1951–1959 között megjelenő *Kultúra* című folyóirat szintén kötődött a magyar anyanyelvű zsidó közösséghez, amint az a hirdetéseiből kiderül (pl. Reismann Jenő könyvesboltja zsidó ünnepi imakönyveket kínált 9 kötetben, az összes ünnepekre, magyar fordításban).⁵⁶ Az 1950-es években közel 500 fős taglétszámuk volt.⁵⁷ Legnagyobb vállalkozásuk a 1961–1966 között a *Zsidó Szemle* című lap kiadása volt. Az 1500-as példányszámú lapjukban sok São Pauló-i magyar cég hirdetése is szerepelt, ami egyrészt mutatta az olvasótábor vásárlóerejét, másrészt jelezte, hogy a hitközséghez kötődő vállalkozások száma nagy volt.⁵⁸ Ez is azt az értesülésünket támasztja alá, amely szerint a hitközséghez kötődők társadalmi státuszukat tekintve értelmiségiek, kereskedők, üzemtulajdonosok voltak.⁵⁹ 1962-ben az akkori főrabbi, dr. Jólesz Károly több hitközségi taggal (dr. Bródy Sándor könyvkereskedő, Strausz Pál, a Magyar Zsidók Világszövetsége Brazil Tagozatának elnöke, Engelberg Ernő) közösen aláírt levélben fordult Droppa Gusztáv követhoz, hogy a magyar állam engedje kiutazni az Izraelbe, vagy Brazíliába kivándorolni szándékozó zsidó személyeket, akiknek családtagjai az említett országokban éltek. Megemlézték, hogy a braziliai magyar zsidóság São Pauló-i közösségéhez 2000 család tartozik.⁶⁰ A követség ebben az időszakban jó kapcsolatban állt a zsidó hitközséggel és annak néhány tagjával.⁶¹ Több jelentésben is olvasható, hogy az egész zsidó kolónia „*haladó szellemű*”, gyermekeiket magyarul taníttatják, és Jólesz Károly főrabbi szerint lapjuk nagyon vigyáz arra, nehogy véletlenül is „*helytelen politikai nézet tükröződjék belőle*.” Arra is ígéretet tett, hogy bármilyen kérdésben szívesen állnak a követség rendelkezésére, amennyiben lehetőségük van.⁶² Az MVSZ két kiküldöttje 1964-ben a zsidó közösség néhány tagját is felkereste, és pozitívként említették, hogy ennek a közösségnek a gyermekei beszélnek a legjobban magyarul.⁶³ A hitközség tagjai együttműködtek a korabeli hazai rendszerrel rokonszenvező, éppen ezért annak kulturális és erkölcsi támogatását élvező Március 15. Egyesülettel is, amelynek rendezvényein gyakran megjelentek.⁶⁴ Az 1960-as évek hitközségi programjai között a pénteki és a szombati isten-

54 Az 1945 előtti történetükre ld.: KÖGL i. m. 1992. 14.; TORBÁGYI i. m. 187–197.

55 *Magyar Szó*, 1947. április 5. II. évf. 13. sz. 4.

56 *Kultúra*, II. évf. 1952. augusztus, 8. sz. 17.

57 MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 5. d. 007034. A *Sinagoga Israelita Paulista* tagnévsora.

58 Vö.: MOL XIX-J–1-j Brazília 1945–1964. 4. d. 009368.

59 Dr. Jordán Emil közlése (személyes interjú 1998. május).

60 MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 4. d. 003810.

61 Vö.: MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 5. d. XII–113 t. 004694/2. „*Jelentés a São Pauló-i lojális magyar emigrációról*” tárgyú dokumentumban szerepel a Zsidó Hitközség 50 fővel.

62 Vö.: MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 4. d. 009368. Erre sor is került már korábban is, hiszen a *Zsidó Szemle* első számában a közérdekű információk között szerepeltették a Magyar Népköztársaság Rio de Janeiro-i Követségének a címét.

63 Vö.: MOL XIX-J–1-k Brazília 1946–1964. 2. d. XII–110/1–45/14–1.

64 Vö.: Droppa Gusztáv köv. 1964. november 19-i beszámolójában írtakat: „1964. november 19-én nagyszínerű előadást tartott a Március 15. Kultúregyesület az Én is a kisöcsém c. darabból (...) 350–400 fős közön-

tiszteletek és a gyerekek Talmud-iskolába járásának a megszervezése kiemelt helyet foglaltak el. Folyamatosan igyekeztek bővíteni a közösség könyvtárát is. Szociális területen elsősorban ruhasegély-akciókat szerveztek a rászorulóknak. Nagy álmoként szerepelt a hitközség új székházának a megvalósítása, amelynek terveit Guttmann László építész készítette. A Rua Augusta 259. alatti korábbi székház helyére tervezett 3–4 emeletes épületben díszterem, bár, női karzat, állandó imaház, rabbihivatal, tanácsterem, tanterem, ifjúsági klub, könyvtár, gondnoki lakás is helyet kapna.⁶⁵ Az új székház megvalósulásáról az eddig kutatott források alapján további információk nem állnak rendelkezésre. Valószínűsíthető, hogy ez a terv nem vált valóra, miután a hitközség aktivitása csökkent. Az is feltűnő, hogy 1968-ra a levéltári források alapján megromlott a viszony a követséggel.⁶⁶ A későbbi korszakra vonatkozó információink mozaikosak. Az 1970-es években a vizsgált források nem is említették a hitéleti tevékenységüket, 1983-ban pedig csak a Magyar Zsidók Sportegylete (a korábban Clube Cultural Paulistano néven emlegetett csoport) kulturális programjairól (filmeket kölcsönöztek a konzulátustól) szóltak.⁶⁷ A szóbeli adatközlőinkre támaszkodva feltételezzük, hogy noha a magyar nyelvet családon belül megőrizték, hitéleti és közösségi szempontból betagozódtak São Paulo más zsidó szervezeteibe.⁶⁸

ZÁRÓ GONDOLATOK

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a fentebb bemutatott katolikus közösségi intézmények, a két nagyobb protestáns egyházközség, valamint a zsidó hitközség nem csupán vallási, hitéleti tevékenységével segítette és fogta össze hosszú évtizedeken keresztül São Paulo magyarságát, hanem annak egyéb kulturális tevékenységeit is ösztönözte, támogatta. A vizsgált levéltári dokumentumok pedig megerősítették azt a kirajzolódó képet, hogy noha különböző mértékben, de már az 1960-as évektől volt kapcsolat és egyfajta együttműködés a korabeli magyar diplomaták és a tárgyalt felekezetek vezetői és egyes tagjai között. E részterület további kutatását, a hitéletre vonatkozó mind teljesebb összkép felvázolását ugyanakkor szintén megnehezítik a megfelelő források sokszor nyomasztó hiánya, vagy töredékessége.

ség volt jelen, ott voltak a zsidó hitközség tagjai is Jólesz főrabbiával. MOL XIX-J–1-j Brazília 1946–1964. 5. d. 001557/4.

65 Vö.: *Zsidó Szemle*, 1963. március (III. évf. 26. sz.) 14., 1.

66 Vö.: MOL XIX-J–1-j 1968. 19. d. 001416/1–2. A Zsidó Hitközségre is vonatkoztatva szerepel egy jelentésben, hogy „ez a réteg áll velünk szemben a legmerevebben.” (...) „A Zsidó Hitközség az egyik legnyíltabban ellenséges emigrációs egyesület.” Ekkor már a Rua Cândido Espinheira 396. címen szerepel a hitközség.

67 MOL XIX-J–1-j 1983. 40 d. 004544.

68 Dr. Jordán Emil és dr. Tóth László közlése (személyes interjúk, 1998. május, 1998. március). A mai napig létezik a Rua Augusta 259. címen a Sinagoga Israelita Paulista, valamint a Rua Hungria 1000. címen a Sinagoga da Hebraica (J. C. C.). Vö.: http://www.israelim.com/index_samerica.htm.

ATTILA PONGRÁCZ

HUNGARIAN CHURCH LIFE IN BRAZIL – HUNGARIAN CONGREGATIONS IN SÃO PAULO
1945-1990

There have been Hungarian communities living in Brazil for centuries. By the second half of the 1930s 80000 colonies had lived in Brazil. Their cultural and religious life was coordinated by more than 40 different institutions and societies up to 1938. Immigrants arriving in waves after the end of the World War II (1945-46, 1948-49, 1956-57) belonged to different social strata, leaving their home countries for different reasons. They brought about new impulse into the cultural and spiritual life of the colony this way contributing to the lively and colourful cultural life of Hungarian communities in Brasilia. Owing to their activity there has been a vivid spiritual life among Hungarian immigrant communities of Brasilia up to present day. The cultural life of the mainly Sao Paulo based Hungarian colony of more than 10000 immigrants were encouraged by the different religious congregations.

The Roman Catholic, the Calvinist, the Jewish and the Baptist congregation had organized its community life by the 1930s. The Catholic community was the greatest in number with their spiritual leaders being the monks of the Hungarian Benedictine Order in Sao Paulo. The Hungarian Lutheran congregation was active from 1958. After 1945 the Hungarian state security service became interested in the activities of immigrant Hungarian church congregations. Present study reveals the history of the spiritual life of Hungarian immigrant communities in Sao Paulo. The paper uses the articles and diaries written by the members of the community, as well as the documents preserved in the Historical Archives of the Hungarian State Security and in the Hungarian National Archives as sources.

HORVÁTH SÁNDOR

„ÖVÉK A MENNYEK ORSZÁGA”
EGYHÁZÜLDÖZÉS A SZOMBATHELYI EGYHÁZMEGYÉBEN

1945–1956

*„Boldogok, akiket az igazság miatt üldöznek,
mert övék a mennyek országa” (Mt 5, 10)*

1. BEVEZETÉS

Egyháztörténetünk egyik legsötétebb időszaka volt az 1945 és 1957 közötti. Kiemelten igaz ez a Szombathelyi Egyházmegyére, amelyik részben határmenti helyzete, részben pedig a korszak nagy üldözöttjének, Mindszenty József hercegprímásnak a szülőházaja miatt kénytelen volt az általánosnál sokkal súlyosabb üldözést kiállni.

A téma első átfogó feldolgozása Alberto Galter nevéhez fűződik, aki nemzetközi katolikus egyházi szervezetek megbízására készített monográfiát *Az üldözött egyház vörös könyve* címmel.¹ Német nyelvű könyvében bemutatja, miként üldözték a katolikus egyházat a Szovjetunióban, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Albániában, Bulgáriában, Romániában, Magyarországon,² Jugoszláviában, Kínában, Koreában és Vietnámban.

A korszakról sokáig csak az emigrációs magyarság adott ki hiteles, nem egyoldalú kiadványokat. A Mindszenty Józsefről szóló irodalom mellett elsősorban a hercegprímás Torontóban napvilágot látott emlékiratait³, valamint a Mindszenty-okmánytárát⁴ kell kiemelnünk. Egy évtizedig Közi Horváth József Mindszenty-könyve volt az egyetlen monográfia a hercegprímásról.⁵

E korszak feldolgozásában Magyarországon az elmúlt években több kutató jeleskedett. Gergely Jenő folytatja évtizedekkel ezelőtt kezdett egyházi vonatkozású kutatásait.⁶ Hetényi Varga károly vaskos kötetekben gyűjtötte össze a horogkereszt és a vörös

1 GALTER, ALBERTO: *Rotbuch der verfolgten Kirche*. Recklinghausen, Paulus Verlag, 1957.

2 A magyar helyzetről: GALTER, ALBERTO, 1957, 305–366. és 481–482.

3 MINDSZENTY JÓZSEF: *Emlékirataim*. Toronto, 1974.

4 *Mindszenty okmánytár. Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok*. Szerk.: VECSEY JÓZSEF. München, 1957.

5 Közi HORVÁTH JÓZSEF: *Mindszenty bíboros*. München, 1980.

6 GERGELY JENŐ: *A 20. században (1918–1995)*. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk.: ZOMBORI ISTVÁN. Bp., METEM, 1996, 255–292.; *A Mindszenty-per*. Összeállította: GERGELY JENŐ – IZSÁK LAJOS. Bp., 1989.

csillag árnyékában meghurcolt papok adattárát.⁷ Kahler Frigyes jogtörténészként vizsgálta a korszakot, többek között Brenner János meggyilkolásának a körülményeivel és az ügy utóéletével is foglalkozott.⁸ Mészáros István több tanulmánya szolt a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéről, egyebek meg korszakunkról is.⁹ Tomka Ferenc az egyházüldözés és az ügynök-kérdés összefüggéseit boncolja kötetében.¹⁰ A közelmúltban látott napvilágot az a kötet, amelynek anyagát Lénárd Ödön kezdte összeállítani, majd halála után mások folytatták a egyházüldözés és az Állami Egyházügyi Hivatal összefüggéseinek a boncolgatását.¹¹ Néhány éve a korszak részletes feldolgozásával foglalkozik, s ezzel együtt gyakran a Szombathelyi Egyházmegye területéről szól tanulmányaiban Soós Viktor Attila.¹²

A kutatást a Szombathelyi Püspöki Levéltárban, valamint a Vas Megyei Levéltárban végeztük. Emellett áttekintettük a korabeli sajtót, továbbá kötetekben, periodikákban megjelent adatokat gyűjtöttünk. Kortanúkkal is beszélgettünk: e beszélgetések a szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Osztályának archívumába kerültek.

2. A VILÁGHÁBORÚ BEFEJEZÉSE ÉS A HÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYEI

A második világháború az egyház részéről is komoly áldozatokat követelt. Az anyagi károkozás kiemelten nagy volt a szombathelyi székesegyház esetében, amelyet Szombathely 1945. március 4-i bombázásakor több találat is ért: a nagytemplom gyakorlatilag romokban hevert. *(1/a-d. számú melléklet)* A plébániák és a hívek anyagi kára részben a bombázások következménye volt, részben pedig a katonák rekvirálása, károkozása nyomán keletkezett. (A német és a szovjet katonák egyaránt jelentős számú szarvasmarhát és lovat hajtottak el.) A legmélyebbre hatóbb nyomokat, életre szóló sebeket a szovjet katonák a nőkön elkövetett erőszakkal okozták. A magyar férfiak – köz-

7 HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. I–III. Bp., 1992., 1994., 1996., 2004. HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. 1. Bp., 1999., 2000., 2002.

8 KAHLER FRIGYES: *Egy papgyilkosság a jogtörténész szemével. Brenner János volt rábakethelyi káplán meggyilkolásának körülményei és az ügy utóélete*. Szentgotthárd, 2005.; de jelentős tanulmányokat gyűjtött össze az 50-es évek egyház- és jogtörténelével foglalkozó kötetében is: KAHLER FRIGYES: *Szemtől szembe a múlttal. Válogatott írások*. Bp., 1999. Forrásközlése: KAHLER FRIGYES: *ÁVH történelmi olvasókönyv 4. Adalékok az egyházüldözés történetéhez 1945–1956*. Bp., 2007.

9 MÉSZÁROS ISTVÁN: „Devictus vincit”. *Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéből*. Bp., 2002.; és további kötetei, mint pl. MÉSZÁROS ISTVÁN: *Kimaradt tananyag ... (Magyar történelem, katolikus egyháztörténet 1945–1990 között)* I–III. Bp., 1993–1995.; MÉSZÁROS ISTVÁN: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Bp., 2000.

10 TOMKA FERENC: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynök-kérdés*. Bp., 3. javított kiadás, 2005.

11 LÉNÁRD ÖDÖN – TÍMÁR ÁGNES – SZABÓ GYULA – SOÓS VIKTOR ATTILA: *Utak és útvesztők*. Bp., 2006.

12 SOÓS VIKTOR ATTILA: „Pásztor és nem kanása voltam a nyájnak ...”. *Egy végre nem hajtott koncepció per előkészületeiről*. In: „Mindent az Evangéliumért”. Gyürki László 70. születésnapjára. Körmend, 2002. 367–387.; SOÓS VIKTOR ATTILA: „A kapcsolat Mindszentyvel” *(A szombathelyi egyházmegye bebörtönzött papjainak vallomásai Mindszenty Józsefről)* Vasi Szemle 2005/4. 433–450.; SOÓS VIKTOR ATTILA: „Biztos jelentés egy belső embertől” *(Farkas Dénes szombathelyi püspöki helynök jelentése az 1956-os forradalom eseményeiről, Kovács Sándor megyéspüspök és mások magatartásáról)* Vasi Szemle 2006/5. 565–590.

tük a papok is – igyekeztek a védtelen lányokat, asszonyokat megvédelmezni, de ezt a katonák néha súlyosan – például lelövessel – megtorolták: ez történt 1945 nagyhétén a győri püspökkel, Apor Vilmostal is.¹³ A világháború alatt is több pap kapott börtönbüntetést ellenállása miatt: a szombathelyi egyházmegyében egyrészt a szlovén ellenállók támogatását segítő papokat érte ilyen retorzió, másrészt a Trianon előtt az egyházmegyéhez tartozó, ekkor már burgenlandi papok faszizmussal való szembeállítását büntették börtönnel, munkatáborral.

Háborús károk

A háborús károk teljes körű összegyűjtésére itt nincs módunk, csupán példákkal szeretnénk érzékelteni a hatalmas pusztítást, amely egyrészt a bombázások, másrészt a katonák rekvirálása és rablása következtében keletkeztek. A bögöti plébános a következő leltárt állította össze: 1 rádió; 1 vekker, 1 zsebóra, 1 kerékpár, 1 szekér, 1 kalap, 1 sapka, 3 borotva, 1 három éves ló, 1 egyéves sertés, 10 tyúk, 5 kacsa, 100 kg. búza, 100 kg. burgonya, 500 kg. szén, 30 kg. füstölt sertéshús, 10 kg. szalonna, 15 kg. sertésszár. A hívek kára Bögötön: 2 ház lakószobái kiégtek; elvitt állatok: 26 ló, 48 jármos ökör, illetve tehén, 78 szarvasmarha. 92 sertés, 52 liba, 38 kacsa, 840 tyúk;¹⁴ terménykárok: 72 q kenyérgabona, 25 q árpa, 22 q kukorica, 20 q zab, 120 q burgonya, 350 q szalastakarmány, 500 q szalma; elvitt gazdasági felszerelések: 28 szekér, 6 hintó; egyéb károk: 128 öltöny ruha, 25 pár csizma, 82 pár cipő, 500 alsóruha. Oszkóban pedig 12 lakóház égett porig, s míg a németek 98 lovat és 160 szarvasmarhát (tehenet, ökröt, stb.) vittek el, addig a nem németek (tehát a szovjetek által) okozott kár 52 ló és 320 szarvasmarha. Oszkó összes háborús kára Czigány Béla plébános szerint több mint 969 ezer pengő.¹⁵

Dallos Imre naplójában többek között így ír Szombathely egyik legszörnyűbb bombázásáról, amely 1945. március 4-én volt. E napon, amelyet Dallos atya „élete legborzalmasabb napjának” nevezett, délután kezdődött a szőnyegbombázás. „Hatalmas csapások döngtetik a földet. A föld fölemelkedik, hullámszik minden. Egy hatalmas csattanás és hatalmas megrázkódás. Vészkiáratunkat valami baj érte. Tele van porral a pincénk. Puskaporszag. A hullám véget ért. Fellelegzünk. Kimennek egyesek. Mi imádkozunk. Ki érettünk vérrel verejtékeztél! Egyszer csak ismét elkezdődött a szőnyeg. Rípeg-ro-pog minden. A halál torkában érezzük magunkat. Szent Márton, könyörögj érettünk, most már mindenki zokog. Vége a hullámnak. Kívülről jönnek azzal a szörnyű hírrel,

13 Közi HORVÁTH JÓZSEF: *Apor püspök élete és halála*. München, 1977., BALÁSSY LÁSZLÓ: *Apor Vilmos, a vértanú püspök*. Bp., 1989., SZOLNOKY ERZSÉBET: *Fellebbezés helyett. Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága*. Szeged, 2003.

14 Összehasonlításképpen: az 1942-es statisztikai adatok szerint Bögötön 413 szarvasmarha volt, 217 sertés; míg 1935-ben 1184 tyúkot, 86 libát és 6 kacsát számláltak össze – 1942-ből baromfira vonatkozó adat nincs. *Állattenyésztés*. III. Községsoros adatok. 1. Szarvasmarha-állomány. Bp., 1972. 295. /Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970/ ua., 2. Sertésállomány; ua., 5. Bivaly, számár, öszvér, kecske- és baromfiállomány, méhcsaládok száma.

15 SZPL AC 189/1946. Noe János bögöti plébános levele 1946. január 10-én, Czigány Béláé pedig január 17-én kelt.

hogy a székesegyház telitalálatot kapott, s mellettünk egy bomba. Kiss kanonok úr háza szintén telitalálatot kapott. Pintér kanonok úr már meghalt.”¹⁶

A lebombázott szombathelyi székesegyházat¹⁷ rövid időn belül újjáépítették, s 1947. szeptember 7-én Mindszenty József hercegprímás szentelte fel. (2/a-b. számú melléklet) A Beer Ferenc építési vállalkozó vezette munkálatok – 50–60 fő szakmunkás közreműködésével – néhány hetes téli kényszerpihenő kivételével folyamatosak voltak. Az egyházmegye népe összefogott: a munkához szükséges egy millió forint négyötödét a papság és a hívek adta, egy ötöde állami és önkormányzati támogatás volt. Voltak kiemelkedő vállalások. A szentpéterfaiak például a tetőszerkezet 120 köbméternyi faanyagát ingyen döntötték ki, faragták meg és fuvarozták a templomhoz; a szombathelyiek adták fel az építéshez a 90 ezer darab tetőcserepet és a 140 ezer darab téglát.¹⁸ Másnap, Kisboldogasszony ünnepén Mária-kongresszus volt Szombathelyen – mintegy 120 ezer hívő részvételével.¹⁹

Egyházi halottak, áldozatok (1941–1945)

A fasizmus áldozatai többnyire 1945 előtt kapták meg büntetésüket, viszont nemcsak amiatt szükséges erről megemlékeznünk, mert a világháború következményeihez sorolhatjuk a meghurcolást, hanem amiatt is, hogy ezzel rávilágítsunk a két ideológiailag eltérő, de módszereiben lényegében azonos rendszer, a két totális diktatúra – a fasizmus, azaz a nemzeti szocializmus és a kommunizmus/szocializmus – egyházellenességére. A Szombathelyi Egyházmegyében a fasizmus ellen cselekedő papok közül többen hősi halottak lettek, másokat pedig börtönnel sújtottak. A Mura-vidék visszacsatolása után kilenc pap került magyar börtönbe, mert Szlovénia független államiségének megvalósításán dolgoztak. Közülük Halász Dánielt, akit 1941. október 29-én tartóztattak le, a váci katonai törvényszék 18 hónapi börtönre ítélte, 1945. március 16-án a nyilasok megölték, majd holttestét a Murába dobták.²⁰ A szlovén ellenállási mozgalom tagjaként ítélték el Camplin Ivánt,²¹ Jerics Mihályt,²² Klekl Józsefet,²³ Kolenc Ferencet,²⁴ Kozár Alajost.²⁵ Zver István 1941-ben elmenekült a Gestapo elől, majd zalaegerszegi káplánként rendszeresen pénzt küldött a Mura-vidéki szlovén hazafiaknak, emiatt letartóztatták, egy jóindulatú rendőrtiszt közbelépésének köszönhetően gyorsan szaba-

16 Dallos Imre naplója. 1944. szeptember 16. – 1945. május 14. Szerk.: SOÓS VIKTOR ATTILA. Kőrmend, 2007. 141.

17 Szombathelyre 18 alkalommal 894 tonna bombát dobtak le: 500 fontos, azaz 225 kilós bombából ez 3973 darabot jelent. Vö.: KOSZTOLÁNCZY TIBOR: Az amerikai légi hadsereg háborús tevékenysége Szombathely légterében a II. világháború éveiben. 1944–1945. In: Emlékkönyv II. Szombathely 1944 – 1945. 97.

18 TORONYI NÉMETH ISTVÁN: Szombathely ünnepe. 1947. szeptember 7–8. Szombathely, 1947. 3–11.

19 Uo. 43.

20 HETÉNYI VARGA 2004, 487.

21 HETÉNYI VARGA 2004, 480–481.

22 HETÉNYI VARGA 2004, 490.

23 HETÉNYI VARGA 2004, 491–492.

24 HETÉNYI VARGA 2004, 492.

25 HETÉNYI VARGA 2004, 493.

dult.²⁶ Zadravetz Mátyás cserföldi plébánost 1941-ben kiutasították a Muravidékről, egyházi hatósága Felsőőrönkre helyezte. Itt néhány napra szállást adott néhány szlovén egyetemistának, emiatt a csendőrök vendégeivel együtt elhurcolták. A partizánoknak nyújtott segítség címén két és fél évre ítélték, amit Csáktornyan, Sopronkőhidán, Mauthausenben és Münchenben töltött le.²⁷

A háború áldozatának tekinthetjük a nyugalmazott püspököt, Mikes Jánost. Ő 1945. március 28-án Répceszentgyörgyön halt meg, a Szombathelyi Egyházmegye püspöke volt 1936-ig. Aznap érkeztek a szovjet katonák Répceszentgyörgyre; Mikes János fogadni akarta a katonákat, de a részegen ordító katonák látványától szívrohamot kapott, s a kastély lépcsőjén meghalt.²⁸ A német biztonsági rendőrség 1942-ben róla is írt: „Az ismert ’főpap’ a Pinka menti Pornóapátiban a következőket mondta a szószékről: – Halljátok, miként támogatják Németországban a katolikus vallást! A kolostorokat felosztatják, a papokat a dachau-i üdültáborba hurcolják. Mégis akadnak nálunk egyesek, akik bedőlnek az ottaniaknak. A volksbundosok nem is sejtik, hogy már rég elszakadtak a katolikus hittől.”²⁹ Az izsákfi plébánost – máig kiderítetlen ok miatt – 1945. március 30-án a településen lelőtték.³⁰

Az egyház világháborús áldozatai között szólnunk kell a nők megbecstelenítéséről is.³¹ Jól ismert Boldog Apor Vilmos győri megyéspüspök életáldozata: 1945 nagypéntekén a püspöki palotába behatoló részeg szovjet katonákkal szemben védelmébe vette az óvóhelyen lévő nőket.³² A katonák áldozatai között találhatunk plébániai házvezetőnőt és apácát is. Egy kemenesaljai település plébániájának házvezetőnője a főispáni hivatalba írt levelében többek között így fogalmazott: „A plébánián egyedül maradtam leányommal s annak pár hónapos gyermekével. Életem és becsületem kockáztatásával igyekeztem menteni mindent, amit csak lehetett. E közben meg is becstelenítettek.”³³ Egy hegyháti lány az erőszakos megbecstelenítés után a helyi bábaasszonynál jelentkezett, aki egy igazolással a tiszti főorvoshoz küldte, ő pedig terhességmegszakításra utalta be a kórházba.³⁴

A németek kitelepítése

A németek kitelepítése kapcsán Mindszenty József bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek leiratot juttatott el a lelkipásztorokhoz, amelyben jelzi, hogy ha egy plébániáról nagyobb tömegnek kell áttelepednie Németországba, s a papjuk úgy dönt, hogy ve-

²⁶ HETÉNYI VARGA 2004, 515.

²⁷ HETÉNYI VARGA 2004, 514.

²⁸ HETÉNYI VARGA 2004, 496., DALLOS IMRE, é.n. 153.

²⁹ HETÉNYI VARGA 2004, 495.

³⁰ TUNGLI GYULA: *Izsákfa évszázadai*. (Izsákfa), (1995.), 43. „Feltehetően ittas orosz katonák – belőttek a templomba, agyonlőtték saját lakásán a falu plébánosát, Hermán Flórist” – írja TUNGLI.

³¹ E téma első magyar feldolgozása: PETŐ ANDREA: *Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemierőszak-esetek emlékezete*. Történelmi Szemle 1999/1–2. 85–107.

³² HETÉNYI VARGA 2004, 383–384.

³³ VaML IV – 401/b Főispáni iratok 1246/946.

³⁴ VaML XXI. 8. Tisztifőorvos iratai. 268/946. Szabatin Jánosné születésné igazolása, valamint a tisztiorvos kórházba utaló feljegyzése

lük tart, akkor ő ezt megengedi. A püspököknek írt levelében pedig megállapította, hogy mindent megtett a német lakosság kitelepítése ellen, de nem sok sikerrel. Kovács püspök válaszában megerősíti, hogy maga is e gondolatra jutott.³⁵ Végül az egyházmegegyéből nem ment pap a Németországba üldözöttekkel.

A hazánkból kiűzött németek között 103 alsószölnöki is volt. A faluból való kitelepítésük 1946. május 26-án történt. A plébános előtte nap, a májusi litánián kihirdette, hogy vasárnap reggel hét órakor lesz szentmise az elköltözők számára. A templom zsúfolásig megtelt. A mise végén a plébános kérte a távozókat, búcsúzzanak el templomuktól, iskolájuktól, temetőjüktől. *„Leírhatatlan volt és szívfacsaró az a sírás és jajgatás, ami ezután künn a templom előtt következett. Érthető is. A legszentebb kötelek szétszaggatása volt ez. A férjet szakították el a feleségétől, a gyermekeket tépték el szüleiktől”* – írta a Historia Domusban a plébános, amikor a sírokban nyugvó rokonoktól való elszakításra gondolt.³⁶

3. AZ EGYHÁZ HÁTTÉRBE SZORÍTÁSÁNAK KEZDETE 1948-IG

Az egyház közéleti súlyának csökkentése, lehetőség szerint teljes „félreállítása”, ille-tőleg megszüntetése kezdettől célja volt a kommunista pártnak. A szovjetvilág kialakításának bolsevik gyakorlata a marxizmus-leninizmus nézetrendszerére épült. Az ideológiai megalapozást Engels nyújtotta Anti-Dühringjében, amelyben kifejti, hogy az új társadalomban „eltűnik maga a vallási visszatükröződés, abból az egyszerű okból, mert akkor már nincs többé mit visszatükröznie”.³⁷ Lenin pedig tagadta Istent, s tagadta így az egyházat is, amikor az erkölccsel kapcsolatban kijelentette: „Tagadunk minden olyan erkölcsöt, amelyet embereken, osztályokon kívül álló fogalomból vezetnek le.”³⁸ A Szovjetunió 1918-ban, majd az 1920–30-as években végrehajtott gigantikus méretű egyházüldözésével példát állított mindazokból a módszerekből és eszközökből, amelyeket a világháború befejezése után több európai államban is alkalmaztak a szovjet típusú társadalom kialakítása során. Az iskolák államosítása, az egyház anyagi javainak államosítása, a koncepciós kirakatpercek, az egyháziak bebörtönzése, a gyermekek vallásos nevelésének a megszüntetése, a vásár- és ünnepnapon munkát megtagadó szabotálók megbüntetése, a kulák-papok üldözése, stb. élő gyakorlat volt.

Az egyházüldözéshez a diplomáciailag légüres teret a Szovjetunió 1945 tavaszán, Serédi Jusztinián halálát követően teremtette meg, amikor Vorosilov marsall megvonta Angelo Rotta diplomáciai státuszát, s ezáltal megszakadt Magyarország apostoli nunciuson keresztüli kapcsolata a Vatikánnal.³⁹ E kapcsolatot aztán csak sok évvel később állították helyre.

³⁵ SZPL AC 132/1946.

³⁶ KOZAR, MARIJA: *Dolnji Senik – Alsószölnök – Unterzemming*. Dolnji Senik, 2001. 56.

³⁷ FRIEDRICH ENGELS: *Anti-Dühring, Dühring úr forradalmasítja a tudományt*. Bp., 1963. 310.

³⁸ Idézi: KAHLER 1999, 237.

³⁹ GERGELY 1990, 10.

Az államosítás

A kommunista Párt által meghirdetett földosztáshoz a háború befejezését követően nyomban hozzáláttak: ennek során sok ezer hold földet vettek el az egyháztól. Az első püspökkari konferencián, amelyen Mindszenty József elnökölt, 1945. október közepén a püspökök megfogalmazták a választási körlevelüket. Ebben a földbirtokreform megvalósítása során történt törvénytelenésekre hívták fel a figyelmet, amelyek – más egyébbel együtt – veszélybe sodorhatják az országot. A püspökök kiemelték: „nem a földbirtokreformot tesszük itt bírálat tárgyává”.⁴⁰

Az államosítás második fordulója az egyházi ingatlanok elvételével folytatódott: erre különösen a szerzetesrendek felszámolása nyomán kerülhetett sor.

Az egyházi ingatlanok elvétele az iskolák államosításának az előkészítését is jelentette, hiszen ezzel az iskolák fenntartásának az egyik háttérét is kivették az egyház kezéből.

Az egyesületek, önszerveződő csoportok megszüntetése

Még alig fejeződött be a második világháború, már 1945. szeptember 20-án a szombathelyi nemzeti bizottság egyesületek – elsősorban egyházi egyesületek – megszüntetéséről hozott határozatot, azaz további működésüket nem javasolta. A Protestáns Leányegylet és az Evangélikus Nőegylet mellett a következő katolikus egyesületek működését kívánja beszüntetni: Katolikus Kör, KLOE,⁴¹ KLOSZ,⁴² Dolgozó Leányok, Katolikus Nőegylet és Szent Erzsébet Egylet. Kovács Sándor püspök 1945. december 15-én kelt levelében ezzel kapcsolatban Nagy Imre belügyminiszternek a következőket írta:

„A szombathelyi nemzeti bizottság azon javaslata, hogy ezen egyesületeket a szakszervezetbe, meg a demokratikus nőszövetségbe, a szervezett egyesületek célkitűzéseinek és munkájának teljes nem ismerésén alapszik. Sőt a demokratikus elvekkel is ellentétben áll és veszedelmesen hasonlít az elmúlt évek fasiszta irányzatának gleichshaltolásához.”⁴³

40 Vö.: MÉSZÁROS ISTVÁN: *A püspöki kar „választási” körlevele (1945)*. In: MÉSZÁROS ISTVÁN: *„Devictus vincit”. Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéből*. Bp., 2002. Szent István Társulat, 15.

41 KIOE = Katolikus Iparosok- és Munkásifjak Országos Egyesülete. Az eredetileg Mária-kongreganisták kezdeményezésére munkásfiatalokat támogató mozgalom a Keresztényszocialista Országos Szakegyesületek Szövetségéhez tartozott e munkásfiatalok, inasok, fiatal segéd munkások támogatását szolgáló hitbuzgalmi és szociális segítő szervezet 1923-tól 1946-ig, amikor Rajk László belügyminiszter rendelettel feloszlatta. Vezetőit internálták, főtítkárákat sok év börtönre ítélték. *Magyar Katolikus Lexikon* VI. k. Bp., 2001. 354–355.

42 KLOSZ = Katolikus Leányok Országos Szövetsége. A Katolikus Leányok Országos Szövetsége 1910-ben alakult. 1934-től 1938-ig Katolikus Dolgozó Leányok Országos Szövetségeként, majd Katolikus Dolgozó Leányok és Nők Országos Szövetsége címen működött 1946-ig, amikor mint „fasisztabarát” szervezetet Rajk László belügyminiszter feloszlatta, vagyonát elkobozta, miután kivégezték vezetőjét, Salkaházi Sára szociális testvér, munkatársát, Bernovits Vilma és néhány általuk menekített embert. *Magyar Katolikus Lexikon* VI. k. Bp., 2001. 364. és 339–340.

43 Figyelemre méltó, hogy a „gleichshaltolás” szöveget veszedelméről már 1945 végén írt Bibó István is. BIBÓ ISTVÁN: *A magyar demokrácia válsága*. In: BIBÓ ISTVÁN: *Összegyűjtött Munkái*. Szerk.: KEMÉNY ISTVÁN és SÁRKÖZI MÁTYÁS. I. köt. Bern, 1981. 39., 55. és 78.

De mindezek felöl a vallásos egyesületek működése mindenkor, még a nyilasuralom alatt is, szabad volt, és az államhatalom nemcsak hogy ezek működésébe sohasem avatkozott bele, de vezetőségük nyilvántartásától is kivétel nélkül tartózkodott. A vallásos egyesületek fönállása szabad működése és egyedül az egyházi Főhatóság-alátartozása az egész világon, ahol vallásszabadság van, mindenütt ennek velejárója."⁴⁴ A püspöki levélre adott válasz arra hivatkozik, hogy ha az egyesületekről nincsenek – vagy nem megfelelőek az – adatok, akkor a belügyminiszter mindenkor vizsgálatot rendel el; az egyesületek vezetőségének nyilvántartásba vételére pedig azért van szükség, hogy „az ország közrendéért felelős belügyminiszter a közrend fenntartásához szükséges adatok birtokában legyen”.⁴⁵ Az egyesületek beszüntetésére még 1946 júliusában sor került. A fentiek mellett a 40-es években Szombathelyen megszüntették a Katolikus Legényegyletet, a Paulai Szent Vincze Egyesületet, valamint több településen a KALOT-ot és a KALÁSZ-t és néhány más katolikus ifjúsági, legény- és leányegyesületet.⁴⁶ A magyarországi egyesületek országos címtára alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a megyében legalább másfélszáz katolikus egyesület szűnt meg.⁴⁷ Mások sem hagyták szórtlanul az egyházzal kapcsolatos eseményeket: az ivánciak plébánosuk vezetésével levelet írtak a miniszterelnöknek, amelyben tiltakoztak az állami tankönyvmonopólium, a politikának az iskolába történő bevitele, valamint a katolikus egyesületek feloszlása ellen. Iváncon 1946-ban a levanteegyesületet, a KALOT és a KALÁSZ szervezeteket számolták fel.⁴⁸ Szentgotthárdon nagyon nagy hatása volt a cisztercieknek. Több felnőtt és ifjúsági vallási csoportjuk is volt. „Különböző egyházi nőegyletek miatt” 1946-ban a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége helyi csoportját sem tudták emiatt létrehozni, amint az a pártarchívum anyagából kiderül.⁴⁹ Kelety Géza Jenő atya az egyesületek betiltása után Szentgotthárdon a ministránsokból úgynevezett ministránsrendet hozott létre, s mivel 1949-ben megvonták hitoktatási engedélyét, e báziscsoporttal foglalkozik. Török Jenő piaristával kialakítják a világi apostolkodás tíz alapelvét. (3. számú melléklet) Amikor 1950. június 11-ére virradó éjszaka a cisztercieket Szentgotthádról kényszerlakhelyre, Kunszentmártonba szállítják, a csoport tovább működik. Kelety atya hamarosan egyházmegyei szolgálatba áll, s a szombathelyi püspök Körmentre helyezi káplánnak. Innen folytatja bázisközösség-építését. Szombathelyi, kőszegi, zalaegerszegi ifjúsági csoportokkal egyaránt tartja a kapcsolatot, sokan felkeresik a szentgotthárdiak közül is.

Az egyesületek feloszlása annak a „szalámitaktikának” a része volt, amelyben a Baloldali Blokk megalakítása után a Kiszgazdapártból kizártak húsz „reakciós” nemzetgyűlési képviselőt, akik Sulyok Dezső vezetésével 1946. március 12-én megalakították a

44 SZPL AC 2639/1945. – Szendy László, aki az ülésen nem volt jelen, az esetre pedig a Vas megye híradásából figyelt fel, a püspökhöz írt levelében az eset kapcsán kiemelte, hogy azon a bizonyos szeptember 20-i ülésen sem a kiszgazdák, sem a kommunisták képviselői nem vettek részt, sőt egy szociáldemokrata képviselő is hiányzott. SZPL AC 2639/1945.

45 Uo.

46 A KALOT-nak ekkor országosan több ezer helyi szervezete és több százezer tagja volt. ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. 3. jav. kiadás. Bp., 2005. 290.

47 *A magyarországi egyesületek címtára reformkortól 1945-ig. I. rész: Vidéki egyletek és körök* 3. Szerk.: PÓR EDIT. Bp., 1988. 1185–1232.

48 BENCZIK GYULA: *Ivác. h. é. n. 94.* (Száz magyar falu könyvesháza)

49 KRÁNTZ JÓZSEF: *Szentgotthárd 1945 – 1975*. In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szerk.: KUNTÁR LAJOS – SZABÓ LÁSZLÓ. Szombathely, 1981. 290.

Magyar Szabadság Pártot, amely azokat kívánta tömöríteni, akik a független magyar államban „a keresztény hitelvek és erkölcsi törvények követelményei szerint kívánnak élni”.⁵⁰

Az egyházi reakció elleni harc és eszköze, az ÁVO

A szombathelyi főispáni beiktatáson mondott 1946. január 21-ei beszédében Nagy Imre arról beszélt, hogy: könyörtelenül lecsapnak a reakcióra. A reakció erőit taglalva elsőként a katolikus egyház vezetőit említette. Tehát a katolikus egyház elleni harc elkezdődött vagy legalábbis a hadüzenet Nagy Imre szájából elhangzott.⁵¹

Kialakult a sztálini típusú politikai rendőrség: 1946. december 10-én létrejöttek az Államvédelmi Osztályok (később Államvédelmi Hatóság néven, ezért a rövidítés ÁVO és ÁVH), ezzel megszületett a Magyar Kommunista Párt legfontosabb erőszakszervezete.⁵² Az ÁVO munkájához szervesen járult a jogszabályi háttér kialakítása: a népbíróságok felállítása, valamint az internálások kiszélesítése.

Az országgyűlés 1951. május 18-i döntése alapján létrejött az Állami Egyházügyi Hivatal (röviden ÁEH), amely az egyházakat totálisan ellenőrző intézmény volt.⁵³ Az egyházi kulcspozíciókban a papi békemozgalom legmegbízhatóbb képviselőit helyezték, hogy munkájukat segítsék. Az ÁEH a megyei titkárok, előadók révén közvetlen kapcsolatban áll a katolikus egyház püspökeivel és papjaival. Az ÁEH emberei, a „bajszos püspökök” az 50-es években beköltöztek az aulákba, s onnan felügyelték – adott esetben, a püspökön keresztül, irányították – a püspökség munkáját.

Az ÁEH – a zarándoktömegek elvonásával végzett – búcsújárást csökkentő szerepét munkájának eredményesebbé tétele érdekében 1951. október 22-én a vasi képviselőjük, Varga Ferenc többek között a vásárosok tiltását, üzletek bezáratását, színdarabok játszását, focimeccsek rendezését, mozivetítést, motor- vagy kerékpárverseny rendezését, cirkuszt, kedvelt színészekkel gazdagított kultúrverseny rendezését, a vonatszerelvények lerövidítését, az istállók, pajták, s más zarándokszállások honvédségi gyakorlattal való lefoglalását javasolja. A „megvonás” módszere az ÁEH eszköztárának

50 A Baloldali Blokkot a kommunisták, a szociáldemokraták és a parasztpártiak a Kisgazdapárt elszigetelésére 1946. március 5-én hozták létre. ROMSICS 2005. 288–289.

51 „Az utóbbi időben olyan jelenségekkel találkozunk, hogy a reakció a katolikus egyház vezető egyéniségeit akarja megnyerni és felhasználni a demokrácia elleni harcban. Mind a nemzetre, mind az országra, de magára az egyházra is végtelenül káros és veszedelemes lenne, ha egyházi vezetők odaadnák magukat a reakciónak a demokrácia elleni harcban. Azt is meg kell mondanunk, hogy a főpapság körében vannak, akik a nemzeti érdekek dacára is szembefordultak a demokráciával, és minősíthetetlen támadásokat intéznek a magyar demokrácia ellen és ezen keresztül a magyar nemzet ellen. Vannak ilyen gyászmagyarok a főpapság körében. (...) Én azt hiszem, hogy nem szabad bekövetkeznie annak, hogy az egyház és a demokrácia szembekerüljenek egymással. De ez nem a demokrácián múlik. (...) Tiszteletben tartjuk az egyház jogait, a papi palástot, de tűrhetetlennek tartjuk azt, hogy a papi palást védelme alatt támadásokat intézzenek a demokrácia ellen és veszélyeztessék nemzeti becsületünket és országunk hírnevét.” NAGY IMRE: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások (1945–1947)* I. Bp., 1954. 186–187. – A továbbiakban a gazdasági élet kulcspozícióiban, az értelmiségben, valamint a rendőrségben látja a reakciót, amelyre könyörtelenül lecsapnak.

52 KAHLER 1999, 245.

53 LÉNÁRD et al. 2006, 186.

állandó és kedvelt kelléke volt a nagyobb tömegeket mozgósító egyházi ünnepeken, különösen a körmenetek alkalmával.

Az ÁEH helyi emberei plébánialátogatással, a papok magukhoz rendelésével igyekeztek közvetlen hatást gyakorolni az egyház képviselőire.

Az ÁEH feladata volt, hogy megfelelő ellenpropagandával támadja az egyházat – elsősorban papjain, szerzetesein keresztül, de az ilyen koncepciós újságcikkekben gyakran hívek neve is felbukkant a klerikális reakció kollaboránsaiként.

Az ÁEH helyi emberei a munkatervek és a munkajelentések mellett „hangulatjelentéseket”, kiszállásról szóló jelentéseket, esemény-jelentéseket (például bérmlásról), továbbá papokról, hitoktatókról készített jellemzéseket, környezettanulmányokat, a hitoktatással kapcsolatos adatokat és más információkat, valamint az egyes ünnepekről (keresztjárónapok, búzaszentelés, húsvéti ünnepek, stb.) és más témákról rendszeresen készített írásos beszámolókat küldtek az országos központnak.⁵⁴

A központból pedig negyedévenként írásban értékelték munkájukat. A vidéki munkatársak munkamódszerének javítását elsősorban a szakmai és politikai továbbképzés révén szorgalmazták, másodsorban tapasztalatcsere útján: ehhez rendszeresen szerveztek központi továbbképzéseket. – Ha az egyházügyi hivatal munkatársai nem megfelelően végezték munkájukat, pénzbírsággal is sújtották őket.⁵⁵

A politikai kurzusváltáshoz az ÁEH módszerei is idomultak. Az első két évben a direkt vezérlés, a hol zsaroló, hol fenyegető stílus volt a jellemző. Különösen a diszpozíciók, a papok új szolgálati helyre küldése során érzékeltették befolyásukat, hatalmukat. Ahogy minden jelentősebb esemény, megnyilvánulás hatását figyelték, úgy számon tartották a áthelyezések nyomán kialakult „hangulatot” is. Az 1953. márciusi havi jelentésben ez áll: *„Sokat foglalkoztatta a papságot a legutóbbi áthelyezések kérdése is ami szerintük nagyon mélyreható volt. Ilyen radikális áthelyezésre nem számítottak. Szerintük ez főleg arra irányult, hogy a húsvéti előkészületek közepette megfélemlítsék a papságot. Az áthelyezések egyébként megtörténtek rendben. – Kivéve dr. Nemes Vazul esetét, – aki bojkottálni akarta a helyére kerülő Szmolján Jenőt. Természetesen mi azonnal közbeléptünk és minden provokációt megakadályoztunk.”*⁵⁶

Ezt később az „árucseré” – ha adsz nekem valamit, akkor cserébe én is adok neked – elve váltotta fel: a kedvezmények biztosításától a megvesztegetésig e lehetőségek is sokfélék voltak. A törvényfelettségüket igyekeztek tudatni, ezzel állandó félelemben úzni a papokat és általuk az egyház tagjait általában. Böle Kornél elhelyeztetése után az 1953. december havi jelentésben olvashatjuk: *„Nagyon jól hatott Böle Kornél eltávolítása annál is inkább, mert a papság, de különösen a volt szerzetesek azt gondolták, hogy a törvényesség őket annyira védi, hogy semmit sem merünk ellenük tenni. Továbbra is szükség lesz ilyen tűszúrásokra feléjük, mert ezek nagyon hasznosnak bizonyulnak.”*⁵⁷

54 A korszakunkra vonatkozó megyei ÁEH-s jelentésekből néhány nyomtatásban is megjelent: KÖVÉR ISTVÁN: *Egyházügyi jelentések Vas megyéből 1952 – 1959.* I. Vasi Szemle 2002/5. 618–641.

55 Kaposi Györgyöt 20 forint rendbírsággal sújtották, mert nem tartotta be a határidőket. VaML XXIII. 24/1. Az ÁEH-központ 897–23/Vi./1953. számon iktatott határozata.

56 VaML XXIII. 24/1. Kaposi György jelentése „a szombathelyi egyházmegye 1953. március havi tevékenységéről”, 1953. április 1-i dátummal. 3.

57 VaML XXIII. 24/1. Kaposi György jelentése „a szombathelyi egyházmegye 1953. december havi tevékenységéről”, 1954. január 3-i dátummal. 4.

Alkalmanként a papokat pozitív példának, húzóerőnek használták fel a kormány céljai szerint. Így történt például az 1953. évi országgyűlési választások idején. Erről többek közt ezt olvashatjuk a megyei jelentésben: *„A választások előtti napokban sokat jártam kint vidéken vonaton és gépkocsival és a súlyponti helyeket látogattam meg ilyen alkalmakkor és kioktattam a papokat az általunk kívánt magatartásra. Nyílt ellenszegülést sehol sem tapasztaltam.*

A Megyei Pártbizottsággal együtt megszerkesztett körlevél, valamint saját és a helyi tanácselnök elvtársak közreműködésével sikerült elérnünk azt, hogy a papok legnagyobb részben elsőként adták le szavazatukat, ami nagyon jó hatást váltott ki a hívők körében.

*Egyetlen pap volt aki nem adta le szavazatát a többször megismételt felhívásra sem, viszont ez a pap – Fehér János nagysimonyi plébános – az ehhez hasonló tevékenységéről már nevezetes és feltétlen megérett a szuszpenzáásra.”*⁵⁸

Az ÁEH szombathelyi munkatársai közül – a vizsgált korszakból – Varga Ferenc, Kövessi Jenő, Kaposi György, Balázs Lajos és Prazsák Mihály nevét ismerjük a jelentésekből.

A hitoktatás korlátozásának kísérletei

A hittanoktatással kapcsolatos huzavona is elkezdődött – hamarosan, a második világháború befejezése után. A szentgotthárdi nemzeti bizottság 1946 tavaszán a ciszterci rendi Székely Artúr hitoktató eltávolítását kezdeményezte a szentgotthárdi iparostanonc iskolából, azzal a főindokkal, hogy Székelynek csak egyházmegyei igazolása van, s mivel az iskola községi, ezért oda helyi igazolóbizottsági igazolás kellett volna. Majd a Szabad Vasvármegyében nyilvánosan is megtámadták Székelyt.⁵⁹ A munkáspártok aztán 1947 tavaszán kezdeményezték a kötelező hitoktatás megszüntetését és annak fakultatívvá tételét. De ez ekkor is olyan ellenállásba ütközött, hogy még nem sikerült végrehajtani. Előbb az iskolákat kellett államosítani, hogy aztán a kötelező hitoktatást eltörölhessék. A Nyugati Kis Újság 1947. április 23-i vezércikke a fakultatív hitoktatással kapcsolatos Új Vasvármegyében megjelent vezércikkre reagált: abban a Szociáldemokrata Párt szombathelyi városi főtitkára, Faragó Ferenc végtelenül butának és aljasnak nevezi azokat a szülőket, akik a Rákóczi utcai iskolai szülői értekezleten tiltakoztak a fakultatív hittan bevezetése ellen.⁶⁰ E vita idején provokációval próbáltak zűrzavart teremteni a katolikus egyházzal kapcsolatban: április 27-én éjjel ledöntötték talpazatáról a budapesti Prohászka-szobrot.⁶¹

58 VaML XXIII. 24/1. Kaposi György jelentése „a szombathelyi egyházmegye 1953. május havi tevékenységéről”, 1954. június 1-i dátummal. 1.

59 SZPL AC 938/1946.

60 Dr. PÓSFAL JÓZSEF: *Kritika és tónus*. Nyugati Kis Újság 1947. április 23. 1.

61 *Ledöntötték Budapesten a Prohászka szobrot*. Nyugati Kis Újság 1947. április 29. 4.

„A kommunisták vezette Baloldali Blokk és a katolikus egyház mögött felsorakozott hívők kultúrharcának döntő ütközete 1948-ban – fordulat éve! – bontakozott ki a felekezeti és községi iskolák államosításának kérdése körül” – írja Romsics Ignác a korszak történetének összefoglalásakor.⁶² A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy ez a közdelem már 1945-ben megkezdődött. Az iskolák államosításáról szóló törvényt az országgyűlés 1948. június 16-án megszavazta. Az iskolarendszer átalakításával kapcsolatban Mindszenty már 1945. október 5-én tiltakozott a miniszterelnöknél – mondván – a nyolcosztályos általános iskola bevezetésével az egyházak autonómiáját sértik meg.⁶³

Az iskolák államosítását Vas megye tiszti értekezlete az 1948. május 28-án a miniszterelnöknek küldött táviratában lelkesen üdvözölte.⁶⁴

1947-ben a Szombathelyi Egyházmegye sematizmusa szerint Vas megyében 17 állami, 23 községi és 214 egyházi általános iskola volt. Az egyházi iskolák többsége – 177 – volt a római katolikus egyházé, 24 volt evangélikus, 11 református és 2 izraelita. Továbbá 11 óvodát működtetett a katolikus egyház. A Nyugati Kis Újság korabeli tudósítása szerint azonban 301 iskolát államosítottak Vas megyében: 196 római katolikust, 48 evangélikust, 17 reformátust és 3 izraelitát.⁶⁵ Nem feledhetjük, hogy az általános iskolák mellett Szombathelyen a premontrei, Kőszegen pedig a bencés rend középiskolát is fenntartott. Az általános iskoláknak 84,2%-a volt egyházi kezelésben – ez jóval nagyobb arány, mint az országos átlag, a 62,6%.

Az iskolák államosítása kapcsán a szombathelyi püspök kiközösítésre vonatkozó körlevelét nem találtuk, de a győri püspök ezzel kapcsolatos iratát igen. Ebben az egyházi törvénykönyv 2331. kánonja alapján az ordinárius (megyéspüspök) fenntartott jog alapján azt, „*aki előzetes figyelmeztetésünk ellenére az Egyház iskoláinak államosítása érdekében kényszerből mentesen, szabad elhatározással gyűléseken, újságokban, rádióban vagy más módon a nyilvánosság előtt agitált, az Egyház iskolái ellen irányuló kérvények aláírására bírt, általában mindenkit, aki a jelzett előfeltételek mellett az államosítás ügyében tevőlegesen közreműködött*” kiközösítéssel sújtja.⁶⁶ XII. Pius pápa ezt a kiközösítést utóbb megerősítette, amikor 1949. július 1-én⁶⁷ a Szent Officium rendeletével megállapította, hogy kiközösítés alá esnek, akik kommunista pártba lépnek, ezeket pártfogol-

⁶² ROMSICS 2005, 326.

⁶³ ROMSICS 2005, 325.

⁶⁴ A távirat szövege: „Vasvármegye Törvényhatóságának tiszti értekezletén a vármegye összes járási főjegyzői községi és körjegyzői egyhangú lelkesedéssel tették magukévá a Kormányznak az egyházi iskolák államosítására vonatkozó programját. Kérik, Miniszterelnök Urat, hogy ezt az elhatározást minél előbb a parlament elé vinni és a hozott határozatot törvényerőre emelni szíveskedjék. Vasvármegye közigazgatási dolgozói nevében dr. Németh Ferenc vármegyei főjegyző.” *Vas megye tiszti értekezletének távirata az egyházi iskolák államosítása ügyében (1948. máj. 28.)* In: *Az élet megindulása és az újjáépítés kezdetei Vas megyében 1945–48.* Szerk.: KISS MÁRIA. H. é.n. 154–155. /Vas megyei levéltári füzetek 1./

⁶⁵ 301 iskolát államosítanak Vas megyében. 695 tanító kerül állami státusba. Nyugati Kis Újság 1948. június 17. 3.

⁶⁶ SZPL AC 1436/1948.

⁶⁷ Az időpont Mindszenty József másodfokú tárgyalásának kezdete (július 6.) elé esik, azonban ez a hercegprímás elítéltetését nem gátolta meg.

ják, a kommunisták tanítását vagy tevékenységét védő könyveket, folyóiratokat, napilapokat, röplapokat kiadnak, terjesztenek vagy olvasnak, ezeket védik.⁶⁸ Horváth István vasasszonyfai, Szokoly Alajos bucsui és Tornyos József kőszegpatyi plébános az egyházi iskolák államosítása miatt kerültek internálótáborba 1948 júniusában. Mindhárman Kovács Sándor püspök rendeletére cselekedtek. Horváth István június 17-étől október 1-ig, Szokoly Alajos június 22-étől december 8-ig, Tornyos József szintén december 8-ig volt letartóztatásban.⁶⁹

A budai déli internáló táborból való kiszabadításuk ügyében írt ügyvédi meghatalmazásban azonban Tornyos és Horváth mellett nem Szokoly, hanem Kovács József bozsoki plébános neve szerepel.⁷⁰

Az ország több pontján nyilvános ellenkezést váltott ki az iskolák államosítása. Sopronban és Zalaegerszezen egyaránt tüntettek ellene.⁷¹

A nyilvános hitélet korlátozása

A vallásszabadságról és a hitéletről 1948 elején Dobi Istvánt idézik a Nyugati Kis Újságban, aki leszögezte: „Aki dolgozik és nem ellensége a haladásnak, annak nincs oka félelemre”⁷² De közben már itt is, ott is belenyúlnak az egyház életébe: 1948. február elején bejelentik, hogy a következő évtől hárommal csökken a munkaszüneti napok száma, mivel február 2., március 25. és szeptember 8. – azaz Gyertyaszentelő Boldogasszony, Gyümölcsoltó Boldogasszony és Kisboldogasszony ünnepe – nem lesz piros betűs ünnep.⁷³ 1949-re további egyházi ünnepektől vonták meg a munkaszünetet, így munkanap lett augusztus 15-e, Nagyboldogasszony is.⁷⁴

Az egyházellenes tevékenységben kitüntetett helyet foglalt el a zarándoklatok korlátozása, esetenként tiltása. 1948-ban a Mária Év nagyrendezvényeit, amelyeken megjelent Mindszenty József, korlátozták. De e korlátozást kiterjesztették többek között a vasvári Mária névnapjához tartozó búcsúra is – itt is betegségekre hivatkoztak. A kolostor krónikása feljegyezte, hogy egy-két keresztaljának – kerülőutakon: hegyen át, kukoricáson keresztül – sikerült bejutnia a városba. Vasárnap délelőtt aztán kidobolták, hogy az idegenek hagyják el a helységet. Mivel ez nem történt meg, húsz rendőr tuskolta ki a templom környékéről a zarándokokat. 1949-ben előbb betiltották a Szent Flórián tiszteletére tartandó vasvári körmenetet, majd az utolsó pillanatban mégis megjött a hatósági enge-

68 A Szent Officium rendelete, 1949. június 28. (július 1.) In: DENZINGER, HEINRICH – HÜNREMAN, PETER: *Hitvallások és az egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai*. Bátorterenyé – Bp., 2004. 759.

69 HETÉNYI VARGA 2004, 489., 506–7., 509.

70 SZPL AC 1372/1948.; Hetényi Varga Károly előbb idézett könyvében Kovács József nem szerepel.

71 RIBAI M. EMMA: *A leghűségesebb város hűséges gyermekei. Tüntetés Sopronban az egyházi iskolák védelmében. 1948. június 7.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 1999/1–2. 155–191. MAJOR MÁRTA: *Lecke a hatalom megszüldésének módszertanából. „Diákszáj és megtorlás Zalaegerszezen 1948. október 30.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 1997/3–4. 157–191.

72 Nyugati Kis Újság 1948. január 24. 3.

73 Nyugati Kis Újság 1948. február 7. 2.

74 A vasvári domonkos kolostor krónikása 1949. augusztus 15-ével kapcsolatban megjegyzi: „Szűzanyánk nagy esőzést esdeklített ki isteni Gyermekeknél s így aug. 15. is ünnepként lett megtartva.” VaML XI. 607. 9. Vasvári zárda chronica 1920, 1932–950.

dély, de akkor már nem lehetett értesíteni a híveket, emiatt körmenet nélkül tartották meg az istentiszteletet a diósi templomban.⁷⁵

Korlátozták a körmentek tartását is: általában csak a templomkertben vagy a templom körül lehetett tartani, vagy el kellett hagyni. 1952-es körrendelet szerint a búzaszentelési szertartást a templomban kell megtartani, körmenet nélkül.⁷⁶ Ugyanakkor tiltják meg a Szent Flórián-napi körmeneteket is.⁷⁷ Ebben az esztendőben korlátozzák a keresztjárónapok és az Úrnapja körmeneteit is.⁷⁸ E szabályozások a vizsgált korszakunkban élnek. A feltámadási és az úrnapj körmenet megtartásáról évente kell részletes jelentést adni.⁷⁹

A hercegprímás működésének ellehetetlenítése

Mindszenty József többek között már 1945. október 18-ai körlevelében megállapította, hogy a tiszta demokrácia elveivel ellentétes jelenségek tapasztalhatók a magyar közéletben. Ugyanakkor már 1945-ben amerikai beavatkozást sürgetett, hiszen a fokozatos szovjet térnyerés egyre nyilvánvalóbb lett.⁸⁰ Feltételezhetjük tehát, hogy amikor 1946. januárjában Nagy Imre a katolikus reakcióról beszélt, Mindszentyre utalt, akinek nyílt szembenállása a diktatórikus ún. népi demokrácia, az egypártrendszerű kommunista uralom egyik legfőbb akadályává vált. Annál is inkább feltételezhető ez, mivel a Mindszenty elleni kommunista sajtóhadjárat már 1945 végén megindult.⁸¹ Csak a megfelelő időt és alkalmat kellett megtalálni, hogy Mindszentyt félreállítsák. Rákosi Mátyás a kommunista funkcionáriusok 1948 eleji országos értekezletén bejelentette, hogy támadást indít a Mindszenty hercegprímás vezette egyházi reakció ellen.⁸² Ez 1948 végén sikerült, de ezt megelőzően többször kísérletet tettek ennek a végrehajtására. Az erre utaló jelek szerint feltételezhető, hogy Vas megyében is tervezték a letartóztatását.⁸³

Az 1948. szeptemberi celldömölki búcsúra, melyen a kegytemplom 200 éves jubileumát ünnepelték, már az első negyedévben meghívta Kovács Sándor püspök Mindszenty József bíboros hercegprímást.⁸⁴ Szeptember 6-án levelében a celli plébános, Nemes Vazul még arról tájékoztatja a püspököt, hogy a rendőrség utólagos kérelmére írásos kérvényt nyújtott be a szeptember 11-én és 12-én tartandó ünnepségre, s az erre érkezett belügyminisztériumi válasz engedélyezi a körmenetet, valamint a szükséges

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ SZPL AC 602/1952.

⁷⁷ SZPL AC 627/1952.

⁷⁸ SZPL AC 682/1952.

⁷⁹ Például: VaML XXIII. 1/a. Vas Megye Tanácsa VB Titkársága TÜK 36/1955.

⁸⁰ BORHI LÁSZLÓ: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956.* Bp., 2005. 86.

⁸¹ GERGELY JENŐ: *Az 1950-es egyezmény. A szerzetesrendek feloszlása Magyarországon.* Bp., 1990. 12.

⁸² GYARMATI GYÖRGY: *Ha tied az ÁVO, tied a hatalom ...* In: *Államvédelem a Rákosi –korszakban.* (Szerk.: GYARMATI GYÖRGY) Bp., 2000. 118.

⁸³ KAPILLER FERENC: *Vas megyében akarták letartóztatni Mindszentyt?* Vasi Szemle 1995/3. 447–448.

⁸⁴ Mindszenty József március 5-én kelt levelében jelezte, hogy örömmel megy Celldömölkre. SZPL AC 606/1948.

hangerősítők felszerelését.⁸⁵ De szeptember 10-én kelt levelében a Vas megyei rendőrség a megyéspüspököt értesíti, hogy „a tervbe vett ünnepek megtartását az időközben az országban mutatkozó és többhelyen, így Vasvármegyében is fellépett járványos megbetegedések miatt nem engedélyezem”. Aznap válaszában Kovács Sándor megírta, hogy nem az egyházmegye, hanem a bencés rend rendezi az ünnepeket, emiatt az értesítést nem áll módjában tudomásul venni. Szeptember 11-én a gyertyás, valamint a másnap délutáni körmenetet a rendőrségi tilalom miatt nem tartották meg. Az 1947. augusztus 15-én meghirdetett „Boldogasszony Éve” rendezvényeit az állami szervek már korábban is korlátozták, akadályozták. Nyílt támadásra Zalaegerszegen, majd azt követően Celldömölkön került sor. A környező településeken hirdetményekben tették közzé a „járványos állatbetegség” miatti kijárási tilalmat a településekről. A celldömölki rendőrkapitányság szeptember 10-én a járványos megbetegedésre hivatkozva tiltotta meg a búcsú megtartását. A falvakban a gyülekezési tilalmat dobszóval is kihirdették. A Magyar Kurír részletesen beszámolt az eseményekről; többek között ezt írta:

„A járvány leküzdésére a hatóság géppisztolyos, szuronyos rendőröket vett igénybe, akik elállták Celldömölkre bevezető utakat és mindenkit visszazavartak, akik a árosba akartak menni. Így a földeken és a kukoricásban töltötték az elfáradt zarándokok az éjszakát, mielőtt visszaindulhattak volna kiindulási pontjukra.

Celldömölkön szeptember 11-én, szombaton kezdődött a rendőri intézkedés és 12-én elérte csúcspontját. Rózsafüzérrel és imakönyvekkel a kezükben, nem csoportokban, a kegytemplom felé sietőket megállították, igazoltatták és aki nem volt celldömölki lakos, még a templom közelébe sem engedték a szuronyos, géppisztolyos rendőrök. (...) A templomot pár száz lépésnyire tőle erős rendőri kordon vette körül. Minden egyházi ünnepség így csak magában a templomban folyt le, – de közben a tűzoltókocsival járták körül a templom közvetlen környékét és abból sárga folyadékszerű anyagot⁸⁶ löveltek ki. Ez nem is egyszer, hanem többször megtörtént.”⁸⁷ Mindszenty bíboros a következőkkel vezette be prédikációját: „Mielőtt a szentbeszédet megkezdeném, ünnepélyesen óvást emelek amiatt, hogy a Mária-nevenapi búcsún karhatalom van a templom közelében. Az Egyház legbensőbb, legszentebb ügyeibe való belenyúlást kell ebben látnom.”⁸⁸

Az alantas módszerek széles tárházát vetették be megyénkben is a Mindszenty bíboros elleni hangulatkeltéshez. A megyei törvényhatóság novemberben javaslatot fogadott el ellene, amiről a Nyugati Kis Újság is nagy terjedelemben számolt be.⁸⁹ Ugyanez a megyei lap december elsejei számában tudósít arról, hogy két diákot kizártak a szombathelyi Nagy Lajos gimnáziumból, mivel Mindszenty József illegális körlevelét terjesztették. Decemberben diáktüntetések szerveztek a nagyobb városokban – így Szombathelyen is.⁹⁰ A december 25-i újságcikk arról tudósít, hogy a megye politikai és

85 SZPL AC 2249/1948.

86 A résztvevők elmondása szerint trágyalevet spricceltek tűzoltófecskendővel.

87 Magyar Kurír 1948. szeptember 14. du. 2 óra. 38. évfolyam II. kiadás. A celldömölki kiscelli kegytemplom 200 éves jubileuma. SZPL AC 2249/1948.

88 A beszéd kézírata Hetényi József magángyűjteményében, Celldömölkön található.

89 Javaslatot fogadott el a megyei törvényhatóság Mindszenty ellen. Nyugati Kis Újság 1948. november 30. 5.

90 Mindszenty bíboros eltávolítását követelte a püspökvár előtti tüntetésen a katolikus diákság. Nyugati Kis Újság 1948. december 9. 3. Újabb diáktüntetés a püspökvár előtt Mindszenty bíboros ellen. Nyugati Kis Újság 1948. december 17. 3.

közéleti vezetői memorandumot nyújtottak át Kovács Sándor püspöknek a klerikális reakció – alapvetően Mindszenty József hercegprímás – ellen.⁹¹

Mindszenty bíborost 1948. december 26-án tartóztatták le, majd 1949 elején koholt vádak alapján, koncepciós perben, nagy sajtónyilvánosság mellett életfogytiglan tartó fegyházbüntetésre ítélték. Mindszenty készült erre, hiszen a totális diktatúra a közösség „lefejezésével” tudja legerősebben befolyásolni, megfélemlíteni a közösséget, jelen esetben a katolikus egyházat.

4. A LEGSÚLYOSABB ÁLLAMI TERROR ESZTENDEI (1949–1953)

Mindszenty bíboros „félreállításával” elkezdődött az egyház módszeres és totális felmorzsolásának a kísérlete. A külön erre a célra felállított Állami Egyházügyi Hivatal jelentős apparátussal látott neki. Ebben nagy segítségére voltak a megyei, járási és a helyi tanácsok vezetői, tisztségviselői, a megyei, a járási és a helyi pártbizottságok. Az iskolaigazgatók és a megbízott pedagógusok, a szakszervezetek, a munkahelyi vezetők – különösen az üzemekben –, a DISZ és más tömegszervezetek az egyházi szertartásokról és a hitoktatásban való lemorzsolódásban működtek közre, a belügyi szervek, a helyi rendőrökön keresztül pedig a rendszeres hangulatjelentések készítésével szolgáltattak folyamatosan információkat a legkisebb faluból is. A sajtó munkatársai pedig az egyházellenes propaganda látványos részét, a megyei napilapban megjelent becsmérítő, rágalmozó, támadó, tömeghangulatot befolyásoló újságcikkeket készítették. E munkát megyei szinten a „bajszos püspökök”, a egyházügyi titkárok irányították, szervezték, s rendszeresen jelentéseket készítettek az országos központnak, ahonnan folyamatosan véleményezték munkájukat és irányították őket. Miközben a kormány a vélemény- és a vallásszabadságot hangoztatta, a kommunisták pedig azzal példálózta, hogyan segítik az egyházakat, a terror nyílt alkalmazásától sem riadtak vissza: ezzel a „nagy megtévesztéssel” – amint Ormos Mária fogalmazott – a vallásosság csíráját is ki akarták őrni a magyar társadalomból. (4/a-b. számú melléklet) A nyílt támadások sora a Nagy Imre-kormány megalakulásával szűnt meg 1953 közepén.

*A hitoktatás megszüntetésére törekvés*⁹²

Az 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelet az iskolai hitoktatást két szempontból korlátozta: egyrészt a szülőknek szeptember 15-ig nyilatkozni kellett gyermekük hitoktatásáról – s ehhez mindkét szülő igenje kellett –, másrészt a vallásoktatás költségeit az állam fedezte, emiatt a hitoktatók csak a tanácsi szervek engedélyével taníthattak, vagyis a tanácsi és a pártszervek döntöttek a hitoktatói engedélyekről. S ha valakinek ezt nem adták meg, nem taníthatott hittant. Bár Romsics szerint ezzel „a jövő nemzedékek lelkéért, szellemi befolyásolásáért folytatott harc ezzel lényegében eldőlt”, a tények

⁹¹ Az állásfoglalás 28 névvel látott napvilágot. *Memorandumot nyújtottak át Kovács Sándor megyéspüspöknek Vasvármegye politikai és közéleti vezetői nevében.* Nyugati Kis Újság 1948. december 25. 3.

⁹² A hitoktatás 1945 utáni magyarországi alakulásáról általában Tibola Imre is írt. TIBOLA IMRE: *A hitoktatás Magyarországon a XX. század második felében.* Vasi Szemle 2001/5. 552–567.

azonban azt mutatják, hogy ez a harc csak ekkor kezdődött, s tartott hosszú éveken keresztül. A hitoktatásra jelentkezők számának a csökkentéséért éveken, évtizedeken keresztül dolgoztak az ÁEH vezetésével a párt-, a tanácsi és az iskolai vezetők. Döbbenetes, hogy időnként milyen felháborító, szülőket bosszantó és elsősorban elrettentő módszereket voltak képesek a cél érdekében alkalmazni. Az MDP szentgotthárdi járási bizottsága 1951-es iratai között található egy, amely a hitoktatás elleni agitáció szempontjait taglalja. Ekkor még erősen figyeltek a párton belüli ideológiai tisztogatásra, de megjegyzik az „egyszerű” párttagok és népművelők párthoz való tartozásának nem lehet a függvénye, hogy gyermekeiket nem járatják hittanra.⁹³ A következő esztendőben azonban már névre szóló kimutatást készíttetnek azokról a párttagokról és pártfunkcionáriusokról, akik gyerekeiket beíratják hittanra. Az előbbi listán a rábagyarmati, az apátistvánfalvi, az őriszentpéteri, a kétvölgyi, a farkasfai, a nemesmedvesi és a gasztonyi párttitkár neve szerepelt.⁹⁴ A szentgotthárdi járás párttagjai közül pedig 157 fő írta be gyermekét hittanra az 1952/53-as tanévre.⁹⁵ Egyébként is részletes statisztikák készültek a hittanra beíratkozott tanulók létszámáról.⁹⁶

A pontos nyilvántartásokba is hiba csúszhatott, mert 1952 márciusában a megyei egyházügyi titkárokkal berendeltetik a hitoktatókat, s ellenőriztetik velük, hogy van-e megbízólevelük, így pontosítják a névjegyzéket. Hogy a berendelés célja ne derüljön ki, elterelő beszélgetésre utasítják a titkárokat.⁹⁷

A megyei tanács utasítása szerint a járásoknak 1952 szeptemberében is jelenteni kellett a hitoktatásra jelentkezőket, továbbá azt is, hogy kit nem javasolnak hitoktatónak alkalmazni. A szentgotthárdi járásból ekkor Markovits Lajos apátistvánfalvi, dr. Kozma Ferenc rábakethelyi plébánost és káplánját nem javasolják, mivel nyári dologidőben miséztek, sőt Kozma Ferenc és káplánja a nyári munkák ellen is agitált.⁹⁸

Tanulságos Czigány Balázs osztkői plébános története. 1950-től 1953-ig nem kapott hitoktatási engedélyt, mert – véleménye szerint – a helyi iskolaigazgató úgy gondolta, így könnyebb a hittanbeíratásnál az ÁEH által szorgalmazott lemorzsolódást elérni, amint azt egy 1953. augusztus 30-án az Egyházmegyei Hatóságnak írt levelében megfogalmazta.⁹⁹ Még aznap egy másik, bővebb levelet is írt az Egyházmegyei Hatóságnak. Ebben utal arra, hogy már kétszer – 1951-ben és 1952-ben is benyújtotta ezirányú kérelmét. 1952-es kérelmére Farkas helynök azt válaszolta, hogy a visszahelyezését állandóan napirenden tartja, s megemlíti, hogy azoknál már sikert ért el, akik „nyíltan és határozottan kiállottak a béke és haladás mellett”, azaz részt vállaltak a papi békemozgalomban.¹⁰⁰ Hivatkozik arra, hogy „nincs az országban olyan falusi plébános, akinek 3400 Forintos békekölcson jegyzése lenne a béke ügyének tettelegesen áldozatvállalásából” – továbbá, hogy az ellene hozott döntések „a szülők erős ellenállását váltották ki

93 A „hitoktatás” elleni agitáció szempontjai: VaML 44. f. 2. fcs. 58. őe. 152/1952.

94 A megyei agitprop osztálynak készített kimutatás 1952. május 8-ról. VaML 44. f. 2. fcs. 58. őe.

95 Kimutatás az M. D. P. tagokról, illetve szülőkről, aki az 1952/53-as évre beíratják gyermeküket hittan tanításra” VaML 44. f. 2. fcs. 58. őe. 144/1952.

96 Például: VaML XXIII. 1/a. Vas Megye Tanács VB TŰK 265/1951.

97 VaML XXII. 24/1. Egyházügyi titkár iratai. 1951–1954. 1952. március 3-án kelt utasítás az ÁEH központjából Rudas Ede aláírásával.

98 NAGYNÉ SZIKLAI 2000–2001, 194.

99 VaML XXIII. 24/1. Czigány Béla osztkői plébános levele a 388/1953. plébániai iktatószámom.

100 SZPL AC 134/1952.

(...) maga a helybeli tanács, párt, társadalmi szervek¹⁰¹ tisztán látása, jónak látta a plébános hitoktatási megbízatását”.¹⁰² Végül egy újabb levelet fogalmazott szeptember 12-én, mivel egy napi hittantanítás után az engedélyét ismét megvonták. Ebben részletezi, hogy Oszkó egykori filiális községéből, Olaszfáról – ahol 1945-ben alapítottak plébániát – jár Oszkóba hittant tanítani a plébános.¹⁰³ Czigány Béla ellen az ÁEH-megbízottnak voltak panaszai. 1953 tavaszán írta róla Kaposi Jenő, hogy a gazdaságületek idejére egyházi énekpróbákat szervez, a szülői munkaközösség összejöveteleinek az időpontjában litániát tart, „illegális esküvőre beszél rá a lakosságot”. Kaposi javasolja, hogy rendeljék fel a „központba” „megdorgálás véget”.¹⁰⁴ – A reakciónak minősített plébánosokról a forradalom leverése után sem feledkeztek meg: Czigány Bélát is letartóztatták 1957. április 3-án és egy hónapig vizsgálati fogságban tartották a szombathelyi Király utcai börtönben. A vád ellene az volt, hogy beszédet mondott a forradalom, pontosabban az 1989-es rendszerváltozásig alkalmazott szóhasználatával az ellenforradalom alatt.¹⁰⁵

A „klerikális reakció” üldözése: egyházellenes propaganda a sajtóban

A Vas megye 1950 júniusában mondhatni ösztözet nyitott az egyházra. Június 2-án az ikervári esperest, Kovács Lajost támadta meg egy írás¹⁰⁶, míg egy másikban Iványi Dezsőnek, a szombathelyi leánygimnázium hitoktatójának eltávolítását követelik – a cikk szerint – a növendékek.¹⁰⁷ Másnap másik két hitoktató, Óra Kálmán és dr. Szabó Miklós eltávolítását követeli – a cikk szerint ismét a diákság –, mert megtagadták a békeív aláírását.¹⁰⁸ Egy nappal később ismét egy békeívet alá nem író egyházi személyt, a perinti „kuláklebános-atompapot”, Bálint Lászlót támadja egy írás. Szerzője többek között így fogalmazott: „A fekete papi köntös mögül mindjobban kilóg a lóláb: Bálint László, aki maga is kulák, a kulákok és a háborúra spekuláló imperialisták szekértolója.”¹⁰⁹ E „ráhangoló” bevezetés után lát napvilágot a június 7-i számban az MDP Központi Vezetőségének üléséről szóló beszámoló, amelyben Révai József a „klerikális reakció elleni harcot” részletezi, végül pontokba szedi a legfontosabbakat. Ezek:

-
- 101 Czigány Béláról a helyi vezetők – VB-elnök és –titkár, MDP-titkár, MNDP-ügyvezető, tanácsstag, szülői munkaközösségi vezetők – „bizonyítványt” állítottak ki, melyben többek között így jellemzik Czigány Béla plébánost: „államhűsége kifogástalan, demokratikus magatartása példás, adóját, beszolgáltatásokat 100%-ig teljesítette (...) állami és társadalmi szervekkel jó viszonyban van és velük készséges és előzékeny”. A bizonyítvány kelte: 1951. november 20. SZPL AC 134/1952.
 - 102 VaML XXIII. 24/1. Czigány Béla oszkói plébános levele a 389/1953. plébániai iktatószámán.
 - 103 VaML XXIII. 24/1. Czigány Béla oszkói plébános levele a 398/1953. plébániai iktatószámán.
 - 104 VaML XXIII. 24/1. Kiszállásról jelentés, 1953. március 12. – A vasvári pártbizottság tagja oszkói menyasszonyának szüleit biztatta, hogy a fiatalok tartsanak egyházi esküvőt, ő megoldja titokban.
 - 105 HETÉNYI VARGA 2004, 482.
 - 106 LÖRINCZ – : *Vizet prédikál, bort iszik az ikervári kulákesperes*. Vas megye 1950. június 2. 5.
 - 107 *Távolítsák el a háborús uszító Iványi Dezső hitoktatót*. Vas megye 1950. június 2. 6.
 - 108 *Nem tűrjük, hogy iskolánkban a béke ellensége tanítson. A szombathelyi tanulóifjúság követeli a békealáírást megtagadó hitoktatók azonnali leváltását*. Vas megye 1950. június 3. 5.
 - 109 *Akadályozza a népi szervek munkáját, kulákokkal paktál és rémhíreket terjeszt a perinti kuláklebános-atompap*. Vas megye 1950. június 4. 8.

- „1. Leleplezni a klerikális reakciót, a katolikus püspöki kart, mint a béke ellenségét.
2. Támogatni és segíteni azokat a néphez hű papokat, akik a püspökkel szemben támogatják a békét és a népi demokráciát.
3. Politikai felvilágosító munkával együtt megfelelő állami önvédelmi rendszabályt is kell fogantatosítani a klerikális reakció ellen.
4. El kell érni, hogy funkcionáriusaink, de tagságunk zöme se járassa hittanra gyermekeiket, fokoznunk kell a klerikális reakció elleni propagandánkat a nép közt, fokoznunk kell az egyházi ideológia elleni felvilágosító munkát a Pártban.”¹¹⁰

Ennek jegyében: 1. folytatták a már elkezdett – hazugságokból épített – lejárató sajtókampányt, 2. létrehozták a papi békemozgalmat, 3. egyházellenes törvényeket, rendeleteket hoztak – nem utolsósorban megalakították az egyházak szigorú ellenőrzését és befolyásolását szolgáló Állami Egyházügyi Hivatalt, 4. szigorúan megtorolták a párttagok gyermekeinek hittanra járását vagy a párttagok körmeneten vagy más egyházi szertartáson való részvételét. Azaz minden pontra találtak megfelelő lépéseket. – A klerikális reakció elleni harc feladatait MDP Agit. Prop. Bizottsága már korábban, 1948. november 7-én meghatározta. Eszerint az egyház ellen hét szintéren folytatandó a küzdelem: a munkásosztálynál, az üzemek területén, a lakóterületen, az iskolákban, falun, a közigazgatási vonalon, a gazdasági vonalon és a felső politikában. A munkásosztályon belül például célul tűzték a klerikális befolyás teljes megsemmisítését. Az üzemekbe például: „Be kell vinni – különösen az asszonyok közé – konkrét napi agitáció segítségével, hogy Mindszenty politikája egyenlő a háború politikájával,” stb.¹¹¹

Június 8-án folytatódott az egyház elleni támadássorozat a megyei napilapban: most ismét Óra Kálmán ellen, aki a Nagy Lajos Gimánium hitoktatója volt.¹¹² Június 10-én a lipárti plébánosra, Kiss Józsefre támadtak.¹¹³ Másnap a perenyei plébánost, Csöndes Györgyöt állítja a lap pellengérre.¹¹⁴ Néhány nappal később a kőszegi bencések közül előbb csak Solymos Szilvesztert támadják – a sajtó szerint – a kőszegi mezőgazdasági gimnázium és fiúkollégium tanulói.¹¹⁵ Másnap az összes kőszegi bencést támadták meg „A rendház néma falai között zülленek, zsarolnak Horthy várják vissza a kőszegi bencések” címmel.¹¹⁶ Ezt még megtoldották „az ágyterítógyár összes dolgozóinak”-nak levelével Kőszegről, amelyben már előrevetítik a szerzetesek kitelepítésének egyik „okát”: „Az említett iskolákat is a dolgozó fiatalok kezébe kell adni, hogy ne sötét, zsúfolt tantermekben kelljen tanulni az ifjúságnak, hanem ott, ahol azelőtt az úrigyerekek tanultak: a kollégiumban és más papi iskolákban.”¹¹⁷ Ugyanebben a számban egy másik

110 *Harc a klerikális reakció ellen. Révai József elvtárs beszámolója az MDP Központi Vezetőségének ülésén.* Vas megye 1950. június 7. 3–4.

111 Lásd: BORSODI CSABA: *A szerzetesrendek feloszlátása, működésük megvonása 1950 nyarán.* Magyar Egyháztörténeti vázlatok. Regnum 2000/1–4. 192–195.

112 *Békénk ellensége. Óra Kálmán nőcsábító hitoktató.* Vas megye 1950. június 8. 5.

113 *A 100 holdas kulácpap meg a bűn.* Vas megye 1950. június 10. 5.

114 *A béke és a nép ellensége a „furfangos” perenyi kulácpap.* Vas megye 1950. június 11. 4.

115 *„Solymos Szilveszter hitoktató megsértette alkotmányunk 54. paragrafusát.”* Vas megye 1950. június 15. 5. – Hetényi Varga Károlynál tévesen szerepel, hogy a Kőszeg és vidéke című lapban jelent meg: ebben az időben e lap nem létezett. Vö.: HETÉNYI VARGA 2000, 139. A megjelenés helye: Vas megye 1951. június 15. 5.

116 Hetényi Varga Károlynál ez is tévesen szerepel. Vö.: HETÉNYI VARGA 2000, 138. Helyesen: Vas megye 1951. június 16. 3.

117 *„Legyen a dolgozó diákfialoké a régi világ ’úri’ iskolája!”* Kőszegi levél – aláírással. Vas megye 1950. június 17. 3.

írás a vasvári domonkosokat támadta. Többek között ezt írták: „A reakció szervezője a klérus helyi szervezete – mondja el az öreg vasvári Rákosi Ferenc elvtárs. A szervezet csúcsában a domonkosrendi szervezetek (sic!) állnak. A világiak közt főleg asszonyok, leányok találhatók, akiket „oltáregyletbe” és „harmadrendbe” szerveznek különös szakértelemmel az ügyes szerzetesek. A reakciós szervezeteknek ezt a rendszerét hatásosan egészítik ki a világi papok és az apácák: a vasvári reakció vezérkara. (...) Turi Béláné, Kiss Ilona, Rákosdi Róbertné az egyházi reakció leghírhedtebb agitátorai. (...) Péter Márk Bonaventúrájának méltó utóda. (...) A békeívek aláírása ellen agitált (...) Szorgalmasan látogatja maga is szervezetének tagjait, főképpen Puskásnéhoz és Vásárhelyi Annához jár el (...)” Végül a szentkúti búcsújárás ellen is olvashatunk.¹¹⁸ De itt is teljesen egyértelmű, hogy elsősorban a szerzetesrendek felszámolásához igyekeznek hangulatot kelteni.

De az egyház ellen fogalmazott cikkek tovább sorjáztak. „Miért haragszik a gépállomásra Zalavári Sándor plébános?” kérdezte egyiknek a címe.¹¹⁹ Majd a vasszilvágyi plébános, Györök Pál állt egy – már a címében becsületsértő – írás középpontjában. A cím így hangzott: „Rövidesen bírái elé áll a csaló, rémhírterjesztő, szabotáló, erkölcstelen Györök Pál, a vasszilvágyi kulák-esperes.”¹²⁰ Néhány nappal később a rábahídvégi plébánost, Szekér Antalt támadták meg.¹²¹ Ugyanebben a számban a papi békemozgalom bevezetését készítették elő azzal, hogy a cikk szerint Mózer János esperes megállapította: „óriási úr van a papság és a püspöki kar között”.¹²² Majd a Révai József által megfogalmazott egyik pont szellemében megtámadták a püspököt is: ismét egy „olvasói levéllel” nyomtatékosították a „népakaratot”: „Kovács püspök nem méltó arra, hogy a mi általunk szőtt ruhát hordja, dolgozó parasztságunk által termelt kenyeret egye” – olvasható a „Dröszler Lászlóné és hét szövőgyári munkásnő” aláírással szignált cikk.¹²³

Az egyházellenes negatív sajtókampány – amelyet a továbbiakban is hazugságokra építettek – 1953 közepéig nem szűnt meg. 1951 második felében például tizennyolc egyházzal foglalkozó vagy arra legalább utaló cikk látott napvilágot a Vas megyében, a megyei napilapban: négyben a „Grösz-féle bandára” utalás található, négy a papi békemozgalom fontosságát hangsúlyozta, öt a mezőgazdasággal foglalkozott. Ekkor már az egyes személyeket közvetlenül becsmérő írások helyett inkább az egyház együttműködési készségét sugalmazó anyagok készültek. Például a szombathelyi Szentháromság-szobor Fő térről való áthelyezésénél nyomtatékosították: egyházi jóváhagyással, sőt az egyház kérésére történik. A cikk címe szerint: „A püspökség kérelmére a székesegyház előtt helyezik el a Szentháromság-szobor műemléket.”¹²⁴

1952-ben Fülöp Lajos arról írt a Vas megyében, hogy „Ellopta az iskola padjait és székeit Grineusz György sárvári plébános”.¹²⁵ A cikket – mint a személyek ellen támadó írásokat igen gyakran – az ÁEH íratta. 1953-ban az első negyedévi munkaterv érté-

118 *Miszticizmus és babona: a fekete reakció háborús uszító eszközei Vasvárott.* Vas megye 1950. június 17. 5.

119 A nemeskoltai plébánosról: Vas megye 1950. június 18. 6.

120 Vas megye 1950. június 18. 7.

121 *Rábahídvég dolgozó népe szembefordult a demokrácia ellen uszító, cselédjét éheztető, szabotáló Szekér Antal pápai kamarással.* Vas megye 1950. június 21. 5.

122 *Mózer János római katolikus esperes-plébános: Óriási úr van a papság és a püspöki kar között.* Vas megye 1950. június 21. 3.

123 Vas megye 1950. június 25. 7.

124 Vas megye 1951. szeptember 7. 3.

125 Vas megye 1952. szeptember 5. 5.

kelésekor az ÁEH-központból többek között figyelmeztetik Kaposi Györgyöt, hogy „a megjelentetendő kompromitáló (sic!) cikkek mindenkor a konkrét anyagokra támaszkodva legyenek leközölve.”¹²⁶ Az 1952 augusztusi ÁEH-jelentésben olvashatunk arról, hogy néhány helyen például Sárváron az utóbbi időben túlságosan sikeres a papság ifjúsággal való foglalkozása. Sárvárról „kiderült, hogy a bérmlásra jelentkezők között több mint 200 párttag és több funkcionárius gyereke van. Megvizsgálva alaposan az ottani helyi körülményeket hogy tudnánk alaposan lejártni, sajtóban kihozni a papot, találtunk egy megoldást, melybe beletudtunk kötni. (Sic!) Rábizonyítottuk a plébánosra, hogy az iskolák államosításánál összejársz(v)a az államosító bizottsággal 100 drb. iskolai széket kivont az államosítás alól és rendőrségi eljárást indítottunk ellene. Sa(j)tóba kipellengéztük, melynek cikkét mellékelten küldöm.”¹²⁷

1953 tavaszán ismét nyíltan támadó, „kompromittáló”, célzatos cikkek jelentek meg a megyei napilapban. Április 18-án Kenézzel kapcsolatban a pecöli plébánost, Varga Gábor esperest támadta meg Az „esőcsináló” pap – és az öntözéses gazdálkodás című cikkében Kerék László. A kenézi téesz 22 holdon öntözéses gazdálkodást kezdett, s ennek kapcsán az addigi helyzet jellemzésénél „pellengére állítják” a plébánost, aki „esőcsináló” volt, azaz aszály idején:

„A remény lángját azonban élesztették a tudatlanság atyjai, jóslással, ördögüzéssel tartották fenn az emberekben. Kenéz község dolgozóinak is volt ilyen gyakori látogatója. (...) Sokszor szomjúhozott a föld, áhította a vizet és ilyenkor csekély ellenszolgáltatásért Varga Gábor esperes úr imádkozott vagy imádkoztatott az esőért, s ez így ment hetekig. (...) A kenézi dolgozók a felszabadulás után egyre jobban hozzáférkőzhettek az ilyen „titkok” megfjtéséhez. (...) A plébánián lévő barométerrel, mely ilyen dolgokban csalhatatlan műszer, ami akár ezer imádkozót is lefölöz.”¹²⁸

Egy április 19-i vasmegyés cikk szerint Kovács Sándor plébános „a pápóci gyermekek réme”, aki április 11-én az első osztályosok hittanóráján dühös lett, s nekiesett három lánynak. „Nekiesett, ütötte-verte a kislányt, aki hiába próbált védekezni, a pap kezei között tehetetlenül vergődött. A nekivadult pap kiszakította fülbevalóját, meghempergette a védtelen leányt a földön és belérugdosott.” A „klerikális reakció” és hasonló kifejezések ekkorra már eltűntek a sajtó szótárából, de ez az írás is hangulatkeltéssel fejeződik be: „Államunk megvédi a gyermekeket, minden szülő drága, féltett kincsét. Egyetlen jóérzésű ember se mehet el az eset mellett. Megveti az ilyen barbárokat minden becsületes dolgozó és undorral fordul el tőlük.”¹²⁹ De még „számontartja a megye” a papok korábbi „vétkeit”: egy április 26-i írás a csehimindszenti plébánost támadja gyermekrontással, s ekkor jegyzi meg a cikk szerzője: „A fenti levél új oldaláról mutatja be a népellenességről valóban hírhedt Baráth plébánost. Számontartja a megye, hogy 1951. őszén Baráth plébános durva szavak kíséretében kijelentette: ő nem írja alá a békeívet, nem ért vele egyet.”¹³⁰ Egy május

126 VaML XXIII. 24/1. „Kaposi elvtárs 1953. első negyedévi munkaterv kiértékelése” 1953. január 20-i dátummal, 1.

127 VaML XXIII. 24/1. Jelentés a szombathelyi egyházmegye területén végzett augusztus havi munkáról. 1952. szeptember 4-i aláírással Kövessi Jenőtől.

128 Vas megye 1953. április 18. 3.

129 A pápóci gyermekek réme. Vas megye 1953. április 19. 5. – Az egyházügyi vizsgálat utóbb kiderítette, hogy az elcsattant pofon miatt a gyerek füléből kiesett a fülbevaló, s nem volt földön való meghempergetésről, belérugásról.

130 „Vannak még gyermekrontó plébánosok”. Vas megye 1953. április 26. 7.

7-i írás a gencsi káplánt, egy május 14-i pedig az oszkói plébánost hozza nőüggyel összefüggésbe. Utóbbiról írják: „*Hűséges élettársa neki Csándor Melánia megugrott apáca, aki vel együtt karc címén zsarolja a falut s nem vetve meg a földi jókat, gyűjtögetik a tojást, tejet, vaját, lisztet és a fiatal lányokat. A történet magva az, hogy hetenként többször énekóra ürügye alatt zárt ajtók mögött összeterelik a szavukra még hallgató fiatalokat, miközben kígyót, békát kiabálnak a DISZ-re. (...) az „énekórák” két gyakori látogatója, N. Júlia és húga olyan állapotba került(...) A „megáldott” és „felruházott” lányok édesanyja most fejét verdesi a falba, hogy rossz útra engedte gyermekeit.*”¹³¹ Miután felszámolták a szerzetesrendeket, „megugrott apácáról” írnak a napilapban! A sugalmazás a papra hárítja a felelősséget, amire azonban semmi bizonyíték nem volt, de sikerült hírbe hozni egy papot. A nőüggyel való gyanúsítás, illetve az ezzel való álhírerjesztés kedvelt módszere volt az egyházellenes propagandának.

A „klerikális reakció” üldözése: koncepciók perek

1948. március 11-én az utcán tuszkolták autóba, s vitték fogdába dr. Harangozó Ferenc teológiai tanárt, a szombathelyi szeminárium gazdasági vezetőjét.¹³² Püspöke április 6-án kelt levélben tudakolta a belügyminisztertől, „milyen vádak alapján vitték el és miért olyan módon, ahogyan az történt”. A miniszteri tanácsos lakonikus válasza e levélre április 13-áról: „Belügyminiszter Úr az abban foglaltak kivizsgálását folyamatba tette”.¹³³ Harangozó Sári Istvánnal 1946-ban a sorokpolányi parkban megrendezte az V. kerületi öreg-cserkész találkozót, amelyre mintegy négyszázan érkeztek. Ezzel a szombathelyi Katonapolitikai Osztály és az ÁVO¹³⁴ feketelistájára került.¹³⁵ Majd tömegesen segítette át a határon a jugoszláviai haláltáborokból menekülő németeket és a magyar közelet üldözöttjeit, többek között Sulyok Dezsőt és titkárát is. Harangozót a szovjet katonai törvényszék előbb halálra, majd 25 évi szibériai kényszerszolgálatra ítélte. A fővád ellene a kémkedés volt, s ezt a tevékenységét összefüggésbe akarták hozni Mindszenty Józseffel, hogy Mindszenty – az ellene folytatott büntető eljárásban megfogalmazott, koholt vádakkal kötődő – szombathelyi kapcsolatát „felfedjék”.¹³⁶ A

131 *Karcpenzen vett szeretők*. Vas megye 1953. május 14. 4.; a gencsi cikk: *A kontár kántor és gazdája*. Vas megye 1953. május 7. 3.

132 Az ÁVO egyik embere aznap elhívta a postára, mondván, csomagja érkezett Rómából, s a külföldi csomagokat csak személyesen lehet átvenni a vasútállomás melletti postán. A postára igyekvő Harangozót a Kovács Szállónál rabolták el. Maga így emlékezett vissza: „Át akartam menni a szálló előtti úttesten a Széll Kálmán utcába, amikor egy nagy fekete autó vágódott mellém. Ha félre nem ugrom, elüt. Már éppen rászóltam volna a sofőrre, amikor hátulról elkap valaki. Hátra akarok fordulni, de abban a pillanatban ketten ugranak ki az autóból. Az egyik ököllel állon üt, többször egymás után. Az ütések elkábítottak. Csak már az autóban eszméltem föl.” HARANGOZÓ FERENC: *A csendlaci parókiától a szibériai hőmezőig. Kilenc év börtönökben és munkatáborokban*. Szerk.: FANCSALI ANDRÁS. Kőrmend, 2001. 55.

133 SZPL AC 816/1948.

134 ÁVO: BM-rendelettel 1946 októberében önállósították – a belügyminiszter közvetlen irányításával – a budapesti politikai rendőrséget a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya néven. 1956-ig működött saját karhatalmi erővel. Az ávosok minden állami szférában folytatták tevékenységüket (letartóztatások, internálások, stb.).

135 HARANGOZÓ 2001, 49.

136 HARANGOZÓ 2001, 112.

lemergi elosztó táborból 1949 augusztusában került Szibériába, ahol tajgai és urali táborokban raboskodott 1955. novemberéig. Akkor hazahozták, s 1956. november 2-án a budapesti Gyűjtőfogházból szabadították ki a forradalmárok. Három nap múlva nyugatra távozott.¹³⁷

Amikor 1952-ben letartóztatták a Szombathelyi Egyházmegye vezető papjait – Szendy Lászlót, Galambos Miklóst Sággy Eleket és Süle Ferencet – nem sejtették, hogy egy Kovács Sándor püspök ellen tervezett koncepciós pert készítenek elő kihallgatásuk során. Emellett további adatokat gyűjtöttek Mindszenty József és Grösz József ügyéhez. Amint Soós Viktor Attila rávilágít: „*a Mindszenty-per után három évvel (...) vallattak az ÁVH emberei abból a célból, hogy a börtönben lévő főpapra nézve terhelő adatokat csikarjanak ki. Elgondolkodtató, hogy a hatalom emberei valakinek a letartóztatása és elítélése után is gyűjtik a terhelő információkat, nem elégednek meg az addigi „eredményekkel”, és újabb és újabb koncepciókat állítanak fel.*”¹³⁸

A „klerikális reakció” üldözése: kulák-papok

A kulákokkal való speciális bánásmód kiterjedt a papságra is. Ha közvetlen következményekkel azonnal nem is járt minden esetben, de legalább a sajtóbeli negatív minősítés egyik módja volt. Nézzünk néhány példát! A Feketevágó és szabotáló kulákok fölött ítéleznek a járásbíróságok címmel írt újságcikkben olvashatjuk: „Egyházashetyén Szita Ferenc kulák és Magyar János kuláklébános hagyják gazosodni a növényeket, de nem készültek fel az aratásra és a cséplésre sem.”¹³⁹ „Kuntár József 90 holdas vérszopó kulák”-ról is írtak a Narda is a beadás teljesítésével akarja megülni a Forradalom ünnepét cím alatt.¹⁴⁰ A perinti „kuláklébános-atompapról”¹⁴¹, a vaszilvágyi „kulák-esperesről”¹⁴² – mások mellett – az 1950-es esztendőben olvashatott a lakosság a megyei napilapban.

A „klerikális reakció” üldözése: egyebek

A klerikális reakció elleni harc általános, kötelező feladata volt a párttagoknak. Ezt a korabeli dokumentumok jól igazolják. Az alap- és középfokú politikai iskolába küldött káderek Vas megyében helyi adatokkal gazdagított segédletet is kaptak „A klerikális reakció népi demokráciánk ellensége” című tananyaghoz, amelyet az MDP megyei agitprop osztály állított össze. (5 számú melléklet) Ebben „A klerikális reakció a haladás ellensége” fejezetben a 17–19. századból, „A klerikális reakció a Horthy-fasizmus hű kiszolgálója” fejezetben a 20. század második világháború befejezéséig tartó időszakból, „A klerikális reakció népi demokráciánk ádáz ellensége” fejezetben pedig az

137 HARANGOZÓ 2001, 163–164.

138 SOÓS 2005/4, 449.

139 Vasmegye 1951. július 1. 3.

140 Vasmegye 1951. október 14. 3.

141 Vasmegye 1950. június 4. 8.

142 Vasmegye 1950. június 18. 7.

1948-tól tartó időszakból hoztak példákat. Az utóbbi fejezetben vasi példákkal alátámasztva mutatják be, hogy a „klerikális reakció” az iskolák államosítása ellen van, hogy a „lelki terror a klerikális reakció kedvelt fegyvere”, hogy a papok az imperialisták, a háború ügynökei, — végül — hogy a szocializmus építésének aktív ellenségei. A példák egyike Tüll Géza kisunyomi plébánosra vonatkozik, aki: *„népellenes tevékenységét világosan kinyilvánította, 1949 január 16-i prédikációjában, amikor Mindszenty letartóztatása miatt siránkozott. Hangsúlyozta, hogy azért előbbre való az égi hatalom és csak azután jöhet a földi. Majd kijelentette, hogy ezen a helyzeten csak háború változtathat.”*¹⁴³ Ezzel vált Tüll Géza a „háború ügynökévé”. A „szocializmus aktív ellenségévé” vált például Permayer János, aki *„a szombathelyi kálvária templomban 1952 januárjában így próbálta a dolgozókat eltántorítani a szocializmus építésétől: ’osztály nélküli társadalmat soha sem lehet megvalósítani, mert Isten nem egyenlőknek teremtette az embereket. Mindig lesz tudós és tudatlan, szorgalmas és lusta, gazdag és szegény.’ Amint látjuk, a klerikális reakció nem hagyja annyiban vesztett hatalmát, minden eszközt, lehetőséget felhasznál vesztett gazdasága, hatalma visszaszerzése, csökkent tömegbefolyásának megtartása érdekében. Ezért fokozza az úgynevezett hitbuzgalmi tevékenységét, szüntelen misékkal, litániákkal igyekszik a dolgozókat elvonni a termelésből.”*¹⁴⁴

Permayer Jánost, bár kezdetben a püspök nem akarta, végül mégis áthelyezte Ikervárra. Az ÁEH-jelentésben olvashatjuk: *„a püspök különösen Permayer János szombathelyi kálváriai adminisztrátor elmozdításához nem akart hozzájárulni, hivatkozva arra, hogy máris minden számottévó szombathelyi plébánián a békepapok töltik be a vezető szerepet. Amikor azonban mi érveinket felvonultattuk, a püspök beleegyezett Permaier (sic!) leváltásába, illetve Ikervárra helyezésébe.”*¹⁴⁵

A tananyagban még a gyónást is szóba hozták, mint a lelki terror kedvelt eszközét. *„Bartal Zsigmond volt premontrei szerzetes a gyermekektől gyónás közben követelte, hogy:*

1. *ezentúl nem fognak semmit sem aláírni;*
2. *Meg kell ígérniök, hogy vallásoktatásban akarnak részesülni a jövőben is, akármi-lyen is lesz a hitoktatás;*
3. *sajnálkozásukat kell kifejezni társaik előtt, hogy azt a bizonyos ívet (iskolák államosítása, Mindszenty letartóztatása) aláírták”*¹⁴⁶ — olvasható a segédletben. E néhány példából is látható, hogy bizonyos tényeket valóban használtak a tananyaghoz, de ezeket elferdítve magyarázták, hiszen az egyház pusztá léte már klerikális reakciónak minősült az elvakult kommunisták szemében.

Mindszenty József családjának is kijutott a megtorlásból: még Mindszenty rokonának a menyasszonya sem tudott állandó munkához jutni. (7/a. számú melléklet)

143 *Megyei segédanyag az alap- és középfokú politikai iskolák, alapismereti tanulókörök számára. A klerikális reakció népi demokráciánk ellensége című tananyaghoz. H. é.n. 9. (A továbbiakban: Megyei segédanyag)*

144 Uo. 9–10.

145 VaML XXIII. 24/1. Alá nem írt „esemény jelentés” 1952. augusztus 15-i keltezéssel.

146 *Megyei segédanyag, h. é.n. 8.*

A papi békemozgalom ugyan csak 1950. augusztus 1-étől működött szervezetten – ekkor alakult meg a Katolikus Papok Országos Békebizottsága –, de ennek egyik vezéralakja, Beresztóczy Miklós¹⁴⁷ már 1946 februárjában és márciusában egyeztetett Horváth Zoltánnal, „aki akkor még a Szociáldemokrata Párt megbízásából, de az ún. Baloldali Blokk nevében is vetette fel az Egyház és az állam együttműködésének lehetőségeit”.¹⁴⁸ Amikor 1950 tavaszán a püspököket igyekeznek beszervezni a mozgalomba¹⁴⁹, Kovács Sándor¹⁵⁰ szombathelyi püspök ezt többször is elvetette. Április végén egy „Megvédjük a békét” mozgalom Országos Tanácsa felhívja a béke minden magyar hívét, hogy csatlakozzon a Béke hívei Világkongresszusa alábbi határozatához” fejlécű aláíróívet juttattak el a püspökhöz, aki az irattárban fennmaradt feljegyzés szerint azt a választ küldte, hogy minden kérdésben a püspökkarral együtt jár el, külön nyilatkozatot vagy aláírást nem ad. Emellett még ugyanazon a napon, április 29-én körlevélben tudatja papjaival és híveivel a Magyar Püspöki Kar békemozgalommal kapcsolatos nyilatkozatát, amelyet a papok és a szerzetesek nevében egyaránt tesz. Ebben a püspöki kar kifejezi, hogy az egyház imával, tanítással és munkával törekszik a béke megővésére és tartós megvalósítására. Majd Sándor püspök hozzáfűzi: „Egyben úgy rendelkezem, hogy május hónapban, a Béke Királynőjéhez egy Miatyánk, Üdvözlégy-et és Dicsőséget imádkozunk a krisztusi békéért, ezzel a fohással: Béke Királynéja, könyörögj érettünk.”¹⁵¹ Ezzel a püspök világosan kifejezte az alakulóban lévő papi békemozgalommal kapcsolatos álláspontját, s megjelölte azt az utat, amelyet az egyháznak folytatnia kell a békéért. A békeívet alá nem író alsószölnöki papot, Török Bélát egy éjjel a plébániára autóval érkező ÁVH osztag súlyosan bántalmazta, de ő ennek ellenére nem volt hajlandó együttműködni.¹⁵²

Az MDP megyei bizottságának agitprop osztálya jelentést kért a katolikus papok bekenyilatkozatával kapcsolatban. A szentgotthárdi járási párttitkár minden pap véleményét külön foglalta össze. A válaszok néha semlegesek, néha politizálók, de egyben azonosak: mind elítélik azokat, akik nem akarnak békét. Iványi Dezső Szentgotthádról például „a szószékről hirdeti a békét, elítéli a háborúra törekvőket, egyéni beszélgetései során a béke szószólója.”¹⁵³

147 A békebizottságnak Beresztóczy, az Esztergomi Egyházmegye helynöke lett a bizottság elnöke

148 Dr. BERESZTÓCZY MIKLÓS: *A katolikus békemozgalom 20 éve*. Bp., 1970. 14.

149 Ennek egyik lépése volt, amikor neves közéleti személyiségek április 25-én felhívták a római katolikus egyház vezetését, hogy csatlakozzon a stockholmi békefelhíváshoz, s írja alá a békeívet. Vö.: LÉNÁRD et al. 2006, 223.

150 Kovács Sándor megyéspüspök állambiztonsági dossziéját nem állt módomban áttekinteni, ez a későbbi kutatás feladatai közé tartozik. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában két kötet vonatkozik Kovács Sándorra a katolikus egyházzal kapcsolatban 1970-ig keletkezett operatív anyagok között. Vö.: TOMKA 2005, 337.

151 SZPL AC 1250/1950.

152 NAGYNÉ SZIKLAI ÁGNES: *A Vendvidék a Rákosi-korszakban*. In: *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. 195.

153 Mersits György járási titkár jelentése a „3 tagú brigádok munkájáról” 1951. május 16-ai keltezésű. VaML 44. f. 2. fcs. 1949–1955. 57. óe. Egyházak és egyházi személyek munkájával kapcsolatos iratok. MDP Szentgotthárdi Járási Biz.

A Vas megyei katolikus békebizottság első elnöke Gergye Sándor, titkára pedig Szűcs Dezső lett 1950-ben,¹⁵⁴ majd az 1951 szeptemberében újjáválasztott vezetői dr. Rohn Ernő, elnök, Farkas Dénes, alelnök, valamint Bodorkós Gilbert és Lőrincz Dénes titkár lettek.¹⁵⁵ A Szombathelyi Egyházmegyéből az Országos Békebizottság tagjaivá választották 1951 októberében Bodorkós Gilbertet, Farkas Dénest, Hirschberg Ernő plébánost (Kerkahetes), Rohn Ernő tanácsos plébánost (Szarvaskend).¹⁵⁶

A papi békemozgalomba Vas megyében csak nehezen tudtak tagokat toborozni: 1951 végén a 194 vasi papból csak 30 vett részt a mozgalomban.

A püspöki kar „együttműködési” nyilatkozata

Az egyház felszámolására – Rákosi utasítására – már 1946-ban létrehozták az egyházi ügyek alosztályát. A felszámolási kísérlet egyik mérföldköve volt Mindszenty közéletből való kivonása. Miután Mindszenty Józsefet a börtönbe juttatták, már csak a megfelelő alkalmat és az embert kellett ahhoz megtalálni, hogy az állam és az egyház közötti együttműködés aláírásával a katolikus egyház vezetőit sarokba szoríthassák. 1950. augusztus 30-án – a Vatikán kizárásával – megkötötték az „egyezményt”, amelynek aláírója a püspöki kar elnöke, Grösz József, kalocsai érsek volt. Grösz fél év múlva perbe fogták, s a börtönből csak 1956 közepén szabadult, mert a kormányzati szervek a magyar katolikus egyház gyakorlati vezetőjének szemelték ki Czapik érsek halála után.¹⁵⁷ A „megegyezésre” azért volt szükség, hogy hivatkozási alap lehessen a további lépések megtételéhez. De kiváló alkalom nyílt annak, a nyilvánosság előtt gyakran hangoztatott kommunista párti szlogennek, hogy a kommunisták nem ellenségei a vallásnak, s hogy a kormány is mindig tiszteletben tartja az állampolgárok vallásszabadságra vonatkozó alkotmányos jogát. Holott az egész csak – amint ezt a korszak neves kutatója, Ormos Mária fogalmazza meg – a „nagy megtévesztés” része volt.¹⁵⁸ Üldözötthöz üldözött kellett alkotni – akár folyamatos hazugságok árán is –, hogy a népi demokrácia „megvéddesse magát a klerikális reakciótól”. Emiatt kezdődött a megegyezés szövege azzal, hogy a püspöki kar támogatja a kormányt, amely teljes vallásszabadságot biztosít az ország lakosságának. Emiatt a püspökök támogatják a kormányt a szocializmus építésében (az ötéves terv teljesítésében, termelőszövetkezetek szervezésében, a békeharcban), „kötelezik magukat, hogy a szocializmus építésének akadályozóit maguk is felelősségre vonják”.¹⁵⁹

154 Uo. 30.

155 Uo. 33.

156 Uo. 34.

157 LÉNÁRD et al., 2006, 245.

158 Vö.: KAHLER 1999, 248.

159 MÉSZÁROS ISTVÁN: „Megegyezett az állam a katolikus egyházzal!” Az 1950 – 1964 közötti megegyezések természetéről. In: MÉSZÁROS ISTVÁN, 2002. 76.

Amikor 1950. június 1-én a párt Központi Vezetősége meghozta a klerikális reakció elleni harcról szóló határozatát, akkor megállapította, hogy „a klerikális reakció tömeg-agitációjának legfontosabb szervezetei a különféle férfi és női szerzetesrendek”.¹⁶¹ Röviddel ezután elkezdődött a szerzetesrendek felszámolása. Még júniusban három és fél-ezernyi férfi és női szerzetest telepítettek „kényszerlakhelyre”, azaz internálták őket rendházaikból.¹⁶² A szombathelyi ferencesek kitelepítésére Sill Aba Ferenc emlékezik. Amikor a szombathelyi ferencesek hírül vették, hogy a déli határhoz közeli kolostorokból elvitték a szerzeteseket, Szombathelyen összeült a házi tanács, s a teológusok hazaküldéséről döntöttek: a növendékek június 10-én mentek haza. Hármójuk a világi kispapokhoz ment aludni azzal, hogy másnap utaznak haza, de a titkosrendőrök éjnek éjadán letartóztatták őket azzal a gyanúval, hogy disszidálni akarnak, s emiatt a kistarcsai internáló táborba kerültek.¹⁶³ 1950. szeptember 7-én az Elnöki Tanács megvonta a legtöbb szerzetesrend működésének az engedélyét. A papi utánpótlás korlátozására megszüntettek több papnevelőt, illetőleg egyes szemináriumokat összevontak. 1948-ban 23 férfi és 44 női szerzetesrend működött hazánkban. A férfi szerzetesrendekben 2429 rendtag (1521 felszentelt pap, 908 novícius, tanuló és munkás) élt 157 rendházban; míg a női rendtagok száma 9036 volt, akik 580 rendházban éltek. A szerzetesek 74, a nővérek 328 iskolában tanítottak. A nővérek emellett 127 óvodát vezettek, továbbá 80 kórházban és 173 szociális intézményben munkálkodtak.¹⁶⁴ A szentgotthárdi ciszterciták kitelepítésére a lakosság felháborodott: asszonyok egy csoportja hivatalos helyre ment papot kérni.¹⁶⁵

Koholt vádak alapján elítélt papok

Hogy végleg megtörjék a katolikus egyház ellenállását, koholt bűnvádi eljárásokkal további papokat hurcoltak meg, kínoztak meg, s ítélték el hosszabb-rövidebb börtönbüntetésre. Miután az állam és a katolikus egyház között az 1950. évi egyezményt Grósz József kalocsai érsek aláírta, 1951-ben az egyik legnagyobb ilyen perben öt ítélték el 15 évre, míg a koncepciós per mellékvádlottjai is 8-tól 13 évig terjedő börtönbüntetést kaptak.¹⁶⁶ Az egyház elleni hadjárat egyes felvonásainak hatását az MDP hangulatjelentésekkel vizsgálta. Grósz perét sikerült a sajtónak úgy tálalnia, hogy az emberek

160 Országos áttekintést nyújt: BORSODI CSABA: *A szerzetesrendek feloszlása, működésük megvonása 1950 nyarán*. Magyar Egyháztörténeti vázlatok. Regnum 2000/1–4. 183–210.

161 MÉSZÁROS 2002, 72.

162 MÉSZÁROS 2002, 77.

163 HENDE TAMÁS: *Háború és forradalom között. Interjú dr. Sill Aba Ferencsel*. Vasi Szemle 2002/5. 642–647.

164 MÉSZÁROS ISTVÁN: *Szerzetesség Magyarországon (1945–1950)*. In: MÉSZÁROS ISTVÁN: „Devictus vincit”. Tanulmányok a magyar katolikus egyház 1945–2000 közötti történetéből. Bp., 2002. Szent István Társulat, 65. — Mészáros később ugyanitt arról ír, hogy az 1948-as „névtár szerint 69 kórházban és 173 szociális intézményben dolgoztak ekkor apácák”. Uo. 69.

165 NAGYNÉ SZIKLAI 2000–2001, 194.

166 ROMSICS 2005, 360.

jelentős része elhitte, a „Grösz-banda” fegyverkezett, gaztetteket hajtott végre – ilyen jellegű magyarázatokat jelentett a szentgotthárdi járási titkár az MDP megyei központjába 1951. május 25-én.¹⁶⁷ További példákat a koncepciós perekről szólva fennebb soroltunk.

Az egyházi „ellenállás” lehetőségei

1949–50-ben Becsvölgyén templom épült, melyet 1950. július 7-én szentelték fel a Fogolykiváltó Szűz Anya tiszteletére: *”A templom célja – a helyi használati célokon kívül – hirdetni a mai nehéz időkben, hogy a Foglyok Pártfogója és Édesanyja a Szent Szűz”* – jegyezték a Mária enciklopédiához készített kéziratban, még 1950-ben.¹⁶⁸ A korabeli megjegyzésből kitűnik, hogy itt nem elsősorban a hadifoglyokra gondoltak, hanem az egyház elleni állami támadás szenvedő alanyaira – többek között, vagy elsősorban – a börtönben sínylődő Mindszenty Józsefre.

A nárai hívekről feljegyezték, hogy amikor az 50-es években az iskolában a gyerekeket a Jó napot!, stb. köszöntésekre szoktatták, hogy a köszönésből kivesszen a Dícsértessék a Jézus Krisztus!, s egy gyerek az utcán Jó napot!-ot mondott, akkor Mindörökké! volt a legtöbb felnőtt válasza.¹⁶⁹

E sajátos ellenállás mellett a kényszernek és a zsarolásnak nem engedő papok és hívek százai meg ezrei vállalták gyakorta az ellenállásukat megtörni akaró és másokat megfélemlíteni, elrettenteni kívánó büntetéseket.

A harcos ateizmus sikertelenségei

A harcos ateista cselekvéssel a falvakban kiválasztott új politikai elit nem mindig azonosult. Az egyházügyi titkár 1953. március 18-án Iváncra ment ellenőrizni a szentségimádási napot, mivel az munkanapra esett, s emiatt úgy gondolta, hogy a plébános ekkor helyezte szándékosan munkanapra. A helyszíni szemlájéről a következőket is írta: „Elmentünk a falu DISZ-titkárához, ki szintén ünneplőbe öltözve jött elénk, és imakönyvvvel a kezében indult több lány társaságában a templomba.” Emiatt az egyházügyi titkár a megyei DISZ-bizottságnál feljelentette.¹⁷⁰

A vizsgált korszakban az egyházügyi hivatalnak, valamint a kommunista párt vezetésének folyamatosan foglalkoznia kellett egyes párttagok vallási megnyilvánulásaival. Az MDP megyei bizottsága például 1956 húsvétja előtt leveket intézett a járási vezetőknek, amelyben kérte: „Mindenekelőtt a párttagság körében fokozott felvilágosító munkával ériék el, hogy ne vegyenek részt a szertartásokon, valamint gyermekeik sem. Ezentúl a pártonkívüliek közt is végezzenek felvilágosító munkát.

167 VaML 44. f. 2. fcs. 1949–1955. 57. óe. Egyházak és egyházi személyek munkájával kapcsolatos iratok. MDP Szentgotthárdi Járási Biz.

168 SZPL Kovács Sándor 14. doboz

169 NÉMETH TAMÁS: *Nárai. Sziluról az Európai Unióig*. NÁRAI, 2004. 81.

170 BENCZIK GYULA, é.n. 94.

Segítsenek a pedagógusoknak, szakszervezeteknek, DISZ-nek és más tömegszervezeteknek különböző kultúr- és sport műsorok rendezésében.”¹⁷¹

Az ÁEH sajátos nyomásgyakorlásai

A papok büntetése a diszpozíció mellett a kongrua megvonásával történhetett. Megesett többek között Egyedi József guttorföldi plébánossal, aki 1952. december 21-én „*a falu fiatalsága között ünnepség ellenes destruáló kijelentéseket tett*” – erről tájékoztatta Kaposi Györgyöt Miklós Imre, az ÁEH alosztályvezetője a három hónapos megvonás befejeztével.¹⁷²

A püspök büntetésének egyik módjaul a határsávi engedély meg nem adását választották. Emiatt például 1951-ben nem volt bérmlás Alsószőlőn, hanem a 67 fiatal Vasszentmihályra, Iváncra vagy Szócére ment bérmlkozni.¹⁷³

Előfordult, hogy egyenesen az internálással fenyegették meg a kemény dorgálásra nem az ÁEH kívánságai szerint cselekvő vagy viselkedő papot. Bontó Ernő vassurányi adminisztrátort 1953 tavaszán például internálással fenyegette Kaposi György.¹⁷⁴ Ha a körmenetet nem a megengedett útvonalon tartották, a papot pénzbírsággal sújtották, amint azt a nyögéri papra kiszabott büntetés is tanúsítja. (6. számú melléklet)

Állami célok a püspöki körlevelekben

A püspökök kényszerűen írtak alkalmanként az állam ügyeit szolgáló körleveleket: többek között így születtek a tavaszi és őszi mezei munkákat szorgalmazó, a békekölcsön jegyzésére buzdító vagy éppen a fémgyűjtést támogató körlevelek.¹⁷⁵ Ilyeneket Kovács püspök is közzétett. A körlevelek helyi közzétételéről s azok fogadtatásáról is jelentettek az ÁEH emberei. A békekölcsönnel kapcsolatban 1952. októberében például azt jelzik a Szombathelyi Egyházmegyéből, hogy a papság többsége feolvasta és meg is magyarázta a körlevelet. De Kovács József felsőpatyi esperes – ahogy még néhányan – csak felolvasta. Magyar János egyházashegyi pap pedig gúnyt űzött a békekölcsön jegyzésből, mert a jegyzett ívét a tanácsházáról hazamenet ismerőseinek eladásra kínálta. Óriszentpéteren pedig rosszul megy a jegyzés: ott a pap „házzól házza járt agitálni. Hogy miről beszélt, adataink nincsenek.” Jelentik azt is, hogy az egyházmegyében 197 pap összesen 110905 forintnyi békekölcsönt jegyzett, tizenhatan még nem jelentették a jegyzésüket.¹⁷⁶

171 VaML 44. f. 2. fcs. 1949 – 1955. 57. öe. Kovács László megyei titkár levele 1956. március 26.

172 VaML XXIII. 24/1. 1953. május 14-én kelt értesítés.

173 KOZAR, MARIJA, 2001. 59.

174 VaML XXIII. 24/1. 1953. március 14-i jelentés.

175 TOMKA 2005, 388. és 392. – 1949-ben előbb 500 millió forint névértékű tervkölcsönt, majd 1950-ben 750 millió békekölcsönt bocsátottak ki, hogy a fizetőképes keresletet visszafogják, valamint az állami hitel sajátos formájához jussanak. Vö.: ROMSICS 2005, 357.

176 VaML XXII. 24/1. Egyházügyi titkár iratai. 1951–1954.

A szombathelyi szeminárium megszüntetése, áthelyezése

A szombathelyi szemináriumba való 1952. évi felvételéről adott jelentésben a püspöki helynök, Farkas Dénes leírja: „A papság lehangoltan vette tudomásul a püspöki papnevelőnek Győrbe költöztetését, és megszüntetésnek fogja fel. Most az a hír terjedt el, hogy a püspökségek számát is csökkenti az állam: csak az esztergomi, győri és egri püspökségek maradnak meg. (...) Saját nézetem szerint a Győrbe átköltözés megtudása az I. évre jelentkezők között lemorzsolódást fog eredményezni. Nagyrészüknél ugyanis ez a nagy távolság, idegen város stb. nem fog tetszeni. Lemorzsolódási tényező még a hadmentességi adó kirovása, mely befizetését eddig a hatóság nem szorgalmazta, jövőben azonban meg kell fizetniük.”¹⁷⁷

A közterületi szakrális emlékek „üldözése”

A közterületen álló szakrális emlékek áthelyezése, lerombolása, eltüntetése is része volt az egyház üldözésének. (7/b. számú melléklet)

A szombathelyi Fő tér Szentháromság-szobrának áthelyezéséről már 1951-ben döntés született. A megjelent újsághír címével az egyházi beleegyezést sugallták.¹⁷⁸

1952. október 29-én az egyházügyi titkár jelenti a budapesti központnak, hogy „Vas megyében egy forgalmat gátló keresztet távolítottak el, amihez a püspök minden nehézség nélkül hozzá járult. Ezen kívül ebben az évben az egyik vendéglő oldalába épített „Szent Antalt” távolították el, a vendéglő állami kezelésbevétele alkalmával.”¹⁷⁹

Az Egyházmegyei Hivatal egy Kám és Alsóújlak közötti kőkereszt romjaira hívta fel 1953. április 15-én a kámi plébános figyelmét. A keresztet elvitetik, s ha összeállítható, akkor a plébánia vagy a templom kertjében engedélyezik felállítani.¹⁸⁰ Hogy a közterületekről az ÁEH helyezteti át a kereszteteket, szakrális szobrokat, az másik két levélből világosan kitűnik: „Az AEH szombathelyi képviselője által azon kívánság tolmácsoltatott, hogy a Szentgotthárdon a piactéren lévő Máriaszobor onnét egyházi területre helyeztessék át.” – olvashatjuk az egyikben.¹⁸¹ A másikban pedig az ÁEH kívánsága szerint a jánosházi iskola udvarán álló Mária-szobrot helyeztetik át a plébániatemplom kertjébe.¹⁸²

177 VaML XXII. 24/1. Egyházügyi titkár iratai. 1951–1954.

178 A püspökség kérelmére a székesegyház előtt helyezik el a Szentháromság-szobor műemléket. Vas megye 1951. szeptember 7. 3.

179 VaML XXII. 24/1. Egyházügyi titkár iratai. 1951–1954.

180 SZPL AC 964/1953.

181 SZPL AC 735/1953. – Ezzel kapcsolatban Kaposi György egyik jelentésében ez áll: „A plébánián Farkas Imre adminisztrátorral beszéltem (...) Nevezett előtt felvettem, hogy a város piacát parkírozni fogják és így akadályt jelent az ott lévő Mária szobor – milyen akadályát látja annak, hogy ezt eltávolítsák. Azt felelte, hogy ő készséggel ebbe beleegye (sic!) és akár a mai napon is megoldható a kérdés. Mondtam neki, hogy a püspökkel megbeszélem és ő is majd küld ki utasítást ezzel kapcsolatban. (A püspökkel már kedvezően elintéztük.)” Kiszállásról szóló jelentés 1953. március 21-i dátummal. VaML XXIII. 24/1. 1.

182 SZPL AC 503/1953.

A szertartások korlátozása a munka és az állami ünnepek miatt

1953-ban például a rendelkezések szerint „a miséket csak reggel illetve este lehetett megtartani, hogy ne zavarja a cséplőgépek munkáját” —, de Petres József, vasaljai plébános számára Kemestaródfán kivételt jelentett Sárlos Boldogasszony ünnepe, ahol a tanács engedélyével délelőtt 10-kor volt szentmise.¹⁸³ A szertartások időpontjának a meghatározását hol a mezőgazdasági munkára, hol az állami ünnepekre hivatkozva tették közzé.

A z egyházi ünnepek korlátozása, tiltása mellett új ünnepek bevezetésével is megkísérelték a vallásosságot háttérbe szorítani. Az egyházi ünnepeket pedig igyekeztek deszakralizálni: karácsonykor nem Jézus születését ünnepelték, s így inkább a télapó hozta az ajándékot és nem a „Jézuska”. Húsvétot pedig a május elseje ünnepségével, valamint az úgynevezett Forradalmi Ifjúsági Napok rendezvénysorozattal akarták ellensúlyozni. Az 1950-es évekbeli ünnepi képeslapok is tükrözték e deszakralizációt. (8/a-b. számú melléklet)

5. AZ „ENYHÜLÉS”, AVAGY A MÓDSZEREK FINOMODÁSA (1953 – 1956)

Kurzusváltás a politikában

Miután 1953. március 5-én meghalt Sztálin, a megváltozott szovjet politika hatására az MDP Központi Vezetőségének több erős embere — élükön Rákosi Mátyással — lemondott, s az új kormányfő, Nagy Imre 1953. július 4-én mondta el a programbeszédét. A Nagy Imre-kormány röpké két esztendeje alatt, 1955. március 28-ig a politikai kurzus több pontján módosításokat hajtottak végre: a kemény diktatúra elmeit tompították vagy megszüntették. Elkezdődött a politikai foglyok rehabilitációja, az internálótáborok felszámolása. A párt és az állami vezetők viszony az egyházhoz és a valláshoz azonban nem változott. A helyi, napi gyakorlatban változatlanul a „klerikális reakció elleni harc” volt napirenden.¹⁸⁴ A párt — e téren való — belső tisztogatásai is erősödtek: például az MDP megyei bizottsága a járásoktól 1955 augusztusában jelentést kért arról, „milyen intézkedéseket tettek azokkal a párttagokkal szemben, akik gyermekeiket hittanra beíratták”?¹⁸⁵

Az ÁEH finomodó módszerei

Az Állami Egyházügyi Hivatal módszeresebben végezte a megfigyelést, valamint az egyház életének közvetlen befolyásolását. Ugyanakkor emberibb módot választott a

183 TAKÓ 1999, 26.

184 Az MDP szentgotthárdi járási bizottsága az 1955 júniusi taggyűlések beszámolójának két oldalas vázlatát készítette el „A klerikális reakció elleni harc” címmel. VaML 44. f. 2. fcs. 1949 – 1955. 57. öe. Ebben — egyebek mellett — kihangsúlyozzák: „A klerikális reakció a szocializmus építésének legádázabb ellensége. (...) Néhány évvel ezelőtt a papok nyíltan uszítottak a kommunisták ellen (...) Most nem nyíltan uszít, hanem megpróbálja a kommunistákra is kiterjeszteni befolyását. Családjukon, gyermekeiken keresztül igyekszik közel férkőzni hozzájuk (...)”

185 VaML 44. f. 2. fcs. 1951 – 154. 58. öe. 1955. augusztus 29-i levél.

végrehajtáshoz, azaz a korábbi durvább technikákat felváltották a kifinomultabb metódusok. Ezt már egy korábbi fejezetben részleteztük.

A sajtó „pozitív” egyházi kampánya

1954–56-ban a megyei napilap már csak ritkán foglalkozott egyházi ügyekkel: például 1955-ben a papi békemozgalom 5 éves évfordulója alkalmából jelent meg cikk a megyei papi békebizottság üléséről. A hangnem egészen más, mint amit 1953-ig megszokhattak az újságolvasók. *„A jó papnak azon kell munkálkodnia, hogy a dolgozó nép boldoguljon, gyarapodjék. Ezért kell a falusi papoknak tevőlegesen támogatniuk a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztését”* – írják ekkor.¹⁸⁶

6. AZ 1956-OS FORRADALOM

Egyháziak a szombathelyi eseményekben

A forradalom szombathelyi eseményeinek egyik fontos helyszíne volt a püspöki palota. Az épület előtt gyülekező tüntetők október 28-án a püspököt kívánták hallani, ő azonban a Győri Egyházmegyében bémált. A püspök távollétét Tibola Imre, a Szent Erzsébet templom káplánja jelentette be, majd felolvasta az általa megfogalmazott 10 pontot, mint az egyház követeléseit. (9. számú melléklet) A tíz pontot a hétfőn este hazatérő Kovács püspök is elfogadta, csak a harmadikat, a békepapokra vonatkozót húzta ki belőle, s így jelenhetett meg a Szabad Vas megye november 1-i számában. Majd Tóth Imre tanító és dr. Szendy László apátplébános szóltak a tömeghez, ezzel sikerült elejét venni annak, hogy a tömeg a hősök temetőjében ledöntse a szovjet katonák emlékművét.¹⁸⁷

A vidéki események és az egyház

A forradalom idején mondott beszédéért vizsgálati fogságba vetették többek között Czigány Bélát, akiről már szóltam. Hasonló helyzetbe került a rábagyarmati plébános, Szabó Zoltán is. Amikor a forradalom idején tanúsított magatartása miatt két hét vizsgálati fogságba vetették, felbolydult faluja népe, s többek között néhány asszony Szombathelyre is papjuk ügyében.¹⁸⁸

A vidéki eseményekben az egyház ügye gyakran került elő a követelések megfogalmazásakor. Celldömölkön a vasutasok forgalmi szolgálatának munkástanácsa 5 pontját

¹⁸⁶ A megyei papi békebizottság üléséről. Vas megye 1955. szeptember 22. 4.

¹⁸⁷ A történeteket részletesen leírta Tibola Imre. TIBOLA IMRE: *56-os emlékeim ... Katolikus papok a szombathelyi eseményekben*. Vasi Szemle 1996/4. 505–525.

¹⁸⁸ 1957. májusában az „esti jelentések” gyakori témája Szabó Zoltán letartóztatása. VaML XXIII. 301. b. 9. d. 1957. május 2.; május 7.; május 13.; csörötneki jelentés dátum nélkül; május 22.; május 23.; május 28.; május 31.

ból az utolsó így hangzott: „*Mindszenty József bíboros hercegprímást és a többi ártatlanul elítélt paptársát azonnal bocsássák szabadon és tegyék lehetővé, hogy Mindszenty hercegprímás rádión keresztül szóljon az országhoz.*”¹⁸⁹ Halastón a Nemzeti Bizottság pontjai között a következők foglalkoztak a vallással, az egyházzal: „1. Nem „Előre”, hanem „Dicsértessék a Jézus Krisztus” a diákok köszöntése. 2. A tanítás Miatyánkkal kezdődik. 3. A hitoktatás mindenki számára legyen kötelező az iskolában. (...) 9. Vallás- és sajtószabadságot.”¹⁹⁰ A kőszegi téglagyár 18 pontjában is szerepelt a szabad vallásgyakorlás és az iskolai hittanoktatás.¹⁹¹ Vasalján és Viszákon a szülők követelték a tanítás utáni imát és a gyermekek templomba járatását.¹⁹²

Sárváron Abai Imre a tömeget több alkalommal csitította; emellett a plébánia épületében helyzeték el az el nem égetett ÁVH-s iratanyagot. Továbbá Abait bevásárolták a sárvári Nemzeti bizottság elnökségébe: e szerepkörében többek között megintette dr. Szemerédi Róbertet, aki utasítás nélkül ÁVH-sokat tartóztatott le: a letartóztatások során lőtték derékon az egyik hadnagyot, aki eközben vadászfegyveréhez nyúlt. Utóbb, az Abai elleni perben¹⁹³ az ÁVH-s megsebesítését is Abai bűnéül rótták fel.¹⁹⁴

Amint Abai Imre¹⁹⁵ plébános tette Sárváron, úgy vállaltak a papok sok helyen „vilámlámpa” szerepet: ők csillapították, nyugtatták a tömegeket, hogy elkerülhető legyen az önbíráskodás, a fölösleges vérontás. Kenyeriben a munkástanács felkérte Horváth István esperest, hogy a templomban „csendesítő beszédet intézzon a néphez”.¹⁹⁶ Bögtén is a plébános csillapította a kedélyeket, majd a tömeg kérésére megáldotta a zászlót.¹⁹⁷ Salköveskúton is a plébános szavai segítették a rend és a fegyelem megtartását.¹⁹⁸

Nemeskeresztúron a plébános prédikálta, hogy remélhetően ismét kifüggeszthető lesz a feszület az iskolákban.¹⁹⁹ Vaskeresztesen a követelések között szerepelt a keresztség visszahelyezése az iskolába, meg a hittanoktatás bevezetése.²⁰⁰

Nádasdon a templomok tornyára tűzték a nemzeti zászlókat, miután közepükből kivágták a népköztársasági címet.²⁰¹ S a példákat még sorolhatnánk.

189 *Emlékkönyv III.* 1997. 18. – Mindszenty visszahelyezését követel a rábapatyi – akkor rábabogyoszlói – dolgozók is 7 pontos követeléseik között. *Emlékkönyv III.* 1997. 149.

190 *Emlékkönyv III.* 1997. 60.

191 *Emlékkönyv III.* 1997. 106.

192 *Emlékkönyv III.* 1997. 95.

193 A perben a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésével elkövetett bűnben és államtitok jogosulatlan megszerzésével és megsemmisítésével elkövetett büntettségben találták bűnösnek, s 12 börtönre ítélték. *Emlékkönyv III.* 1997. 165.

194 *Emlékkönyv III.* 1997. 95., 161–165.

195 SZIBLER IMRÉNÉ VARGA MÁRIA: *Akikért a harang szól. (Részletek)* Vasi Szemle 1996/4. 555–559.

196 *Emlékkönyv III.* 1997. 31.

197 *Emlékkönyv III.* 1997. 116.

198 *Emlékkönyv III.* 1997. 259.

199 *Emlékkönyv III.* 1997. 39.

200 *Emlékkönyv III.* 1997. 267.

201 *Emlékkönyv III.* 1997. 82.

A megtorlás egyházi vonatkozásai

A forradalom alatt kiszabadított egyházfő, Mindszenty József a forradalom leverését követően a budapesti amerikai nagykövetségre menekült, s onnan mozdította el – a Szentszékkal egyetértésben – mindazokat a helynököket és irodaigazgatókat, akik 1951-től a papi békemozgalmában részt vettek.²⁰² A pápa elítélte a magyar forradalom vérbefojtását: 1956. november 5-én a *Datis* nuperrime kezdetű enciklikájában, majd november 10-én rádióbeszédében a szovjet hadsereg beavatkozása ellen tiltakozott.²⁰³ De ezzel a politikusok nem sokat foglalkoztak.

Kovács Sándor a helyi érintettekkel ezt október 31-én tette meg: elmozdította dr. Farkas Dénest püspöki helynöki és hitoktatási felügyelői, Bartányi Andort püspöki irodaigazgatói, Zenz Pétert pedig székesegyházi esperesi és főplébániai vezetői tiszteből. Az ezekről a helyekről és más fontos pozíciókból eltávolított vezető papjait pedig többek között e helyekre állította. Ekkor tértek vissza a püspök környezetébe Szendy László és Géfin Gyula, míg Galambos Miklóst zalaegerszegi főplébánosnak, Takács Jánost pedig zalaegerszegi hitoktatónak nevezte ki.²⁰⁴ – A forradalom leverését követően a már korábban igen veszélyes reakciónak bélyegzett papokat, – köztük néhányat a visszahelyezettek közül – ismét letartóztattak. 1956. november 4-én tartóztatták le dr. Sággy Eleket, november 5-én pedig Szendy Lászlót és Ungvárra vitték. Sággyt december 11-én engedték haza, majd 1957-ben ismét elhurcolták: ekkor fél évre a tököli internálótáborba került.²⁰⁵ Szendyt is hazaengedték decemberben, majd 1957. március 13-án ismét letartóztatták: ezután a márianosztrai börtönből 1958. április 7-én szabadult.²⁰⁶ Lelkes József először november 5-én, majd 1957. márciusában, míg Óra Kálmánt ugyancsak 1957. márciusában tartóztatták le.²⁰⁷ Lelkes Józsefet először november 17-én engedték ki a megyei börtönből, majd 1957-ben szeptember 6-án helyezték szabadlábra. Az első alkalommal minden megokolás nélkül tartották fogva, másodszor pedig többek között a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétellel gyanúsították, s végül a vádat elejtették.²⁰⁸

A forradalomban részt vettek felelősségre vonásának összegzésekor Mayer László nem különböztette meg az egyházi személyeket, ezért e statisztika, mely a Vas Megyei Bíróság 1956-os büntetőpereiről készült, csak általános tájékoztatást nyújt a megtorlás büntetőügyi részéről. Ezzel kapcsolatban egy 1959-es VB-ülésen állítottak össze táblázatot.²⁰⁹ (10. számú melléklet)

Sárváron Abai Imre plébános a forradalmi hangulatban felbőszült tömeget több alkalommal lecsillapította – többek között ávósok, rendőrök kérésére. Ávósokat, rendőröket

202 ROMSICS 2005, 403.

203 ROMSICS 2005, 403.

204 SOÓS 2006, 575–576.

205 HETÉNYI VARGA 2004, 499.

206 HETÉNYI VARGA 2004, 506.

207 SOÓS 2006, 569.

208 HETÉNYI VARGA 2004, 494–495.

209 MAYER LÁSZLÓ: *Adatok az 1956-os forradalom Vas megyei résztvevőiről*. In: *Előadások Vas megye történetéből II.* Szerk.: TILCSIK GYÖRGY. Szombathely, 1993. 265–275. /Vas megyei levéltári füzetek 6.

rejtett le, s segített nekik vidékre távozni a népharag elől. De 1957. február 26-án letartóztatták, s Szombathelyen kegyetlenül megkínozták (pl. a körmei alá gombostűket vertek; hosszan ütlegettek: egy alkalommal nyolcvannyolc ütésig számolt). Első fokon 12 év börtönre, teljes vagyonelkobzásra és jogaitól való 10 évi eltiltásra ítélték, majd másodfokon 2 év 6 hónap börtönre csökkentették, majd közkegyelemmel ezt is felezték.²¹⁰

A forradalom után megnőtt az emberek templomba járása, s – a párt megfigyelői szerint – a növekedés kiemelkedően nagy volt a nemzetiségi körében. – Ezt egyesek azzal magyarázzák, hogy a forradalom után felszabadultabbak voltak az emberek, mások szerint pedig „az egyházhoz tartozás tüntető kifejezése a rendszer csöndes elutasítását jelezte”.²¹¹

Az állam és az egyház viszonya a forradalom után

Az 1957. évi 22 tvr. előzetes állami hozzájáruláshoz kötötte az egyházi állásba való kinevezést – kivéve a vidéki plébánosokét és káplánét ám –, ezzel egyidejűleg bevezették a miniszeri biztosi intézményt, amivel folytatódott a „bajszos püspökök” tevékenysége.²¹² Május 24-én a püspöki kar határozott az egyház békemozgálmában való részvételéről is, amelyet az Opus Pacisban szervez.²¹³ Gyakorlatilag hamarosan megtörtént a visszarendeződés: az egyház állami felügyelet alatt tartása nem szűnt meg. Ismét papokat vetettek börtönbe, hurcoltak internáló táborba. A megfélemlítés sem szűnt meg, sőt alkalmanként végzetes formát is öltött, mint például a rábakethelyi fiatal káplán esetében.

A Brenner-gyilkosság

Azt gondolom, hogy Brenner János meggyilkolásával kapcsolatban már sok minden kiderült, de még nagyon sok minden kiderítetlen. Az eset eddigi legjobb összefoglalását Kahler Frigyes készítette.²¹⁴ A gyilkosságnak vélhetően még hosszabb előzményei vannak, mint amit eddig tisztázni lehetett. Magára a rábakethelyi plébániára, illetve annak plébánosára, Dr. Kozma Ferencre már a 40-es években felfigyeltek a hatóságok egyházi reakció elleni harcban. Az alispán 1949-ben véleményt kér a szentgotthárdi járástól Kozma politikai magatartásáról, a demokráciához való viszonyáról.²¹⁵

A Brenner-gyilkosság erősen foglalkoztatta a környék lakosságát. Ezt tanúsítják a rendőrségi „esti jelentések”, azaz a hangulatjelentések. Idézzünk néhányat! Az őrszentpéteri őrsről jelentik, hogy nincs arra nyom, hogy valaki orvost hívott volna szűrt seb ápolása miatt. Egy bajánsényei férfi szerint imperialista ügynökök követték el a gyilkosságot, míg a rábagyarmati kocsmáros szerint a pap kémszervezet tagja volt, de nem

210 SZIBLER IMRÉNÉ VARGA MÁRIA, 1996. 555–559., valamint BAJONTAI IMRE: *Mi történt Sárváron 1956-ban?* Vasi Szemle 1997/5. 659. és 663.

211 SZESZTAY ÁDÁM: *Nemzetiségi törekvések az 1956-os forradalomban*. Regio 1994/2. 119.

212 LÉNÁRD et al. 2006, 227.

213 LÉNÁRD et al. 2006, 228.

214 KAHLER 2005.

215 Az MDP járási bizottságának írt kérelem 1949. november 22-én kelt. VaML 44. f. 2. fcs. 1949–1955. 57. öe. Egyházak és egyházi személyek munkájával kapcsolatos iratok. MDP Szentgotthárdi Járási Biz.

dolgozott, s emiatt gyilkolták meg. Farkasfán rossz volt a hangulat a katolikusok között a gyilkosság miatt, Soós Gyuláné például „nagyon sajnálja a papot mert rendes becsületes ember volt, valamint az a véleménye hogy igen bátor volt mert ha este meg késet (sic!) hiába marasztalták akkor is mindég haza ment motorral”. Egy másik farkasfai szerint vérdíjat kellene kitűzni a gyilkos fejére, akkor gyorsabban megtalálnák.²¹⁶

A fiatal káplán meggyilkolásával először meggyanúsított Tóka Ferenc elítélésével ráadásul két legyet ütöttek egy csapásra. Tóka neve már 1957 tavaszán megjelent a megfigyelésekben, mert azon méltatlankodott, hogy a munkásoknak március 15-ét nem engedték megünnepelni, holott a kormány nyilvánosságra hozta, hogy nemzeti ünnep.²¹⁷ Tehát Brenner János meggyilkolásával kapcsolatban még sok új információ előkerülése várható.

Brenner János esetével párhuzamba hozható a fiatal gencsi káplán, Kovács Ferenc története. Kovácsot azonban nem meggyilkolták, hanem halálos betegre verték. Neki több minden felróhattak: például titkos pálos szerzetességét, de különösen az ifjúsággal való jó kapcsolatát. Eredetileg a kőszegi káplánt verték meg kegyetlenül, mert kiállt a hitoktatás mellett. Kovács Ferenc nem volt hajlandó a megfélemlített környékbeliek társául szegődni, s meglátogatta káplántársát, Kovács Imrét, hogy megbeszéljék az 1958. évi nagyheti helyettesítéseket. Útban hazafelé megállították, s akkor verték el először...²¹⁸ A forradalom bukását követően rajtuk kívül más fiatal káplánok is kénytelenek voltak megismerkedni a rendőrség módszereivel.

FELHASZNÁLT SAJTÓANYAG

- Dr. PÓSAI JÓZSEF: *Kritika és tónus*. Nyugati Kis Újság 1947. április 23. 1.
Ledöntötték Budapesten a Prohászka szobrot. Nyugati Kis Újság 1947. április 29. 4.
„Aki dolgozik és nem ellensége a haladásnak, annak nincs oka félelemre”. Nyugati Kis Újság 1948. január 24. 3.
Jövőre már három ünnepnappal kevesebb lesz. Nyugati Kis Újság 1948. február 7. 2.
301 iskolát államosítanak Vas megyében. 695 tanító kerül állami státusba. Nyugati Kis Újság 1948. június 17. 3.
A celldömölki kiscelli kegytemplom 200 éves jubileuma. Magyar Kurír 1948. szeptember 14. du. 2 óra. II. kiadás
Javaslatot fogadott el a megyei törvényhatóság Mindszenty ellen. Nyugati Kis Újság 1948. november 30. 5.
Mindszenty bíboros eltávolítását követelte a püspökvár előtti tüntetésen a katolikus diákság. Nyugati Kis Újság 1948. december 9. 3.

216 VaML XXIII. 301.b., 9.d. 1957. december 17.; dátum nélküli, de a temetés utáni; december 21.; december 22.; december 25.; december 28.; 1958. január 1.

217 Azt gondolom, hogy csak további kutatáson múlik annak igazolása, hogy Tókát attól kezdve, hogy a rendőrség úgynevezett „Esti jelentésében” szerepelt, megfigyelték. – A jelentésben ugyan 43 évesen szerepel, de az adatok a perbe fogottra vonatkoznak. VaML XXIII. 301. b. Rendőrségi jelentések, Szentgotthárdi járás. 22/1957.

218 KAPILLER FERENC: „Szeretből szenvedni” Kovács Ferenc gencsapáti káplán életáldozata. II. Vasi Szemle 2000/4. 513–521.

Újabb diáktüntetés a püspökvár előtt Mindszenty bíboros ellen. Nyugati Kis Újság 1948. december 17. 3.

Memorandumot nyújtottak át Kovács Sándor megyéspüspöknek Vasvármegye politikai és közéleti vezetői nevében. Nyugati Kis Újság 1948. december 25. 3.

LŐRINCZ — : Vízet prédikál, bort iszik az ikervári kulákesperes. Vas megye 1950. június 2. 5.

Távolítsák el a háborús uszító Iványi Dezső hitoktatót. Vas megye 1950. június 2. 6.

Nem tűrjük, hogy iskolánkban a béke ellensége tanítson. A szombathelyi tanulóifjúság követeli a békealáírást megtagadó hitoktatók azonnali leváltását. Vas megye 1950. június 3. 5.

Akadályozza a népi szervek munkáját, kulákokkal paktál és rémhíreket terjeszt a perinti kuláklébános-atompap. Vas megye 1950. június 4. 8.

Harc a klerikális reakció ellen. Révai József elvtárs beszámolója az MDP Központi Vezetőségének ülésén. Vas megye 1950. június 7. 3–4.

Békénk ellensége. Óra Kálmán nőcsábító hitoktató. Vas megye 1950. június 8. 5.

A 100 holdas kulácpap meg a bűn. Vas megye 1950. június 10. 5.

A béke és a nép ellensége a „furfangos” perenyei kulák-pap. Vas megye 1950. június 11. 4.

„Solymos Szilveszter hitoktató megsértette alkotmányunk 54. paragrafusát. Vas megye 1950. június 15. 5.

„Legyen a dolgozók diákfiataloké a régi világ ’úri’ iskolája!” Kőszegi levél – aláírással. Vas megye 1950. június 17. 3.

Miszticizmus és babona: a fekete reakció háborús uszító eszközei Vasvárott. Vas megye 1950. június 17. 5.

„Miért haragszik a gépállomásra Zalavári Sándor plébános?” Vas megye 1950. június 18. 6.

Rövidesen bírái elé áll a csaló, rémhírterjesztő, szabotáló, erkölcstelen Györök Pál, a vasszilvágyi kulák-esperes. Vas megye 1950. június 18. 7.

Rábahídvég dolgozó népe szembefordult a demokrácia ellen uszító, cselédjét éheztető, szabotáló Szekér Antal pápai kamarással. Vas megye 1950. június 21. 5.

Mózer János római katolikus esperes-plébános: Óriási úr van a papság és a püspöki kar között. Vas megye 1950. június 21. 3.

„Kovács püspök nem méltó arra, hogy a mi általunk szőtt ruhát hordja, dolgozó parasztságunk által termelt kenyeret egye”. Vas megye 1950. június 25. 7.

A püspökség kérelmére a székesegyház előtt helyezik el a Szentháromság-szobor műemléket. Vas megye 1951. szeptember 7. 3.

A Feketevági és szabotáló kulákok fölött ítélkeznek a járásbíróságok. Vas megye 1951. július 1. 3.

Narda is a beadás teljesítésével akarja megülni a Forradalom ünnepét. Vas megye 1951. október 14. 3.

Ellopta az iskola padjait és székeit Grineusz György sárvári plébános. Vas megye 1952. szeptember 5. 5.

KERÉK LÁSZLÓ: Az „esőcsináló” pap – és az öntözéses. Vas megye 1953. április 18. 3.

A pápóci gyermekek réme. Vas megye 1953. április 19. 5.

„Vannak még gyermekrontó plébánosok”. Vas megye 1953. április 26. 7.

Karcpénzen vett szeretők. Vas megye 1953. május 14. 4.

A kontár kántor és gazdája. Vas megye 1953. május 7. 3.

A megyei papi békebizottság üléséről. Vas megye 1955. szeptember 22. 4.

SÁNDOR HORVÁTH

“BLESSED ARE THE POOR IN SPIRIT, FOR THEIRS IS THE KINGDOM OF HEAVEN.”
PERSECUTION OF THE CHURCH IN THE EPISCOPACY OF SZOMBATHELY 1945-1957

Present paper discusses the darkest period of Hungarian Church history through the events taking place in the Episcopacy of Szombathely. The believers and the clergy of the episcopacy were to suffer from an even harder persecution due to the fact that it is situated near the Hungarian-Austrian border, and that primate József Mindszenty was born in the territory of the episcopacy. The episcopacy was seriously destroyed by both fascist and soviet forces. After World War II the German population of the region was partly relocated.

Between 1949 and 1953 the Church had to face extreme state terror. The state aimed at banning religious education. ‘Clerical reaction’ was persecuted in different ways: by press propaganda, in show trials, and the priests were accused of being kulaks. Religious orders were dissolved; the seminar in Szombathely was also banned. The period between 1953 and 1956 may be regarded as a period of easing compared to the previous years, although it was mainly due to the refinement of methods. Similarly to other parts of the country, clergymen in the Episcopacy of Szombathely also took part in the 1956 Hungarian Revolution and War of Independence. This was then followed by serious sanctions. Among others, the young chaplain of Kéthely, János Brenner was killed.

*A lebombázott székesegyházról Beer Ferenc építési vállalkozó több fényképet készített.
Ezekből láthatunk néhányat
(Beer Ferenc örököseinek tulajdona, Szombathely)*

*A lebombázott szombathelyi székesegyház 1947. szeptember 7-én Mindszenty József hercegprímás szentelte fel: a Szombathelyre érkező hercegprímás köszöntése
(A szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tárának fotótárára)*

*1947. szeptember 8-án, Kisboldogasszony ünnepén Mária-kongresszussal folytatódott Szombathelyen az ünneplés – mintegy 120 ezer hívő részvételével
(A szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tárának fotótárára)*

A kommunista párt, majd a kormány a nyilvánosság előtt fennhangon hirdette a vélemény- és vallásszabadság támogatását, valamint az egyház segítségét, miközben a gyakorlat ennek az ellenkezője volt. Egy korabeli röplap is az egyház támogatásáról beszél (A szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tára)

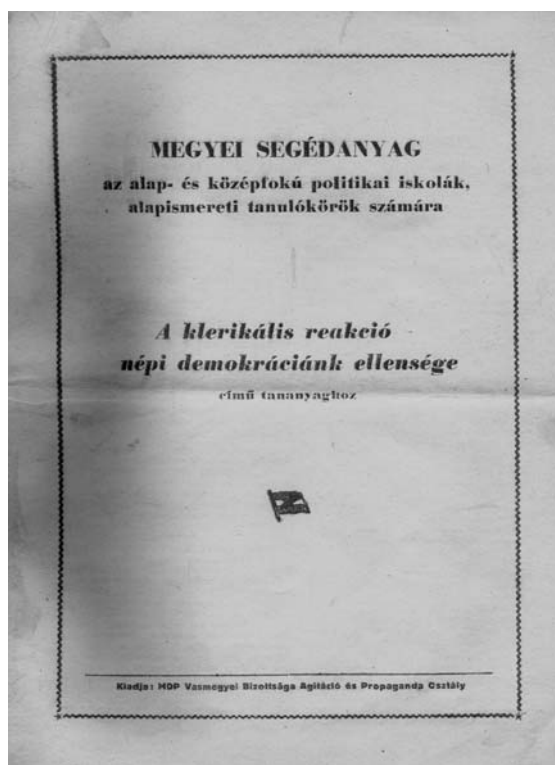

54. §. (1) A Magyar Népköztársaság biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát.

Kormányunk eddig is minden segítséget megadott az egyháznak abban, hogy szabadon gyakorolhassa vallási feladatait és a katolikus alsópapság már eddig is egyre nagyobb számban sorakozott fel a békéért harcoló hívők mellé. Most a magyar püspöki kar letette az esküt Népköztársaságunk alkotmányára.

És egy hasonló tartalmú, korabeli újsághír (A szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tára)

A klerikális reakció népi demokráciánk ellensége című tananyag segédlete. Kiadja: MDP Vas megyei Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztálya. A kiadás éve ismeretlen, az adatok alapján legkorábban 1952-ben készülhetett. A segédanyag tíz nyomtatott oldalból áll (Másolata a szombathelyi Savaria Múzeum Történeti Tárának adattárában)

1		2		3		4		5		
A dolgozó		A dolgozó az SZTK melyik helyi szervezete volt, melyen törzsszám alatt		A munkáltatótól segélyt a dolgozó		Kifizetőhely után a családját		A bevezetésnek a munkáltató által igazolt (munkáltatói segélykifizetőhely esetében a kifizetőhely bevezetője)		
munkakezdet napja	munkaből kilépése napja			táppénz, körköltségintézet) ápolást kapott	-tól	-ig	akinek neve, családi neve, viszonya	körköltségintézet) ápolást kapott	-tól	-ig
1903 I. 20	1903 II. 22	Vas	860							
1953 III. 7	1954 III. 1									
1954 III. 1	1954 IV. 3									

4		5	
Kifizetőhely után a családját		A bevezetésnek a munkáltató által igazolt (munkáltatói segélykifizetőhely esetében a kifizetőhely bevezetője)	
akinek neve, családi neve, viszonya	körköltségintézet) ápolást kapott	-tól	-ig

Részlet Csapó Irén, Fukszberger Imre menyasszonyának társadalombiztosítási könyvecskéjéből. Látható, hogy nem, illetőleg csupán alkalmilag kapott munkát. Az ok „egyszerű”: Mindszenty József rokonának a menyasszonya volt

Fotó egy 50-es évekbeli keresztrombolásról
(A nyögéri Lenarschich István Alapítvány tulajdona)

Az egyházi ünnepek korlátozása, tiltása mellett új ünnepek bevezetésével is megkísérelték a vallásosságot háttérbe szorítani. Az egyházi ünnepek deszakralizálásának eszköztárába beleillettek a „profán”, de alaposan átpolitizált ünnepi képeslapok: mint ez a karácsonyi (Magántulajdon)

Vagy egy húsvéti képeslap az 50-es évek elejéről

MUCSI ANDRÁS

A REFORMÁTUS EGYHÁZ MISSZIÓI MUNKÁJÁNAK MEGBÉNÍTÁSA 1948 UTÁN

Cikkemben fel kívánom vázolni azt a folyamatot, amely során néhány év leforgása alatt sikerült a templom négy fala közé szorítani a református egyházat. Ez a folyamat – mint látni fogjuk a református egyházi vezetők jelentős közreműködésével ment végbe. A hazai egyházi történetírás egyik fontos területe a szocializmus korszaka egyházpolitikájának feldolgozása, ebben pedig előkelő helyen szerepel a Rákosi-korszak. Iskolaállamosítás, örségváltás, a vallásoktatás megszüntetése, az ÁEH felállítása, missziói rendeletek, az egyesületek felszámolása, beszervezések, megfélemlítés – mind-mind megérne egy külön tanulmányt. Ebben az írásban arra kívánok kitérni, hogy miként számolták fel a református missziói egyesületeket, valamint a missziói szabályrendelet módosításával miként korlátozták legfelsőbb szinten a missziói munkát. Tanulmányomban 1952-ig tárgyalom az eseményeket.

TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

A háború utáni időszak fontos kérdése az útkeresés volt, erre a következő fejezetben részletesebben kitérünk. A kommunista egyeduralom kiépítésével párhuzamosan az egyházakat is szűk keretek közé kívánták szorítani. 1948-ban a kommunisták által dominált törvényhozás államosította az iskolákat, ezzel párhuzamosan pedig zajlott az „örségváltás” is, a régi, nem megfelelő egyházi vezetői gárda lecserélése baloldali érzelműekre. Az első célpont Lázár Andor, a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka volt, aki Gömbös Gyula kormányában igazságügy-miniszteri tisztséget viselt. Miután többször támadták szóban, és 1948. április 1-jén bevitték az Andrásy út 60-ba, április 2-án beadta Ravasz László püspöknél a lemondását.¹ Nagy jelentőséggel bírt Karl Barth svájci teológus magyarországi látogatása, aki március 22-én érkezett hazánkba, és április 6-án ment haza. Az elutazása előtti napon találkozott Ravasz Lászlóval is, akinek visszavonulási szándékát firtatta.² Több lehetséges utód neve is felmerült

1 „Remélem, hogy ezzel a lemondásommal az adott körülmények között szolgálatot tehetek egyháznak.” – írta lemondólevelében Lázár. Idézi: LADÁNYI SÁNDOR: *Vázlatos áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjáról*. In: BARCZA József – DIENES Dénes: *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*. Sárospatak, 1999, 111.

2 RAVASZ LÁSZLÓ: *Emlékezéseim*. Budapest, 1992, 334–335.

ekkor. Ravaszt egyébként április 1-jén értesítették először a kormány lemondási szándékáról. Április 8-án pedig néhány politikus, teológus, valamint a püspökök Tildy Zoltán államfőnél jártak, aki közölte velük: a református egyháznak és az államnak egyezményt kell kötnie.³ Rákosi Mátyás április 14-én fogadta Ravaszt, közölte vele, hogy mondjon le minél hamarabb tisztségeiről, utódként csak Bereczky Albertet hajlandó elfogadni.⁴ Ravasz április 28-án lemondott a Református Egyetemes Konvent, két nap múlva a Zsinat elnöki tisztségéről.⁵ Május 11-én megtartotta utolsó püspöki beszámolóját egyházkerülete közgyűlésén. Itt hangsúlyozta: az egyház ragaszkodik a függetlenségéhez.⁶ Ravasz lemondása mellett elfogadták Lázár Andor főgondnok távozását is, az ő helyére választást kellett kiírni, Ravasz tisztségeire pedig az alelnökök léptek. Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke ezután mint a Zsinat lelkesítő elnöke vezette az állammal folytatott tárgyalásokat.⁷

1948. május 9-én megjelent a júniusban egyesülés útján megalakuló Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata; a dokumentum tartalmazza az oktatási intézmények államosításának igényét is. Ezt a koalíció pártjai is elfogadták és május 15-én a szakminiszter bejelentette, hogy az iskolákat hamarosan államosítani fogják. Miközben a tárgyalások folytak, általánosak voltak a megmozdulások pro és kontra. A Pócspe-triben történeteket⁸ követő megtorlás figyelmeztette az egyház vezetőit arra, hogy a lehető leggyorsabban alá kell írni mindent. Eközben június 13–14-én megtartotta első kongresszusát a Magyar Dolgozók Pártja. Rákosi Mátyás főtitkári beszédében az államosításokról és az egyházakról is szót ejtett. Az állam már 1945-ben megtehetette volna – mondta –, hogy „szétválassza” az államot és az egyházat, de erre nem került sor, sőt az állam még segítő kezet is nyújtott az egyház felé pl. a templomépítésben-helyreállításban. Azt viszont nem tűrheti az állam, hogy az egyház a „reakció illegális politikai pártjává” alakuljon. A református egyházzal a két fél viszonyának rendezése érdekében folynak a tárgyalások. Az iskolákat államosítják ugyan, de a vallásoktatás marad. Az államosítás alól mentesülnek olyan nagy múltú iskolák, mint a pápai, debreceni, sárospataki kollégium. „Hogy az egyházaknak módjuk legyen politikailag átépülni, az állam 20 esztendeig vállalja anyagi támogatásunkat.” – mondta Rákosi.⁹

Az állam és a református egyház közötti készülődő, az iskolákat érintő egyezmény csak a négy egyházkerületi székhely egy-egy gimnáziumának (beleértve a debreceni

3 A beszélgetést részletesen ismerteti RAVASZ i. m. 337–340.

4 RAVASZ i. m. 340–341.

5 KADÁR IMRE: *Egyház az idők viharában*. Budapest, 1957, 173.

6 BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: *A református egyház*. In: LENDVAI L. FERENC (szerk.): *A magyar protestantizmus 1918–1948*. Kossuth, Budapest, 1987, 104–109.

7 BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: *A Magyarországi Református Egyház 1918–1948 között*. In: BARCZA JÓZSEF – DIENES Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*. Sárospatak, 1999, 90.

8 1948. június 3-án Pócspe-triben tiltakozó gyűlést tartottak az iskolák államosítása ellen. Egy rendőr fegyvere elsült és a golyó magát a rendőrt ölte meg. Az eset körülményei meglehetősen homályosak. Az esetet gyilkosságnak állították be, a helyi segédjegyzőt kivégezték, a plébánost is halálra ítélték, de a büntetést kegyelemből életfogytiglanra változtatták. Az eseményeket felhasználva szavazta meg a parlament az iskolák államosítását.

9 „A Magyar Dolgozók Pártjával erős, virágzó Magyarorszáért” Rákosi Mátyás beszéde az Egyesülési Kongresszuson (1948.június 13–14.) In: RÁKOSI MÁTYÁS: *Válogatott beszédek és cikkek*. Szikra, Budapest, 1950, 303–307.

Dóczi és a budapesti Baár-Madas leánynevelő intézetet is), ezek általános iskolai tagozatának és a 4 teológiának megtartását engedélyezte. Május 22-én a kormány és az Egyetemes Konvent kiküldött bizottsága, majd június 3-án a Zsinati Tanács elfogadta az egyezmény tervezetét. A Zsinat június 14–15-én ülésezett, és kénytelen volt igent mondani az államosításra.¹⁰ Az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948. évi XXXIII. törvényt 1948. június 16-án fogadta el az Országgyűlés.¹¹ Ezt követően tovább folytak a tárgyalások az állam és a református egyház között a két fél viszonyát rendező egyezmény megkötéséről. A Zsinat állásfoglalásban kérte, hogy a négy nagy múltú középiskola mellett hagyják egyházi kezelésben a debreceni Dóczi és a budapesti Baár-Madas leánynevelő intézeteket is, továbbá a meghagyott iskolákat a hozzájuk tartozó általános iskolákkal együtt mentesítsék az államosítás alól. A kormány július 2-án tárgyalta a kérdést, de kijelentették, hogy az „állam 14 éves korig minden iskolát a demokrácia iskolájának tekint.” Ezt közölték az egyházzal is. Révész Imre július 4-én baráti hangú levelet intézett Ortutay Gyula miniszterhez, melyben az egyházi álláspont helyességéről próbálta a politikust meggyőzni.¹² Mivel sem a levél, sem a tárgyalások nem jártak jelentősebb sikerrel, és a kormányzat csak abba ment bele, hogy a budapesti Baár-Madas intézet a Lónyay utcai gimnázium leánytagozataként működjön.¹³ A református egyház kénytelen volt belemenni az egyezmény aláírásába, amelyet szeptember 29-én fogadott el a Zsinat. A kormánytól ígéretet kapott, hogy a vallásoktatás az állami iskolákban továbbra is kötelező marad.¹⁴ Ezt a megállapodást még ugyanazon év október 7-én meg is kötötték.¹⁵

10 Az államosításhoz lásd: FÜRJ ZOLTÁN: *Az iskolák államosítása és a Református Egyház.* = Theológiai Szemle 1991/3.; DANCs ISTVÁNNÉ (szerk.): *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról (1945–1948).* Budapest, 1979; *A Magyar Dolgozók Pártjával erős, virágzó Magyarorszáért* Rákosi Mátyás beszéde az Egyesülési Kongresszuson (1948. június 13–14.) i. m.: 303–307.; Révész Imre megnyitója a zsinaton. (1948. június 13.) In: RÉVÉSZ Imre: *Vallomások.* Budapest, 1990, 118–123.

11 A törvényjavaslatra 230 képviselő igennel, 63 nemmel szavazott, ez utóbbiak főként a Demokrata Néppárt képviselői közül kerültek ki. Vö.: VIRÁGH FERENC: *A Kiszgazdapárt rövid története.* (3., bővített kiadás) Budapest, 2001, 69. A református egyház elvesztette 448 népiskoláját, 676 általános, 14 polgári iskoláját és 20 gimnáziumát. Vö.: *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról.* 778–779.

12 A levél szövegét közli: *Confessio* 1989/4. 120–122.

13 FÜRJ i. m. 166.

14 Uo.

15 1. Az egyezmény első pontja leszögezi, hogy az országos vallásügyi törvényeknek megfelelő módosításokat a református egyház is végrehajtja saját törvényeiben.
2. A vallásszabadság biztosítását ígérte az állam a dokumentum második pontjában, az egyház pedig ennek kapcsán megállapította, hogy a Magyar Köztársaság eddig is védelemben részesítette a vallás szabad gyakorlását, az egyháznak pedig segélyt folyósított.
3. Az állam teljes szabadságot biztosít az egyháznak az istentiszteletek, bibliaórák, konferenciák, misszió, diakónia, és a kötelező iskolai vallásoktatás (!) lebonyolítására. Ehhez az állam az iskolák helyiségeinek használatához is hozzájárul mindazokban az esetekben és mindaddig, amíg az egyház nem tud megfelelő helyiséget szerezni.
4. Biztosítja az állam az egyháznak szeretetintézmények fenntartását, adományok gyűjtését.
5. A „szabad egyház a szabad államban” elvnek megfelelően az állam vállalta, hogy további húsz évig, 1968. december 31-ig államsegélyt folyósít az egyháznak, de ennek mértéke öt évenként 25%-kal csökken, míg végül 1969-re megszűnik és így az egyház „önálló lábakra áll.” Hasonló a helyzet a renoválásra fordított pénzzel is, az is 1969-re szűnik meg. Ezt a pénzt azonban az egyház kizárólag templomfelújításra, gyülekezeti épületek állagmegővására használhatta fel. Vállalja az állam továbbá, hogy az Országos Református Lelkeszi Nyugdíjintézet tagjainak, ezek árváinak, özvegyeinek folyósított pénzt, valamint

Ezzel egy időben folyt az „őrségváltás” is. Először a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöki tisztségének betöltését kellett végrehajtani. A püspököket a presbitériumok választják, egy presbitériumnak egy szavazata van. A kommunisták Bereczky Albert megválasztása mellett szálltak síkra, őt támogatták. Ravasz lemondása után kiírták a választást, melyen több jelölt is indult. Az 1948. július 16-i urnabontás után a szavazatszámoló bizottság megállapította, hogy 640 szavazatból Bereczky Albert 340-et, a nagy ellenfél Muraközy Gyula – egyházkerületi főjegyző – 146-ot szavazatot kapott, míg a többi szavazat a fennmaradó további öt jelölt között oszlott meg.¹⁶ Ezzel Bereczky lett a püspök. A Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoki tisztségére szintén több jelölt volt. Közülük a kommunista hatalom Kiss Rolandot preferálta, akit viszont csak több menetben, erőszaktól, nyomásgyakorlástól sem mentes procedúrával sikerült egyházkerületére ráerőltetni.¹⁷ 1949. szeptember 1-jével Révész Imre tiszántúli püspök is lemondott tisztségéről.¹⁸ Révész lemondásával megürült a Konvent és a Zsinat lelkészi elnöki széke, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki tisztsége. Ezekre új személyt kellett választani. Az előbbi posztokra Bereczky került. A tiszántúli püspöki posztra pedig Péter Jánost, Tildy korábbi személyi titkárát, a majdani Kádár-korszakbeli külügyminisztert szemelte ki a Magyar Dolgozók Pártjának vezetése. A választás előtt azért a látszat kedvéért a debreceni teológia tanárai, 11 esperes, több egyházmegyei tisztviselő összesen 180 aláírást tartalmazó levélben fordultak a presbitériumokhoz és Péter Jánost ajánlották a figyelmükbe. Az új püspököt a beérkezett szavazatok 63,5%-ával választották meg, az ünnepélyes beiktatásra pedig december 15-én Debrecenben került sor.¹⁹ Szentpéteri Kun Béla tiszántúli főgondnok 1950. június 13-i halála után tisztségére választást írtak ki. A presbitériumok által beküldött szavazatokat március 5-én számolta meg a szavazatbontó bizottság. Erdei Ferenc földmű-

az 1953. december 31-ig nyugdíjellátásban részesítettek nyugdíját az állam folyósítja.

6. Az egyház az istentiszteletek keretében imádkozik az államért.

7. Az egyház tudomásul veszi az iskolák államosítását, valamint azt, hogy ezek illetményföldjei, épületei állami kezelésbe mennek át, a tanári és egyéb személyzetet az állam átveszi. A református egyház kezelésében marad viszont:

a sárospataki református kollégium gimnáziuma, liceuma, tanítóképzője,

a debreceni református kollégium gimnáziuma, liceuma, tanítóképző intézete, a Dóczi leánynevelő intézete,

a pápai református kollégium gimnáziuma,

a budapesti IX. kerületi Lónyai utcai református gimnázium és a kebelébe beolvasztott Baár-Madas leánygimnázium.

Az állam 1968-ig hozzájárul a felsorolt intézmények fenntartásához, ezután viszont az egyháznak magának kell gondoskodnia iskoláiról. Az egyezmény szövegét közli: Bolyki – Ladányi i. m. 97–99. és *Az Út* (szerk.: Morvay István) 1948. október 10. 1.

16 Kádár i. m. 177–178.

17 Lásd ehhez: Ladányi Sándor: *Őrségváltás háttérzenéivel*. = *Confessio* 1991/1.; illetve Uő.: *Vázlatos történelmi áttekintés a Magyarországi Református Egyház közelebbi múltjának alakulásáról*. In: Barcza – Dienes i. m. 117–118. A főgondnokot 1949. április 6-án iktatta be az egyházkerületi közgyűlés.

18 Ennek okát Révész ekképpen adta meg július 12-én, a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlésén: „A testi és szellemi kimerülésnek mértéke akkora, hogy pásztori és felvigyázói feladatokat tovább eredményesen nem láthatom el.” Ezt az egyetlen okot adta meg, „mást keresni alaptalan és felesleges törekvés”. Vö.: *Utolsó jelentés az egyházkerület számára (1949. július 12.)*. In: Révész: i. m. 128–141.

19 Kádár i. m. 187. Az új püspök székfoglalóját *Eligazodásunk* címmel közli: Református Egyház, 1950. január 1. 7.

velésügyi miniszter, aki közismerten baloldali elkötelezettségű volt, a szavazatok 95,96%-át kapta meg. Az eredményt a zsinati és a konventi elnökségi tanács örömmel üdvözölte. Az egyházkerület világi főjegyzője a Szegedi Tudományegyetem rektora, dr. Kalmár László lett.²⁰ Erdei emellett a Zsinat világi alelnökségét is betöltötte, Kiss Roland pedig mint az Egyetemes Konvent és a Zsinat világi elnöke fungált. Az őrsg-váltás megtörtént, az egyház kommunista társutas vezetők kezébe került.²¹

1949. augusztus 20-án életbe lépett Magyarország (ezentúl: népköztársaság) új alkotmánya, amely elvben biztosította a vallásszabadságot,²² de ez csak szólam volt, amelyet az állam ugyanúgy nem tartott be, mint az egyezményt. Az 1949. június 26-án megjelent 4105/1949. számú kormányrendelettel elvették a kecskeméti jogakadémiát a reformátusoktól, de a katolikusok is elvesztették az egri, az evangélikusok a miskolci jogakadémiát. 1949. szeptember 5-én az Elnöki Tanács 5. számú rendelete eltörölte a kötelező iskolai hitoktatást, helyébe a fakultatív lépett.²³ Az egyházak mozgástere egyre jobban beszűkült.

ÉBREDÉSI MOZGALOM ÉS AZ EGYESÜLETI ÉLET FELSZÁMOLÁSA

Ladányi Sándor, kortárs református történész, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója úgy gondolja, hogy egy sor egyesület 1946. július 4-i feloszlata²⁴ annak a folyamatnak a kezdete volt, amelynek végére az 1950. december 12-én kiadott „Testvéri Izenet” című püspöki körlevél tett pontot, amely minden missziói tevékenységet az egyház irányítása alá rendelt. Az 1952. március 1-jén hatályba lépett Missziói Szabályrendelet csak betetőzte ezt a folyamatot.²⁵

Ahhoz, hogy jobban megértsük korszakunkat, át kell tekintenünk, hogy milyen előzményei voltak az ébredésnek, valamint az ún. szolgálat-teológiának. Amint az többé-kevésbé ismert, a 19. század végén, és a 20. század elején döntő mértékben az ún. liberális teológia uralta a hazai protestantizmust,²⁶ de jelen volt a református ortodoxia is. A

20 Erdei Ferenc földművelésügyi minisztert választotta főgondnokává a Tiszántúli Egyházkerület. = Református Egyház, 1951. március 15. 26. Beiktatása április 25-én volt.

21 „Más a helyzet a protestáns egyházaknál. Itt az új vezetők, kik jórészt az Egyházügyi Hivatal akarataiból kerültek az élre, már hivatalos színben, tehát mintegy egyházuk nevében tesznek eleget a tőlük elvárt politikai szolgálatnak. Vannak köztük, akik csak a kénytelen alkalmazkodásig mennek el, de a többség, sajnos, nem titkolt buzgalommal, egymásra is rálicitálva, iparkodik a politikai megfelelésben. Ez érvényes a Református Egyházra éppúgy, mint az Evangélikusra. S e politikai megfelelés már nem csak alkalmi nyilatkozatokban ölt formát. Ez hagyján volna, ezt a katolikus vezetők is kénytelenek tenni. Ami azonban jóval súlyosabb: e vezetők egyházaik hagyományos tanításait szabják át az Ideológiának (sic!) megfelelően.” – írja Gombos Gyula. Lásd: GOMBOS GYULA: *A történelem balján II.* Püski, Budapest, 1992, 236–237.

22 Az Alkotmány szövegét többek között közli: Szabad Nép, 1949. augusztus 19. Lásd az 54.§. (1) és (2). Ez utóbbi az állam és az egyház különválasztásáról rendelkezik, de „...az egyházakat nem választották el az államtól; ellenkezőleg: oly mértékben vetették alá őket az állam kényének, mint soha sehol történelmük során.” Vö.: GOMBOS i. m. 233.

23 LADÁNYI: *Vázlatos történelmi áttekintés...* 123.

24 Ekkor oszlatta fel Rajk László kommunista belügyminiszter pl. a cserkész szövetséget is. A hivatalos indoklás szerint a fasiszta vagy fasiszta színezetű szervezetek működését tiltották be, a gyakorlatban több egyházi egyesületet eltörölte a rendelettel.

25 LADÁNYI SÁNDOR: *Vázlatos történelmi áttekintés...* 17.

26 Ennek történetéhez lásd: Márkus Jenő: *Liberális szellem a református egyházban.* Kálvin Kiadó, Budapest, 2005; MÁRKUS Mihály: *Teológiai irányzatok 1867–1918.* In: Tanulmányok a Magyarországi Refor-

19. század végén jelentkező belmissziói mozgalom ezekkel szemben az evangélium befogadására, a Krisztushoz való megtérésre, a hit valódi megélésére helyezte a hangsúlyt. A 20. század első felében színesedett a teológiai irányzatok palettája.²⁷ A Horthy-korszakban a következő irányzatoknak volt jelentősebb támogatottsága a magyarországi reformátusság körében Bolyki János és Ladányi Sándor felosztása szerint:²⁸

1. *Egyházépítő ortodoxia*²⁹ 2. *Belmissziói irányzat*.³⁰ 3. *Újkantianizmus*³¹ 4. *Történelmi kálvinizmus*³² 5. *A barthiánus vagy dialektika teológia*³³ 6. *Szociális és szolgálat-teológiai irányzat*.³⁴

Jos Colijn teológiai-politikai alapon három csoportot különböztet meg a harmincas-egyvenes évek Magyarországi Református Egyházában: Kezdetben a *konzervatív csoportosulás* volt a legerősebb, többnyire ők adták az egyház vezetőit. Ők elsősorban népegyházi keretekben gondolkodtak. Az egyházi *megújulást és ébredést* szorgalmazó köröket nem annyira az egyház világháború utáni sorsa, mint inkább az emberek személyes megtérése érdekelte. Sok szállal kapcsolódtak a háború előtti evangélizációs-ébredési szervezetekhez. Az *egyházi ellenzék* – amely szintén az ébredést szorgalmazta – politikai érdekeket is képviselt. Voltak közöttük kommunista érzelműek, az egyházi vezetést kritizálók, a szocializmus építését támogatók, olyanok, akik az egyház intézményét kívánták átmenteni, valamint egyszerű karrieristák is.³⁵ Nem beszélhetünk homo-

mátus Egyház történetéből 1867–1978. 155–193.; BÍRÓ SÁNDOR – SZILÁGYI ISTVÁN (szerk.): *A magyar református egyház története*. Kossuth, Budapest, 1949. Különösen: V. fejezet: A szabadságharcról az első világháborúig.

27 Ehhez lásd: NÉMETH PÁL (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2000.

28 BOLYKI – LADÁNYI 1999.

29 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 34–36. Célja a hitvallásos kálvinizmus erősítése volt a liberalizmus rovására. Főbb centrumaként Debrecent lehet számon tartani, nevesebb képviselői között mindenképpen említést érdemel Id. és Ifj. Révész Imre, Makkai Sándor, Csikesz Sándor és Kiss Ferenc.

30 BOLYKI – LADÁNYI 1999, i. m. 36–37. Szabó Aladár, valamint a skót misszió és a németajkú leányegyház munkásságára vezethető vissza a *belmissziói irányzat* kezdete. A kezdetben főként egyesületekben folyó munka 1920 után módosult: Ravasz László tétele szerint szükséges volt az egyház missziósítása és a misszió egyháziasítása. Az „általános keresztyénségnek” is titulált belmisszió és a kálvinizmus tehát közeledett egymáshoz, de az utóbbi nagyobb hangsúlyt szeretett volna fektetni a felekezeti jelleg kibontakoztatására. Legjelentősebb és legismertebb képviselője Victor János volt.

31 Bolyki BOLYKI – LADÁNYI 1999, 37–39. Néhány teológiai tanár (egy ideig Ravasz László is) ennek hatása alatt dolgozott, de az irányzat a gyülekezetekben nem érezte a hatását.

32 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 39–40. A történelmi kálvinizmusra elsősorban a hollandiai szigorú református egyházban teret nyerő kálvinizmus hatott. Legjelentősebb hazai képviselője Sebestyén Jenő budapesti teológiai tanár volt, akinek nagy szerepe volt abban, hogy a református egyház főként az „általános keresztyénséggel” szemben megőrizte teológiai identitását

33 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 40–41. A barthiánus vagy dialektika teológia Karl Barth svájci református teológus nevéhez fűződik. Hatása először Kolozsvárott, majd Sárospatakon jelentkezett. Vasady Béla, Nagy Barna, Tavaszy Sándor képviselte, hatott Török Istvánra, Bartha Tiborra, Victor Jánosra is.

34 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 42–44. Már a Horthy-korszakban jelentkezett a svájci vallásos szocialista eszmékre választ kereső szociális és szolgálat-teológiai irányzat, amely a szociális kérdésekre, majd a háború alatt a szomszéd népekkel való megbékélésre, a zsidóüldözés ellenzésére helyezett nagy hangsúlyt. A háború után ők voltak azok, akik a bűnbánatra hívták fel a reformátusságot. Képviselői között meg kell említeni Jánosi Zoltánt, Bereczky Albertet, Péter Jánost és Tildy Zoltánt. Lásd még: PÁSZTOR JÁNOS: *A svájci vallásos szocializmus és hatásai a magyar reformátusok között (disszertáció)*. Budapest, 1969.

35 COLIJN, JOS: „Kicsoda ellenünk?” KEVE, Kiskunfélegyháza, 1997, 13–14.

gén csoportosulásokról. Az utóbbi két csoport egyetértett az egyházvezetés bírálatában, de ez a bírálat is csak felemás volt, mert Révész Imre és Ravasz László püspökök már a háború előtt foglalkoztak a lelki megújulás kérdésével, erről tanúskodnak az egyháztagságról és a presbiteri tisztségről kezdeményezett viták. A két nagyobb szembenálló tábor közötti küzdelemben azonban beleszólt a politika is, így a baloldal által támogatott egyházi személyeknek volt esélyük arra, hogy a református egyház jövőjét érdemben alakítsák, és az egyház irányítását átvegyék.³⁶

Az 1945 utáni éveket három kulcsszóval jellemezhetnénk: ébredés, bűnbánat, útkeresés. A második világháborút követő nyomor, a megrázkódtatások, a politikai rendszer összeomlása alapvetően megváltoztatta emberek millióinak az életét, a csalódások után sokan már csak Istentől reméltek gyógyulást. 1945–50 között hatalmas lelki ébredés söpört végig az országon,³⁷ amely nem volt előzmény nélküli.³⁸ Az ébredés teológiai értelemben véve „...*Isten Szent Lelkének olyan kiáradása, melynek hatására aránylag rövid idő alatt tömegek tapasztalják meg Krisztus megváltó hatalmát és szentelik oda magukat Isten országa szolgálatára, az egyház közösségében.*”³⁹ Bütösi János meghatározása elsősorban az egyház szemszögéből közelíti meg a jelenséget, hiszen feltételezi, hogy a megtérők beépülnek a gyülekezetekbe. A magyar ébredési mozgalom nagy dilemmája éppen ez: a gyülekezetekben vagy csak külön egyesületben kell-e ezt az egymással való közösséget gyakorolni? Erre a kérdésre a későbbiekben ki fogunk térni. Az ébredés egyik jele a bűnbánat, bűnbánó tömegek jönnek Krisztushoz gondjaikkal, terheikkel, és átadják az életüket Jézus Krisztusnak.⁴⁰ A „felébredtek”, tehát a megtért emberek először is az Istennel való kapcsolatra, a belső hitéletük ápolására, a bizonyágtételre, a szeretetszolgálatra koncentráltak, csak ezután jöhetett a tudomány, a kultúra, a politika terén való munkálkodás. Ezt az a fontos hittétel is aláhúzza, hogy ez a világ elmúlik, az a maradandó, amit Istenért teszünk.⁴¹ A koronként mindig jelentkező ébredési hullámok minden esetben krisztocentrikusak. Ilyen volt az 1945–50 közötti református ébredés is, de annak ellenére, hogy nem kapott nagy publicitást, és a történet még jórészt feltáratlan, ilyen volt az 1955–58-as és az 1968–71-es magyarországi ébredés is. A mozgalom főként az egyszerű néprétegekre hatott, de a középosztályban, sőt a határokon túl is éreztette hatását. Annak ellenére, hogy komoly kritikát kaptak a halott gyülekezetek és a hitetlen lelkészek, a felébredtek bent maradtak a református egyházban. 1949

³⁶ COLLJN i. m. 15.

³⁷ BOJTOR ISTVÁN: *Misszió a Tiszán innen*. Kazinczy Ferenc Társaság, Miskolc, 1996, 30. Bojtor István szerint az ébredés felerősödését három komponens is erősítette: 1. A Szentháromság Isten hatalma kiáradásának köszönhetően bátor igehirdetők munkája nyomán tömegek fogadták el Krisztust megváltójuknak. 2. A világháborúban kivérzett a magyarság, elvesztette szeretteit, vagyonát, és csak a hit, a reménység maradt Krisztusban. 3. Csalódás a hamis politikai, ideológiai, teológiai tételekben, eszmékben. Ugyanott.

³⁸ A barthi teológia nagy térhódításáról ír a két világháború közötti korszakra vonatkoztatva JÁNOSSY IMRE In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*. 363ff. Barth teológiájának középpontjában Isten Igéjének újbóli felfedezése áll, annak minden következményével együtt. Egy másik helyen térünk ki a belmisszió egyesületeinek munkájára.

³⁹ BÜTÖSI JÁNOS: *A koinonia mint az evangélizáció emberi előfeltétele*. = *Theológiai Szemle*, 1993/6. 55.

⁴⁰ „Bizony, bizony mondom neked, ha valaki nem születik újonnan, nem láthatja meg Isten országát.” (János evangéliuma 3,3)

⁴¹ „Mert minden test olyan, mint a fű, és minden dicsősége, mint a mező virága: megszárad a fű, és virága elhull, de az Úr beszéde örökké megmarad.” (Péter első levele 1fejezet 25.vers)

után az új egyházvezetés üldözte a „beteges pietizmusnak” titulált ébredést, és azt igyekezett kiteszítani. Az ébredés során megtértekre, külön közösségekbe tömörülő személyekre használt „bethániás”⁴² jelző komoly megbélyegzésnek számított. Mindezek mellett le kell szögeznünk, hogy a teológiai munka az, amely helyes mederbe tereli az ébredést. Az ébredés és a reformáció nem ugyanaz, de mindkettő szükséges.⁴³ A második világháború után a misszió nyomán ébredés támadt, a felébredtek pedig követelték az egyház reformációját.

Az ébredési mozgalom fontos kérdése volt az egyház reformációja, a népegyház hitvalló egyházzá formálása. Ennek érdekében kezdődött vita az egyháztagság kritériumairól, a presbiterek feladatairól, egyházi szerepéről is. Victor János intette nyugalomra a radikális ébredési-ellenzéki köröket: a reformációnak nem szabad elsodornia a hivatalos egyházat, minden változásnak fokozatosan, egyházi módon kell végbemennie.⁴⁴ A probléma az volt, hogy az egyházi ellenzék lassan elszakadt a krisztusi indíttatástól, és a szocializmus építését akarta az egyház feladatává tenni. Ez sikerült is nekik.⁴⁵ Az azonban biztos, hogy az ellenzéknek, amely később átvette az egyház irányítását, komoly szerepe volt az 1945–48 közötti útkeresésben, még akkor is, ha szerepüket és jelentőségüket eltúlozták, felnagyították később.⁴⁶

Amikor Budán még dörögtek a fegyverek, 1945. februárjában Ravasz László megtartotta azt a prédikációját, amelyben az „amit vet az ember, azt is aratja” bibliai igever alapján élesen bírálta a letűnt rendszert. A korábbi rendszer a „testnek vetett” a javak igazságtalan elosztásával, a kizsákmányolással, a szörnyű háborúval, a népirtással pl. a zsidóüldözéssel. *„A testnek vetettünk és halált arattunk! Vessünk tehát a léleknek! (...) Léleknek nem vetünk addig, amíg bűnbánatot nem tartunk. (...) Isten elé kell állnunk egyenként és megvallanunk, hogy életünkben mennyi volt a hazugság, a hűtlenség, a gyávaság, a képmutatás, a gyalázatos önzés.”*⁴⁷ A múltbeli bűnök között ott van a gőg, a hazugság, a képmutatás, a gyalázatos önzés. A felelősséget nekünk kell viselnünk, azt senki sem veszi le rólunk, de a Szentléleknek vethetünk akkor, ha alázatosan elkezdünk dolgozni.⁴⁸

A református egyházban a háború utáni első években a megújulás utáni vágy volt érzékelhető. A Dunamelléki Református Egyházkerület 1945. június 4–10. közötti evangélizációs hetén is a bűnbánat dominált. Az erkölcsi hanyatlás és a Tízparancsolat sárba tiprása volt a szörnyű pusztulás oka.⁴⁹ A Zsinati Tanács 1945. május 9-i ülésén vallotta meg, hogy nem teljesítette prófétai tisztét, nem intette sem a népet, sem a fel-

42 A Bethánia Egylet a magyar protestantizmus egyik legismertebb, leghatékonyabb szervezete volt, amelyről a jövőben még szólni fogunk. Az egylet tagjai ellen az volt a közegyház kifogása, hogy gyakran befele forduló életet éltek, távolságot tartottak a „népegyházzal” szemben.

43 BOJTOR i. m. 29–31.

44 COLIJN i. m. 21.

45 COLIJN i. m. 22. Gombos Gyula véleménye szerint a Bereczky és köre által képviselt „keskeny út teológia” semmiképpen sem tekinthető teológiának, mert ez tulajdonképpen csak a marxizmus-leninizmus messianizmusát öltöztette teológiai mezbe, néhány kulcsfogalmon (bűn, kegyelem, bűnbánat) kívül nem hasonlít sem a reformátorok teológiájára, sem más keresztyén teológiára. Vö.: GOMBOS i. m. 238.

46 Ebben a szellemben íródott meg a „Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978” vonatkozó fejezete is.

47 Idézi: BOLYKI – LADÁNYI 1999, i. m. 81

48 Uo.

49 Uo.

sőbb hatalmat, amikor az Isten törvényével ellentétes útra lépett. Nemcsak az egyháznak, hanem az egész népnek el kell jutnia bűnei felismerésére és megvallására.⁵⁰

Bereczky Albert és köre a Református Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társasága nevű szervezetben – amelynek vezetője Békefi Benő nyíregyházi református lelkész volt – tevékenykedett.⁵¹ Ez az egyesület szervezte meg 1946. augusztus 14–17 között az Országos Református Szabad Tanács ülését.⁵² Bereczky Albert elnöki megnyitójában utalt arra, hogy Isten türelme fogyóban van, az idők jeleivel kényszeríti rá az egyházat arra, amit korábban elmulasztott megtenni. Isten ítéletét bűnbánattal kell fogadni, és vissza kell térni a forráshoz, ahonnan az ősök, a reformátorok is merítettek. Az egyháznak a „szabad egyház a szabad államban” elvet kell vallania.⁵³ A tanácskozás résztvevői több bizottságban⁵⁴ folytattak eszmecserét, amelyből a „C” bizottság jelentéséből – amely az egyház intézményes életével foglalkozott – szeretnék néhány gondolatot idézni. Alapvetően újra akarták gondolni az egyháztagság kérdését. Eszerint a református egyház tagja az lehetne, aki meg van kereszttelve, konfirmált, az egyházfenntartásban anyagilag részt vesz, úrvacsorázik, és élő hite van Krisztusban. Egyházi tisztségviselő a jövőben csak hitvalló lehetne.⁵⁵ Az egyház lényege a misszió, erre mindkét sákramentum⁵⁶ szereztetési ígéje is mutat, amelyek missziói parancsot is tartal-

50 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 82. Bűnbánatra és az új társadalmi rend elfogadására már Révész Imre is felhívta egyháza tagjait: 1947 áprilisában „közös töredelemre” hívta fel a hívőket a zsidókérdés és az „egyre pogányabb irányú”, 1945 előtti kormányzat miatt, hiszen a magyar reformátusok nem hívták fel erre úgy a figyelmet, mint a német Hitvalló Egyház (Bekennende Kirche). Vö.: POÓR JÓZSEF: *A protestáns teológia Magyarországon 1945–1985*. Kossuth, Budapest, 1986, 29. Az igazság kedvéért el kell ismerni, hogy a második világháború alatt is voltak olyanok, akik felismerték, hogy nem jó irányba haladnak a dolgok. Bereczky Albert így írt 1944-ben „A jövő egyháza” című cikkében: „Sokat gyötört az a gondolat, hogy Isten ítéletének a tűzében milyen megszokott kereteink és nekünk érzelmileg nagyon kedves alkalmaink éghetnek meg. Rájöttem, hogy nem a mi dolgunk ezen törni a fejünket. Lehet, hogy Isten sok mindent össze fog törni, de ez egészen az Ő hatalmában van. Nekünk azt kell számon vennünk, ami megmarad. Mi marad meg? A Bibliánk... hitvallásaink... megmarad a múltunk. Az a történelemmé vált, és mégis élő örökség, amit Isten kegyelme a magyar népnek a magyar reformáció által adott. Megmarad ez a múlt megszégyenítésünkre tükröz gyanánt is. Ha nem lettünk volna hűtlenek az atyák hitéhez, a most elkövetkező ítéletet is másként fogadhatnánk.” Vö.: JÁNOSSY IMRE: *Teológiai irányzatok 1919–1948*. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*. 375–376.

51 A szervezet úgy definiálta magát, mint kimondottan missziói jellegű társaság, szolgálati szerv, nem pedig mint kegyességi mozgalom. Munkája az egész országra kiterjedt, célja a magyarországi református egyház evangélizációs munkájában való támogató részvétel volt. Vö.: BÉKEFI BENŐ (szerk.): *Hit útján a magyar jövő felé. Az 1946. évi Országos Református Nagygyűlés emlékkönyve*. Kiadja a Magyar Református Ébredés. Budapest, 1947, 4.

52 Ennek előzménye az az 1945 őszi tanácskozás volt, amelyet a Pászeri Református Gyülekezetben tartottak kb. harminc, az egyház megújulásáért tenni kívánó lelkész részvételével. A téma a megújulás, a múlttal való szembenézés és az evangélizáció volt. Békefi egyesülete, a Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátainak Társasága a szavakat tettekre váltotta, és megszervezte a nagygyűlést. BOLYKI – LADÁNYI 1999, 82–83.

53 BEREZKY ALBERT: *Mit akarunk?* (Elnöki megnyitó). In: BÉKEFI BENŐ (szerk.): *Országos Református Szabad Tanács – Nyíregyháza, 1946. augusztus 14–17*. Nyíregyháza, 1946. 26–29.

54 A tanácskozáson a következő elnevezésű bizottságok tevékenykedtek: A: Az Ige az egyházban; B: Az egyház és a jövő nemzedék; C: Az egyház intézményes élete; D: A gyülekezet élete és szolgálata; E: Az egyházi ének, sajtó irodalom.

55 BÉKEFI i. m. 50–51.

56 A református egyház két sákramentumot – azaz szentséget – ismer el: a keresztséget és az úrvacsorát, mivel református felfogás szerint csak ezek szerezhetése tulajdonítható Jézus Krisztusnak.

maznak. Az egyház megújulásának alapvető kérdése a misszió komolyan vétele.⁵⁷ A református egyház felvázolt útja: egység és közösség az evangéliumi egyházakkal, köztük a korábban szeretetlenül kezelt szabadegyházakkal, a törvényesen bevett és elismert vallásfelekezet közötti megkülönböztetés, valamint a reverzális eltörlése, bocsánatkérés a zsidókkal szembeni mulasztások miatt.⁵⁸

Békefi egyesülete és az általa szerkesztett lap, a *Magyar Református Ébredés* 1946. november 1–3. napjain megrendezte Budapesten az Országos Református Nagygyűlést,⁵⁹ amelynek témája „*Hit útján a magyar jövő felé*” volt. A háromnapos rendezvényen ismert református személyiségek tartottak előadást,⁶⁰ a gyűlés több deklarációt is elfogadott. Az egyház szolgálatáról szólva megfogalmazták: a gyülekezetek érezzék, hogy ők maguk az egyház, ahol mindenkinek meg kell találni Istent és a lelki közösséget. Az egyház vezetői felé rámutattak arra, hogy Isten igényli és munkálja az egyháztagok megtérését, közösségeinek megújulását, az egyház reformációját.⁶¹

Ez a két nagyobb rendezvény azért bír jelentőséggel számunkra, mert ezekből láthatjuk, hogy milyen komoly erők munkálkodtak a református egyházban a belső megújulásért. A misszió itt még az eredeti, bibliai értelmében szerepel, a cél az emberek Krisztushoz vezetése.

A Református Országos Zsinat 1947. május 7–8-án tartott ülése az elmúlt évtizedek mulasztásairól vallást téve elismerte, hogy az egyház nem állt mindig az elnyomottak, a kisemmizettek mellé, nem képviselt határozott szociális programot, és „...kereszténynek mertük nevezni, ami nem volt krisztusi, sőt éppen ellentéte volt annak, ami krisztusi.”⁶² A református egyház Zsinati Tanácsa egy év múlva, 1948. április 30-án deklarációt fogadott el, amely a későbbiek során meghatározta a Magyarországi Református Egyház hivatalos teológiai gondolkodását.⁶³ Örömmel állapította meg az egyház vezetése, hogy az 1946. évi I. tc. biztosítja Magyarországon a teljes vallásszabadságot, és hogy az állam nagy részt vállalt az egyházi épületek, létesítmények felújításában. Az egyház megragadott minden lehetőséget arra, hogy a kiemelkedő alkalmakkor pozitívan foglaljon állást a fennálló állami és társadalmi rendhez való viszonyulásában. Vallást tettek egyúttal arról, hogy az egyházi élet valóban megújulásra szorul, valamint hogy a régi társadalmi-politikai formák „Isten rendeléséből” tűntek el. A demokrácia klasszikus tanításait és a szabadságjogokat „...nemcsak az evangélium szellemével megegyezőknek, hanem abból egyenesen következőknek”⁶⁴ nevezték, amelyben a református egyháztörténet legnevesebb hagyományai is felismerhetők. A forradalmak és az osztályharcok is éppen azért következtek be, mert az emberek nem hajtották végre a jézusi programot. Az egy-

57 i. m. 56–57.

58 i. m. 71–73.

59 Az alkalmon 378 vidéki helyszínről 3013 személy vett részt, Budapestről pedig további 3000 fő látogatott el a helyszínre. Vö.: BÉKEFI BENŐ (szerk.): *Hit útján a magyar jövő felé*. 126–127.

60 Az előadók a következő személyek voltak: Ravasz László, Békefi Benő, Fekete Sándor, Zsindelyné Tüdös Klára, Victor János, Kádár Imre, Szüle Miklós, Szabó Imre, Bereczky Albert, Molnár Bálint.

61 Az Országos Református Nagygyűlés deklarációja református egyházunk szolgálatáról. In: BÉKEFI BENŐ: i. m. 110–111.

62 BOLYKI – LADÁNYI 1999, i. m. 86.

63 Ezt a Deklarációt megerősítette a Zsinat 1948. június 14–15-i ülése, valamint ez képezte az 1948. október 7-i Egyezmény teológiai alapját is. Vö. BOLYKI – LADÁNYI 1999, 86–87. A deklaráció szövege megtalálható ugyanott.

64 A dokumentumot közli: BOLYKI – LADÁNYI 1999, 87.

ház felelőssége főleg abban áll, hogy nem adott a világnak határozott szociális programot, állásfoglalásokat, ezt most meg kell tennie, szükséges a reformáció, a megújulás. Fel kell emelni a szavát a béke védelmében, és szükséges, hogy a reformátusok is kivegyék a részüket az ország újjáépítéséből. A „Szentírással egyezőnek” ítélték a dokumentum szerzői a nagybirtok felszámolását, a nagyvállalatok államosítását és a földosztást. Leszögezték, hogy a jövőben a „szabad egyház a szabad államban” elvet tartják követendőnek, amely anyagi és politikai önállóságot is jelent egyúttal.⁶⁵ A dokumentum egyfajta politikai fordulatot jelzett a református egyház életében,⁶⁶ itt kezdődött a kibontakozó szocializmus teológiai feldolgozása a református egyházban.⁶⁷ Az egyház késznek nyilvánította magát arra, hogy helyzetét az állammal kötött egyezményben rendezze.⁶⁸ A deklaráció alapján építette fel teológiáját az őrsváltás utáni egyházvezetés.

A református egyház vezetésében és teológiai irányvonalában bekövetkező változások nem érintették az evangélizációt, a megújulást. Ezt a tényt támasztja alá az a számtalan rendezvény és evangélizációs alkalom, amelyek közül csak néhányról tehetek említést a helyhiány miatt. 1948 nyarán Budapest-Kelenföldön és a Fasorban is volt evangélizáció, amelyek középpontjában a Jézushoz és a Szentlélekhez fordulás állt.⁶⁹ Július 5–11 között Tahiban a leányok között végzett misszió munkásai, augusztusban gyermekmissziói munkások részére szerveztek konferenciát.⁷⁰ Augusztus végén tartották Alcsúton a Bethánia Egylet 12. táborát, amelyen 3000 ifjú vett részt.⁷¹ Szeptember elején 4000 lélek részvételével rendeztek Vaján ébredési konferenciát, amelynek tárgya Jézus Krisztus volt. Az Út című lap arról cikkezett október 17-i számában, hogy nagyon megnőtt a Szentírás iránti kereslet. Míg 1945-ben 7738 darab jelent meg és kelt el, addig 1947-ben már 19794 Biblia, 10136 Újszövetség és 54900 evangélium talált gazdára. 1949-re 30000 db Szentírás kiadása lett tervbe véve.⁷² Az Útban Szikszai Béni, a Bethánia Egylet vezetője rovatot kapott „Készítsétek meg az Úrnak útát!” címmel.

A Dunántúli Református Egyházkerületben 1948-ban még nagyon sok nehézséggel kellett megküzdeni. Az iratmisszió, a szeretetmunka, a zsidó- és pogánymisszió ügye nagyon elhanyagolt, szervezetlen volt. A gyermekmunkához még hozzá sem kezdtek, a szóróanyagmunka is nagy nehézségekbe ütközött. Az evangélizáció néhány helyen indult meg, de ahol beindult, ott bő termést is hozott.⁷³ A Dunamelléki Református Egyházkerületben nagy lelki ébredés indult meg, bár elmaradt a tiszántúlival és a tiszáninnenivel összehasonlítva. A legtöbb missziói munkás ugyan itt élt, de ezek igen sokat szolgáltak más egyházkerületekben. A gyülekezetek tagjainak 10%-a járt csak templomba, így aztán szükség volt a megújulásra. Ez be is következett a férfi, női, felnőtt, gyermekmisszióban. Be-

65 BOLYKI – LADÁNYI 1999, 88–89.

66 POÓR JÓZSEF: *Századunk és a protestantizmus*. Kossuth, Budapest, 1981, 110.

67 POÓR JÓZSEF: *A protestáns teológia Magyarországon 1945–1985*. Kossuth, Budapest, 1986, 39.

68 JÁNOSSY IMRE: *Teológiai irányzatok*. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978, 378–379.

69 Az Út, 1948. július 25. (I.évf. 3. szám) 3.

70 Az Út, 1948. július 25. 8.

71 Az Út, 1948. augusztus 29. 4.

72 Az Út, 1948. október 17. 4.

73 Makkai Sándor konventi missziói előadói jelentése az Egyetemes Konvent 1949. május 19-i ülésére. 1–2.o. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (a továbbiakban: Zsinati Levéltár), 2.e. fond 5. IV. Missziói jelentések

indultak a családlátogatások, a házi istentiszteletek,⁷⁴ és a Bethánia Egylettel is együtt tudtak működni.⁷⁵ A tiszáninneri ébredés és misszió mozgatói egyrészt hívő lelkipásztorok és nők voltak, úgy is lehet fogalmazni, hogy a nők jelentették az ébredés élcsapatát. 1948-ban komoly ébredés bontakozott ki az egyházkerületben, de még mindig voltak lelkészek, akik elzárkóztak az evangélizációtól. 77 gyülekezet rendezett egyhetes hitmélyítő alkalmat, két munkatársképző tanfolyam is indult Miskolcon és Sárospatakon. A Tiszántúli Református Egyházkerületben szintén áldásos munka folyt a lelkészek és a presbiterek „felébresztésére”. Sikeres volt az ifjúsági, annál kevésbé sikeres a gyermekmunka, ez utóbbi oka a munkások hiánya volt. 275 gyülekezetben rendeztek evangélizációt, különösen sok fiatal adta át az életét Jézusnak.⁷⁶ 1948 egyébként az ifjúsági misszió éve volt az országos egyházban, több ifjúsági munkást és lelkészt is munkába állított a Konvent. 1948 nyarán az ifjúsági evangélizációkon meglepően sokan jelentek meg és tértek meg.⁷⁷

1949-ben tovább folytatódott a lelki ébredés, ahogy az a konventi missziói előadó jelentéséből kiderül. A Dunántúlon 1949 „Isten kedves esztendejének” bizonyult, mert sokan jutottak hitre, akik aztán a munkába is bekapcsolódtak. Habár továbbra is voltak nehézségek (pl. a fiú és leánymunkában), az evangélizációs alkalmak megsokszorozódtak, a hitélet megerősödött. A Dunamelléken is több tízezer ember jutott élő hitre, de Makkai Sándornak el kellett ismernie, hogy sok esetben a lelkipásztorok hozzáállásával komoly baj volt. Nagy nehézségek adódtak a férfiak, a fiúk és a presbiterek közötti munkával kapcsolatban.⁷⁸ Többnyire hívő lelkészek munkaközösségei végezték a missziói szolgálatokat a Tiszáninnen. A bibliakörök, bibliatanfolyamok gyümölcse beérett, komoly lelki élet folyt itt. A legnagyobb eredményt a nők közötti szolgálat hozta. Míg a férfiak és a presbiterek közötti munka ebben az egyházkerületben a több évtizedes hanyagság miatt gyengélkedett, a Tiszántúli Református Egyházkerülettel kapcsolatban éppen ennek az ellenkezőjéről számolhattak be. 1949 itt is az ébredés és a szolgálatvállalás ideje volt.⁷⁹ 1949 nyarán a debreceni Református Evangélisták Munkaközössége két ifjúsági konferenciát, lelkészek találkozáját, női konferenciát, és a szatmári egyházmegyében kilenc helyen „bokorevangélizációkat” rendezett. Mindezeket „gazdagon megáldotta az Úr”, sokan jutottak hitre.⁸⁰ Az ébredési alkalmakról folyamatosan tájékoztatást adott a református egyházi sajtó, de ezek a híradások 1950 tavaszán – az új kurzus jegyében – lassan elmaradtak, a nyilvános evangélizáció megszűnt.⁸¹

A misszió fellendülésével párhuzamosan folyt a teológiai háttérmunka, mert a misszió fogalmát is tisztázni kellett.⁸² Amint azt fentebb említettük, a Szabad Tanács

74 Makkai ezzel kapcsolatban kénytelen volt megjegyezni, hogy a házi istentiszteleteknél komoly veszélyt jelent a világias beszélgetésbe vagy szektás magatartásba torkollás. Idézett dokumentum: 3.

75 Idézett jelentés: 2–3.

76 Idézett dokumentum: 4–5.

77 Idézett dokumentum: 8–9.

78 Makkai Sándor konventi missziói előadó jelentése az Egyetemes Konvent 1950. május 12-i ülésén. Zsinati Levéltár, 2.e.fond 5.doboz IV. 1–3.

79 Idézett dokumentum: 3–6.

80 Józan László levele a debreceni Református Evangélisták Munkaközösségének, 1949. augusztus 6. Zsinati Levéltár, 2.e. 112. doboz XVII. 1.

81 Lásd pl. a Református Egyház 1950 tavaszi számait.

82 „A [tiszántúli – M.A.] egyházkerület lelkési közössége szaporodik, s a missziói alkalmakon többnyire ennek tagjai szolgálnak. Az iget tanulmányok és lelki beszélgetések mellett most a hitvallások tanulása kerül előtérbe, és a legfontosabb teológiai kérdések tisztázása.” Makkai Sándor idézett 1950-es jelentése, 4.

1946-ban megfogalmazta, hogy a missziói parancsnak való engedelmeskedés előfeltétele az egyház megújulásának. 1947-ben megszűnt a Szabad Tanács,⁸³ 1948 augusztusában pedig Békefi Benő egyesülete, a Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátainak Társasága is.⁸⁴ Az ébredés során kétségtelenül szükségessé vált a missziói munka összehangolása, amely munkában oroszánrészt vállalt Makkai Sándor, az Egyetemes Konvent missziói előadója. Ő a misszió új értelmezését teológiaiilag nem alapozta meg kellőképpen, amely később súlyos visszaélésekhez vezetett. A misszió nagyon sokrétű dolog, de Makkai főleg a gyülekezeti misszióra koncentrált, a gyülekezet lett a misszió alanya és tárgya, végül az egyház azonos lett a misszióval. A missziói munka kerete beszűkült, innen csak egy lépés vezetett a Missziói Szabályrendeletre, az egyesületek, a külmisszió felszámolásához, majd a fogalom teljes ártérkékeléséhez.⁸⁵ A korszak helyes megítélésékor nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Makkai Sándort és körét a jó szándék vezette akkor, amikor rendezni kívánta azt az áldatlan helyzetet, amely a Magyarországi Református Egyházat az ébredés kezdete óta jellemezte. Az egyház feladata az Ige hirdetése, és végső soron az egyháznak magának kellene a missziót végeznie. Miután ő maga erre alkalmassá vált, a felelős posztokon hívó-hitvalló személyek álltak, már nem volt szükség arra, hogy ez a munka jórészt külön egyesületekben folyjék. A megfelelő összhangra is oda kellett figyelni: „a fürdővízzel nem szabad kiönteni a gyereket”, tehát nem is tervezték az egyesületi hálózat teljes felszámolását. Legalábbis egyelőre. A gyülekezeti missziói munkát össze kellett hangolni. Az Egyetemes Konvent kiadványaként jelent meg 1947 őszén az „Útmutató – a gyülekezeti misszió munkájához”, amely tulajdonképpen körlevél volt, és hasznos tanulmányokat, írásokat tartalmazott. Az 1948. tavaszi számban például az ifjúsági, gyermek-, férfi- és nőmisszió, a diakónia és a misszió munka terve tárgykörben jelent meg számos írás. Az őszi számot több teológiai cikk, valamint a misszió eseményeiről szóló beszámoló színesítette.⁸⁶ Emellett szintén a Konvent gondozásában „Ezeket szóljad!” címmel az ifjúsági misszió munkásai számára is készítettek egy útmutatót, amelyben bibliai, egyháztörténeti, hitvallási, életgyakorlattal kapcsolatos írásokat lehetett olvasni.

Makkai Sándort minden bizonnyal a jó szándék vezette akkor, amikor az egyház missziói munkatársai által 1948. július 14–16-án megrendezett sárospataki konferencián létrehozták Országos Református Missziói Munkaközösséget.⁸⁷ A szervezet működését leíró tervezetben⁸⁸ így fogalmaz: „A missziói munka lényegében gyülekezeti, a gyülekezet által és a gyülekezetért folyik.”⁸⁹ A gyülekezeti misszió irányítója összefogóan a lelkipásztor, az Egyetemes Konvent pedig felügyeli ezt a munkát. Az egész tevékenysé-

83 KOOL, ANNE-MARIE: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom (1756–1951)* III.kötet. Harmat – Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet, Budapest, 2000. 35.

84 A feloszlatast Békefi a szolgálat nehézségével, a lelkészek ellenállásával indokolta, amelyet megerősített az is, hogy beépültek a nyíregyházi gyülekezet és a Makkai-féle missziói munkaközösség szolgáló közösségébe. Az Út, 1948. augusztus 22. 1.

85 KOOL i. m. 38–39.

86 Makkai Sándor (Szerk.): *Útmutató a gyülekezeti misszió munkájához. Körlevél a lelkipásztorokhoz és a missziói munkásokhoz.* 1948 tavaszi és őszi számok. Kiadja: a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje. Budapest, 1948.

87 LADÁNYI i. m. 126.

88 A tervezeten a munkaközösség neve még „A Magyarországi Református Egyház Missziói Munkaközössége”. Zsinati Levéltár, 2.e.fond 5. doboz IV. 1.

89 Idézett dokumentum 1.

get a Konvent missziói előadója volt hívatott koordinálni. Az Országos Missziói Munkaközösségnek ezért továbbra sem lehetett feladata a munka „diktálása”, hanem csupán koordinációs feladatokat kellett ellátnia, valamint segítséget nyújthatott azoknak a gyülekezeteknek, amelyek ezt igényelték. Milyen gyakorlati haszna volt az új munkaközösségnek a tervezet készítőjének szándéka szerint? Először is országos, tehát legmagasabb szinten folyt a vezető- és missziói munkásképzés. Másrészt viszont a munkaközösség fel akarta vállalni a sajtómunkát is: könyvek, traktátusok, folyóiratok kiadását. Harmadrészt szükség volt országos intézmények (konferenciатеlepek, üdülők) fenntartására.⁹⁰ Úgy képzelték el, hogy a szervezet munkaágakból áll, ezek élén az Intéző Tanács áll, amelynek elnöke a konventi missziói előadó.⁹¹ A terveket tettek követték és az Egyetemes Konvent áprilisi ülésén kimondták, hogy szükség van egy szabad missziói munkaközösség megalakítására. Makkai tárgyalásokba bocsátkozott a Bethánia Egylet képviselőivel is azzal kapcsolatban, hogy be kívánnak-e kapcsolódni a munkaközösség munkájába. A négy egyházkerületi missziói előadó és Makkai Sándor július 9-én ült asztalhoz a Bethánia vezetőivel. A bethánisták kifejtették, hogy több lelkész szektásnak bélyegzi őket, és nem tudnak közösséget vállalni „az egyházi köntösbe öltözött világiassággal.” Az ő ébredési teológiájuk valódi kálvinista teológia. Az egyház hivatalos képviselői azzal érveltek, hogy az erőket egyesíteni kell, a két fél segíti egymást, és a munka élharcosa munkaágként éppen a Bethánia lenne. Az ébredésből így újul meg az egyház.⁹² A Bethánia Egylet bekapcsolódása a hivatalos egyház munkájába hosszabb folyamat volt. Szikszai Béni Az Út 1948. július 11-i számában az evangélizációs erők egyesítése mellett tört lándzsát, amely során nem engedhető meg, hogy a gyülekezeti, közösségi érdekeket a lélekmentéssel szemben bárki is előtérbe helyezze.⁹³ A Bethánia örömmel fogadta az egyesület és a református egyház helyzetének rendezésére irányuló tárgyalásokat, amely azért is fontos volt, mert a tagok 90%-a a református egyházhoz tartozott.⁹⁴ Az Országos Missziói Munkaközösség a július 14–16 között Sárospatakon tartott konferencián alakult meg, amelyen 55 egyházi munkatárs vett részt. Kimondták, hogy a munkaközösség nem egy merev szervezet, vagy külön test az egyházon belül, hanem csupán segítőszolgálat ellátására vállalkozik. Egyik célja a missziói munkások képzése, akiket ajánlani fog az egyházmegyéknek és a gyülekezeteknek, a másik pedig az iratmisszió, sajtószolgálat felajánlása. A munkaközösség evangélizációs ága 1948 őszére országos hitébresztő konferenciák szervezését tervezte.⁹⁵ Augusztus elején körlevélben fordult a presbitériumokhoz, amelyben kérte őket, hogy kapcsolódjanak be a missziói munkába, valamint figyelmükbe ajánlotta, hogy az egyházat és a missziót a gyülekezeti tagok önkéntes adományából kell hosszú távon fenntartani.⁹⁶ Az

90 Idézett dokumentum 1–3.

91 Idézett dokumentum. 4.

92 Jegyzőkönyv az Egyetemes Konvent által kiküldött bizottság és a Bethánia Egyesület megbízottai között 1948. július 9-én folytatott tárgyalásokról. Zsinati Levéltár 2.e.fond 112. doboz XVIII. 1–6.

93 SZIKSZAI BÉNI: *Egyesíteni kell az evangélizációs erőket.* = Az Út, 1948. július 11. 1.

94 *Bethánia az egyházzal – az egyház a Bethániáról...* = Az Út, 1948. július 11. 3.

95 MAKKAJ SÁNDOR: *Országos református missziói munkaközösség.* = Az Út, 1948. július 25. 1.

96 Üzenet a presbitériumokhoz. = Az Út 1948. augusztus 8. 1. A levélben többek között ez olvasható: „A megalázkodás és hálaadás imádságos légkörben vigyék Isten trónja elé egyházunknak a lelkeken át való megújulása nagy könyörgését, félelmes megítélését, és kegyelemből való boldog reményességét. Adják át és ajánlják fel az egyház Urának, a feltámadott Krisztusnak életüket, szolgálatukat. Egyházunk lelki értelem-

Országos Missziói Munkaközösség és az egyház missziói tényezői közötti összhang megteremtése volt annak az Országos Missziói Konferenciának a célja, amelyet szeptember 15–17-re hívtak össze Monorra.⁹⁷ Itt a Bethánia Egylet vezetője, Szikszai Béni bejelentette, hogy szervezete, mint a C.E. mozgalom református ága csatlakozik a Munkaközösséghez, és sáfársága 10%-át felajánlja a misszió központi pénztársa céljaira.⁹⁸ Az Egyetemes Konvent szeptember 9-én elfogadott, tárgyalási alapul ajánlott dokumentumát a Bethánia november 21-én tartott közgyűlése is megtárgyalta, és azt el is fogadta. Az egyesület létrehozta a református egyesületi tagokat tömörítő *Református C.E. Mozgalmat*, mint a missziói munkaközösség egyik munkaágát, amely szervezeti autonómiával rendelkezett, de el kellett fogadnia az Egyetemes Konvent felsőbbségét tanításbeli, erkölcsi, egyházhűségi kérdésekben.⁹⁹ Ezt az Egyetemes Konvent és a Zsinat Elnökségi Tanácsa is jóváhagyta 1949. január 6–7-én.¹⁰⁰ Így aztán részlegesen sikerült bevonni a református egyházi misszióba az evangéliumi ébredés legnagyobb múltú és táború magyarországi egyesületét.

1949-ben kezdődött az egyesületi munka elsorvasztása is. Az Út február 20-i számában komoly támadást intéztek az „egyházellenes erők” ellen. A cikk szerzője szerint, aki „Egyházi Pál” néven írt, a restaurációs ellenforradalmi erők először az evangélizációt, mint a megújulás segítőjét vették célba, majd miután az egyház népére igenis hatott az ébredés, módszert váltottak, és „meddő és terméketlen pietizmusba” szereték volna szorítani a megújulást.¹⁰¹ A cikknek nem is kellene nagy jelentőséget tulajdonítani, ha az ötvenes években nem érik hasonló vádak a továbbra is összejáró közösségeket. Az egyházvezetés részéről határozottan megfogalmazódott az az amúgy nagyon helyes szándék, hogy egységes koordinációt adjanak a misszióknak, de ezen továbbmenve egyre több szó esett a zárt közösségek, így az egyesületek felszámolásáról. A Magyarországi Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG) nevű református diákszervezet is „belátta”, hogy a társadalmi elkülönülés nem szolgálja a helyes célt, ezért

ben romokban hever és Nehémiás prófétával kell vallanunk, hogy „gyalázatául” vagyunk Krisztusnak ebben a világban és csak amilyen teljes őszinteséggel tudjuk ezt elfogadni és magunkénak vallani, láthatjuk meg a hűséges Isten kegyelméből azt, hogy a költő szavával egyházi létünk képe mégis „romon virág.” (...) Ha valaha, most tudnunk kell, hogy egyházunk csak a maga áldozatának önfenntartó erejéből maradhat meg, ami azt jelenti, hogy boldog szegyenkezéssel visszaadja egy csekély töredékét mindannak a lelki és anyagi kincsnek, amit Istentől érdemtelenül és felbecsülhetetlenül kapott. Akit elrémít az a gondolat, hogy az egyházat és benne a missziót a magunk áldozatából kell fenntartanunk, az Isten ítéletét mondja ki önmaga felett, vagyis azt, hogy nem tagja a Krisztus testének és így az elválasztottak egyházának.”

97 A konferencia jelentőségét mutatja, hogy azon megjelent 4 püspök, 3 lelkész és 2 világi főjegyző, 24 esperes, 4 espereshelyettes, 29 missziói előadó, 1 helyettes, az OMMK részéről a gyermekmisszió, az ifjúsági misszió, a nőszövetség, az evangélizációs munkaág, a gyülekezetépítési munkaközösség, a pogánymisszió, a zsidómisszió, a diakóniai munkaág, a nevelői munka és a sajtószolgálat, valamint a Bethánia képviselője. Vö.: Ifj. SZABÓ DÁNIEL: *Az Országos Missziói Konferencia*. In: Makkai Sándor (szerk.): *Útmutató*. 1948. ősz. 82.

98 I. m. 85.

99 Tanbéli kérdésekben a Biblia, a Heidelbergi Káté, a II. Helvét Hitvallás, erkölcsi kérdésekben a Szentírás irányadó. A szervezet tagjai kötelesek látogatni a református gyülekezetek alkalmait. Vö.: Jegyzőkönyvi kivonat a Bethánia Egylet 1948. november 21-én tartott közgyűlése jegyzőkönyvéből. Zsinati Levéltár 2.e. 5. doboz II. 1–2.

100 Kivonat az egyetemes konventi és zsinati elnökségi tanács Budapesten, 1949. január 6–7. napján tartott ülésének jegyzőkönyvéből. Zsinati Levéltár, 2.e. fond 5. doboz II.

101 EGYHÁZI PÁL: *Lehullt a lepel*. = Az Út, 1949. február 20. 3.

egyesületből szabad missziói közösséggé alakult át.¹⁰² A cél egyre inkább az volt, hogy a missziói munkát már nem a belmissziói egyesületek, hanem maguk a gyülekezetek végezzék.¹⁰³ Ennek szellemében fogalmazta meg Makkai Sándor 1949 tavaszán, hogy az evangélizációnak gyülekezetszerűnek és nem individualistának kell lennie, mert az evangélizáció a gyülekezetben és a gyülekezetre, mint Krisztus testére nézve ébreszt fel a bűnből. A felébredt ezért azonnal bekapcsolódik a gyülekezet közösségébe. A szociális evangélizáció lényege, hogy az egyéni üdv helyett Isten országára kell irányulnia.¹⁰⁴

1949 nyarán-őszén vitának adott helyet Az Út című lap. A vita témája a „Közösségből gyülekezetbe?” kérdésköre volt, amelyre többen is reagáltak. Farkas József véleménye az volt, hogy a közösségnek a gyülekezetben az őt megillető helyre kell kerülnie, hogy ott egy szív dobogjon, ne pedig több szív marakodjon egymással. A közösség által az egész egyház megelevenedik.¹⁰⁵ A megújult egyház felé a gyülekezeti közösségeken keresztül vezet az út, nem az alvók között kell feloldódni a felébredteknek, hanem a még alvóknak kell megtérni és a hívő közösségekbe beolvadni. A közösségellenesség hamis egyházhűséget tükröz. — mondta M.Szabó Imre.¹⁰⁶ Hajdú Péter úgy látta, hogy a kis-közösségeknél is szemléletváltás kell: ha elhiszik, hogy Isten életre tudja kelteni az alvó gyülekezetet, és ezért imádkoznak, máris a centrumba kerülnek a perifériáról.¹⁰⁷ A közösségeket védendő, Szikszai Béni is tollat ragadott, és megosztotta az egyházi közvéleménnyel, hogy ők hűek az egyházhoz, akkor is azok voltak, amikor lenézték, bántották őket, sok helyen a bethániás lelkészeket nem engedték szolgálni, csodaszámba ment, ha egy Bethánia-tagot presbiterré választottak. Ahol a lelkipásztor felismerte a Bethánia szolgálatának jelentőségét, ott az egylet beépült a gyülekezeti szolgálatba.¹⁰⁸

Az Egyetemes Konvent Elnöksége 1949. nyár végén döntést hozott a református egyesületek feloszlásáról, amelyről a belügyminisztériumot is értesíteni kellett. Erre az értesítésre Pálffy Ernő miniszteri tanácsos válaszolt.¹⁰⁹ Ekkor a következő egyesületekről volt szó: Bethánia Egylet, International Hebrew Christian Alliance Magyarországi Szövetség,¹¹⁰ Kecskeméti Református Egyesület, Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE),¹¹¹ Külmissziói Szövetség,¹¹² Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség (MEKDESZ),

102 *Átalakul a Soli Deo Gloria.* = Élet és jövő, 1949. április 9. 3.

103 Nem kívánok részletesebben belemenni ennek a kérdésnek a taglalásába. Megérne egy külön tanulmányt, de a liberalizmus fogságában vergődő református egyháznak a 19–20. század fordulóján igenis nagy szüksége volt ezekre a közösségekre, és éppen a gyülekezeti többség volt az, amely nem fogadta be a „hívőket.”

104 „Az a kérdés, hogy megtörténik-e az evangélizációnak az az egységes teológiai tisztázása és gyakorlati átértékelése, ami az egyéni megtérésekben és az »ekkléziológus« elszigetelődésekben megrekedt szolgálatot átlandíti az evangélium szerinti gyülekezeti evangélizáció szolgálatába és hívő lelkipásztorok és pásztori lelkek közösségében az élő és hívő gyülekezet, a lelki egyház építő erejévé válik a Szentlélek vezérlete alatt?” MAKKAI SÁNDOR: *Református gyülekezeti evangélizáció.* = Az Út, 1949. május 22–28. 1.

105 FARKAS JÓZSEF: *Közösségből gyülekezetbe?* = Az Út, 1949. augusztus 1. 1–2.

106 M. SZABÓ IMRE: *A közösség a gyülekezet »jobbik éneje«* = Az Út, 1949. szeptember 18. 2.

107 HAJDÚ PÉTER: *Centrum és periféria.* = Az Út, 1949. szeptember 25. 2.

108 SZIKSZAI BÉNI: *Közösségből gyülekezetbe?* = Az Út, 1949. szeptember 4. 5.

109 A 884/1949. számú levelét közli: LADÁNYI i. m. 124ff., 27.jegyzet keretében.

110 LADÁNYI i. m. 125. Pálffy indoklása szerint teljesen felesleges megkülönböztetést tenni a keresztyén egyházakon belül zsidók és nem zsidók között.

111 Uo. Az indoklás úgy szólt, hogy az egyesület céljait az állam megfelelő szervezetein és neveléspolitikáján keresztül teljes egészében megvalósítja.

112 Uo. Mert a külmisszió nem egyesületi, hanem egyházi feladat, hangsúlyozta Pálffy.

Magyar Evangéliumi Szövetség (Alliance), Magyar Keresztyén Leányegyesületek Nemzetközi Szövetsége, Magyarországi Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG), Vakok Világossága Társaság, Országos Református Lelkészegyesület (ORLE), Országos Református Szeretetszövetség (ORSZ), Országos Református Tanáregyesület.¹¹³

Az SDG december 17-én tartotta meg a feloszlását kimondó rendkívüli közgyűlést, vagyont a református egyház vette át. A feloszló egyesület vezetői egyúttal kérték, hogy volt munkatársaikat vegye át az egyházi ifjúsági misszió.¹¹⁴ November 15-én a Külmisziói Szövetség tett hasonlóképpen, de munkáját folytathatta a Missziói Munkaközösség külmisziói munkaágaként.¹¹⁵ A Bethánia Egylet többször is kimondta a feloszlását, de a konventi elnökség formai okokra hivatkozva az értesítést mindig visszaküldte hiánypótlásra, míg végül 1950. március 6-án utolsó alkalommal terjesztette be a megfelelő dokumentumokat. A feloszlott szervezetek anyagi ügyeit vizsgáló bizottság ezután nyomatékosan felszólította az egyesületet, hogy szervezeti működést ezután már ne fejtessen ki.¹¹⁶

Az Országos Református Lelkész Egyesület (ORLE) és az Országos Református Presbiteri Szövetség (ORPSZ) olyan nagy erőt képviselt, olyan jelentőséggel bírt a Magyarországi Református Egyházban, hogy Kiss Roland, a Konvent és Zsinat későbbi világi elnöke, honvédelmi államtitkár 1948-ban „ötödik püspökségnek” nevezte a két szervezet elnöki tisztségét.¹¹⁷ Valóban jelentős volt a két ikerszervezet, hiszen tömörítette egyrészt a lelkesi kart, másrészt pedig a presbiterek jelentős része is tagságot vállalt az ORPSZ-ben.

A két egyesület 1949. július 25-i tisztikari és szeptember 1-jén tartott választmányi ülésén döntés született a szervezetek feloszlásáról.¹¹⁸ Ez utóbbin mindennek ellenére még elfogadták a két szervezet 1950. évi költségvetését. Az ORPSZ vezetésének megbízatása lejárt, illetve Révész Imre alelnök, valamint Darányi Lajos lemondott tisztségeiről,¹¹⁹ ezért szeptember 2-án új vezetőket választottak. Elnök ismét Szabó Imre, alel-

113 Tekintve, hogy a nevelés állami feladat lett, az egyesület nem tudta már ellátni feladatát.

114 Levél az Egyetemes Konvent Elnökségéhez az SGD feloszlása tárgyában (1949. december 19.) Zsinati Levéltár, 24. fond a. 6. doboz. SDG iratai.

115 Kivonat a megszűnő egyházi jellegű egyesületek vagyoni helyzetének tisztázására a konventi és zsinati elnökségi tanács által kiküldött bizottságának 1950. március 24-én Budapesten tartott üléséről. Zsinati Levéltár, 24. fond a. 4. doboz

116 Kivonat a megszűnő egyházi jellegű egyesületek vagyoni helyzetének tisztázására a konventi és zsinati elnökségi tanács által kiküldött bizottságának 1950. március 24-én Budapesten tartott üléséről. (II.) Zsinati Levéltár 2.e. fond 5. doboz II. 1.o. Itt nem ugyanarról a dokumentumról van szó, mint a 111. jegyzetben idézett jegyzőkönyv, de ugyanarról a tanácskozásról két jegyzőkönyv is készült, ez utóbbi az előzőnek a folytatása. Az egyesület feloszlásáról csak egy rövid közlemény jelent meg az egyházi sajtóban. „A Bethánia feloszlott. A C.E. Szövetség, közismert nevén Bethánia Egylet legutóbbi közgyűlése egyhangú határozattal kimondta az egyesület feloszlását. Gyülekezeteinkben betöltött munkakörét ezután maga a református egyház látja el.” = Református Egyház, 1950. április 1. 18. A Bethánia ennek ellenére meg akarta tartani zárt formáit, a tizedszedést, a Bethánia életformáját akarták alkalmazni a bibliaköri tagokra is. Vö.: SZABÓ IMRE: *Ég, de meg nem emésztetik. Naplók 1914–1954*. Budahegyvidéki Református Egyházközség, Budapest, 2001, 192–193.

117 SZABÓ I. i. m. 182.

118 *Tájékoztató az ORLE és az ORPSZ feloszlását kimondó közgyűlés számára.* = Református Egyház. 1950. április 1. 12.

119 Révész Imre tisztsége azért szűnt meg, mert lemondott a lelkipásztori jellegéről, Darányi Lajos pedig egészségügyi okok miatt volt kénytelen megválni a posztjától.

nők Enyedy Andor, Bereczky Albert, Makkai Sándor, Victor János, Egerházy Lajos, Farkas Ignác, valamint „a megválasztandó tiszántúli püspök” lett. Főtitkárokká pedig Balla Árpád hajdúnúnyi és Dobos Károly budapesti lelkipásztort választották.¹²⁰ A felszámolás már eldöntött tény volt, amikor Szabó Imre levélben fordult a Konvent Elnökségi Tanácsa tagjai felé, amelyben bejelentette, hogy a két szervezet felszámolását még hajlandó ugyan levezényelni, de a továbbiakban ne számítsanak az elnöki közreműködésére. 1947-ben még bírta a Konvent Elnökségi Tanácsa bizalmát, de ez 1949 végére elillant. Másrészt pedig kifogásolta, hogy a Magyar Presbiter című lap 1949-ben csak egy alkalommal jelenhetett meg. A tagdíjak nem folynak be, a konferenciák költségét nem tudják előteremteni, a hatalmas lelki igény ellenére „felszárnyal és lekötött félkarral” nem lehet munkát végezni. Ezzel burkoltan kifogásolta, hogy az egyház vezetése nem támogatja a munkáját.¹²¹ A két szervezet számvevőszéke 1950. március 16-án tartotta ülését, amelyen kisebb szabálytalanságot találtak.¹²² Dr. Matolcsy Sándor, az ORPSZ világi, valamint Szabó Imre, az ORLE és az ORPSZ lelkészi elnöke tollából tájékoztatás jelent meg a *Református Egyházban*.¹²³ A dokumentum leszögezte, hogy az egyházi munka felelős területe maga az egyház, és éppen ezért ennek az elvnek a megvalósulása hónapok óta olyan módon van folyamatban, hogy az egyesületek egymás után mondják ki szabályos közgyűlési határozattal a feloszlásukat. A református lelkipásztorok és presbiterok felismerték múltbeli vétkeiket és mulasztásaikat, hogy kezük alatt az egyházi élet erőtlenné vált. Az egyház új életre kelése idején szükség van arra, hogy tovább dolgozzanak. „A lelkészek és presbiterok közös szolgálatának útjáról határozott és világos terveink vannak, amelyeket egyházunk vezetésével tárgyalva, a lelkipásztorokkal és a presbiterekkel is meg fogunk tárgyalni.”¹²⁴ Az ORLE és az ORPSZ nagy szolgálatot végzett a lelkészek továbbképzése és a presbiterok nevelése terén, de tagjait nem ezek a tevékenységek, hanem az Úr szeretete tartotta össze. Annak ellenére, hogy „Régi jogi keretek és formák időszerűtlenné és sokszor akadállyá válhatnak az új társadalmi rendbe való beilleszkedésben”,¹²⁵ az egyesületek munkáját a lelkészek és a presbiterok munkaközössége fogja folytatni.

A szervezetek feloszlása április 11-én történt meg, bár az első közgyűlést április 3-ra hirdették meg, de az határozatképtelennek bizonyult. Az ORPSZ közgyűlésén Nagy Sándor pénztárnok ismertette az 1949. évi zárszámadást, majd felszámoló bizottságot választottak.¹²⁶ Ezt követően határozat született az ORPSZ feloszlásáról. Az egyesület vagyona a közegyházra szállt, azt az Egyetemes Konvent keretén belül folyó presbiteri munkára szánták. A feloszlást május 4-én hagyta jóvá a belügyminisztérium.¹²⁷ Ugyan-

120 Az Országos Református Lelkészegyesület és az Országos Református Presbiteri Szövetség Debrecenben, 1949. szeptember 1-jén tartott választmányi ülésének jegyzőkönyve. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 10. fond 1.d. ORLE és ORPSZ iratai.

121 Szabó Imre emlékirata a Konventi Elnökségi Tanácshoz (1949. december 4.) In: SZABÓ I. i. m. 431–432.

122 Jegyzőkönyv az ORLE és az ORPSZ számvevőszékének gyűléséről. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára 10. fond 1.d. ORLE és ORPSZ iratai.

123 Tájékoztatás az ORLE és az ORPSZ feloszlását kimondó közgyűlés számára. = Református Egyház, 1950. április 1. 12.

124 Uo.

125 Uo.

126 Ennek tagjai voltak: Szabó Imre, dr. Matolcsy Sándor, Dobos Károly, Szabó Sándor, Okos Gyula és dr. Nagy Sándor.

ekkor szűnt meg az ORLE és az Országos Református Jóléti és Gazdasági Társulat, az ORJO is.¹²⁸ Az ORLE és az ORPSZ felszámolása után a Konvent úgy határozott, hogy a missziói szervezetben egy lelkészi és egy presbiteri munkaágot iktatnak be, a missziói kérdéseken túl pedig a lelkészeket és a presbitereket érintő ügyek számára külön konventi lelkészi és presbiteri bizottságot alakítanak.¹²⁹ Az egyházi egyesületek „önmaguktól” kimondták a feloszlásukat, és valószínűleg Péter János püspök volt az, aki kijárta Kádár János belügyminiszternél, hogy ezek a szervezetek szabadon dönthessenek a vagyoniuk sorsáról. Ez ugyan benne volt az alapszabályukban, de könnyen megtörténhetett volna az, hogy mindent államosítanak. Így mindent a közegyház „örökölt.” Ez valószínűleg egy gesztus volt a Bethánia felé, amely olyan erős volt a Tiszántúlon, hogy akár saját püspökjelöltet is tudott volna állítani. Volt is egy jelöltjük Bakó László személyében, de ő Szikszai Béni rábeszélésére letett a tervéről és Péter Jánost támogatta, aki el is nyerte a püspöki hivatalt. A Bethánia vagyona nem is került állami tulajdonba.¹³⁰

Az egyesületi élet felszámolása 1950 májusára befejeződött, Makkai Sándor így meg tudta állapítani május 12-i misszió jelentésében: „...itt csak általánosságban adok kifejezést annak az öröndes ténynek, hogy ezeknek az alakulatoknak megszűnésével, bizonyára Isten kegyelmes akarata szerint is, külsőképpen is könnyebbé vált a missziói munkának az egyház testébe saját munkájaként való beszervezése és beolvasztása.”¹³¹

A TEMPLOMI KERETEK KÖZÉ SZORÍTÁS A MISSZIÓ ELLEHETETLENÍTÉSE (1950–1952)

Az egyházi egyesületek felszámolása mellett fokozatosan elsorvasztották az egyházi sajtót is. 1948-ban megszüntették a *Hajnal*, az *Élet és Jövő*, a *Missziói Lapok*, és az *Útmutató* című lapokat, 1949-ben hasonló sorsra jutott a *Külmissziói Füzetek*, a következő évben a *Református Gyülekezet*, 1951-ben a *Theológiai Szemle*, a *Lelkipásztor* és az *Élő Víz*.¹³² Ezzel egyidőben felszámolták a helyi és az egyházkerületi református sajtót is. Az egyház hivatalos lapjaként kéthetente megjelent a *Református Egyház*, hetilapként pedig *Az Út*.¹³³

127 Jegyzőkönyv az ORPSZ 1950. április 11-én Budapesten tartott közgyűléséről. Zsinati Levéltár 10. fond 1. d. ORLE és ORPSZ iratai.

128 Megszűnt az Országos Református Jóléti és Gazdasági Társulat. Dr. Kiss József egyetemes konventi főtanácsos 2537/1950.sz. körlevele. = Református Egyház 1950.május 1.

129 *Az Egyetemes Konvent missziói határozatai* = Református Egyház 1950. május 15. 15.

130 SZABÓ I. i. m. 190.

131 Makkai Sándor konventi missziói előadó jelentése az Egyetemes Konvent 1950. május 12-i ülésén. Zsinati Levéltár, 2.e.fond 5. doboz IV. 11.

132 Ezek listáját, a megjelenés évét és a szerkesztők nevét közli: KOOL i. m. 245.

133 Lásd a Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978 című kötetben a 474–478. oldalon Czeglé Imre írását, amelyben néhány adatot közöl a református sajtóról: 1920–45 között 244 egyházi lap, folyóirat indult, ezek egy része gyülekezeti lapként mindössze egy-két évig működött, de 16 új országos, 25 ifjúsági és 19 egyesületi lap hosszabb ideig tudott életben maradni. 1945 után 39 lap indult újra, de ezek az ismert okokból elsorvadtak, megszűntek. Az Út és a Református Egyház mellett 1958-tól megjelent a Theológiai Szemle, 1977-től a Confessio, mint kulturális folyóirat, illetve meg kell emlékezni az angol és német nyelven megjelenő Hungarian Church Press című periodikáról is. Vö.: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből...* 474–478.

Időközben egyre jobban kiteljesedett a kommunista diktatúra Magyarországon. Az államforma népköztársaság lett, a Magyar Dolgozók Pártja vezére, Rákosi Mátyás körül személyi kultusz épült ki. A diktatúra a református egyházban is éreztette hatását. A hivatalos egyházi teológiai irányzat az ún. szolgálati teológia vagy szolgálat-teológia lett, amely megpróbált minden más teológiai gondolatot elnyomni, de ez nem sikerült teljesen. Bölcskei Gusztáv úgy fogalmaz, hogy az ébredési teológia az egyháztagok, teológusok, lelkipásztorok körében a hivatalos irányzat ellenpólusaként működött.¹³⁴ Ugyancsak ezt támasztja alá Colijn megállapítása: a pietizmus, a modernizmus, a barthianizmus, és az ébredési teológia hatása nem szűnt meg teljesen, sőt, a hivatalos egyházi vezetők is használják kifejezéseiket.¹³⁵ Boross Géza 1964-ben a *Theológiai Szemlében* publikált, *Milyen teológiai irányzatokat tükröz a mai magyar igehirdetés?* című cikkében elismerően szól Barth hatásáról. Nem tartja viszont túl jónak a pietizmust és a konfesszionalizmust, mert ezek úgymond nem elég nyitottak az új kor eszméi iránt, az előbbi irányzat pedig elfordul a világtól, az örök érvényű igazságokra figyel csak. Természetesen dicséri a szolgálat teológiáját.¹³⁶ Mindezek leszögezése azért fontos, hogy érzékeltesük: a következőkben ismertetendő szolgálati teológia korántsem volt képes teljhatalomra szert tenni a református egyházban, és bármennyire szeretne volna a hivatalos egyház (és az Állami Egyházügyi Hivatal), a lelkipásztorok jelentős hányada továbbra is a valódi missziós gondolkodást képviselte.

A korszak hivatalos teológiájának elnevezése nem teljesen egyértelmű, amint a korszakolása sem. Azt le kell szögeznünk, hogy „...ha a korszak teológiai gondolkodásáról beszélünk, nem valódi szabad teológiai gondolkodásra kell gondolnunk, hanem a kor »uralkodó« teológusainak és egyházi vezetőinek ideologizáló gondolkodásmódjára, ahogy az igehirdetéseikben, meditációikban, publikációikban megjelenik.”¹³⁷ – fogalmaz Colijn. Hozzáteszi még, hogy ennek az irányzatnak az volt a legfőbb sajátossága, hogy az állam és az egyház viszonyát úgy igyekezett bemutatni, ahogy az államnak tetszik, ezzel is esélyt nyerve a túlélésre. Bojtor István az 1945–1956 közötti korszakra nézve a református teológiai alakulása szempontjából egy hármas felosztást javasol: 1. Evangéliumi tradíció és útkeresés. 2. A keskeny út teológiája. 3. Az engedelmisség teológiája. Ezt követte a Kádár-érában a szolgálat teológiájának korszaka. Az első szakaszban az útkeresés jellemzi a hagyományos egyházat, sokan térnek meg, virágzanak a missziós egyesületek, felpetrezdül a gyülekezeti élet.¹³⁸ Az 1949–50-re tehető szakaszt a keskeny út teológiájá-

134 BÖLCSKEI GUSZTÁV: *A legújabb kori egyháztörténetünk áttekintése (1948–1990)*. In: BARCZA JÓZSEF – DIENES DÉNES (szerk.): i. m. 168–169. Bölcskei ezen a helyen rámutat arra, hogy az ébredési teológia hívei nehéz helyzetben találták magukat 1990 után, hiszen ugyan megszűnt az elnyomás, de az évtizedes védekezésre való berendezkedés okozta nehézségeket, zárkózottságot nehéz volt feloldani.

135 COLIJN i. m. 47. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy az elhallgattatott, hivatalos kiadványokban nem publikáló ébredési, tehát nem a szocializmusról prédikáló lelkészek tollából 73 prédikáció jelent meg az „Adventtől adventig” című, Cseri Kálmán által szerkesztett kötetben. (Az más kérdés, hogy csak 1989-ben.)

136 BOROS GÉZA: *Milyen teológiai irányzatokat tükröz a mai magyar igehirdetés?* = *Theológiai Szemle*: 1964/2. 78.

137 COLIJN i. m. 47.

138 Az ébredés fő üzenete Bojtor szerint: Bűnös vagy, de Krisztus meghalt érted és megbocsátott neked. Higyj és térj meg azonnal. Krisztus által leszel új emberré. Az egyháztagok és a gyülekezetek kívül élők elérésére és megtérítésére evangélizációkat szerveztek. Lelkész-evangélizátorok is működtek ország-

nak nevezi szerzőnk. Ekkor Bereczky püspök utasítására csak gyülekezetekben, egyháztagsok részére lehetett evangélizációkat tartani, a misszió kimondottan a reformátusok felé volt végezhető. Ennek célja a missziói lendület lefékezése volt. Makkai Sándor is úgy vélte, hogy a missziót, a gyülekezetek megújítását csak a hívő közösségek végezhetik saját maguknak.¹³⁹ 1950-ben adták ki a módosított Missziói Szabályrendeletet, amely „a missziót sajnos nem élesztette, hanem elhamvasztotta.”¹⁴⁰ A harmadik fázisban, 1951–55 között az egyházban uralkodóvá vált az ún. engedelmisségi teológia, amelyet „újreformátori” vagy „szolgálati teológiának” is neveztek. Eszerint a bűnt gyűlölő és kegyelmes Isten megítélte a múltat. Ezt bizonyítja, hogy hazánk kétszer is vesztésként került ki a világháborúkból. El kell szakadni a kizsákmányolóktól, és az új rendszer mellé kell állni. A politikai és egyházi kérdésekben igazán az egyházi vezetők járatosak, ezért tőlük kell tanulni. A korszak teológiai irányzata tehát az államnak és az egyházkormányzatnak szóló engedelmisséget propagálja. A *missziói teológia* úgy alakul át, hogy a János evangéliuma 3. fejezet 16. versének csak az első felét idézik: „Mert úgy szerette Isten a világot, hogy az egyszülött fiát adta érte.” Mivel Isten Jézus Krisztust adta a világért, az engedelmes keresztyén szereti a világot és tesz is érte, szolgál a szocializmusért.¹⁴¹ A „forradalmi teológia” szerint a misszió nem egyéb, mint forradalmi megmozdulás és békeszolgálat a világban.¹⁴² Bölcskei Gusztáv nem periodizálja a szocializmus korának teológiáját, hanem egyszerűen hivatalos református egyházi teológiának nevezi a keskeny út, szolgáló egyház, szolgáló gyülekezet gondolkörét.¹⁴³ Bogárdi Szabó István teológiai doktori értekezésében is csak a szolgáló egyház teológiáját elemzi.¹⁴⁴ Colijn szintén nem ért egyet a korszakolással. Ő az 1948. október 7. és 1990. március 19. közötti periódust (amíg érvényben volt az egyezmény) egy egységként kezeli. Az a véleménye, hogy nem lehet egymástól elválasztani az 1956 előtti korszak ún. „keskeny út teológiáját” az 1956 utáni „szolgáló egyház teológiájától”, mert alapjában véve mindkét elnevezés ugyanazt a gondolkodásmódot követi. Habár mutatkozik némi változás a teológiai alapgondolatokban, az egyház útkeresésének irányultsága ugyanaz marad az egész korszakban. Az egyház vezetői az egyház túlélését akarták biztosítani a szocializmusban, de ehhez komoly áldozatokat kellett hozni. Így aztán bizonyos szintű önállóságra is szert tudtak tenni.¹⁴⁵

Az elmúlt évtizedek református egyházi történetírása is foglalkozott a háború utáni időszakokkal, hiszen saját legitimitását is igazolni kellett. Kocsis Elemér az egyház által

szerte 1949-ben, de a laikus igehirdetők is nagy sikerrel tevékenykedtek. Különböző csoportoknak, köröknek szerveztek konferenciákat, bibliaórákat. BOJTOR i. m. 35.

139 MAKKAI SÁNDOR: *1950: a gyülekezeti közösségek esztendeje egyházunkban.* = Református Egyház, 1950. január 1. 3–4.

140 BOJTOR i. m. 37.

141 BOJTOR i. m. 37.

142 Péter János püspöki jelentése. = Református Egyház, 1951. január 15. 3.

143 BÖLCSKEI i. m. 168. A püspök megjegyzése erről a teológiáról: „Részgazságok felnagyításával és önállósításával próbált teljes teológiai rendszert alkotni. A teológia azonban mindig a hit kritikai reflexiója az egyházon belül, s egy kritikát nem tűrő egyházkormányzat, a cenzúra és az öncenzúra kényszere alatt álló tudományos munkálkodás ennek kibontakozására nem teremtenek lehetőséget.” i. m. 168.

144 BOGÁRDI SZABÓ ISTVÁN: *Egyházvezetés és teológia a Magyarországi Református Egyházban 1948 és 1989 között.* Societas et Ecclesia sorozat, kiadja a Protestáns Közművelődési Egyesület. Debrecen, 1995. Bővebben lásd a mű III. fejezetét!

145 COLIJN i. m. 52–53.

kiadott ötkötetes *Studia et Acta Ecclesiastica* utolsó kötetében („Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből”) „eligazodás korának” nevezi az 1948–58 közötti periódust, amelynek kezdőpontja az 1948-as Zsinati Deklaráció, amikor a Zsinat kezébe vette az egyház tanítását és a teológiai munka irányítását is. Addig több teológiai irányzat is élt egymás mellett az egyházban. Már ekkor lerakták a szolgáló egyház teológiájának alapjait, amelynek két fontos eleme van: a szocialista társadalom építése és a béke védelme. A teológiai „megújulásban” „hibák” is voltak, így pl. a személyi kultusz egyházon belüli megjelenése, de ennek kijavításába beleszólt 1956. Az 1958–68-as évek által határolt időszak a „szolgáló egyház útján való járás megtanulása”, ezután pedig a nevezett teológia kibontakozása következett. Kocsis külön nem foglalkozik a misszió kérdésével.¹⁴⁶ Poór József egyik könyvében¹⁴⁷ szintén azt a nézetet vallja, hogy a szolgáló egyház teológiája csak 1958 után bontakozott ki, az ezt megelőző időszakot tekintve a „tájékozódás időszakáról” beszél. Kiemeli, hogy a misszió fogalma is átvértelődött, olyan elemekkel gazdagodott, mint a szocializmus építése. Poór az 1981-es kötetében viszont precízebb vázlatot nyújt: a szolgáló teológia első szakaszában, 1945–48 között az elméleti alapvetés kimunkálására került sor, míg 1948–56 között már az egyházvezetésben is érvényesült az új teológiai orientáció, 1956 után pedig kibontakozott a szolgáló teológia.¹⁴⁸ Külön missziológiai fejtegetésre az egyébként marxista történész nem tér ki. A misszió szemszögéből vizsgálja az 1945 utáni eseményeket két tanulmány, amelyeket idézni kívánok. Szathmáry Sándor 1960-as cikkében¹⁴⁹ azt a véleményt fogalmazza meg, hogy a misszió csak 1945 után vált az egyházi élet fő kérdésévé. 1945–49 között a Krisztushoz való személyes megtérésig jutott el az egyház, a következő három évben pedig a gyülekezeti élet iránti érdeklődés állt a középpontban. A harmadik missziói korszak (1951–59) fő felismerése a szolgálat fontossága. Az, hogy az egyház a világért van, Isten országát nem feltalálni, hanem megtalálni kell. Az egyházi misszió útja az engedelmesség útja. A két töréspont 1948 és 1951. 1948-ban a misszió és az egyház találkozott, az egyház kezébe vette a misszió ügyét. Az 1951-es év pedig a Testvéri Izenet miatt fontos, a tanítás központi helyet kapott, a közösség fogalmát letisztázták, a missziót alárendelték az egyház hitben történő vezetésének. 1951 után pedig az egyház a szocializmus építése mellett az ökumenikus mozgalomban is nagyobb intenzitással vett részt. Lényegében ugyanezt a felosztást követi Karl-Heinz van Kooten is.¹⁵⁰

A misszió nagy kísértése volt az ő véleménye szerint az, hogy megáll az általános lélekmentés feladatánál, és elveszíti érzékét az Istentől kapott mai feladatok iránt, de a második szakaszban pontosan letisztázták, hogy mit is kell misszió alatt érteni. Az ébredéssel kapcsolatban is azt az álláspontot képviseli, hogy a csak szolgálatot igénylő, de szolgálni nem akaró ébredés jogtalanul viseli az ébredés nevet. A misszió új értelmet nyer azáltal, hogy feladata a hívó ember elvezetése oda, ahol Isten a szolgálatot várja tőle.¹⁵¹

146 KOC SIS ELEMÉR: *Teológiai gondolkodás egyházunkban*. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978*. 563 ff.

147 POÓR JÓZSEF: *A protestáns teológia Magyarországon 1945–1986*.

148 POÓR JÓZSEF: *Századunk és a protestantizmus*. 110–111.

149 SZATHMÁRY SÁNDOR: *A misszió fogalmának teológiai fejlődése egyházunkban 1945–1959-ig*. = *Theológiai Szemle*, 1960/1–2. 22 ff.

150 KOOTEN, KARL-HEINZ VAN: *Misszió és diakónia*. Budapest, 1983, 25–27.

151 KOOTEN i. m. 28–29.

A misszió elsorvasztása, a fogalom átértékelése jól nyomon követhető a református egyházi sajtó, valamint a hivatalos egyházi vezetők megnyilatkozásai alapján is. Már rögtön az 1950-es évet úgy indította a Református Egyház című lap, hogy egy-egy cikket közölt Victor János és Makkai Sándor tollából. Victor János *„Mi van előttünk?”* című írásában arról értekezett, hogy a keresztyén egyház mind világszerte, mind Magyarországon válságban van, lassan véget ér a „nagykonstantinusi korszak”, az állam és az egyház frigye. Az egyháznak úgy kell berendezkednie, hogy független legyen az államtól és annak anyagi támogatásától, éppen ezért a Magyarországi Református Egyháznak is új alapokra kellett helyeznie saját anyagi fenntartását. Korábban, a két szervezet szétválasztása előtt az állam megtette az egyházat a társadalom szellemi irányítójának, nevelőjének. *„A döntő változás, amely most végbemegy, lényegében véve nem más, mint a világ életének ez alól az egyházi irányítás alól való függetlenülése. A világi élet elindult a maga útján, kialakítani a maga eszmevilágát és a maga gyakorlati rendjét, tekintet nélkül arra, hogy ez az egyház helyesli-e azt vagy mást helyeselne.”*¹⁵² – mutat rá Victor. Ez a folyamat pedig nem más, mint a szekularizáció. Victor cikke voltaképpen nagyon éleslátó és előremutató. Míg a múltban az számított különccnek, aki nem vett részt az egyházas életformában, a közeljövőben éppen azt fogják furcsának tartani, aki még ragaszkodik pl. a gyermeke megkereszteléséhez. *„...amit az emberek egyházukért tesznek, nem azért fogják többé tenni, mert az az általános szokás, hanem az egyre általánosabbá váló közszokástól eltérve és azzal szembehelyezkedve fogják tenni.”*¹⁵³ – mondja a teológus. A népegyházból át kell menni a hitvalló egyház modelljébe. Victor János tudós ember volt, minden bizonnyal jól tudta, hogy a szocializmusban nem sok jót várhat az egyház, és túlélése érdekében kompromisszumot kell kötnie az állammal. Az állam és az egyház szétválasztása viszont egyáltalán nem történt meg. Sőt, az állam teljes mértékben ellenőrzése alá vonta az egyházakat, amelyeket tulajdonképpen meg akart semmisíteni. Az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatal ezt az ellenőrzést tette totálissá. A „keskeny út” szóhasználat is arra utal, hogy a reformátusságnak is meg kell találnia (alárendelt) szerepét az új rendszerben, így biztosítva a túlélését. Az 1945–52 közötti korszakra Bogárdi Szabó István a *„durva szekularizáció”* és a *„gettólétre szorítás”* fogalmait használja. Az állam elvette az egyházak intézményeinek 98%-át, a birtokokat, javadalomforrásokat, az egyházi iskolákat és egyesületeket, és az egyházi élet színteréül a templomot és néhány lelkészképző intézetet hagyták meg.¹⁵⁴ Colijn is használja a *gettósítás* kifejezést, azzal összefüggésben, hogy az államhatalom elvette az egyház intézményeit, szélnek eresztette a diakonisszákat, feloszlatta az egyesületeket. Ehhez a református egyház vezetése asszisztált, mert a vallásszabadságról beszélt, *„...s közben a gyakorlatban együttműködött az agresszív módon vallásellenes hatalommal.”*¹⁵⁵ Victor

152 VICTOR JÁNOS: *Mi van előttünk?* = Református Egyház, 1950. január 1. 1.

153 VICTOR i. m. 1–2.

154 BOGÁRDI SZABÓ i. m. 15. Amint azt látni fogjuk, a református egyháznak meghagyott iskolákat maga a kollaboráns egyházi vezetés adta át az államnak, csak a debreceni kollégiumot tartotta fenn továbbra is. 1951-ben a négyből két lelkészképző intézetet egyszerűen felszámoltak, a debreceni egyetem hittudományi karát pedig ugyanebben az évben leválasztották az egyetemről, és „visszaadták” az egyháznak.

155 COLIJN i. m. 47–58. A holland lekipásztor megjegyzése: az 1956-ig terjedő időszakot a konfrontáció jellemzi, mert a „kommunizmussal rokonszenvező” egyházvezetés állt az egyik oldalon, a másikon pedig a hívek tömegei és a lelkészi kar. 1956 után némi enyhülés következett be, mert az állam belát-

cikkével kapcsolatban megjegyzendő, hogy megállapításai az egyházas létforma jövőjével kapcsolatban részben helyesek, de a szekularizáció már jóval korábban megkezdődött mind nyugaton, mint Magyarországon. Uthalatunk itt a 19. század végének egyházpolitikai törvényeire. A szekularizáció, valamint az államnak és az egyháznak a szétválasztása emellett nagy lehetőségeket is rejt magában a misszionáló egyház számára, erre a modern missziológiai szakirodalom is rámutat.¹⁵⁶ Az más kérdés, hogy 1950 után a missziós munka gyakorlatilag ellehetetlenült, az egyház a „szocializmus építője” lett.¹⁵⁷

Előremutató és sokat sejtető Makkai Sándornak, az egyház misszió-felelősének „1950: a gyülekezeti közösségek esztendeje egyházunkban” című írása. Annak kapcsán, hogy a Missziói Munkaközösség Intézőbizottsága az előző év decemberében kimondta a „Gyülekezeti Közösségek Munkaágának” megalakítását, annak a véleményének adott hangot, hogy az evangélizációk során hitre jutott embereket szolgáló közösségek formájában kell a gyülekezeti misszió munkálásába bekapcsolni.¹⁵⁸ Ezeknek vezetője csak a lelkipásztor lehet. Külső egyesületek és csoportok nem végezhetik többé szolgálatukat „...mert ezen egyházunk már túllépett éppen az Isten kegyelméből gazdagon megáldott lelki ébredés nagy méretei és az Igére szomjas lelkeknek a bibliai tanfolyamok felé való sereglése folytán.”¹⁵⁹ A gyülekezeteken belül nem történhet többé egyesületi alapú szervezkedés. Arról, hogy egy csoportosulás mennyiben nevezhető gyülekezeti közösségnek, a missziói intézőbizottság dönt. Egy ilyen közösség pedig nem önmaga építéséért van,¹⁶⁰ hanem a gyülekezetet, hangsúlyozottan a gyülekezetet kell építenie, nem pedig külmissziót végeznie. A paradigmaváltás a misszióban tehát már itt megfigyelhető, a misszió célja továbbra is a hitre jutásban való segítségnyújtás, de kifejezetten csak a saját egyházon belül.¹⁶¹ A népegyházból hitvalló egyházba való átmenet jele, hogy ismét komolyan kell venni olyan kálvini fogalmakat, mint az egyházfegyelem.¹⁶² A közösség fogal-

ta, hogy az egyházak nem halnak el egyhamar, és a társadalmi békéhez nagy szükség van az egyházak munkájára is.

156 A magyar nyelvű szakirodalomból lásd: PÁSZTOR JÁNOS: *Misszió a XXI. században*. Velence, 2000, magánkiadás. Különösen: A szekularizáció, A világ ma, A posztmodern állapot című fejezetek!

157 Erre jó példa a Konvent két elnökének, Bereczky Albertnek és Kiss Rolandnak a július 13-i keltezésű körlevele, amelyben a lelkipásztorok figyelmébe ajánlja a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat munkatársait, akik felkeresik a gyülekezeteket, és olyan könyveket ajánlanak, amelyek beszerzése nagyon fontos, hiszen „A konvent maga is kíváncsi tartja, hogy egyháztagjaink elsősorban pedig a lelkipásztorok megismerkedjenek azzal a szocialista irodalommal, amely népi demokráciánk felépítésének elvi alapjait tartalmazza.” Vö.: *Református Egyház*, 1950. július 15. 24.

158 Erről tanácskozott a berekfürdői misszió otthon felügyelő bizottsága is január 3–4-én. Az otthont is az ébredés szolgálatába állították, fontos súlypontot képzett a misszióban a szolgáló közösségek kiépítése, a presbiter- és a lelkész evangélizáció, az ébredés és a hivatalos egyház összehangolása. = *Református Egyház*, 1950. február 1. 5.

159 MAKKAI SÁNDOR: *1950: a gyülekezeti közösségek esztendeje egyházunkban*. = *Református Egyház*, 1950. január 1. 3–4.

160 „A gyülekezeti közösségek missziói tényezők, vagyis nem önmagukért vannak, a maguk befelé irányuló önépítésére és kegyességükben való tétlen gyönyörködésre, hanem teljes odaadással kovász, só és világosság gyanánt kell szolgálniuk a gyülekezet alvó, tévelygő, szenvedő, bűnben vergődő, közönyös, névleges keresztyén részének fölébresztésére, tanítására, gondozására, egészében gyülekezetté tételére.” MAKKAI i. m. 3.

161 MAKKAI i. m. 3–4.

162 Lásd ehhez Fejes Sándor cikkét: *Egyházfegyelem és megújuló egyház*. = *Református Egyház* 1950. január 15. 3–4.

ma ebben az időben gyakori téma volt az egyházi sajtóban. A megtérés fontos lépcső, de azt követnie kell a közösségbe való betagozódásnak, sőt a közösség a megszentelődés elengedhetetlen kelléke is, írta 1950-ben Szikszai Béni.¹⁶³

1950-ben a hivatalos egyházi vezetés még erőteljesen támogatta az evangélizációkat, igaz, elsősorban a reformátusok hitébresztésének szolgálatát. A hitébresztést és a református jelleg erősítését kellett szolgálniuk pl. a bibliaóráknak, amelyek életre hívását minden gyülekezetben szorgalmazták.¹⁶⁴ A külvilág felé irányuló misszióval ekkor már komoly baj volt, 1950 elején pl. leállt a kórház- és a börtönmisszió.¹⁶⁵

Hosszas előkészítés után, 1950. május 12-én módosították az 1931-es Missziói Szabályrendeletet. A Református Egyetemes Konvent és a Református Országos Zsinat vezetői erről pünkösdi körlevél formájában értesítették a gyülekezeteket. Amint fogalmaztak, a Magyarországi Református Egyház Isten kegyelméből elérkezett ahhoz a történelmi ponthoz, hogy valóban missziói egyházzá váljon. A szabályzat világosan elmondja, hogy a misszió munkája mindenestől a gyülekezetek feladata, azt az egyesületek helyett ők maguk végzik.¹⁶⁶ Mindez megjelenik a szabályrendelet bevezetésében is.¹⁶⁷ A missziót – amelynek alapja a Biblia és a hitvallások¹⁶⁸ – az egyház lényegéből fakadó, egyházi, elsősorban gyülekezeti feladatként definiálták. Missziói munkának az evangélizációt, a bibliai tanítást, az egyéni, családi és gyülekezeti lelkigondozást, a diakóniát és a külmisziót tekintették; ezt bárki végezhetette, akin „...a szolgálatra való belső elhívás jelei külsőleg is felismerhetők, a akiknek a gyülekezet előtt is jó bizonyásuk van.”¹⁶⁹ A rendszeres missziói szolgálathoz külön képzettséget is kérhettek, de ez ekkor még nem volt kötelező. A munka szervei az egyházközségi, egyházmegyei és egyházkerületi missziói bizottságok, valamint az Egyetemes Konvent missziói bizottsága, munkacsoportjai, munkaágai voltak. Az egyházközség területét meghaladó szolgálathoz az illetékes egyházmegye vagy egyházkerület adhatott engedélyt. A Konvent május 13–14-i ülésén ezen kívül több más, a missziót érintő határozatot is hozott. Egyrészt felhívta a presbitériumok figyelmét arra, hogy fokozottan vegyék komolyan a zsidómisszió munkáját és az egyházfegyelmet. Megválasztották továbbá az új

163 SZIKSZAI BÉNI: *Langyfürdő vagy közösség.* = Református Egyház 1950. április 1. 13. Erről a kérdésről azért is beszélni kellett, mert a kisegyházak, szekták, vagy akár az egyházon belüli „felébredtek” is szívesen különbséget tettek az ún. látható és a láthatatlan egyház között. A hivatalos egyházi lap 1950/5.sz. közzéadta a cikket *A látható és láthatatlan közösségről* címmel. Lásd még továbbá: *A „közösség” a református teológiában* (= Református Egyház, 1950. április 15.) és *Közösség az egyházban* (= Református Egyház, 1950. április 1.). Az ébredési mozgalom „egyháziasítása” során fel kellett számolni az ilyen jellegű ellentéteket is. A teológiai-dogmatikai irodalom is foglalkozik a kérdéssel.

164 VICTOR JÁNOS: *A bibliatanfolyamokról.* = Református Egyház 1950. február 15. 1–2.

165 SZABÓ I. i. m. 187.

166 Pünkösdi körlevél az összes lelkipásztorokhoz és presbitériumokhoz. = Református Egyház, 1950. május 15. 1.

167 „Most amikor a misszió, a régi nagy munkásainak nevéhez fűződő megújulás útját követve – az egyesületi és egyháztársadalmi keretek feloldásával – egyházunkban és egyházunkért való teljes kibontakozáshoz érkezett, vallást teszünk arról, hogy Isten a mi sok hűtlenségünk ellenére mindenkor, mindent bölcsen intézett.” A rendelet szövegét közli: Református Egyház, 1950. május 15. 10–13.

168 A Magyarországi Református Egyház hivatalos hitvallási iratai az óegyházi hitvallások mellett a Heidelbergi Katechizmus és a Második Helvét Hitvallás.

169 Lásd a rendelet 2.§. a. pontját. Református Egyház, 1950. május 15. 11.

konventi missziói bizottság vezetőségét. A bizottság elnökei a Konvent lelkesi és világi elnökei lettek.¹⁷⁰

A „népi demokráciában” a misszió lehetősége beszűkülésére utal Bereczky Albert és Balogh Jenő május 11-i keltezésű levele, amiben figyelmeztetik a lelkeseket, hogy a gyülekezeti iratterjesztésben az egyház *hivatalos* kiadványain kívül csak a lelkipásztor és a gyülekezeti iratterjesztő munkatárs saját felelősségére lehet egyéb vallásos iratokat terjesztetni.¹⁷¹

A kommunista államhatalommal együttműködni nem akaró egyházi elemeknek szóló hadüzenetként értékelhető a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének tanácskozása és határozata a „klerikális reakció” elleni harcról. Az 1950. május 31-én és június 1-jén ülésező grémiumon Révai József tartott beszédet a tárgybán.¹⁷² Az ülésen határozatot is hoztak, amelynek végső célja a magyarországi egyházak (különösen a katolikus egyház) maradék ellenállásának megtörése volt. A dokumentum szerzői szerint a „klerikális reakció aknamunkája a népi demokrácia ellen az utóbbi hónapokban fokozódott”, ez összefüggésben áll az osztályharc élesedésével, az imperialisták „háborús uszításának” fokozódásával. A határozat a „klerikális reakció” (főként a katolikus klerus értendő ez alatt) szemére veti, hogy az imperialisták „ötödik hadoszlopa”, szándéka a régi rendszer visszaállítása, a mezőgazdaság szocialista átalakításának megakadályozása. Célja elérése érdekében aknamunkát folytat, beépül a tömegszervezetekbe, szembefordítja egymással a szülőket és gyermekeiket, megszegényíti azokat, akik nem járnak hittanoktatásra,¹⁷³ hittételeit a kulákok védelmére, a kizsákmányoló elemek iránti részvét keltérése használja fel. A dokumentum szerzői különbséget tesznek a „demok-

170 A testületnek hivatalból tagja lett a négy püspök, és az egyházkerületi főgondnokok, az egyházkerületi missziói bizottságok előadói. Választott tagok: dr. Makkai Sándor ügyvezető alelnök, Szabó Sándor, Ecsedy Aladár, Szabó Imre, Benkő István, Farkas József, Pákozdy László, Pilder Mária, Bodoky Richárd, Döbrössy Lajos, Szikszai Béni, Kádár Imre; a különböző ügyekért pedig a következő személyek voltak felelősök: Szabó Imre (lelkészi), Matolcsy Sándor (presbiteri), Bodoky Richárd (diakónia), Farkas József (külmisszió), Csomasz Tóth Kálmán (énekügy), Finta István (sajtó). A teológiákat Victor János, Benedek Sándor, Szabó Zoltán, valamint Czeglédy Sándor, a négy egyházkerületet pedig Pap Géza (Dunamellék), Boda József (Dunántúl), Szabó Dániel (Tiszáninnen) és Bakó László (Tiszántúl) képviselte. Vö. Református Egyház, 1950. május 15. 14.

171 Református Egyház, 1950. május 15. 13.

172 A párt főideológusa négy pontban jelölte meg a teendőket: 1. Leleplezni a klerikális reakciót, a katolikus püspöki kart, mint a béke ellenségét. 2. Támogatni és segíteni azokat a néphez hű papokat, akik a püspökökkel szemben támogatják a népi demokráciát és a békeharcot. 3. Megfelelő állami önvédelmi rendszabályt is fogantatni kell a klerikális reakció elleni harcban. 4. Fokozni kell a klerikális reakció elleni propagandát a nép között, és az egyházi ideológia elleni felvilágosító munkát a pártban. Vö.: In: SZABÓ Csaba (Szerk.): *Egyházügyi hangulat-jelentések*. Osiris – Budapest Főváros Levéltára. Budapest, 2000, 45–46.

173 A hittanoktatással kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a következő év augusztusában az MDP Központi Vezetősége örömmel állapíthatta meg, hogy ugyan összességében az általános iskolások 43,1%-as íratkozott be vallásoktatásra, szemben az 1950-es 43,9%-kal, de Budapesten ez az arány 10,3%-ról lecsökkent 2,5%-ra. Több megyében enyhe csökkenés volt tapasztalható, de vidéken összességében nőtt a hittan tanulóinak száma (48,5% helyett 49,1%). Ezt a papság igen aktív kampányával magyarázták. A gimnazisták körében már nagyobb eredménnyel járt a „meggyőzés”: „A tavalyi 10,5 százalékaról az idei jelentkezés lecsökkent 5,9 százalékra. Jövőre tehát valószínűleg megszüntethetjük a hittanoktatást az általános gimnáziumokban.” Vö.: *A klerikális reakció elleni harc feladatai*. Az MDP Titkárság jegyzőkönyve, In: SZABÓ CS. i. m. 61.

ratikus” alsópapság, valamint a „reakciós” püspökök, a szerzetesrendek között.¹⁷⁴ Szót ejtenek a protestáns egyházak, valamint a zsidó felekezet kérdéséről is. A megkötött egyezmény ugyan beváltotta a hozzá fűzött reményeket, de a protestánsoknál és a zsidóknál is jelentkeznek reakciós tendenciák: kulákok a presbitériumokban, reakciós hortysta politikusok megválasztása egyházi tisztségekbe, cionizmus, a „szekták” az amerikai imperializmus szolgálatában állnak.¹⁷⁵ A konkrét teendők között szerepel a hittudományi karok leválasztása a „tudományos oktatást nyújtó egyetemekről”, valamint a fellépés a protestáns egyházakban jelentkező reakciós irányzatok ellen.¹⁷⁶ Bereczky Albert püspök reagált a határozatra: „Nyugodtan hivatkozhatunk arra, hogy a magyar református egyháznak az állammal kötött egyezménye és az egyezményből következő magatartása (...) nem csak a mi egyházunk számára biztosította a szabad egyházi munkát, hanem a többi egyházaknak is. De sajnos meg kell állapítani azt is, hogy az ország újjáépítésével, a szocializmussal, a békemozgalommal szembeforduló más egyházi magatartás rossz következményei minket is érintenek. A magyar protestantizmus éppen azért abba a kínos helyzetbe került, hogy nem hallgathatta el intő és ítélő szavát a római katolikus egyház vezetőségének harcra, ellenállásra szító állásfoglalásával szemben.”¹⁷⁷

Az 1950-es év egyik szégyenteljes eseménye volt a debreceni teológusok fegyelmi ügye. Az ügy ott kezdődött, hogy Debrecenben – csakúgy, mint az ország több más helyén – 1949-re nagy teret nyert a lelki ébredés. A lelki éhséget evangélizációkon, istentiszteleteken elégítették ki a lelkészek, teológus hallgatók és laikusok. Példaként említhető dr. Szabó Mihály táblabíró, gyülekezeti gondnok, akit egy vasárnap kétezren is hallgattak Debrecenben. Nem mindenki nézte jó szemmel az ébredési mozgalmat. Ebben nem csak a kommunisták hitölő törekvései játszottak szerepet, hanem bizonyos egyházi körök is egyházszakadástól tartottak. 1948. március 9-én egy debreceni teológuskonferencián több előadásban támadták a teológusok evangélizációs munkáját. Czeglédy Sándor kijelentette: a teológusok tanulmányi eredményeit nem ronthatja a külsős szolgálat. Pákozdy László professzor az egyházszakadás rémképét vázolta fel, aminek előidézője az ébredési hullám lenne. Dr. Ilyés Endre professzor főleg a Bethánia Egyletet támadta keményen. 1949-ben felszámolták a Bethániát, az ébredési mozgalomra is sanyarú sors várt. 1950-ben Bereczky püspök egy mátraházi konferencián már arról beszélt, hogy a teológia és a reakció „összefogott az egyházkormányzat ellen.” Április végén Czeglédy professzor fegyelmi eljárást indított néhány „szabálysértő” teológus ellen és a tárgyalást június 6-ra tűzték ki. Tekintve, hogy az eljárás alá vontak mellett 32 további teológus is kiállt, őket is kihallgatták. A Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának Lelkészképző Intézete úgy hozott ítéletet június 23-án öt diák ellen, hogy ennek a szervnek nem volt joga senkit sem eltávolítani az

174 A Központi Vezetőség határozata a klerikális reakció elleni harcról. In: BALOGH SÁNDOR (szerk.): *Nehéz esztendőkről krónikája 1949–1953. Dokumentumok*. Gondolat, Budapest, 1986, 258–259.

175 i. m. 260.

176 i. m. 261. Mindemellett szó esett a szerzetesrendek feloszlásáról, a „reakciós” papok fizetésének megvonásáról is. A szak- és tudományos képzést nyújtó iskolák esetében nem érvényesülhet a fakultatív hitoktatás elve, kommunista párttag ne járassa gyermekét hittanra, ne vegyen részt egyházi szertartáson, („a vallás a párton belül nem magánügy”), fokozottabb mértékben folytassanak felvilágosító propagandát a nép körében. A Magyar Népköztársaság viszont továbbra is kész a baráti együttműködésre mindazokkal, akik támogatják az állam „békepolitikáját.”

177 BERECKZY ALBERT: *Egyházunk útja*. = Az Út, 1950. június 18. 1.

egyetemről. Mind az öt hallgatót kitiltották az ország valamennyi teológiájáról. Miután felismerték, hogy erre nem volt joguk, és Péter János püspök is megsemmisítette az ítéletet, intézkedtek, hogy mind az öt hallgatót¹⁷⁸ átvegye a sárospataki teológia.¹⁷⁹ Az ügyben megszólalt a Tiszántúli Református Egyházkerület Lelkészképző Intézete is. Közleményükben arról beszéltek, hogy növekvő aggodalommal figyelték a teológusok munkásságát, mert az ilyen szolgálatok (mármint az ébredési mozgalom és annak egyesületei) – szerintük – hamis egyházfogalomra építenek, megbontják a fegyelmet, engedtlenségre, a tanulmányok könnyenvételére csábítják a fiatalokat. Így aztán ezeket a külső szolgálatokat meg kellett tiltani.¹⁸⁰ Mindez természetesen szerves része volt annak a folyamatnak, amely a misszió eredményeinek felszámolását célozta.

1950 az egyházi sajtó elsorvasztásának is az éve. Eddigre lényegében felszámolták a regionális és helyi egyházi lapokat és a reformátusok egyetlen hetilapja *Az Út* maradt.¹⁸¹ 1950. január 13–14-én mondták ki, hogy *Az Út* a négy egyházkerület védnöksége alatt áll, és az egyházkerületek közösen adják a szerkesztőbizottságot. Szentpéteri Kun Béla kifejtette ezen a konferencián, hogy a hetilap nem különösen népszerű az egyházi közvéleményben. Szabó Imre esperes véleménye az volt, hogy ez csak növeli az egyházi vezetés és a hívek közötti távolságot. Új névvel és új gárdával szerkesztett új lapot javasolt, de nem fogadták el a javaslatát.¹⁸² Az egyházi sajtótermékek ugyan megfogyatkoztak, de az egyház vezetése nem hagyta olvasnivaló nélkül a lelkipásztorokat. Egy július 13-án kelt levélben Bereczky Albert és Kiss Roland a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat által kiadott könyveket ajánlotta a gyülekezetek figyelmébe, amelyek „a szocializmus építő munkájában és a békéért való harcban” „feltétlenül” szükségesek. A gyülekezetek ezért jól teszik, ha erejükhez mérten minél több kötetet vásárolnak könyvtáruk számára a kommunista irodalomból.¹⁸³ Ezen túlmenően a *Református Egyház* című lapban felhívták a gyülekezetek figyelmét arra, hogy az istentiszteleti hirdetéseknek is meg kell újulniuk, a hirdetések során jó lenne idézni az egyházi vezetőknek az egyházi sajtóban megjelent nyilatkozatait, állásfoglalásait, amelyek eligazítást nyújtanak az aktuális kérdésekben.¹⁸⁴

Az 1950-es évet már a „békeharc” uralta. Ezt bizonyítják a hivatalos lapokban megjelent cikkek és nyilatkozatok,¹⁸⁵ de egyúttal az egyház életének összeszűkülése is folytatódott 1950-ben. Különösen szembetűnővé vált ez a „Testvéri Izenet” megjelentetésével, amely az istentiszteletre akarta koncentrálni, és lényegében redukálni a gyülekezeti életet. Még mielőtt a dokumentum megjelent volna, Bereczky püspök már utalt erre az év végi püspöki jelentésében. A gyülekezeti közösséget mindenekfölött az isten-

178 Ezek név szerint: Bojtör István, Debreczeny István, Horváth Zoltán, Sólyom Ferenc, Tariska Jenő.

179 Vö. BOJTÖR i. m. 56–58.

180 Református Egyház, 1950. szeptember 15. 7.

181 LADÁNYI i. m. 27.

182 SZABÓ I. i. m. 188.

183 *Körlevél valamennyi gyülekezet lelkipásztorához.* (Bereczky Albert és Kiss Roland 1950. július 13-i körlevele) = Református Egyház, 1950. július 15. 3.

184 Némegy István: Templomi hirdetések a megújulás szolgálatában. = Református Egyház, 1950. július 15. 2.

185 „Szolgálatunk a paraszti életforma átalakulása idején” = Református Egyház 1950. szeptember 1. vagy „Még többet a béke ügyéért!” és „Az egyház szava a szocializmus építésének idején” = Református Egyház 1950. november 15.

tiszteleten kell gyakorolni, mondta.¹⁸⁶ A háromoldalas, és 1950. december 12-én kelt Testvéri Izenet¹⁸⁷ című körlevelet az egyház valamennyi püspöke és főgondnoka is aláírta. A levél tulajdonképpen összefoglalása azoknak a „felismeréseknek”, amelyeket az egyház vezetői tettek a szocializmus építésével és az új egyházvezetési gyakorlattal kapcsolatban. A lelkipásztoroknak és gyülekezeti munkatársaknak törekedniük kell arra, hogy „a gyülekezet mind teljesebben a hívők közösségévé váljon”, és azt is a figyelmükbe ajánlották, hogy az egyház szolgálata nem választható el a nép szolgálatától. *„Egyházunk ügyét elválaszthatatlanul egynek tartjuk hazánk megépítésének és a világ békessége megvédelmezése ügyével.”*¹⁸⁸ A reformátusságnak hálaadásban, bűnbánatban és felelősségtudatban kell megújulni a Szentlélek által. Az evangélizáció munkásainak is világosan kell látniuk a helyüket a szolgálatban, csakúgy, mint az ébredési egyesületek tagjainak. Az egyház korábbi elesett állapota miatt szükséges volt ezeknek az egyesületeknek a megalakítása, de a „felszabadulás” után Isten az egyháznak „megújulást és hitben való engedelmisséget” ajándékozott, így a nevezett szervezetek kimondták önkéntes feloszlásukat. *„Ennek a feloszlásnak az őszinteségéhez és hitből való engedelmisségéhez hozzátartozik az is, hogy az egyesületek volt tagjai ezt a feloszlást személy szerint is, szívükben is kimondják. Ez az üdvös és egészséges folyamat még egy tekintetben befejezésre vár. A régi, nem egyszer évtizedes megszokásban gyökerező és a beletartozókra sok áldást jelentő együttlét, az ú.n. közösség egészen bele kell épüljön a „test”-be, a magyar református egyház szerves és szervezett életébe. Nem maradhat meg tehát semmiféle formában feloszlott egyesületek volt tagjainak külön összejövedele, vagy bárminő külön munkája.”*¹⁸⁹ A dokumentum szerzői ezzel nyíltan hadat üzentek a továbbra is laza szerveződésként összejáró, nem kontrollálható csoportosulásoknak. Az utolsó lényeges pont az istentisztelet kérdése volt. Arra hivatkozva, hogy a gyülekezet tagjainak próbája egymás kölcsönös elviselése, elhordozása, kimondták, hogy az egyházban a tagok az egymással való közösséget elsősorban és mindennek fölött az istentiszteleten élik meg. A gyülekezeti élet ezen felül a gyülekezet felelős vezetőjének gondos ellenőrzése mellett zajlik.

A gyülekezeti élet összeszűkítése következett a Testvéri Izenetből. A misszió már nem a hitetlenekért, hanem csak a gyülekezetért történt, a lelkipásztor vagy az evangélista el sem hagyhatta gyülekezetét, az egyházkormányzat teljes kontrollt gyakorolt a misszió felett. A lelkipásztor feladata – összhangban az ÁEH elképzeléseivel – az volt, hogy a parókiáján üljön egész héten, munkája a vasárnapi istentisztelet megtartására redukálódott.¹⁹⁰ Az istentiszteleti alkalom valóban fontos, de nem *kizárólagos* terepe az egyház életének, hiszen Isten és az ember találkozásának színtere, viszont nem túl személyes, a gyülekezeti tagok *egymással* nem lépnek interakcióba. Victor János érvekkel is alátámasztotta, hogy miért játszik olyan nagy szerepet a közösséggyakorlásban az istentisztelet.¹⁹¹ Ez tulajdonképpen az egész gyülekezeti élet szíve, a gyülekezet „boldog találkozása Urával.” Korábban az istentiszteleten csak az egyháztagok találkoztak

186 Református Egyház, 1950. december 1.

187 A dokumentum teljes címe: *„Testvéri Izenet gyülekezeteink lelkipásztoraihoz és presbitériumaihoz, egyház megyéink espereseihez és missziói bizottságaihoz, egyházunk minden szolgájához és tagjához.”* (214/1950-I.sz.) = Református Egyház, 1950. december 15. 3–6.

188 Református Egyház, 1950. december 15. 3.

189 Református Egyház, 1950. december 15. 5.

190 BOJTOR i. m. 37.

191 VICTOR JÁNOS: *Istentisztelet és közösség.* = Református Egyház, 1951. július 1. 6–7.

egymással, de az élő Isten nem volt jelen. Ez az oka azoknak a „közösségi jelenségeknek”, amelyek fel sem merültek volna, ha nincs ez a hanyatlás. Az ilyen, az élettől különvált, vasárnapi keresztyénség által fémjelzett istentisztelet semmit sem ér. De ha az istentisztelet a gyülekezet találkozásának fő alkalma, ahol nem válogathatjuk meg, hogy kivel akarunk közösséget vállalni és kivel nem, és ha senki sem hagyja otthon a hétköznapi valóságát és problémáit, hanem elhozza Isten elé, és felajánlja neki szolgálatait, helyreáll az istentisztelet eredeti funkciója. Victor János írásának fő gondolata tehát az, hogy a valódi közösség csak az istentiszteleten jön létre, és nem kis, önkéntes alapon összeálló körökben, és az istentisztelet egyúttal a szolgáló gyülekezet találkozása is. Makkai Sándor abban látja az 1950-es év két alapvető fontosságú dokumentumának üzenetét, hogy a misszió horizontja kitárult, már nem csak a lelki kérdésekkel foglalkozik, mert az „megüresíti az Ige szerinti teljes és valóságos békesség értelmét.” A gyülekezet éppen azáltal és csakis azáltal lesz valódi közösséggé, hogy képes a szolgálatra. A gyülekezeten belüli zárt közösséget vérrögnek minősítette, amely a vérkeringést akadályozza.¹⁹² A cél világos: a vallásszabadság deklarált elve miatt az egyház formális működését biztosítani kell, de elég, ha csak vasárnap nyílik ki a templom ajtaja. Az egyéb összejövetelek, családlátogatások, evangélizációk nemkívánatos jelenségnek minősülnek. Mindez érthető annak fényében, hogy Rákosi Mátyás szerint 20 év elég lesz az egyházak felszámolására.

„1951 a békéért való nagy erőfeszítések esztendeje lesz. (...) Az egyháznak tudnia kell, hogy olyan mértékben szolgálja a békesség evangéliumát, amilyen mértékben hozzájárul ahhoz, hogy 1951 a békeügy új diadalainak az esztendeje legyen. A magyar nép 1951-ben azaz járul hozzá a békeügy erősítéséhez, hogy fokozza a szocializmus építését. A szocializmus diadala egyértelmű a béke győzelmével.”¹⁹³ – írta Péter János az új év kezdetén. A református lelkész missziói szolgálata a „békeszolgálat”, a szocializmus építése lett.¹⁹⁴ Ez az év a református egyház fájdalmas öncsonkolásának éve is volt. A „széles körű demokráciára” utal a Konvent Elnökségének felhívására. 1951. január 1-jétől bárminemű hivatalos nyomtatványt a Konvent sajtóosztályával kellett engedélyeztetni.¹⁹⁵ Feladatul tűzte ki az egyház vezetése az 1950. december 31-én kiadott minisztertanácsi rendelettel beindított 5 éves terv támogatását. A hatalmas pénzeket felemésztő tervet (modern szóval élve: project) az ún. békekölcsönökkel lehetett (kellett) támogatni. Az egyház vezetői takarékossgot és a békekölcsön jegyzését kérik a gyülekezetektől. Maga Bereczky is jegyzett békekölcsönt, természetesen nagy sajtópublicitás mellett.

A sajtó szerepével foglalkozott az „Egyházi sajtónk” című konferencia, melyet január 18–20 között rendeztek. A rendezvény címe kissé groteszk, tudva azt, hogy ekkor az „egyházi sajtónk” az Út és a Református Egyház kiadására szorítkozott. A Zsinat Sajtóosztálya emellett évente néhány könyvet is megjelentethetett, ezek egy része politikai színezetű kiadvány volt. A konferencián meghatározták az egyházi sajtó feladatát: „Az épülő szocializmusban élő egyházunk sajtója, mint ahogy minden egyéb tevékenysége is,

192 MAKKAI SÁNDOR: *Missziói jelentés 1950-ről.* = Református Egyház, 1951. június 1. 9–11.

193 PÉTER JÁNOS: *Bölcs szívvel 1951-ben.* = Református Egyház, 1951. január 1. 1.

194 Lásd pl.: *Gyülekezeti lelkipásztoraink békemunkája a gyakorlatban.* = Református Egyház, 1951. július 1. 8ff.

195 „Az egyetemes konvent elnöksége felhívja az egyházi hatóságokat, intézményeket és gyülekezeteket, hogy 1951. január 1-től bárminemű hivatalos nyomtatvány engedélyezése ügyében az egyetemes konvent sajtóosztályához forduljanak.” Református Egyház, 1951. január 1. 15.o.

csak a szocialista kultúra és civilizáció rendjében történhetik. A sajtónak vállalnia kell az egyház zsinata által politikát.”

Emellett a politika mellett kellett tehát mindeniknek felsorakozni. A szervilizmus a nyugati egyházakban is visszatetszést keltett. A Nemzetközi Béketanács (működési területe: Anglia) levélben fordult Bereczky püspökhöz a következő kérdéssel: Megfelelő tevékenységet folytathat-e a keresztyén egyház a kommunista államokban? A püspök igeversekkel megtűzdelt válaszában egyértelműen igennel válaszolt az érdeklődésre, hiszen „minden lehetséges a hívőknek.” Cáfolta, hogy a szocialista államban csak üldözött vagy teljesen behódolt („bedarált”) egyházként dolgozhat Jézus Krisztus magyar egyháza. Az egyház végre valódi küldetését végezheti, ugyanis nem kell az iskolákkal törődnie, már nem közjogi és állami egyház. Az egyház és az állam kapcsolata nagyon jó, az egyháznak műsorai vannak az állami rádióban, lapokat jelentet meg, stb. — írta Bereczky.¹⁹⁶

Az őrsegyházi jegyében csere történt a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoki székében. Szentpéteri Kun Béla halála (1950. június 13.) után választást kellett kiírni tisztségére. A presbitériumok által beküldött szavazatokat 1951. március 5-én számolta meg a szavazatbontó bizottság. Erdei Ferenc közismerten marxista földművelésügyi miniszter a szavazatok 95,96%-át kapta meg. Az eredményt a zsinati és a konventi elnökségi tanács örömmel üdvözölte. Az egyházkerület világi főjegyzője a szegedi tudományegyetem rektora, dr. Kalmár László lett.¹⁹⁷ A *Studia et Acta Ecclesiastica* V. kötete pozitívan értékeli Erdei megválasztását „az egyik legmezőgazdaságibb jellegű egyházigazgatási egység” főgondnokává. „Mind székfoglaló beszéde, mind az egyházkerületben való forgolódása segítette azt az eligazodást, amelyre szüksége volt lelkipásztorainknak a paraszti életforma átalakulása időszakában végzett szolgálataihoz.”¹⁹⁸ Erdei azon buzgólkodott, hogy az agrárius Tiszántúlon minél több református parasztot tereljenek be a kolhozokba. Helyesen fogalmaz Glatz Ferenc az 1988-ban megjelent *Az újabb kori magyar nemzeti kultúra és a református egyház* című írásában, amikor azt mondja, hogy a református egyház hanyatlása akkor indult meg, amikor 1949–51 között hozzáfogott a rendszer az egyház bázisát adó kis- és középparaszti réteg felszámolásához. A reformátusság legerősebb társadalmi csoportjának széthullása azzal is járt, hogy elveszett az a paraszti-polgári magatartásforma, ami olyannyira egybeforrott a reformátussággal. Az 5–20 hold közötti birtokosok 33,7%-a, a 100 holdon felüliek 32,2%-a volt református. Ezzel szemben a reformátusok aránya az össznépességen belül csak kb. 20% volt. Szintén az enyészete lett a Tiszántúlon jelentős, a Horthy-korszakban exponálódott hivatalnokréteg, értelmiségi középosztály. Glatz az egyház 1945 utáni szerepét értelmezve arra a következtetésre jutott, hogy a katolikusellenes, ateista kommunisták éppen a radikális református értelmiségiekben találtak szövetségesekre, akik pedig a Nemzeti Parasztpártban tömörültek. Az egyházon belül két irányzat alakult ki az egyház jövőjéről alkotott elgondolásokat tekintve: Révész püspök vonala alkalmazkodni akart a megváltozott körülményekhez, de az egyház lényegében az államtól függetlenül tevékenykedett volna, Erdei és a kommunistákkal szövetséges értelmiség vi-

196 Református Egyház, 1951. január 15. 11.o.

197 Református Egyház, 1951. március 15. 26. o.

198 Lásd az „Egyház a nemzet életében” című fejezetet a Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből (1867–1978) című kötetben! (522. o.)

szont komolyan gondolta, hogy az egyház megtalálhatja feladatát, helyét a szocializmus építésében. A tragédia az, hogy ez a folyamat az egyház bázisának felbomlásával járt együtt.¹⁹⁹

Erdei Ferenc tehát egy új, az egyháztól idegen szemléletet képviselt. Beiktatása 1951. április 25-én ünnepélyes egyházkerületi közgyűlés keretében a debreceni Nagytemplomban volt. Az ünnepségen részt vett Dobi István, a minisztertanács elnöke, Darvas József kultuszminiszter, a református püspöki kar, Vető Lajos és Dezséry László evangélikus püspökök. Reök Iván evangélikus egyetemes felügyelő, az állami szervek, tanácsok, társadalmi szervezetek képviselői. Ferenczy Károly főjegyző ismertette a különböző tisztségekre kiírt választások eredményeit: főgondnok: Erdei Ferenc; világi főjegyző: dr.Kalmár László; világi tanácsbíró: Dienes József; világi jegyző: Szabó Miklós; egyházkerületi ügyész: dr.Gaál István; teológiai tanárképviselő: dr.Tóth Endre. Az eskütétel után Péter János igehirdetése, majd a Kollégium dísztermében Erdei Ferenc székfoglalója következett. Erdei olvasatában a református egyház a feudális katolikus egyház és a nagybirtok elleni harcban formálódott, mindig a haladást, a nemzeti függetlenség eszméjét képviselte, bár ez 1868 után elhomályosult.²⁰⁰ A „felszabadulás” után megújult az egyház, folyamatosan eltűntek a régi rendszer maradványai, és egy új állam bontakozik ki. Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Mezőtúr szocialista városok, ahol a parasztok többsége termelőszövetkezetben dolgozik, a régi birtokosokat és a kulákokat a földjüktől megfosztották és kezük munkájából kell megélniük. Az egyháznak örülnie kell a fejlődés ilyen eredményeinek, mondta Erdei. Szót ejtett arról is, hogy szorgalmazni kell az egyházi földek felajánlását, ami „...egyformán szolgálja az egyház sajátos egyházi feladatainak megkönnyítését, a lelkipásztorok javát és mindenekfelett dolgozó parasztágunk felemelkedésének ügyét, mezőgazdaságunk termelésének fejlődését. Úgy gondolom, hogy mind az egyházközsegeknek, mind a lelkipásztoroknak fontos szolgálatuk az egyház és a nép iránt egyrészt, hogy az egyházi földek felajánlásának és átadásának elősegítésével megoldják a paróchia és a falu viszonyának ezt a terhes kérdését, és egyúttal elősegítsék termelőszövetkezeteink fejlődését és gyarapodását.”²⁰¹ Feladata az egyháznak továbbá az ún. klerikális reakció, a szocializmussal ellentétes, egyházon belüli elemek elleni, illetve a békéért folytatott küzdelem, hangsúlyozta a főgondnok. A közgyűlés további részében Bereczky Albert püspök, Darvas József, az evangélikus egyház felügyelője, továbbá a többi felekezet (zsidó, metodista, unitárius, baptista) képviselője köszöntötte az új egyházi vezetőt.²⁰²

A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1951. május 4-én döntött arról, hogy az egyházi ügyeket levásztja az illetékes minisztériumról, és Állami Egyházügyi Hivatal néven külön intézményt hoz létre az egyházak teljes ellenőrzésére.²⁰³ Az erről szóló 1951.

199 GLATZ FERENC: *Az újabb kori magyar nemzeti kultúra és a református egyház.* = Confessio 1988/1. 31ff.

200 Erdei református történelemszemlélete kísértetiesen hasonlít Rákosi Mátyás nézeteire. Vö. RAVASZ LÁSZLÓ: *Emlékezéseim.* „Beszélgetés Rákosi Mátyással” című fejezet.

201 Református Egyház, 1951. május 1. 6.

202 Református Egyház, 1951. május 1. 5–11.o.

203 Gombos Gyula megjegyzése: az ÁEH-t inkább „Egyházak Kormányzóságának” kellett volna elnevezni, mert a hivatal a gyakorlatban szerves része lett az egyházak működésének, nemcsak ellenőrizte, de lényeges lépéseikben igazgatta is őket. Olyan szerepet játszott, mint az iparügyi minisztérium a vállalatok életében, azzal a különbséggel, hogy a vállalatok legalább önállóak voltak, legalábbis a szabad világban. Az ÁEH engedélye nélkül nem lehetett betölteni semmilyen egyházi tisztséget. Az egyházak hely-

évi I. törvényt május 18-án fogadta el az Országgyűlés, amelynek végrehajtása tárgyában a 110/1951. (V.19.) M.T. rendelet látott napvilágot.²⁰⁴

A rendelet szerint az ÁEH feladata:

a) Az egyházakkal és vallásfelekezetekkel kötött egyezmények és megállapodások végrehajtása.

b) Az ezek állami támogatásával kapcsolatos személyi és dologi ügyek intézése.

c) A mentesített egyházi és vallásfelekezeti gimnáziumoknak az államsegély folyósítása.

d) A hitoktatása költségeinek folyósítása.

e) Egyházi vagyoni jogi ügyek intézése.

f) Egyházi vonatkozású jogszabályok előkészítése.

g) A vallás szabad gyakorlásával, ezek biztosításával kapcsolatos ügyek intézése, az egyház zavartalan működésének biztosítása.

h) A korábban a vallás- és közoktatásügyi miniszter jogkörébe tartozó tennivalók elvégzése.

i) Az egyházakat érintő minisztertanácsi intézkedések végrehajtása.

Megjegyzem, hogy az ÁEH-hoz hasonló intézmény nem volt egyedi jelenség, a többi kommunista államban is találkozunk vele:

Szovjetunió – Egyházügyi Tanács (1943)

Románia – Felekezetügyi Hivatal (1948. 08.03.)

Csehszlovákia – Állami Egyházügyi Titkárság (1949. 10.25.)

Lengyelország – Egyházügyi Hivatal (1950. 04.19.)

Bulgária – Bolgár Egyházügyi Bizottság (1949. 02.26.)

Kína – Kínai Államtanács Egyházügyi Hivatala (1951. január).²⁰⁵

Az ÁEH 1951 augusztusában már mintegy 67 munkatárssal működött. Először két osztály (személyzeti és egyházpolitikai) és három csoport (ellenőrzési, ügyviteli, könyvelési) működött, de nemsokára önálló pénzügyi osztályt is kialakítottak.

Az egyházpolitikai osztály három alosztályra tagozódott: katolikus, protestáns alosztályra és az archívumra. A katolikus a római és a görög katolikus egyházat felügyelte, intézte a kongruával (papok fizetésének) kapcsolatos ügyeket, ellenőrizte a körleveleket és a hitoktatást, valamint az alkalmazottak, egyházmegyei megbízottak továbbképzését. A protestáns alosztályhoz tartoztak a történelmi protestáns egyházak, a szabadegyházak, valamint minden más felekezet (az izraeliták is). Feladata lényegében azonos volt a katolikuséval. Az archívum egyrészt gyűjtötte az egyházi kiadványokat (bel- és külföldieket), másrészt cenzúrázta a hazai egyházi sajtót, könyveket, körleveleket. („Szabad egyház a szabad államban”...)

A személyzeti osztály a saját kádereivel illetve az egyházi személyekkel foglalkozott, azokról adatokat gyűjtött. Vezetőjéhez tartozott az áthelyezések ügye, tárgyalt a püspökökkel, egyházi vezetőkkel. A pénzügyi osztály a megállapodásokban rögzített gazdasá-

zete 1956 után csak romlott, az államtól való teljes függés alakult ki. Minden egyházi tisztség betöltéséhez az állam előzetes (!) engedélye kellett, de új egyházi törvények elfogadására is csak az állam adhatott engedélyt. Az ÁEH képviselője jelen volt minden testületi tanácskozáson is. Vö. GOMBOS i. m. 233.

204 A szóban forgó rendelet szövege olvasható a *Magyar Közlöny* 1951. május 19-i és a Református Egyház június 1-jén megjelent számában (13.o.).

205 BALOGH MARGIT: *Egyházügyi hivatalok*. = *História*, 1991. 5–6. szám. 24.

gi kérdéseket, pénzek folyósítását intézte. Az osztályok mellett működő titkárság végezte az iratok kezelését, a postázást, stb. Volt még egy igazgatási iroda is, ez az egyházi személyek nyugdíj-, kegydíj- és SZTK-ügyeit intézte. Az ÁEH központja Budapesten a Pasaréti út 55–59. szám alá (II. kerület) került.²⁰⁶ A megyékben dolgoztak az ÁEH megbízottai, a megyei tanácsi egyházügyi előadók, akik a megyében tevékenykedő egyházi vezetőket számoltatták be, tekintve, hogy azok beszámolási kötelezettséggel tartoztak nekik. Az espereseken keresztül a hivatal a lelkészeket is tökéletesen ellenőrizni tudta, a legapróbb családi ügyekbe is beavatkoztak. A gyülekezetbe rendszeresen járókat is megfigyelték. Erről, valamint a hitoktatás alakulásáról, egyházi értekezletekről rendszeresen tájékoztatták az illetékes pártszerveket.²⁰⁷ Az ÁEH-ról szóló törvény elfogadása után nem sokkal, 1951. május 18-án letartóztatták és június 28-án 15 év börtönre ítélték Grösz József kalocsai érseket. Június 23-án háziőrizetbe került további négy püspök, helyükre békepapokat állítottak helynökként.²⁰⁸

Keserű sors várt tehát az egyházakra, a teljes felszámolás, ebben pedig a pártállammal kollaboráló papokat is felhasználták. A katolikus egyház ellenállását nehezen tűrték meg, a protestáns egyházak viszont sajnos gyorsan kezes báránnyá váltak. Életüket teljes mértékben ellenőrizte és meghatározta az ÁEH. A kommunista párt vezetősége 1953-ban örömmel nyugtázta, hogy az evangélikus és református egyházi vezetők teljesítik a párt és a hivatal kívánságait kül- és belpolitikai kérdésekben egyaránt.²⁰⁹ Az egyházakat rá kellett venni arra, hogy a termelőszövetkezetek szervezése mellett agitáljanak, segítsenek a begyűjtésben, a szocialista haza szeretetére és a munkafegyelemre neveljék az állampolgárokat. A hivatal vidéki megbízottai mindezt alaposan ellenőrizték. A hivatalos pártpolitika változásai lecsapódtak az Állami Egyházügyi Hivatal működésében is. Míg 1953-ban Nagy Imre „baloldali elhajlással” vádolta a hivatalt, addig 1955-ben az ismét megerősödő Rákosi-vonal már „jobboldali elhajlásról” és „az egyházak megerősödéséről” beszélt. 1956-ban az ÁEH-t is megszüntették, de 1957-ben újjászervezték.²¹⁰

206 SZABÓ CSABA (szerk.): *Egyházügyi hangulat-jelentések 1951, 1953*. Osiris – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000, 58–59.

207 KÓPECZI BÓCZ EDIT: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004, 23–24.

208 Egyházügyi hangulat-jelentések, 55.

209 Elég csak belelapozni az egyház hivatalos lapjának, a Református Egyháznak az 1951-es számaiba, máris szemmel látható a totális szolgalelkűség. A püspökök és a főgondnokok március 27-én körlevélben fordultak minden lelkipásztorhoz és presbitériumhoz, amelyben nemcsak azt ajánlották a figyelmükbe, hogy írják alá a békeíveket, hanem arra is kérték őket, hogy tevékenyen vegyenek részt a békemozgalomban. Vö.: *Körlevél valamennyi gyülekezet lelkipásztorához és presbitériumához*. = Református Egyház, 1951. április 1. 1. A közösségben gondolkodó, és nem az elszigetelődés útját választó református egyház számára nagyon jó alkalom a bizonyításra a békemozgalomban való részvétel. Victor János: *Tovább a békéért való küzdelemben!* = Református Egyház, 1951. április 15. 2. Bereczky püspök szavai szerint az Igének engedelmeskedve, hűségben kell a népet szeretni, azt szolgálni, a keresztyének felelősek a népért, hazájukért, a viláért. A Bibliában nem talált egyetlen olyan választott szolgát sem, aki ne szeretne volna forrón a népet. BEREZKY ALBERT: *A lelkipásztor időszerű feladatai*. = Református Egyház, 1951. június 15. 1–2.

210 KÖBEL SZILVIA: *Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az '50-es években (1951–1959)* = Magyar Közigazgatás, 2000/8. 507–509.

Kossa István, az ÁEH elnöke 1951. július 17-én bizalmas megbeszélésen adta tudtul Péter Jánosnak és Finta István konventi főtanácsosnak, hogy mit kíván a párt a református egyháztól:

1. Diakonissza-szervezetek felszámolása.
2. Maradék egyházi földek felajánlása az államnak.
3. A kis létszámú gyülekezetek összevonása társegyházközségekkel.
4. A teológiai akadémiák összevonása.
5. Egyházkerületek összevonása.

Az „egyházssugorításról” július 24-én tárgyaltak az egyház vezetői, akik eldöntötték, hogy a diakonissza-szervezeteket november 30-ig megszüntetik, a volt diakonisszákat lehetőség szerint egyházi munkaterületen helyezik el, vagy nyugdíjazzák. Felszólították a presbitériumokat, hogy szeptember 1-jéig ajánlják fel földjeiket az államnak. Ez alól csak az egyházi tulajdonú háztelkek, a maximum 800 négyszögöl nagyságú háztáji telkek mentesültek.²¹¹ Elfogadták azt is, hogy a kis lélekszámú anyaegyházközségek számát öt év alatt 20–25%-kal csökkentik, illetve, hogy a négy teológiai akadémiából is elég lesz kettőt fenntartani. Így aztán – sokszor fájdalmas pillanatok között, és a Tiszáninneri Református Egyházkerület ellenállása mellett – szeptember 1-jével nem nyitott új évet a több évszázados pápai és sárospataki teológiai akadémia, a hallgatókat Budapestre és Debrecenbe irányították át.²¹² A debreceni egyetem kilökte magából a hittudományi kart, amelyből tulajdonképpen maga az intézmény kifejlődött. Az MDP Központi Vezetőségének 1950-es határozata szellemében a debreceni tudományegyetemről leválasztották a teológiai fakultást, és azt a Tiszántúli Református Egyházkerület a lelkészképző intézettel együtt teológiai akadémiává alakította át.²¹³ Az evangélikusok már 1950-ben kénytelenek voltak a pécsi székhelyű Erzsébet Tudományegyetem Hittudományi Karát, valamint annak szép soproni épületét feladni, és a teológiai akadémiát Budapestre költöztetni.²¹⁴ 1951 őszén megalakult az Református Országos Zsinat, amelyen félreállították a maradék egyházi ellenzéket is.²¹⁵

Az 1952-es év első jelentős eseménye az Egyetemes Konvent február 29-én megtartott tanácskozása volt. Ez azért fontos számunkra, mert itt fogadták el a hírhedt Misszi-

211 A döntést a presbitériumoknak kellett meghozni, ezt tudatni az illetékes tanáccsal és az egyházi hatóságokkal. Arra nézve, ha a presbitérium ezt esetleg leszavazná, nem sok jóval kecsegtet Bereczky és Kiss: „Azokban az egyházközségekben tehát, amelyeknek presbitériuma esetleg nem ajánlaná fel az egyházközség tulajdonában levő földeket, a tényből eredő minden jogkövetkezmény anyagilag is egyetemlegesen a presbitereket terheli.” Református Egyház, 1951. július 15.–augusztus 1. 37–38.

212 LADÁNYI Vázlatos történeti áttekintés... 132–133. A pápai akadémia megszüntetéséhez lásd Kövy Zsolt írását: *Exodus. A pápai református teológusok hűsége és a beért gyümölcs*, 1951–2001. Pápai Református Teológiai Akadémia, Pápa, 2001, KÖVY ZSOLT: *A pápai teológusok exodusa 1951-ben.* = Teológiai Szemle. 1998/5. szám. Sárospatakról: SZENTIMREI MIHÁLY: *Megemlékezés a Sárospataki Református Kollégium és Teológiai Akadémiájának megszüntetéséről és újraindításáról.* In: Enyedi emlékkönyv. Sárospatak, 1992; MAJSAI TAMÁS: „Magasabbrendű szempontok szolgálatában” Adalék a református egyház két teológiai főiskolájának 1951-es felszámolásához. = Egyház és világ, 1990. szeptember 7.; BOJTOR i. m. 66–98.

213 *Miről tárgyalt az Egyetemes Konvent 1951. május 18-i ülésén.* = Református Egyház, 1951. június 1. 5.

214 FABINY TIBOR: *Geschichte der Lutherischen Kirche in Ungarn.* Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1997, 39.

215 KOVÁCS BÁLINT: *Pap Béla, a mártír sorsú lelképásztor (1907–1957).* = *Confessio*, 1990/2. 92.; SZABÓ I. i. m. 205–206

ói Szabályrendeletet, amely 1989-ig gúzsba kötötte a református misszió ügyét. Ennek mintegy nyitányaként „Missziói életünk új szakasza” címmel Fekete Sándor, Az Út felelős szerkesztője vezércikket közölt lapjában. Véleménye szerint a misszió az egyház minden élettevékenységének és szolgálatának foglalata, eddig eltorzult és megcsonkult fogalom volt, hiszen „bizonyos propagatív, térítő, hitébresztő egyházi munkát” értettek alatta. Most új szakasz kezdődik, mert „...az igehirdetés tartalma megtelítődik és átlelkésül azoktól a hitbeli felismerésektől, amelyeket Isten felelős egyházi vezetőink igehirdetésein keresztül oly gazdagon adott.”²¹⁶ Ezt a gondolatot alátámasztotta Bereczky Albert is: az egyház hivatása a szolgálat. Erre maga Jézus Krisztus nevel, Isten „bűnbánatban és hálaadásban szolgáló egyházzá akar tenni minket.” A szolgálat célja az, hogy az egyház megértesse híveivel Isten döntését.²¹⁷ A rendelet tervezetét a forma kedvéért megtárgyaltatták és elfogadtatták az esperesekkel is.²¹⁸ A konventi ülésen pedig el is fogadták a dokumentumot. „A misszió ügyének rendezését sürgette az a sok visszasság, amely aránylag rövid idő alatt halmozódott fel ezen a téren a legutóbbi rendezés óta. Mivel egyes kifogásolható jelenségek néhol már túllépték az egyházi fegyelmezés hatókörét, nem vállalhadjuk tovább a felelősséget az alaposabb rendezés keresésétől származó esetleges nem kívánatos káros következményekért. Az esperesek a Missziói Szabályzat módosításának tervezetét a bajoktól való szabadulás megkönnyebbítő érzésével üdvözölték.”²¹⁹ – mondta Kiss Roland elnöki megnyitójában. Egyébként ezen a tanácskozáson döntöttek az egyházmegyéik határainak újrendezése tárgyában is, valamint az 1952–54-es ciklusra megválasztották a konventi tisztkart és a bizottságokat. A lelkes elnök Bereczky Albert, a világi elnök Kiss Roland lett. Ugyanők látták el a missziói bizottság elnöki tisztségét is.²²⁰

Az 1952. február 29-én elfogadott dokumentum előszavában leszögezi, hogy már az 1931-es Missziói Szabályrendelet is komoly fejlődés eredménye volt, de az 1951-es jogszabály már azt fejezte ki, hogy „...a misszió szervezettebb lett az egyház közvetlen és engedelmesen vállalt feladatává, mint korábban.”²²¹ Valamint hogy az egyházi misszió fő feladata a tiszta igehirdetés, a sákramentumok helyes kiszolgáltatása, a szeretetszolgálat végzése, és az egyházfegyelem gyakorlása. Ez is jó példa arra, hogy az egyház nem törekedett a misszió klasszikusnak nevezhető formáinak gyakorlására, az evangélizációk,

216 Az Út, 1952. január 13–19. 1.

217 „Az egyház hivatása: szolgálat” = Az Út, 1952. február 10–16. 1.

218 Az esperesi értekezletről Békefi Benő írt cikket a hivatalos lapba. A résztvevő esperesek megtárgyalták a Kiss Roland által beterjesztett szabályrendelet-tervezetet, és „A hozzászólásokból kitűnt, hogy az egyetemes konvent bölcsen cselekedett, amikor a tervezetet a konventi ülés előtt az esperesi konferencia elé terjesztette megbeszélés végett.” = Református Egyház, 1952. március 1. 9. Bereczky Albert „Misszióink és szeretetszolgálatunk” címmel tartott nekik előadást. Elmondta: „Ha az egyház úgy hirdeti és éli Jézus Krisztus igazságát és életet ajándékozó igéjét, hogy az egyház tagjaival együtt alkalmassá válik a népért való szolgálat betöltésére, akkor jótétemény lehet a szocializmus építésének idején.” = Az Út, 1952. március 2–8.

219 Református Egyház, 1952. március 1. 6–8.

220 A konventi missziói bizottság tagjai a két elnökön kívül Győry Elemér, Péter János püspök, Farkas Elek püspökhelyettes, Erdei Ferenc, Balogh Jenő, Horváth Elemér főgondnok, Victor János, Ferenczy Károly, Benkó Ferenc, Fazekas Endre, valamint Patay Pál volt. Hivatalból pedig Tamás Ferenc konventi missziói osztályvezető, Pap Géza, Pataky László, Tussay János és Nagy István egyházkerületi missziói előadó volt a bizottság tagja. Lásd: Református Egyház, 1952. március 1. 5.

221 A rendelet előszava = Református Egyház, 1952. március 1. 6.

hitmélyítő alkalmak szervezésére, iratmisszióra, stb., csak a szűkebb értelemben vett templomi szolgálatra és a diakóniára koncentrált, egyszóval befele fordult. A 2.§. pontosítja a misszió fogalmát, valamint azt, hogy mi is a misszió véső célja: a jól végzett misszió eredményeképpen az egyházban és tagjaiban „*kialakul és tevékenyvé válik a szolgáló egyház.*” A szolgáló egyház „*...részét vesz Isten munkatársaként az új társadalom építésében minden jónak, békességre valónak a munkálásában.*” Az egyház elkötelezett a szocializmus építésében, és a béke védelmében, és „*...ez az elkötelezés a missziói szolgálat minden részletében nemcsak kifejezésre jut, hanem érvényesül is.*”²²² A missziói munkát gyülekezeti feladatként definiálták (3.§.), a szolgálat felett pedig az egyházkerületi szervek örködték (4.§.). Sokatmondó az 5.§. rendelkezése: az egyházi missziót csak olyan személy végezheti, aki megfelelő kiképzésben részesült, a szolgálatra elhívást kapott, és azt az egyház felismeri. Ez a pont tulajdonképpen a lelkipásztor kizárólagos jogává tette a missziói munkát, abban laikusok csak külön egyetemes konventi engedéllyel vehettek részt. A 12.§. értelmében a gyülekezeti munka a lelkipásztor és a presbitérium közvetlen felelőssége mellett történt, akik eljárásukkal a felettes egyházi szerveknek felelősséggel tartoznak. „*A gyülekezetek rendszeres tevékenységétől eltérő összejöveteli alkalmak rendezéséhez a presbitérium indokolt határozatával az egyházmegyei elnökség hozzájárulását kell kérni.*”²²³ Éppen ezért a korábbi laikus evangélizációs, bibliakörös munka illegálissá vált, a missziói munkából még a nem kiszámú lelkes és elhivatott presbitert is kikapcsolta a hivatalos egyház. A rengeteg munkát egyedül elvégezni nem képes lelkész könnyen ellenőrizhető volt, és szükség esetén el is helyezhették felettesei. A missziói munka szerveiként a presbitériumi, egyházmegyei, egyházkerületi és konventi missziói bizottságokat határozták meg. Ellehetetlenítették, pontosabban engedélyhez kötötték azt is, hogy több egyházkerület gyülekezetei közös alkalmakat tartsanak, illetve az egyházmegyei lelkészek értekezletét is csak az esperes hívhatta össze püspöki engedéllyel.

A komoly korlátozás ellenére ekkoriban még nem tudták teljesen ellehetetleníteni az egyházi munkát. Erről tanúskodik pl. Cs. Kiss Andor nyugalmazott református lelkész nemrégiben (2008) megjelent könyve („Ez jutott nekem...” Egy református lelkipásztor életútja, Kálvin Kiadó, Budapest, 2008), aki az ötvenes évek elején Hajdúsámsonban volt lelkipásztor. A templomban és a tanyasi istentiszteleti helyeken mindig sokan megfordultak az istentiszteleti alkalmakon. A lelkész három presbiterral együtt végezte szolgálatát, hatalmas tanyavilágot kellett bejárnia.²²⁴ „Hajdúsámsonban még abban az időben is zavartalanul dolgozhattunk. Senki sem korlátozott semmi-
ben.” — írja Cs. Kiss Andor.²²⁵ Az ő könyve is azt példázza, hogy a virágzó egyházi élet tönkretétele nem ment egyről a kettőre, és még sok-sok évnek el kellett telnie, mire az egyházi keretek összeroppantak. Mindenesetre a Missziói Szabályrendelet már jelezte az egyház négy fal közé szorítását célzó szándékot.

222 Református Egyház, 1952. március 1. 6.

223 Uo.

224 I. m. 72.

225 I. m. 77.

ÖSSZEGZÉS

A református egyház tragikus eseményeken ment keresztül 5–6 év leforgása alatt, amely során az egyházi missziói munka nagyrészt lehetetlenné vált, illetve maga a misszió is új értelmet nyert. A missziói jelentések elemzése egy külön tanulmány témája lehetne, hiszen ezekből kiderül, hogy mennyire erodálódott az egyház. Az igazi hanyatlás mindenesetre csak a hatvanas-hetvenes években kezdődött el, a Rákosi-korszakban még erősen élt a lelki ébredés hatása, valamint a kommunista ideológia sem volt képes kikezdeni a népegyházi kereteket. Más volt a kép 20–30 év elteltével.

Tanulmányomban rámutattam arra, hogy a kommunista államhatalomnak elsősorban két irányból kellett csapást mérnie az egyházra: az iskolák elvételével magához vonta a jövő nemzedékeinek nevelését és befolyásolását, valamint a püspöki-esperesi tisztségek „megbízható” személyekkel való betöltésével sakkban tudták tartani a „tűzbuzgó” lelkipásztorokat, így akinek „túl jó” volt a statisztikája, bármikor elhelyezheték, mégpedig az egyházi törvények szellemében. A laikus szolgálatok megnehezítését, valamint a lelkési munka megnövelését célozta a Missziói Szabályrendelet többszöri módosítása, amely gyakorlatilag minden feladatot a lelkészekre helyezett. Komoly csapást jelentett a személyes védettséget és testvéri közösséget jelentő, de az egyházkormányzat által nem ellenőrizhető egyesületek felszámolása. Maga az ébredés komoly eredményeket hozott az egyházi munkába, és élettel töltötte meg az gyülekezeteket. Az egyház új vezetői, Bereczky és Péter is az ébredési mozgalomból kerültek ki. Sajnálatos módon a kommunisták szolgálatába álltak, és közreműködtek az egyház karanténba szorításában. Nem tehettek mást? Ennek eldöntésére még bizonyos történelmi távlat és alapos kutatás szükséges.

ANDRÁS MUCSI

THE DECAY OF THE MISSIONARY ACTIVITY OF THE REFORMED CHURCH AFTER 1948

The Reformed Church in Hungary had gone through tragic events during a period of 5-6 years, when the missionary work of the Church became impossible, and also the missionary activity itself gained a new meaning. Reports of missionary work could be analysed separately in another paper, since they reveal the process how the Church was degrading in this period. The process of decline, however, started in the 1960s-70s. Since during the communist regime led by Rákosi, people were still devoted believers with the wish to reawaken spiritually, and the communist ideology was not strong enough either to destroy the framework of traditional Christian churches incorporating almost all the population of the country up to the end of World War II. During a period of 20-30 years the situation had changed.

Present paper discusses how the communist regime oppressed the Reformed Church both by closing down denominational schools gaining control over the entire educational system, and by appointing “reliable” people as bishops and deans, this way controlling the activity of the so called “too eager” pastors, who gathered “too many” believers around their parish. The Mission Regulations were modified several times in order to make laic service difficult, this way loading the pastors with all possible work. Eliminating the religious societies independent of the church government, but functioning both as protective and as spiritual communities, also broke the strength of the Church. The awakening movement itself brought about significant results in denominational life, at the same time revitalizing the community itself. The new leaders of the Church, Bereczky and Péter, were also members of the awakening movement. Unfortunately, they began to serve the communist regime fostering the oppression of the Church. Perhaps, they could have no other choice. This question could be answered only from a certain historical distance and after conducting thorough research.

BAGYINSZKI ÁGOSTON OFM

A WASHINGTON DC-KÖRNYÉKI, SZENT ISTVÁN KIRÁLYRÓL NEVEZETT
MAGYAR-AMERIKAI KATOLIKUS KÖZÖSSÉG VÁZLATOS TÖRTÉNETE

Az alábbi összefoglaló – írásos források hiányában – visszaemlékezésekre épül, de minden adatot a közösség több tagja is megerősített, illetve a szöveg egészét is internetes levelezőlistánkon való közlés nyomán jóváhagyottnak lehet tekinteni. Az adatközlésért és lektorálásért kiemelten is szeretnénk köszönetet mondani Gajary Juditnak, Kovács Évának, Kokai Kun Hajnának, Máriássy Juditnak, Nt. Mayer Juditnak, Rev. Miklósházy Attila püspök úrnak, Molly G. Schuchat-nak, Sayko Editnek és Takács Zsuzsának)

Az Egyesült Államok keleti partjának középső régióját a Washington DC-vel közvetlenül határos Maryland és Virginia, valamint a szomszédságban lévő West Virginia, Pennsylvania, Delaware, és North Carolina alkotják. Ennek a térségnek a DC-ből egy-két órás autózással megközelíthető körén belül maga DC, Baltimore (MD) és Devon (PA) városok jelölik ki a környék magyarsága hitéletének a kialakult központjait. Ez a hitélet sohasem koncentrált annyira, hogy itt magyar templomok épüljenek (mint pl. északabbra NYC térségében, vagy a Nagy Tavak mellett), de még a legutóbbi évtizedekben is képes volt arra, hogy havi rendszerességgel megszervezze a vasárnapi istentiszteleteket és más kapcsolódó programokat.

Washingtonnak a II. világháború előtt nem volt számottevő magyar lakossága. Ennek oka főként abban keresendő, hogy az I. világháború előtti évtizedek nagy magyar emigráns hullámában túlnyomó részt kétkézi munkások érkeztek az Újvilágba, akik bányászként és földművesként helyezkedtek el, és ennek megfelelő szempontok szerint jellemzően pl. az északi iparvidékek közelében telepedtek le. A legendás Böhm Károly atya, az amerikai emigráns magyarság első apostola is közöttük kezdi el az egyházközségek szervezését, magyar templomok építését a századfordulón. A két világháború között már több értelmiségi is érkezett a kontinensre, de ők nagyrészt New York City-ben telepedtek le. Washington térségében csak csekély számban bukkantak fel magyarok, ők viszont befolyásos diplomatákként és tudósokként voltak ismertek. A tudósok közül például Teller Ede a környékbeli egyetemek vonzásában hat éves washingtoni tartózkodással kezdi amerikai pályafutását. (Időben visszaugorva, itt jegyezhetjük meg, hogy diplomáciai céllal már a XIX. század közepén Kossuth Lajos is megfordult az amerikai fővárosban az elbukott szabadságharc után, magyar érdekekért lobbizva beszédet is mondott a kongresszusban, aminek emlékére a Kapitólumban elhelyezett szobra őrizi. Ezt a szobrot Tom Lantos, első generációs magyar-amerikai emigráns és kongresszusi képviselő közreműködésével az Amerikai Magyar Szövetség állíttatta, 1990. március

15-én).). A főváros diplomáciai jelentőségét felismerve, 1939-ben az emigráns magyarság életének koordinálásában akkor már három évtizede központi szerepet játszó Amerikai Magyar Szövetség is elérkezettnek látta az időt arra, hogy központi irodát állítson fel Washingtonban.

A II. világháború utáni években Washington, már mint a szabad világ fővárosa, egyre intenzívebben vonzotta a magyarokat, akik között sok tanult ember is érkezett. Nagy Ferenc (1903-1979) magyar miniszterelnök is, miután 1947 júniusában svájci szabadságáról – a Magyar Kommunista Párt befolyása miatt – már nem térhetett vissza Magyarországra, az Egyesült Államokba emigrált és Washington DC-hez közel telepedett le. Emlékezetes még ebből az első időszakból Massey (Hajmássy) Ilona (1910-1974) filmszínésznő, aki miután kongresszusi képviselő volt a férje (Donald Dawson), szintén hosszabb ideig a régióban lakott, és a magyar miséket is rendszeresen látogatta. A magyarok Washington-környéki letelepedésének folyamata az 1956 után érkező menekültekkel hirtelen felgyorsult. Ezek a menekültek jórészt a húszas éveikben járó, fiatal emberek voltak. A Szabadságharcosok Szövetsége már 1957-ben összejövetelt tartott Washingtonban. Gyorsan megjelentek a különböző magyar szervezetek, kulturális központok is a régióban. A híres magyar tudósok közül Bay Zoltán már 1948-tól (1992-ben bekövetkezett haláláig) a helyi magyar közösséghez tartozik, Szilárd Leo pedig 1961 és 1964 között töltött itt néhány évet. 1960 körül a washingtoni régió magyarságának létszáma 1.000 fő körül mozgott, bár a rendezvényeken egyszerre 200 főnél több nem volt látható. Ebben az időszakban a katolikus és a református hitélet központi szerepet játszott a magyarok összetartásában. A magyarok helyi közösségének öntudatosulását jelzi, hogy hamarosan három magyar étterem is megnyílt a környéken. 1980-ra a magyar közösség létszáma már 1.500 főre duzzadt, de ez a szám a későbbiekben már inkább csökkent, mintsem nőtt. Annak ellenére, hogy a washingtoni közösség sohasem tartozott a népesebb magyar emigráns telepek közé, a főváros országos és nemzetközi politikai szerepénél fogva az itt élő magyarokat mindig a magyar ügyhöz való sajátos viszonyukban becsülte meg az ország és a világ emigráns magyarsága.

Az 1950-es évek elejétől Washington DC-ben már volt havi rendszerességgel magyar szentmise (emberemlékezet óta a hónap harmadik vasárnapján, a nyári hónapok kivételével), bár ennek konkrét körülményei időről időre változtak. A szentmisék után a templomi közösségi helyiségekben az agapék, vagyis az étkezéssel egybekötött közösségi élet kötetlenebb alkalmai is kialakultak. Az amerikai katolikus hierarchia részéről is akadt hathatós pártfogója a helyi magyar katolikus hitéletnek, és különösen is igaz ez 1956 után. Itt feltétlenül meg kell említenünk Philip Matthew Hannan, helyi születésű, későbbi magyarbarát püspök nevét, aki tanulmányait Rómában végezte, és a II. világháború alatt is Európában szolgált. Amikor 1956-ban Hannan-t a washingtoni érsekség segédpüspökévé szentelték, minden lehetséges módon támogatta a helyi katolikus közösséget (magyar ünnepeken rendszeresen ő misézett), amely ezt forró ragaszkodással viszonzta. Ez a kapcsolat egészen 1965-ig fontos volt a helyi magyar hitélet számára, amikor Hannan püspököt New Orleans 11. érsekévé nevezték ki, aki emiatt elköltözött. E támogatás mellett természetesen a magyar ajkú papság jelenléte volt a közösség életének legfontosabb támasza.

1953-ban telepedtek meg a piaristák a Katolikus Egyetem szomszédságában, egy erre a célra magyarok közreműködésével felújított házban, akik ettől kezdve a közösség lelki gondozásában főszerepet játszottak. Rozsály Ferenc SchP atya rendszeresen misé-

zett az egyre nagyobb létszámban ide települő magyarságnak. Az ötvenes és hatvanas években Báthory József SchP atya is átjárt Baltimore-ból misézni és (később) irodalmi előadásokat tartani, de az 50-es évek második felétől már egyre inkább a helyben lakó Irányi A. László SchP atya szervezte meg a katolikus közösség lelki gondozását (ő 1951-ben érkezett az Egyesült Államokba, először Derby-ben töltött néhány évet). Ekkoriban a magyar szentmisék Washington DC legrégebbi templomában, a Saint Patrick-ban (10th & G sts N.W.) kaptak helyet. A hetvenes évektől a szentmisék átkerültek a domonkosok templomába (South West). A hetvenes évek elején egy ideig a Taiwan-ról itt doktoráló Zsoldos Imre SVD atya is bekapcsolódott a közösség papi szolgálatába. Ezen az időszakon kívül, és a nyolcvanas években, a Washington DC-ben lakó Irányi atya volt a közösség állandó papja 1983-ig, amikor is római kinevezés nyomán, július 27-én a washingtoni Immaculate Conception bazilikában az atyát a külföldi magyarok első püspökévé szentelték. Ezután az új püspök a szolgálatával járó utazgatásai miatt éveken keresztül Zalotai József atya által gondoskodott a helyi közösségéről (aki a Katolikus Egyetem Újszövetség-tanára is volt). A magyarországi rendszerváltozás után, a kilencvenes években lehetővé vált, hogy ünnepi alkalmakra az Anyaországból jöjjenek püspök-vendégek. Így a teljesség igénye nélkül megemlíthetjük Balás Béla, Ternyák Csaba, Ladocsi Gáspár, Keresztes Szilárd, Jakubinyi György, Kiss-Rigó László, Seregély István (1996), Várszegi Asztrik (1998), Bosák Nándor (1999), Paskai László (2000) és Erdő Péter bíboros-prímás (2005) püspök atyák nevét, akik a magyar közösséggel is kapcsolatba lépve megfordultak a fővárosban. 1999-től kezdve Mustos István SchP atya (Passaicból, NJ) és Csorba Domonkos OFM atya (New York City-ből) felváltva utaztak ide a havi egyszeri szentmise megtartásáért. A körülmények miatt már nemcsak a nyári hónapokban, hanem gyakorta évközben is kimaradtak a havi szentmisék. 2003 körül a magyar szentmisék már átkerültek a Saint Mary Mother of God (4th Street, North West) templomba. Féléves szünet után, 2005. karácsonyától az ő szerepüket vette át Bagyinszki Ágoston OFM atya (New York-ból), aki (doktori tanulmányaival is összhangban) 2007-től a közösségnek ismét helyben lakó papja lett.

A washingtoni katolikus közösség történetének mérföldköveit jelentik az emigráns magyarság lelkipásztori ellátásával megbízott püspökök itt tett látogatásai. 1974-ben Mindszenty József bíborost fogadta ilyen minőségben a környék magyarsága. Irányi László püspök urat, akit e közösség papjaként emelt püspöki rendbe a Szentszék, 1983-tól 1987-ben bekövetkezett haláláig helyben lakó főpásztorának tudhatta a washingtoni magyarság. Utódja, Miklósházy Attila püspök úr 1992. augusztus 19-én tett a külföldi magyarok püspökeként lelkipásztori látogatást a fővárosban (helyi delegátusával, Mustos István SchP atyával a közösségnek később folyamatos kapcsolata volt). 2009. június 28-án Cserháti Ferenc püspök úr (és helyi delegátusa, Kiss Barnabás OFM atya) látogatására újabb fonros ünnepet jelentett. Felismerve, hogy a washingtoni katolikus magyarság történetéről eddig nem készült történeti összefoglaló, ez a püspöki látogatás szolgált alkalmul jelen sorok megírására.

A katolikus közösség életének civil koordinátorai is fontos szerepet játszottak az elmúlt három évtizedben: Horváth Mihály, Dr. Spillenberger György (nyolcvanas évek) Bross Cecilia – Pulváryné Józsa (a kilencvenes évektől 2005-ig), Kovács Éva – Saykó Edit – Takács Zsuzsa (2005-től máig). A közösség állandó orgonistái voltak: Hátfalvi Emil, majd Renner Ádám. A Máltai Lovagok észak-amerikai magyar delegációja is fontos szerepet játszik a washingtoni katolikus hitélet támogatásában.

Bross Cecilia és Pulvári Józsa szervezték az éves miserendbe illeszkedő, Mind-szenty bíboros fent már említett, 1974-es látogatására emlékező novemberi szentmiséket, amelyek a látogatás egyik eredeti helyszínén, a Szentföldi Ferences Kustódia washingtoni templomában kaptak helyet (a magyar misék régebbi időpontjának megfelelően ezeket a szentmiséket a koradélutáni órákban tartották meg). A Mindszenty-látogatás emlékét őrzi az a közösség tulajdonában lévő magángyűjtemény is, amely a bíboros által 1974-ben használt liturgikus tárgyakból áll. Emlékezetesen szép esemény az is, hogy 1999-ben, a közösség a lengyel katolikusokkal közös szentmisén ünnepelte Árpádházi Kinga szentté avatását az Immaculate Conception bazilika altemplomában.

A régióban – lévén az Egyesült Államok fővárosa és egyetemi oktató-kutató központ – sok magyar diplomata élt és több neves magyar professzor működött. Bár ők szorosabban ritkán kapcsolódtak be a hitéletbe, az egyetemi tanárok közül meg kell említeni P. Zrínyi József, P. Sebes József és P. Örsy László jezsuitákat, valamint Zalotai József verbita atyát. Ők a helyi magyarság megbecsültségéért igen sokat tettek. A Georgetown Egyetemen tanító P. Sebes a hetvenes években például nagyon népszerű volt a hallgatók körében. A diákjai között Bill Clintonnak kifejezetten kedvenc tanára is volt, amit a későbbi politikus elnökként is szívesen hangoztatott. Örsy László atya szintén világszerte ismert és elismert egyházjogász.

A washingtoni magyar közösség sok évtizedes életrevalósága figyelemre méltó annak fényében, hogy magyar templom (sem katolikus, sem református) építésére soha sem teremtdtek meg a feltételek a régióban. Apróbb és a központtól távolabb eső építészeti erőfeszítésekről lehet csak beszámolni. 1980 tavaszán a Washingtoni Szabad-ságharcosok Szövetsége Győrik Ilona vezetésével a nyugat virginiai Berkeley Springs-ben emlékkápolnát építtetett, amelyet Alba Regia néven szenteltek fel és vettek használatba, temetkezési helyet is létesítve a szomszédságában.

Közösségünk jó kapcsolatokat ápol a helyi református közösséggel, amelynek története a közös amerikai és magyar adottságok miatt néhány szempontból párhuzamosan fut a katolikus közösségével. A Magyar Református Egyesület székhelye már a II. világháború előtt is Washingtonban volt, ahol az egyesület lelkész tagjai több-kevesebb rendszerességgel istentiszteleteket tartottak a környék magyarságának. Az alábbi lelkészek kapcsolódtak be ebbe a szolgálatba (a teljesség igénye nélkül): Újlaky Ferenc, Borsy-Kerekes György, Szijártó István, Balogh István, Béky Zoltán, Kecskméthy József, György Árpád, Muzsnai István, Csikesz Tibor és Hőgye Mihály. A közösség az első évtizedekben még nem volt hivatalosan bejegyzett egyház, de az igény és a vágy megvolt arra, hogy az istentiszteleti alkalmak az egyházi kereteket is megkapják. Az istentiszteletek helyszíne többször változott. Az épület eladását megelőzően eleinte a Református Egyesület épületében, a Kossuth Házban (P Street, NW) tartották az összejöveteleket. Később a Nemzeti Katedrális egyik kápolnájában, majd a First Congregational templomban kaptak otthont az összejövetelek. 1982-ben a közösség a magyar istentiszteletet rendszeresen látogató tagok határozata alapján "Missziói egyházzá" alakult. Ettől kezdve a Wesley Szeminárium kápolnájában volt havonta egyszer magyar nyelvű református istentisztelet (napjainkig). Ennek a missziói gyülekezetnek a lelkipásztori munkáját Dr. Harsányi András ny. lelkész és Dr. Bertalan Imre, az Amerikai Magyar Református Egyesület elnöke vállalták el. 1993-ban a Missziói Egyház a két lelkész vezetése alatt teljes jogú egyházzá alakult. 1994-ben Dr. Harsányi András egészségi állapotára hivatkozva visszavonult a szolgálattól. Ugyanezen időben Bertalan Imre

nyugdíjba vonult az egyesületi pozíciójából, s a gyülekezet ekkor őt választotta meg lelképásztornak. Ezt a szolgálatot 2008. júliusában bekövetkezett haláláig hűségesen végezte. A gyülekezet jelenlegi lelkésze Mayer Judit. 1997-től a Wesley Szemináriummal közös program keretében két-két évre a Debreceni Református Hittudományi Egyetem végzett diákjai közül érkezik egy-egy ösztöndíjas hallgató Washingtonba, aki tanulmányai mellett a gyülekezetben mint társlelkész szolgál. A katolikus és református közösség közötti jó viszonyt jelzi, hogy a nyolcvanas évek elejétől a református istentisztelet átkerült a harmadikról a negyedik vasárnapra, hogy így a vegyes felekezeti házaspárok mindkét magyar közösséget látogathassák. Az együttműködés az 1974-től indult magyar cserkészterén is fontos volt (eleinte a cserkészek többsége katolikus volt, ma már a többség református). A cserkészek számára hagyományosan *Veni Sancte* misét tartottak a tanév elején (az ún. Benedek-tanyán), valamint év közben is ők olvastak fel a szentmiséken. A cserkészek száma 30 és 40 fő között változott.

Az elmúlt évtizedekre visszatekintve szép hagyomány, hogy a környék keresztény magyarsága a felekezeti szentmisék és istentiszteletek mellett a következő ünnepeken találkozik: március 15-én, Anyák Napján, augusztus 20-án és október 23-án. (Október 6-a jelentősége 1956 után fokozatosan elhalványult.) Jó alkalom az együttlétre az Adventi Bazár (eleinte a Mindszenty Társaság, majd a cserkész szülők szervezésében), illetve karácsony, a gyermekek betlehemesével. 2006 óta a katolikus közösség internetes honlapot is működtet az aktuális információk terejsztése céljából (<http://church.hungaria.org>).

A közeljövőben (várhatóan 2010-ben) mérföldkő lesz, hogy a washingtoni Immaculate Conception bazilikában (aminek az alttemploma jelenleg a katolikus szentmisék helyszíne) sor kerül egy Magyar Nemzeti Kápolna létesítésére, amely új lelki otthonnal ajándékozta majd meg a környék és a világ katolikus magyarságát.

ÁGOSTON BAGYINSZKY OFM

A BRIEF HISTORY OF THE SAINT STEPHEN OF HUNGARIAN CATHOLIC COMMUNITY OF THE WASHINGTON METROPOLITAN AREA. (SYNOPSIS)

The Hungarian community of the Washington Metropolitan Area, because of its proximity to the Capital, holds a historically significant position in Hungarian emigration for its ability to represent Hungary's interests. We can follow growing political and cultural activities since the mid 19th century, when Lajos Kossuth lobbied for Hungary's independence.

The expanding number of Catholic Hungarians in the region created a spiritual need to practice religion in their native language. Monthly masses have been held regularly and continuously in Washington, D.C. since the early 1950s. Initially, the Piarist fathers served the spiritual need of their fellow immigrants.

Cardinal Mindszenty's historical visit in 1974 marked an important milestone in the life of the Community. Following major political changes in Hungary, in the 1990s several bishops, including Cardinal Paskai and Cardinal Erdő honored our community with their visits.

In the spirit of ecumenism, the Saint Stephen of Hungary Catholic Community built a mutually respectful and cooperative relationship with the local Hungarian Reformed congregation.

Plans are firming up to consecrate a Hungarian National Chapel at the Basilica of the National Shrine of the Immaculate Conception, where our monthly masses are held. This much anticipated new milestone will present a new spiritual home to Hungarian Catholics in the region as well as all over the world.

EGYHÁZTÖRTÉNETI KÖNYVEK ÉS KIADVÁNYOK

SZABADOS GYÖRGY

A MAGYAR TÖRTÉNELEM KEZDETEIRŐL

Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században
Balassi Kiadó, Budapest, 2006.

Szabados Györgynek, az MTA-SZTE-MOL Magyar Medievisztikai kutatócsoportjának tudományos főmunkatársának kutatói és publikációs tevékenysége két nagy területet ölel fel. Az egyik Imre király és kora, a másik pedig a 15–18. századi magyar historiográfia fejlődése. Az utóbbi témában védte meg 2003-ban a doktori disszertációját, melynek kibővített változata *A magyar történelem kezdeteiről* című monográfia.

A magyar történelem kezdeteiről című könyv a Balassi Kiadó gondozásában jelent meg 2006-ban Budapesten. A 245 oldalas könyv borítóján Juhos Kiss Sándor *Táltoskirály* című festménye látható, ami azért kiváló választás, mert a képen épp egy koronázás látható, ami utal az Árpád-házi királyokra, viszont a címben szereplő táltos szó a régi magyar hiedelemvilágra, a magyar őstörténetre vonatkozik. A könyvben tárgyalt történetírók éppen ezzel a két korrall foglalkoznak. A könyvben a középkori krónikásoktól egészen a 18. századi jezsuita történetírókig tárgyalja a szerző a hazai historiográfiánk fejlődését és irányait az előidő-szemlélet szempontjából. Ez a monográfia hiánypótlónak tekinthető a szakirodalomban, hiszen először foglalkozik összefoglalóan a hazai historiográfia előidő-szemléletével.

A bevezetés és összegzés között a könyv öt fejezetre oszlik, ezeken belül alfejezetekre. Az első fejezet a középkori előzményeket vizsgálja Thuróczy Jánosig, különös tekintettel az őstörténetre. Szabados sorra veszi Anonymus Gestáját, a két 14. századi krónikacsáldot, valamint Thuróczy krónikáját. Nagy hangsúlyt kap a hun-magyar rokonság, előtérbe kerül az Attila-hagyomány, amely a következő századok őstörténetírását meghatározta. A krónikák közül legbőségesebben Thuróczy művéről ír Szabados, akinél először jelenik meg az Attila-Mátyás párhuzam. Bemutatja a honfoglalás évszámának torzulását, hiszen a Regino évkönyve által megadott 889. évből 888, 872, 677 majd 744 lett. A harmadik alfejezetben tárgyalja az *Ének Pannónia bevételeiről* című hőséneket, amit Csáti Demeternek tulajdonítanak. Szabados kihangsúlyozza, hogy ebben az énekben nem jelenik meg a hun-magyar rokonság, csupán Árpád bejövetelét tárgyalja. Tagadja Csáti szerzőségét, szerinte csak az a három versszak tulajdonítható neki, amelyek Árpád utódlásáról emlékeznek meg; az éneknek szerinte nem szerzője, hanem lemásolója.

A második fejezetben először két, Mátyás király udvarában élő humanista történetíróval, Petrus Ransanussal és Antonio Bonfinivel foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy bár

mindkét szerző középkori, műveinek hatása 1526 után érződött. Kiemeli, hogy Ransanus munkájában kisebbitette Attila szerepét, többet foglalkozik Szent Istvánnal, felhasználva a Hartvik-féle legendát. Bonfininél jelennek meg az avarok a Kárpát-medencében, kialakítva ezzel a hun-avar-magyar tagolást, fontos szerepet kap István, megemlíti a koronaküldést, illetve István törvényhozását. Bonfini munkája meghatározta a 16–17. századi történetírást. A következő alfejezetben tárgyalja Benczédi Székely István Világkrónikáját, amely addig hiánypótló műfaj volt. Az 1559-ben, Krakkóban megjelent műben Szabados Thuróczy és a Budai Krónika hatását ismeri fel. Megemlíti Gregoriantzi Pál zágrábi, majd később győri püspök latin nyelvű munkáját, melyben az általa vélt legfontosabb történeti és földrajzi tudnivalókat ismerteti. Foglalkozik Bakschay Ábrahám királykronológiájával és Heltai Gáspár Bonfini-kivonatával, ezekben felismeri és hangsúlyozza a középkori krónikás stílusjegyeket. Ide tartozik még Siegler Mihály műve, illetve Jacobus Bongarsius 1600-ban Frankfurtban kiadott munkája is. A főszereplő ebben az alfejezetben Zsámboki János, aki kinyomtatta Ransanust, Bonfinit, Szent István törvényeit és Intelmeit.

A harmadik fejezetben a 17. század historiográfiájának kétirányú fejlődését mutatja be Szabados. Kétirányú, hiszen Magyarországon és külföldön is születtek Magyarországáról szóló történeti művek. Sőt fontos megemlíteni ebben a fejezetben a reformáció és ellenreformáció hatását historiográfiánkra. A magyarországi írókat Thuróczy és Bonfini befolyásolta. Elsőként Révai Péter koronaőr tevékenységét méltatja, aki az első Szent Korona-kutató volt, hiszen művében megírta a korona történetét, kiemelve II. Szilveszter szerepét, illetve ő tagolta évszázadok szerint a Magyar Királyság történetét. Ezek után természetesen nála Szent István kap nagyobb hangsúlyt. Megemlíti az úgynevezett Nádasdy-mauzóleumot, mely alapos betekintést ad a korabeli művelődésbe, hiszen a kötetben nem a szikár történelmi tények vannak felsorolva, hanem azok – az összeállítója által fontosnak vélt – tettek, amelyeket az adott történelmi személy vitt véghez. Petthő Gergely magyar nyelvű összegzésében fontos kiemelni, hogy ő jelölte ki a ma is használatos politikatörténeti korszakhatárokat (1301 és 1526). Szabados szerint Zrínyi Miklós szerepe annyiban fontos, hogy Mátyás királyról szóló elmélkedéseiben Attila szerepét hangsúlyozza, mint államalapító. Fontos még Zrínyinél megemlíteni, hogy Petthő munkáját ő rendezte sajtó alá. A következő alfejezetben Szabados a reformáció által kettészakadt egyháztörténeti-írás fejlődését mutatja be, kiemelve Caesar Baronius hatását, hiszen évkönyvét már programszerű forráskutatással és forráskritikával írta. Az egyetemes historiográfiára kitekintő alfejezet beillesztését az indokolta, hogy az anyagismereti és módszertani megújulást hozó, Nyugat-Európában kutató magyarok szellemi környezetét a maga jelentőségében lehessen megismerni. A harmadik alfejezet a külföldön kutató magyarokat mutatja be, külön kiemelve a jezsuiták tevékenységét, megemlítve röviden a történeti segédtudományok területén végzett kutatásaikat. Inchofert Menyhért, a Rómában élő jezsuita szerzetes a magyarországi egyháztörténetet kívánta bemutatni számos külföldi forrással alátámasztva. Sajnos csak az első kötet jelent meg, amelyben 1059-ig jut, a második kötet csak kézirat formájában maradt fenn. Szabados megemlíti a protestáns kortársakat is, kiemelve Ambrózy János eredet-kutatását, Nadányi Jánost, aki elsőként tette a magyar népvándorlást a 9. századra és Otokócsi Főris Ferenc első önálló formában kiadott östörténeti könyvét, amelyben Bonfini koncepciójához képest fejlettebb formában jelenik meg a hun-avar-magyar hármasság.

A negyedik és ötödik fejezetben a jezsuita történetírás által meghatározott 18. századot mutatja be a szerző. Egyháztörténeti szempontból ez a fejezet a legfontosabb. Szabados kiemeli a jezsuiták szerepét, hiszen a még pogány népek térítésén kívül felhalmozták a bejárt területek tudásanyagát, amelyet eljuttattak Európába. Az első alfejezetet Hevenes Gáborral kezd, aki 1695-ös programnyilatkozatában a magyar egyháztörténet forrásainak összegyűjtésére buzdította kortársait, meghatározva a 18. századi jezsuita kutatás egyik fő irányát. Ismét említésre kerül Otrókoci Főris Ferenc, akinek katolizálásával a protestáns őstörténeti tudásanyag került át a nagyszombati kollégium falai közé. Ezzel a lépéssel a 18. századi jezsuita történetírás kétirányú lett, hiszen a Hevenes által meghatározott egyházi vonal mellett megjelent a magyar őstörténet kutatása. Szabados kiemeli, hogy ezek a kutatók már felhasználták elődeik munkáit, pontos hivatkozásokat használnak munkáikban. Megemlíti Timon Sámuel, aki egyszerre foglalkozott a hun-avar-magyar őstörténettel és Szent István korával. Jelentős kutató volt Kéri Borgia Ferenc, aki felfedezte a magyar historiográfiának Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzásáról* című munkáját. Munkásságával megalapozta a magyar bizantinológiát. Utolsóként megjelenik Joannes Stillingus, akinek az Acta Sanctorumban megjelent Szent István-életrajza, amely az első mai értelemben vett tudományos feldolgozás az államalapító királyról és koráról. Jelentősége abban rejlik még, hogy István ekkor érte utol ismertségben Attilát. A második alfejezetben a jezsuitákon kívüli történetírókkal foglalkozik, kiemelve az evangélikus Bél Mátyást, aki felfedezte Anonymus Gestáját, majd tanítványa Johann Georg Schwandtner adott ki 1746-ban. Ezzel a lépéssel Álmos és Árpád is előtérbe került. Végül Szabados tárgyalja a piarista Desericzky József Ince munkásságát, akinek művében nagy hangsúlyt kap Anonymus.

Az ötödik fejezetben a két legjelentősebb jezsuita történetíróval foglalkozik a szerző, akik megalapították a hazai kritikai történettudományt. Az első alfejezetet Pray Györgynek szenteli. Pray legfőbb ismérve az volt, hogy a forrásokat ütköztette egymással, így vizsgálta őket. A magyar őstörténet kutatásában felhasználta a belső-ázsiai jezsuita misszió során felhalmozott ismereteket, Pray máig ható vitát gerjesztett a magyar nagyfejedelmi hatalom kezdeteiről tett meglátásával, mivel tagadta Álmos első fejedelemségét, 997-et tartotta a magyar őstörténet határának. Munkásságában kiemelendő még, hogy több forrást ő használt fel először, például Kézai gestáját és a pozsonyi évkönyvet. A második alfejezetben Katona István történetírását értékeli. Szabados hosszasan értekezik a 42 kötetes *Historia critica*-ról, amely a honfoglalástól tárgyalja történelmünket 1810-ig. Külön bemutatja az őstörténeti és a Szent István-kori kötetet. Katona művében érződik Anonymus hatása, hiszen Prayjal ellentétben Álmost jelöli meg első fejedelemként. A honfoglalást helyesen 889–896 közé tette és hangsúlyozza a pápai koronaküldést. Az alfejezetben Szabados még röviden elemzi Katona István más történeti műveit. A harmadik alfejezetben továbbra is Katonával foglalkozik, kiemeli azt, hogy ő indokolta először az Árpád-ház fogalmának létjogosultságát, ami azért is furcsa, mert a *Historia critica*-ban Álmost nevezi meg, mint első fejedelmünket. Katona ezt úgy magyarázza, hogy Árpád hatalma volt a nagyobb, ezért adta ezt az elnevezést. Mindenesetre ezzel a megnevezéssel tudatosította, hogy történelmünk nem Szent Istvánnal kezdődött. Katonánál az addig előtérbe helyezett Attila helyére Árpád és a későbbi Árpád-ház kerül.

Szabados értékes és fontos monográfiát írt, hiszen az előidő-szemlélet szempontjából még nem vizsgálták a magyar historiográfiát ilyen összefoglalóan, csak néhány életrajzi

feldolgozás született. A könyv felépítése jól tagolt, az idézett szövegrészeket dőlt betűvel, jól elkülöníthetően szedi, ezeket lábjegyzetben eredeti latin nyelven is leírja. A fordítások nagyrésze Szabados munkája, ezek pontosak, fordítási hiba nem található bennük. Dicsérendő, hogy az egyes fejezeteknél kitekint az egyetemes historiográfiai folyamatokra, megemlíti a nyugati hatásokat, ezekkel könnyebben megérti az olvasó a magyarországi eredményeket és munkákat. Viszont itt kell kritikaként megemlítenem, hogy ezek a kitekintések nem azonos hangsúllyal jelennek meg. A 16. századnál bőségesen kitekint Nyugat-Európára, ezt pedig nem tette meg például a humanistáknál. Ennél a résznél van egy kis hiányérzetem, bővebben össze lehetett volna foglalni a reneszánsz történetírás sajátosságait. Kiemelendő, hogy történetész létére munkájához felhasznál irodalmi műveket is, nem zárkózik el más tudományok művelőinek megemlézésétől – például itt jelenik meg Csokonai történetírói munkássága is –, ezeket pedig összehasonlítja a történeti munkákkal. A felhasznált irodalom bőséges, a kutatók számára igen értékes. Stílusa érthető, olvasmányos, bár nagy valószínűséggel a szerzőre hathatott a humanistákra jellemző retorikus történetírás, mert helyenként igen hosszasan értekezik egy-egy problémáról, gondolatról, ám mindezek ellenére a könyvet nyugodt szívvel ajánlom nemcsak a történetírással foglalkozó kutatóknak, hanem az érdeklődő olvasó számára is.

Ábrahám Ádám

KONCZ LAJOS

Iskolák menekült magyaroknak német földön
1945–1956

Az írás megmarad. A németországi magyar gimnáziumok története. 1945–1956.
Szerkesztette, valamint az „alap- és összekötő szöveget” írta Koncz Lajos.
Booksurge Publishing. 650 p.

1944/1945 vérvizataros telén és koratavasán, a háború tombolásának utolsó szakaszában menekült magyarok százazrei érkeztek a lebombázott, kivérzett – de még harcoló – Németország területére. Különbő okokból hagyták el Magyarországot, amelyet 1945 áprilisára teljesen megszállt, elfoglalt a szovjet hadsereg. A menekültek nagy része családjával érkezett: asszonyokkal, gyerekekkel, öregekkel, köztük soktízezer 6–18 év közötti lánnyal, fiúval.

Nem sokkal a háború befejeződése után, 1945 októberében a levert Németország amerikai zónájában, a mintegy 1500–1600-as létszámú passai menekülttáborban gyűjtött össze magyar gyerekeket, fiatalokat Csejtei Béla és matematika-kémia szakos felesége –, hogy őket tanítsa, hogy folytassa velük a megszakadt otthoni tanulmányait. (Nekik négy iskoláskorú gyermekük volt). De talán még ennél is fontosabb célnak tekintették azt, hogy a háború utáni zűrzavaros menekült-világ körülményei között megmentse a gyerekeket, fiatalokat az elzúllástól. Mert az az erős meggyőződés élt bennük, hogy „a dolgok rendeződése után” visszatérhetnek Magyarországra. Ebben az első időszakban alighanem így gondolkodott az akkori menekültek többsége.

Csejtei Bélák 1945 október végi kezdeményezésével kezdődött el a németországi magyar iskolák küzdelmes, de gazdag eredményt hozó élete.

A szervezők – akikhez nemsokára számos menekült-pedagógus csatlakozott munkatársként –, az addigi magyarországi iskolarendszer tananyagát vették alapul. Az egyes gyerekeket meglevő végzettségük, illetve tudásuk alapján csoportosították: a 6–10 éveseket besorolták az elemi iskola 1–4. osztályaiba; az idősebbeket a négy osztályos polgári iskolába; ismét másokat a nyolc osztályos gimnáziumba. Mindegyik iskolatípus koedukált volt.

Csejtei Béla 1946 tavaszán hivatalos engedélyt kapott a Bajorországi Amerikai Katonai Parancsnokságtól, hogy mint igazgató, magyar iskolát szervezzon. 1946. szeptember 26–27-én tartották az iskola első vizsgáját. Ennek eredményeként összesen 138 tanuló kapott magyar-angol nyelvű bizonyítványt saját osztálya tananyagának sikeres elsajátításáról. Ezeket a vizsgán jelenlévő amerikai katonai parancsnok is aláírta, hivatalos pecsétjével is ellátta.

1947. januárjában az iskolát a Vatikáni Misszió védelme alá vette. Ez a tanároknak szerény jövedelmet biztosított, és segítséget jelentett a diákok élelmezését, illetőleg taneszközök beszerzését illetően.

1947. február 24–28-án tartották a következő vizsgát, a passauai amerikai városparancsnok jelenlétében. Ezt megelőzően február 17–18-án Fichtental-ban, február 20-án Anzenkirchen-ben zajlottak le a vizsgák a környékbeli magyar fiatalok számára, mint magántanulóknak. A levizsgázott tanulók száma: 61 elemista, 30 polgári iskolás és 145 gimnazista.

Időközben a bajor tartomány („Bajorország”) kultuszminisztériuma újjászerveződve visszanyerte önállóságát s a passauai „magyar elemi iskola és középiskola” működését jogszerűnek ismerte el. A magyarországi és a bajor iskolatípusok azonosak voltak; a magyar tanterveket összehangba kellett hozni a bajor tantervekkel. A passauai magyar iskolaegyüttes fenntartója és ügyeinek intézője a bajorországi magyar Iskolabizottság volt; ez a szponzorok (Vatikáni Misszió, Az Evangélikus-Református Lelkeszi Szolgálat, a Magyar Segítő Szolgálat és a müncheni Magyar Caritas) képviselőiből állt.

1974-től évente többször tartottak érettségi vizsgát a gimnázium nyolcadik osztályát sikerrel elvégzett tanulók számára a passauai magyar gimnáziumban, teljesen a korábbi (és a mai) hazai szokásoknak megfelelően. Kezdődött a ballagással, zászlóátadás-sal; majd az írásbeli következtek (latin, magyar, német, angol, mennyiségtan), azután a szóbeli vizsgák (latin, magyar, történelem, német, angol, mennyiségtan, fizika). Majd szerény „bankett” és szomorkás búcsúzkodás.

A bajor kultuszminisztérium a passauai magyar gimnázium érettségi vizsgáira is hivatalos miniszteri biztost küldött (legtöbbször a passauai német gimnázium igazgatóját). Ennek elnöke alatt a magyar gimnáziumban szerzett érettségi bizonyítvány egyenértékűvé vált a német gimnáziumokban kiadottakkal. Ezáltal – a kor hazai és külföldi szokása szerint – egyetemi felvételre és felsőszintű továbbtanulásra jogosított.

1947-ben és 1948-ban összesen 64 magyar diák szerzett Passauban érettségi bizonyítványt. Kézbekapták a négy nyelvű érettségi bizonyítványt, ennek szövege magyar, német, angol és francia. Aláírta a bajor miniszteri megbízott, mint érettségi elnök, mellette körpecsétje az oroszlanos bajor tartományi címerrel; azután a bajorországi katonai parancsnokság képviselője, ugyancsak saját pecsét kíséretében.

Mellettük Csejtei Béla gimnáziumi igazgató, valamint az érettségi tárgyak tanárainak aláírása és az iskola pecsétje látható.

1947-től gyarapodott a passauai magyar gimnázium tanárainak száma, s az iskola nemcsak a szűkebb passauai menekülttáborból, és annak környékéről verbuválta növendékeit, hanem Németország távolabbi vidékeiről is érkeztek tanulók. Az iskola mellett kezdettől fogva internátus is működött, a diákok jelentős része helyi magánháznál lakott. Számos távolabb lakó diák magántanuló volt. A gimnáziumban a tanulók szülei beiratkozási díjat, havonta tandíjat, havi internátusi díjat fizettek; az érettségizők külön vizsgadíjat róttak le. Az elemisták a gimnáziumi tandíj felét fizették havonta.

Természetesen a tanítás nyelve a magyar volt; külön rendes tantárgyként tanították a német, valamint az angol nyelvet-irodalmat. Már kezdetektől fogva működött a gimnáziumban mind a lányok, mind a fiúk körében a cserkészlet; az iskola cserkészcsapata az elsők között alakult meg a külföldi magyar fiatalok körében; Csejtey igazgató egyik előkészítője volt a külföldi Magyar Cserkészszövetség létrehozásának.

Így folyt a passauai magyar elemi iskola és gimnázium élete a hajdani erdei gyártelep (Waldwerke) barackjaiban 1951 júliusáig.

* * *

Ezzel kezdődött el 1945 után a németországi magyar iskolák élete, amely azután tovább folytatódott a következő években. Mindezt abból a terjedelmes kötetből tudhatja meg a 20. századi magyar iskolatörténet iránt érdeklődő olvasó, amely 2008-ban jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban. „Az írás megmarad. A németországi magyar gimnáziumok története. 1945–1956.” Szerkesztette, valamint az „alap- és összekötő szöveget” írta Koncz Lajos. Kiadója a Booksurge Publishing. Terjedelme 650 nagy alakú oldal.

A kötet szerkesztője 1936-ban született, édesapja katonaorvos volt Komáromban. Családjával 9 éves korában került ki Németországba 1945 elején. Az itteni magyar gimnáziumban 1956-ban érettségizett. A következő tanévben a müncheni orvostudományi egyetemen folytatta tanulmányait. Később neves amerikai kutatóorvos lett.

Koncz Lajos 2002 karácsonyán keltezte azt a levelet, amelyet szétküldött a világ minden tájára az 1945–1956 közötti években az egykori németországi magyar iskolákban tanult diákoknak (ekkor már legnagyobbbrészt nyugdíjas hajdani tanuló társaknak), azzal a felhívással, hogy írják meg emlékeiket, gyűjtsék össze az iskolára vonatkozó fényképeket, dokumentumokat. A felhívás sikerrel járt: az egykori diáktársak tömege idézte fel írásban vagy elektronikus levélben az 50–60 évvel azelőtt átélt eseményeket és igen gazdag anyagot juttattak el a szerkesztőnek az Egyesült Államokbeli Dedham-be.

Koncz Lajos szokatlan feldolgozási módszert választott, amely sikeresnek bizonyult. A beküldött sok-sok emlékező szöveget iskolánként csoportosította, majd ezen belül különféle témák szerint alszektorokat képezett belőlük, más forrásokból is beiktatott ideillő szövegrészeket. Majd az egész anyagot ellátta bevezetéssel, valamint összekötő-értelmező magyarázatokkal. E kötet szerzői tehát tulajdonképpen az egykori diákok. Ez a közlés szavahihetőségét, hitelességét, életszerűségét is biztosította, hiszen ők valóban a leghitelesebb tanúk, akik annak idején átélték mindazt, amiről most beszámoltak, s ami a kötetben mindenki számára olvasható.

A szinte az egész világra kiterjedő előzetes széleskörű levelező-szervező munka után hatalmas erőfeszítést, hozzáértést és empátiát követelt a szerkesztőtől e hatalmas

anyag szakszerű áttekintése, feldolgozása, sajtó alá rendezése. De ő – és munkatársi gárdája –, derekasan helytállt ebben is. Értékes, maradandó művet hoztak létre: ezeknek az igen nehéz körülmények között működő, mégis hősiesen és eredményesen dolgozó magyar iskoláknak emléket állítottak mind az egykori diákok, mind pedig a mai kortársak, illetve az utókor számára.

A terjedelmes kötet egykori tényeket, emlékeket felidéző szövegeit olvasva, a sok fényképet, irat- és dokumentum-reprodukciót nézegetve, az olvasó részese lesz e sajátos egykori magyar közösség belső életének. Megismeri a kisebb-nagyobb tanulókat, a tanárokat, igazgatókat, a tanítási órákat, a szabadidős szórakozásokat, a tankönyv nélküliséget, a sok jegyzetelést, a vizsgákat és bizonyítványokat, a szentmiséket és istentiszteleteket, az ünnepélyeket, a Mikulás-estek és a farsangi álarcos bálok hangulatát, diákcsínyeket és diákserelmeket, a kirándulásokat, mozi- és színházlátogatásokat, táborozásokat és tábortüzeket, népdalokat és népi táncokat, a cserkészetet, a Mária Kongregációt, az önképzőköri felolvasásokat, a nyomorúságot, a háború utáni gyenge és egyhangú élelmezést, a téli fűtés nehézségeit, az idegen környezetet, az örömeket és kudarccokat, a csalódásokat és reményeket ...

S a kötetet áttanulmányozva a kései olvasó megtapasztalja a lényegét: a németországi magyar iskolákban 1945–1956 között a nagy világégés utáni igen nehéz körülmények között magyar gyerekek és fiatalok keresztény és magyar szellemű nevelése folyt; egy, a korábbinál jobb jövő magyar társadalmának polgáraivá igyekeztek formálni-alakítani kiváló és átlagos, vagy éppen gyenge pedagógusok a rájuk bízott, magyar földön magyarnak született lányokat és fiúkat. Igen-igen elgondolkodtató az itt végzett tanulók életpályáinak hosszú fejezete ...

* * *

A Koncz Lajos által szerkesztett kötetből – a passauai gimnázium mellett – tökéletes képet kap az olvasó egy másik, korabeli magyar oktatási-nevelési intézményről is. Ez 1947 elején nyílt meg ugyancsak Bajorországban: 1947. január 7-én volt a Veni Sancte Niederaudorf községben (az ausztriai Kufstein közelében) a bentlakásos magyar leánygimnáziumban. Az iskolafenntartó ugyanis bérleti szerződést kötött az ott levő Alpenhof-panzió magántulajdonosával, aki az épület egyik részét az új intézmény rendelkezésére bocsájtotta, és az élelmezést is vállalta. Itt 40-45 leányt lehetett elhelyezni. Az igazgató dr. Ravasz Dezső középiskolai történelem-földrajz szakos tanár lett. Kezdetben négy tanárnő, egy tanár és két hitoktató oktatta a több tanulócsoportba osztott lányokat, akik a hazai 10–18 éves fiatalok számára szervezett nyolc osztályos gimnázium tananyagát tanulták (akárcsak a passauiak).

1948 tavaszán – bérfizetési gondok miatt –, a kollégium az Alpenhof-ból átköltözött a közeli, ugyancsak Niederaudorf területén lévő karmelita kolostor egyik traktusába, kedvezőbb anyagi feltételekkel. Itt folytatódott tovább az intézmény élete. Ettől kezdve fiúk is résztvehettek az oktatásban, mint magántanulók. Ők a faluban albérletben laktak. Gyarapodott a tanárok száma, de cserélődtek is.

1949 májusában 35 nyilvános és 25 magántanuló tanult itt 6 tanár vezetésével. (Ekkor a két bajorországi magyar gimnáziumnak összesen 127 nyilvános és 75 magántanulója volt.)

A tanulók itt is ugyanúgy fizették a különféle járandóságokat, mint passauai társaik. Ugyanúgy folytak le itt helyben, Niederaudorf-ban az érettségi vizsgák is.

* * *

Közben olyan külső események történtek, amelyek jelentősen befolyásolták a menekültek életét, ennek következtében a magyar iskolák belső világát is. 1948 júniusában zajlott le a németországi pénzreform, ez a menekültek számára súlyos anyagi csapást jelentett. Magyarországon 1947–1948-ban véglegessé vált a kommunista hatalom győzelme, a határok Magyarország felé lezárultak. 1949–1950-ben viszont megnyílt a kivándorlás lehetősége az USA-ba, Kanadába, Ausztráliába, egyes dél-amerikai államokba. Sokan éltek ekkor ezzel a lehetőséggel, mind a tanárok, mind a diákok családjaik részéről. De sokan maradtak Németországban is az egykori menekültek közül: közelebb Magyarországhoz, közelebb a hazatérés lehetőségéhez.

A megváltozott helyzetnek megfelelően az iskolabizottság 1951 márciusában a niederaudorfi iskolát egyesítette a passau-i iskolával, s az egyesített intézményt az ugyancsak bajorországi Lindenberg kisvárosba költöztette: a Hotel Krone lett a magyar iskolások új otthona, Ambrus Szaniszló katolikus pap, igazgató irányítása alatt. A háború óta üresen álló szállodaépületben külön internátusuk volt a fiúknak, külön a lányoknak. De jutott hely tantermeknek, sőt tanárlakásoknak is.

Érdekes, hogy a tanulók gyakran szerepeltek népdalkórusukkal a müncheni Szabad Európa Rádió magyar adásában, de betlehemes játékkal, sőt a „Pál utcai fiúk” előadásával is.

Nem sokáig maradt a magyar gimnázium Lindenbergben: három tanév elteltével a Baden-Württemberg tartományban – Pforzheim város közelében – Bauschlott községben álló vadászkastélyban folytatta tovább működését. Az átköltözés 1954 áprilisában ment végbe. A főépület földszintjén a fiúkat, az emeleten a lányokat helyezték el: a diákok összlétszáma 122 volt. Az igazgató továbbra is Ambrus Szaniszló atya maradt.

Gazdaggá vált ekkorra – a folyamatos fejlesztés következtében – az iskola diák-könyvtára, sok régebbi-újabb magyar szerző művével; már „jazz-zenekar” is alakult a diákokból. S 1954 októberében megjelent az iskola – tanulók által szerkesztett – újságja, a havonta kézbe kerülő Magyar Diák első száma, amelyet a többi szám követett.

A németországi középiskola-reform szerint az 1954/55-i tanév végén nem tartottak sehol érettségit: ezután ugyanis a kilenc osztályossá bővített középiskola sikeres elvégzése után tehettek a diákok érettségi vizsgát (a korábbi nyolc osztályos végzés helyett). Így történt ez a bauschlott-i magyar gimnáziumban is, az 1955/56-i tanév végén. De Baden-Württemberg tartományi kultuszminisztériuma rendelkezésére a bauschlott-i érettségiző magyar diákoknak – a gimnázium kilencedik osztályát bevégzett 12 tanulóinak (küztük Koncz Lajosnak) – a közeli Pforzheim német gimnáziumába kellett menniük, az érettségi vizsgát ott tartották a korábbi módon. Az eredmény így is sikeres volt.

A kitűnően szerkesztett kötet összeállítója ezzel – az 1956 júniusában tartott érettségivel – zárta a németországi 1945 utáni magyar iskolázás első korszakát.

Majd elkövetkezett Magyarországon 1956 őszén a forradalom és szabadságharc, amelynek drasztikus leverése után újabb magyar menekült-tömegek érkeztek az ekkorra már jelentősen konszolidálódott Nyugat-Németországba. Új tanárok és új tanulók jelentek meg a tíz éves múlttal rendelkező bauschlott-i magyar gimnáziumban is, főként 1957 januárjától. Az iskola – újabb nagy nehézségek közepette – kibővült létszámmal tovább folytatta működését, de ismét új helyen: a bajorországi Burg Kastl régi kolostor-épületében. Az átköltözés Bauschlott-ból részben 1958-ban, részben 1959-ben történt.

Ez tehát nem egy új gimnázium volt, hiszen első tanulóinak jelentős hányadát a Bauschlott-ból áttelepülő tanulók adták; az elődiskolákban évek óta oktató-nevelő tanterület itt is folytatta munkáját; s a korábbi igazgató, Ambrus Szaniszló vezette az iskolát Burg Kastlban is, 1960-ban történt – nem egészen önkéntes – távozásáig.

Burg Kastl iskolája az egy évtizedes németországi magyar iskolázás tapasztalataira, eredményeire, kudarcaira és sikereire, diákjaira és pedagógusaira épült, bár kétségtelenül részben másféle célok megvalósítása érdekében.

Összegzőként megállapítható, hogy Koncz László értékes művet alkotott: feltárta és feldolgozta a 20. századi magyar iskolatörténet egy sajátos elágazását, oldalhajtasát, teljes részletezéssel és alapos dokumentáltsággal. Ez – az 1945–1956 között működő németországi magyar iskolák története – eddig teljesen ismeretlen volt nemcsak a közvélemény, de a téma szakemberei előtt is. Könyvével értékes művel gyarapította a magyar iskolatörténeti szakirodalmat.

De hozzátehetjük: a kötet gazdagította emellett a magyar emigrációtörténet anyagát; segítette a háború utáni menekülések eseményeit, illetve a magyarság 20. századi lélekszámviszonyainak alakulását vizsgáló, a politikai menekülés lélektanával és szociológiájával, a magyar–bajor kapcsolatok feltárásával, a magyarság beilleszkedési képességeinek kutatásával foglalkozó szakemberek munkáját is.

De túl a szakmai, szaktudományi vonatkozásokon, a kötet nagy értéke minden olvasója számára – nem csupán a szakmai érdeklődőknek – egy sajátos érzés s az abból fakadó eszmélkedés e vaskos könyv végigolvasása után. Hazánk a második világháborúban a vesztesek oldalára került, Magyarországot levertek, megszállták, megbüntették. De vajon milyen következményekkel járt ez az egyes emberek életére?

A kötetben mélyen elgondolkodtató emberi sorsok megdöbbentő élethűséggel felidézett sokasága olvasható: mélységek, küzdelmek, bukások, felemelkedések, kibontakozások sokszínű variációi. Az élni akarás, az emberként élni akarás, a magyarként élni akarás meggyőző példái vonulnak el lelki szemeink előtt.

S az energiabázist, az alapozó erőforrást az 1945–1956 közötti németországi magyar iskolák jelentették sokak számára. Mély nyomokat hagytak a világ különböző tájaira szétszóródott egykori tanulók legtöbbszörében ezek az iskolai évek. Ezt bizonyítja, hogy milyen sok egykori diák 50–60 év elteltével milyen pontosan, részletesen emlékezett az egykori körülményekre, viszonyokra, történésekre, tanárookra, diáktársakra, még az apróbb-kisebb eseményekre is. S ezekből a múltat idéző leírásokból legtöbb helyen átsüt e fiatalkori iskolák iránti szeretet, a hozzájuk való ragaszkodás, az irántuk kifejezett hála érzése.

Az egyik emlékező, Koncz László szerkesztőtársa, az USA-ban évtizedeken át sokszínű pedagógusmunkát végző Hegedűs Nóra bizonyára nem csupán maga és két testvére, hanem sok tanuló társa véleményét is kifejezte 2007-ben, visszatekintve Niederaudorf-ban töltött iskolás éveire:

„... rendkívüli időkben, rendkívüli helyzetben nőttünk fel. Gyermekként ki lettünk szakítva otthonunkból, a megszokott környezetből. Viszontagságos módon hagyuk el hazánkat, nagyszülőket, rokonokat, barátokat. Átéltük a háború és a menekülés borzalmait. Hamar felnőttünk. Niederben találtunk meg egy olyan közösséget, ahol valamennyiünk sorsa hasonló volt. És újra megtaláltuk gyermekkorunkat. Kitűnő tanáraink voltak, akik céltudatosan irányítottak, neveltek minket, biztonságot adtak, meghatározták életünk folyását, akikkel együtt a mindennapi élet nehézségeivel megküszködünk. Eggyé kovácsolódtunk.

Vallásos nevelésben volt részünk. Amit ott kaptunk, megmaradt bennünk. Hazánk és egymás iránti ragaszkodás, hit abban, hogy feladatunk van a világban. Mindezt örökre hálásak maradunk szüleinknek, akik annyi önfeláldozással megadták a lehetőséget a tanulásra. Ami még megfogta lelkünket, az a csodálatos táj, a hegyek, a természet szépségei. Ezek a mindennapi nehézségeket elfelejtették velünk. Megtanultunk dalolni, újra játszani. Mindezek után a sors szétszórta minket a világ minden tájára...”.

Mészáros István

SZEGEDI MEDIEVISZTIKAI KONFERENCIAKÖTETEK A KÖZÉPKORI EGYHÁZTÖRTÉNETI KUTATÁSOKRÓL

Tanulmányok a középkori magyar történelemről.

Szerk. Homonnai Sarolta, Piti Ferenc, Tóth Ildikó.

Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1999. 161 p.

Tanulmányok a magyar középkorról.

Szerk. Weisz Boglárka, Balogh László, Szarka József.

Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2001. 183 p.

Középkortörténeti tanulmányok.

Szerk. Weisz Boglárka. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2003. 238 p.

Medievisztikai tanulmányok.

Szerk. Marton Szabolcs, Teiszler Éva.

Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2005. 242 p.

Középkortörténeti tanulmányok. 5. köt.

Szerk. Halmágyi Miklós, Révész Éva.

Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2007. 261 p.

A Szegedi Tudományegyetem Medievisztika PhD-programja szervezésében 1999 óta két évente megrendezésre kerülő középkortörténeti konferenciák közül a legutóbbira 2007 júniusában került sor. Az immáron ötödik alkalommal megtartott szakmai rendezvény előadásait tartalmazó tanulmánykötet 2007 decemberében látott napvilágot, ez adott apropót arra, hogy az eddig megjelent kötetek egyes egyház, illetve vallástörténeti tematikájú tanulmányaiból adjunk közre rövid ismertetéseket.

Szegeden a tudományos fokozatok Magyarországon új, angolszász mintájú egységsítésére való törekvése közben 1993-ban megindult a medievisztika szakképzés, amit 1994-ben követett a Medievisztika PhD-képzés¹ amely a maga területén az ország első doktori iskolája volt. A PhD-program oktatói zömmel a Történeti Segédtudományok Tanszék, a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, illetve a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék tanárai, illetve az ország különböző egyetemeiről több neves meghívott oktató is tanít a képzésben. A szegedi Medievisztika PhD-programban

¹ A képzés első három évének tapasztalatairól: KRISTÓ GYULA: *A doktori képzésről a szegedi tapasztalatok alapján*. Aetas 1997 (2–3). 225–229.

mindaddig összesen 54 hallgató vett részt, akik közül 16-an szereztek Szegeden fokozatot, illetve további 11 szakember védte meg itt a disszertációját.

A szegedi medievisztika PhD-képzést és annak eredményeit azonban nem önmagában kell szemlélni, hanem a szegedi középkorkutatás további színtereivel szerves egységben. Ezek közül kétségtelenül a legfontosabb a néhai Kristó Gyula akadémikus és Makk Ferenc professzor által 1992-ben életre hívott Szegedi Középkorász Műhely,² amely idővel nem csupán a szegedi középkorkutatás fellelőjévé vált, hanem országos szinten is rendkívül nagy elismertséget szerzett. A Műhely nem egyszerűen összefogja a főként a magyar középkorral foglalkozó medievisztákat, hanem a hozzá tartozó Szegedi Középkortörténeti Könyvtár révén lehetőséget biztosít monográfiák illetve más jellegű kiadványok megjelentetésére is; a műhely megalapítása óta eltelt több mint 15 évben mintegy hatvan munka jelent meg Szegeden, nem csupán szegedi szerzők tollából. Fontos megjegyezni, hogy a középkortörténeti konferenciakötetek szintén a Szegedi Középkorász Műhely gondozásában jelennek meg.

A szegedi középkorkutatás szerves részét képezi az 1999-ben létrejött Magyar Medievisztikai Kutatócsoport,³ amelynek tagjai egyaránt a szegedi medievisztika PhD-képzésben vettek részt, és Szegeden is szereztek meg PhD fokozatukat. A csoport mindenkor vezetője a Szegedi Tudományegyetemmel áll munkaviszonyban, így ezt a posztot jelenleg Makk Ferenc professzor tölti be, helyettese pedig Piti Ferenc tudományos főmunkatárs. A kutatócsoport kétségtelenül legfontosabb vállalkozása az Anjou-kori oklevéltár regesztáinak publikálása, melyek közül immáron huszonhárom kötet jelent meg, amelyek több mint húszezer regesztát tartalmaznak.

A szegedi középkorkutatás természetesen nem csupán a magyar medievisztikára szorítkozik. A Róna-Tas András, illetve a későbbiekben a néhai Berta Árpád nevével fémjelzett MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoportban főként nyelvészeti, a szegedi Móra Ferenc Múzeumban régészeti kutatások folynak, míg a Zimonyi István vezetésével az 1990-es évek elején elindított Magyar Őstörténet szak, valamint a későbbiekben speciális képzés lehetőséget nyújt a hallgatóknak a magyar őstörténet, illetve az eurázsiai steppe korai történetének megismerésében. Az 1991-ben elindult Magyar Őstörténeti Könyvtár pedig az eddigiekben már számos hiánypótló munkát tett közzé mind a történelem, mind a régészet, mind pedig a nyelvészet tárgyköréből.

Az egyház és keresztény vallástörténeti⁴ témájú kutatások mindhárom fent említett történeti tanszéken folynak, az oktatásban pedig a főszakokon túl az 1999-ben elindított, az Európa és a Mediterráneum Vallás- és Egyháztörténete c. három éves speciális képzés látja el az érdeklődő és felkészült hallgatók képzését.

2 A Szegedi Középkorász Műhelyről bővebben lásd: KRISTÓ GYULA: *Középkorkutatás Szegeden (Egy műhely anatómiája)*. Történelmi Szemle 38. 1996 (1). 125–133; KRISTÓ GYULA: *A társadalomtudományok felső szintje. A szegedi középkorász műhely tíz éve*. Szeged 14. (8). 2002 2–5; MAKK FERENC: *Kristó professzor nyomdokain. A műhely él, és dolgozik tovább*. Szeged 18. (2). 7–10; KOSZTA László: „... a Műhely igazi jelentősége a közösen készített kötetekben van” *Beszélgetés Kristó Gyulával a szegedi Középkorász Műhely megalakulásának tizedik évfordulóján*. Aetas 2002 (4). 97–104.

3 A kutatócsoport 2007. januárjától MTA-SZTE-MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport néven működik, összefogva az MTA-MOL Zsigmond-kori Oklevéltár Kutatócsoporttal. Bővebben lásd SZABADOS GYÖRGY: *A szegedi Magyar Medievisztikai Kutatócsoportról*. Tiszatáj 2007 (12). 55–63.

4 Az egyéb vallások kutatásával és oktatásával főként a Vallástudományi Tanszék foglalkozik, amelyhez a „Vallástudomány” főszak is tartozik.

Szegeden 1997-ben alakult meg a Capitulum Magyar Egyháztörténeti Kutatócsoport, Almási Tibor, illetve Koszta László vezetésével. A kutatócsoport egyik nagy ívű munkájaként az 1181 és 1353 között keletkezett magyar hiteleshelyi oklevelek számítógépes adatbázisának létrehozása volt Hunyadi Zsolt vezetésével. Ezen munkálatokkal szinkronban a kutatócsoport csatlakozott egy francia vezetéssel, angol, bolgár, spanyol, portugál, és olasz szakemberek részvételével zajló kutatássorozathoz, amely a középkori kanonokok életrajzainak összehasonlító vizsgálatát tűzte ki céljául. A Capitulum kutatócsoportja ezen felül egy, a magyar püspökségekre vonatkozó adatbázis létrehozásán is dolgozik, mely projektbe az arra érdemes hallgatókat is bevonták.

A tanulmánykötetekben publikáló fiatal történészek közül többen már sikeresen védtek meg PhD-disszertációjukat, és az ország különböző egyetemén, illetve kutatócsoportjaiban dolgoznak. A hagyományteremtő első konferencián 14, a másodikon 13, a harmadikon 19, a negyedik konferencián 17, míg a legutóbbi, ötödik rendezvényen 23 előadást tartottak. A szóban forgó előadásoknak mintegy harmada, összesen 26 kapcsolódik az egyház, avagy a vallástörténethez. Terjedelmi korlátok miatt mindegyik munka bemutatására jelen írásban nincs lehetőségünk, így ezen okból kifolyólag az egyes kötetekben megjelent tanulmányokból rövid ismertetéseket tudunk közreadni. Mindegyik PhD-kötetből két-két írás bemutatása mellett felsorolás szintjén az összes egyháztörténeti munkáról szót kívánunk ejteni.

A szegedi medievisztikai PhD-konferenciák első kötete *Tanulmányok a középkori magyar történelemről* címmel Homonnai Sarolta, Piti Ferenc és Tóth Ildikó szerkesztésében látott napvilágot 1999-ben.

Hunyadi Zsolt tanulmányában, amelyet *A johanniták a középkori Magyarországon: az első évtizedek* címmel írt meg, kitér a johanniták magyarországi történetével kapcsolatos eddigi monografikus igényű munkákra. Ezt követően bemutatja a rend magyarországi tevékenységének kezdetével kapcsolatos forrásokat, a johannita rend gazdasági alapjait a Magyar Királyság területén, illetve kitér a renden belüli hierarchiára is, továbbá ismerteti a témával kapcsolatos szakirodalmi véleményeket.

Kőfalvi Tamás *A pécsváradi konvent külső hiteleshelyi tevékenységének főbb jellemzői 1526-ig* című munkájában azt elemzi, hogy az egyik legrégebbi s egyben az egyik legjelentősebb magyarországi bencés monostor milyen szerepet töltött be az ország hiteleshelyei között. A szerző kitér a konvent hiteleshelyi munkájának jellegére, továbbá összegzőként megállapítja, hogy a konvent ezen tevékenységéből következően a rend Regulája természetszerűen nem érvényesülhetett, ami nagymértékben kihatással volt az itt élő szerzetesek életére is.

A kötetben található további egyháztörténettel foglalkozó tanulmányok: Kiss Gergely: *A pécsváradi bencés monostor birtokainak és egyházzogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században*; Kurecskó Mihály: *A nyitrai káptalan kétes hitelű oklevele*; Regényi Kund: *Az eperjesi Szentháromság karmelita konvent története*; Thoroczkay Gábor: *Az első magyarországi érsekek kérdéséhez*.

A második szegedi PhD-konferenciakötet Weisz Boglárka, Balogh László és Szarka József szerkesztésében *Tanulmányok a középkorról* címmel jelent meg 2001-ben.

Fedeles Tamás *A pécsi székeskáptalan hiteles helyi levéltára a középkorban* címmel megírt tanulmányában a szerző a mintegy hétszáz évig közhitelű tevékenységet folytató pécsi székeskáptalan működését veszi górcső alá. Bemutatja, hogy milyen források

állnak rendelkezésre az oklevélmegőrzés kezdetéről, helyéről és az oklevélkiadás módjáról, továbbá kitér a pécsi oklevélmegőrzés nagy jelentőségére is.

Szarka József *Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovakról* című írásában az egyháznak tett adományok ezen, a szerző kutatásai alapján igen gyakori válfaját elemzi, hosszasan taglalva a honfoglalás-kori magyar lovastemetkezés jellegét és a pogány loáldozatok bemutatásának szokásait, kitekintve ezek XVI. századi párhuzamaira is.

A PhD-kötetben megtalálható továbbá Bartkó János: *Egy 13. századi francia prédikációgyűjtemény – Hugues de Saint-Cher: Sermones dominicales*; Nyulassy Ágnes: *Adalék a Santiago de Compostelában járt magyarországi zarándokok történetéhez*; Parlagi Márton: *A bácsi káptalan hiteles helyi tevékenysége a 14. század első felében* című munkája is.

A harmadik konferenciakötet *Középkortörténeti tanulmányok* címmel Weisz Boglárka szerkesztésében jelent meg 2003-ban.

Homonnai Sarolta *János kalocsai érsek szerepe III. András kormányzatában* című tanulmányában a 13. század második fele rendkívül nagy hatalommal bíró főpapjának egyházkormányzóként végzett munkáját mutatja be. A szerző kitér a IV. (Kun) László uralkodása alatti állapotokra, és részletesen taglalja János kalocsai érsek politikai szerepvállalásának két eltérő szakaszát is.

Thoroczkay Gábor *Az államalapítás korának néhány egyháztörténeti problémája. As(e)rik-Anasztáz érsek és Sobottin kapcsolata* című dolgozatában Adalbert, a mártírhaltalt prágai püspökre vonatkozó egyik forrás, a *Passio Sancti Adalberti* egyes részeit elemzi. A tanulmányban emellett nagy hangsúlyt kap a téma eddigi kutatástörténetének bemutatása is, melynek összegzésképpen a szerző ha módosításokkal is, de elfogadhatónak véli Györffy György álláspontját a szenvedéstörténetre vonatkozólag.

A tanulmánykötetben helyet kapott további egyháztörténeti munkák: Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi vonzáskörzete (1354–1526)*; Kiss Gergely: *„talem concessimus libertatem, qualem detinet monasterum Sancti Benedicti in Monte Cassino...” Pannonhalma és a montecassinoi szabadság (libertas)*; Regényi Kund: *A budai Irgalmasság anyja karmelita konvent*; Szeberényi Gábor: *Domonkos zágrábi püspök politikai szerepe a 12–13. század fordulóján*.

A negyedik, 2005-ben kiadott kötetet amely *Medievisztikai tanulmányok* címmel jelent meg, Teiszler Éva és Marton Szabolcs szerkesztette.

Kiss Gergely *„...iurisdictionem ... in abbatiis et praepositis regalibus, ecclesiae Strigoniensi per Ungariam ubicunque subiectis...” A királyi egyházak helye a középkori magyar egyházi hierarchiában (Eredmények és kutatási lehetőségek)* című tanulmányában az egyházi igazgatástörténet sajátos aspektusát vizsgálja. A szerző sorra veszi a bencés apátságok, a különféle prépostságok, a plébániák, illetve az esperességek jellemzőit, s összegzésképpen megállapítja, hogy a királyi egyházak egyházjogilag az esztergomi érsek igazgatása alá tartoztak.

Nótári Tamás *Adalékok Virgil apát és püspök bajorországi működéséhez* című munkájában a püspök salzburgi, illetve ennek előzményeképpen írországi tevékenységét elemzi, nagy hangsúlyt fektetve Bonifác pápai legátussal való konfliktusára. A konklúziót leszűrve a szerző úgy véli, hogy a két főpap „küzdelmének” pozitív végkifejleteképpen következhetett be a IX. század elejétől fogva Salzburg első szellemi virágkora

A kötetben olvasható továbbá Fedeles Tamás: *Pécsi kanonokok uralkodói szolgálatban a késő középkorban*; Hunyadi Zsolt: *Prediálisok, haszonbérlok: johannita birtok-*

gazdálkodás a 13–14. században; Kőfalvi Tamás: *A pécsvárad konvent hiteleshelyi küldöttei*.

Az ötödik tanulmánykötet, amely a legutóbbi, 2007-es konferencia előadásait adja közre, Révész Éva és Halmágyi Miklós szerkesztésében látott napvilágot.

Révész Éva *A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleleteinkben* című tanulmányában az egyes forrásokat, illetve a régészeti leleteket felhasználva, továbbá a bolgár párhuzamok alapján vázolja fel a görögkeleti elemek előfordulását a X. századi, tehát a honfoglalás utáni magyar temetkezésekben. A szerző nemcsak lokalizálja és behatárolja a keleti rítusú temetkezések előfordulási helyeit és jellemzőit, hanem az adott leleteket össze is veti az egyes balkáni leletekkel, egyúttal felvázolja az azonosítás nehézségeit is.

Tóth Ildikó *Adalékok Jánki László kalocsai érsek életrajzához* címmel megírt munkájában az 1317–1337 között működő kalocsai főpap, királyi kancellár Jánki László érsekségének első éveit mutatja be, külön hangsúlyt fektetve a Károly Róberttel való bizalmi kapcsolatának jellegére. A szerző ezen felül kitér a királynak az ország többi főpapjával fenntartott ellenséges viszony kérdéskörére is.

A fenti tanulmányokon túl a kötetben megtalálható még Kiss Gergely: *A székesfehérvári prépostság középkori kiváltságai egy XVIII. Századi „vitairatban”*; Nótári Tamás: *A iurisprudencia helye Enea Silvio Piccolomini munkásságában*.

Jelen munkában értelemszerűen nem lehetett célunk a szegedi középkor-, illetve egyháztörténeti kutatások teljes spektrumának bemutatása. Azonban az egyes kutatócsoportok és az egyetemi oktatás posztgraduális elemeinek sokszínűsége meggyőzően bizonyítja, hogy a Szegedi Tudományegyetemen minden szempontból megfelelő minőségű történész munkák zajlik. Minderre kétségkívül jó példák az ezen cikkben sorra vett öt tanulmánykötetben található, változatos témákat feldolgozó egyháztörténeti munkák is, amelyekkel a fiatal szegedi PhD-hallgatók az elmúlt kilenc évben bemutatták kutatásaik főbb irányvonalait.

Makó Gergő